

ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)

АБЫЛАЙ ХАН АТЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР
ЖӘНЕ ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫСЫ

«ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ» СЕРИЯСЫ

ИЗВЕСТИЯ

КАЗАХСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ И
МИРОВЫХ ЯЗЫКОВ ИМЕНИ АБЫЛАЙ ХАНА

СЕРИЯ «ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ»

BULLETIN

OF KAZAKH ABLAI KHAN UNIVERSITY OF
INTERNATIONAL RELATIONS AND
WORLD LANGUAGES

SERIES “PHILOLOGICAL SCIENCES”

ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)

4 (71) 2023

АБЫЛАЙ ХАН АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР ЖӘНЕ
ӘЛЕМ ТІЛДЕРІ УНИВЕРСИТЕТІ

КАЗАХСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ И
МИРОВЫХ ЯЗЫКОВ ИМЕНИ АБЫЛАЙ ХАНА

KAZAKH ABLAI KHAN UNIVERSITY OF INTERNATIONAL RELATIONS
AND WORLD LANGUAGES

---

4 (71) 2023

ISSN 2411-8745 (Print)

ISSN 2709-9245 (Online)

Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ

ХАБАРШЫСЫ

“ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ” сериясы

ИЗВЕСТИЯ

КазУМОиМЯ имени Абылай хана
серия “ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ”

BULLETIN

of Ablai Khan KazUIRandWL
Series “PHILOLOGICAL SCIENCES”

Алматы
«Полилингва» баспасы
2023

© “Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті” Акционерлік қоғамының “Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ Хабаршысы-Известия” ғылыми журналының “Филология ғылымдары” сериясы таралымы, Қазақстан Республикасының Инвестициялар мен даму жөніндегі министрліктің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде тіркелген. Алғашқы есепке қою кезіндегі нөмірі мен мерзімі № 674, 18.05.1999 ж. Тіркелу куәлігі 10.04.2015 жылғы № 15194-Ж

Бас редактор

Құнанбаева С.С., филология ғылымдарының докторы, профессор,
ҚР ҰҒА-ның академигі, Алматы, Қазақстан

Жауапты редактор

Курманбаева Д.Т., PhD, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ,
Алматы, Қазақстан

Редакция алқасының мүшелері

Рысалды Қ.Т., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Ахатова Б.А., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Загидуллина А.А., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Мизамхан Б.С., филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы, Қазақстан

Кәрібаева Б.Е., PhD, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ, Алматы,
Қазақстан

Сәтенова С.К., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана,
Қазақстан

Дүйсекова К.К., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана,
Қазақстан

Солдатенкова Т., филология ғылымдарының докторы, профессор,
Лёвен католикалық университеті, Лёвен, Бельгия

Красных В.В., филология ғылымдарының докторы, профессор,
М.В.Ломоносов атындағы ММУ, Мәскеу, Ресей

Карасик В.И., филология ғылымдарының докторы, профессор,
А.С.Пушкин атындағы орыс тілі мемлекеттік институты,
Мәскеу, Ресей

Оулдфильд Анна, PhD, профессор, Костол- Каролина, Калифорния,
АҚШ

Шығарушы редактор

Амангожаева Е.Б., жетекші маман, Абылай хан атындағы
ҚазХҚжӘнеӘТУ, Алматы, Қазақстан

© Научный журнал “Хабаршысы-Известия” КазУМОиМЯ имени Абылай хана серия “Филологические науки” Акционерного общества “Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана” зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан. Номер и дата первичной постановки на учет № 674, 18.05.1999 г. Регистрационное свидетельство № 15194-Ж от 10.04.2015 г.

Главный редактор

Кунанбаева С.С., доктор филологических наук, профессор,
академик НАН РК, Алматы, Казахстан

Ответственный редактор

Курманбаева Д.Т., PhD, КазУМОиМЯ имени Абылай хана,
Алматы, Казахстан

Члены редакционной коллегии

Рысалды К.Т., доктор филологических наук, профессор КазУМОиМЯ
имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан

Ахатова Б.А., доктор филологических наук, профессор КазУМОиМЯ
имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан

Загидуллина А.А., доктор филологических наук, профессор
КазУМОиМЯ имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан

Мизамхан Б., кандидат филологических наук, доцент КазУМОиМЯ
имени Абылай хана, г. Алматы, Казахстан

Карибаева Б.Е., PhD, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, г. Алматы,
Казахстан

Сатенова С.К., доктор филологических наук, профессор, ЕНУ им.
Гумилева, Астана, Казахстан

Дуйсекова К.К., доктор филологических наук, профессор, ЕНУ им.
Гумилева, Астана, Казахстан

Солдатенкова Т., доктор филологических наук, профессор,
Лёвенский католический университет, Лёвен, Бельгия

Красных В.В., доктор филологических наук, профессор, МГУ им.
М.В.Ломоносова, Москва, Россия

Карасик В.И., доктор филологических наук, профессор,
Государственный институт русского языка им. А.С. Пушкина,
Москва, Россия

Оулдфильд Анна, PhD, профессор, Костол- Каролина, Калифорния,
США

Выпускающий редактор

Амангожаева Е.Б., ведущий специалист КазУМОиМЯ имени
Абылай хана, Алматы, Казахстан

© Scientific Journal “Bulletin of Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages”. Series “Philological sciences” of JSC “Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages” is registered in Communication, Informatization and Information Committee of the Ministry on Investment and Development, Republic of Kazakhstan. Number and date of first registration №674, from 18.05.1999. Certificate N 15194 – G, 10.04.2015.

Editor-in-chief

Kunanbayeva S.S., Doctor of Philological Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the RK, Almaty, Kazakhstan

Executive Editor

Kurmanbayeva D.T., PhD, KazUIR & WL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan

Editorial board members

Rysaldy K.T., Doctor of Philological Sciences, Professor, Ablai khan, KazUILandWL, Almaty, Kazakhstan

Akhatova B.A., Doctor of Philological Sciences, Professor, Ablai khan, KazUILandWL, Almaty, Kazakhstan

Zagidullina A.A., Doctor of Philological Sciences, Professor, Ablai khan, KazUILandWL, Almaty, Kazakhstan

Mizamkhan B., Candidate of Philological Sciences, Ablai khan, KazUILandWL, Almaty, Kazakhstan

Karibayeva B.E., PhD, Ablai khan, KazUILandWL, Almaty, Kazakhstan

Satenova S.K., Doctor of Philological Sciences, Professor, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan

Duysekova K.K., Doctor of Philological Sciences, Professor, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan

Soldatenkova T., Doctor of Philological Sciences, Professor, Leuven Catholic University, Leuven, Belgium

Krasnykh V.V., Doctor of Philological Sciences, Professor, Moscow State University named after M.V. Lomonosov, Moscow, Russia

Karasik V.I., Doctor of Philological Sciences, Professor, Pushkin State Russian Language Institute, Moscow, Russia

Anna Oldfield, PhD, Professor, Costol-Carolina, California, USA

Commissioning Editor

Amangozhaeva E.B., leading specialist of KazUIR & WL named after Ablai khan, Almaty, Kazakhstan

МАЗМУНЫ. СОДЕРЖАНИЕ. CONTENTS.

1 Бөлім.

ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Раздел 1.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Part 1.

CURRENT ISSUES OF LINGUISTIC RESEARCH

Адырбекова М.К., Куркимбаева А.М. Кәсіпкерліктегі иландыру коммуникациясы.	11-21
Адырбекова М.К., Куркимбаева А.М. Персуазивная коммуникация в предпринимательстве	11-21
Adyrbekova M.K., Kurkimbayeva A.M. Persuasive Communication in Entrepreneurship.	11-21
Ахмет А.Н., Құрманбайұлы Ш., Нурғалиева С.А., Бегимова Г.А. Терминжасамдағы будан құбылысы	22-37
Ахмет А. Н., Курманбайұлы Ш., Нурғалиева С. А., Бегимова Г.А. Явление гибрида в терминообразовании	22-37
Akhmet A.N., Kurmanbayuly Sh., Nurgalieva S.A., Begimova G.A. The Phenomenon of Hybrids in Term Formation	22-37
Ashinova K.A., Ashinov R.B. Substantive Forms of Nouns in the Kazakh Language	37-46
Ашинова К.А., Ашинов Р.Б. Қазақ тіліндегі зат есімдердің субстантивті формалары	37-46
Ашинова К.А., Ашинов Р.Б. Формы субстантивных имен существительных в казахском языке	37-46
Бакытжанова А.Қ., Шоқым Г.Т., Буранкулова Э.Т. Түркі интеллектуалдық концептосферасы жүйесіндегі «ақыл» концептісінің гендерлік сипаты	47-63
Бакытжанова А.К., Шоқым Г.Т., Буранкулова Э.Т. Гендерные особенности концепта «ум» в системе тюркской интеллектуальной концептосферы	47-63
Bakytzhanova A.K., Shokym G.T., Burankulova E.T. Gender Features of the Concept «Mind» in the System of the Turkic Intellectual Conceptosphere	47-63
Досова А.Т., Әбсадық А.А., Макатова А.А. Ыбырай Алтынсарин шығармаларының танымдық сипаты	63-73
Досова А.Т., Әбсадық А.А., Макатова А.А. Когнитивный аспект произведений Ыбырая Алтынсарина	63-73
Dosova A.T., Absadyk A.A., Makatova A.A. Cognitive Aspect of the Works of Ybyray Altynsarin	63-73

Жетесова Ж.А. Анималистік лексиканың лингвомәдени және когнитивті-салғастырмалы сипаты	73-84
Жетесова Ж. А. Лингвокультурные и когнитивно-сопоставительные характеристики анималистической лексики	73-84
Zhetesova Zh.A. Linguocultural and Cognitive-Comparative Characteristics of Animalistic Vocabulary	73-84
Жиренов С.А., Ержанқызы Ә. Синонимияны семантикалық категория ретінде зерттеудің жаңа тәсілдері	85-107
Жиренов С.А., Ержанқызы А. Новые методы исследования синонимии как семантической категории	85-107
Zhirenov S.A., Yerzhankyzy A. New Methods for Studying a Synonym as a Semantic Category	85-107
Жунусова Ж.Н., Нугуманова А.Н. Функционирование фразеологизмов в политическом дискурсе (на материале выступлений казахстанских политиков)	107-117
Жунусова Ж.Н., Нугуманова А.Н. Саяси дискурста фразеологиялық бірліктердің жұмыс істеуі (қазақстандық саясаткерлердің сөз сөйлеу негізінде)	107-117
Zhunosova Zh.N., Nugumanova A.N. Functioning of Phraseological Units in Political Discourse (on the Material of Speeches of Kazakh Politicians)	107-117
Kenzhalin K.K., Baltabay D.A. The Mongolian Language Layer in Work «Shezhire-I Terakime»	117-131
Кенжалин Қ. К., Балтабай Д.Ә. “Шежіре-и Теракиме” еңбегіндегі монғол тілдік қабаты	117-131
Кенжалин К. К., Балтабай Д.А. Монгольский языковой пласт в труде «Шежире-и Теракиме»	117-131
Khalym B., Smagulova G.N., Abuova A.T. Kazakh and English Phraseological Units Describing Negative Character of a Person	132-143
Халым Б., Смағұлова Г.Н., Абуова А.Т. Қазақ және ағылшын тілдерінде адамның жағымсыз мінезін сипаттайтын фразеологиялық тіркестер	132-143
Халым Б., Смағұлова Г.Н., Абуова А.Т. Казахские и английские фразеологические обороты характеризующие негативный характер.....	132-143
Kildiroglu M., Shakirova K. M. Phraseological Units with a Somatic Component in the Kazakh and Turkish Languages	143-157
Кылдыроғлу М., Шакирова Қ.М. Қазақ және түрік тілдеріндегі соматикалық құрамы бар фразеологиялық бірліктер	143-157
Кылдыроғлу М., Шакирова К.М. Фразеологические единицы с соматическим компонентом в казахском и турецком языках	143-157

Kuzembayeva G., Polzyakova Ye., Zhumagaliyeva A., Madi A. Multilingualism and Interference: A Case Study of Kazakh, Russian and English Languages Performance in Kazakhstani Youth	157-169
Кузембаева Г.А., Ползякова Е., Жумагалиева А., Мадиди А. Көптілдік және интерференция: қазақстандық жастардың қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде сөйлеу өнімділігін зерттеу	157-169
Кузембаева Г.А., Ползякова Е., Жумагалиева А., Мадиди А. Полиязычие и интерференция: изучение языковой производительности казахстанской молодежи в казахском, русском и английском языках	157-169
Рысмагамбетова Н.А. Әзіл-оспақты функционалды дискурстық талдау	169-183
Рысмагамбетова Н.А. Функциональный дискурс анализ юмора.....	169-183
Rysmagambetova N.A. Functional Discourse Analysis of Humor	169-183
Садирова К.К., Жазыкова Р.Б. Антропонимдердің халықтық лингвистикада түсіндірілуі	184-195
Садирова К.К., Жазыкова Р.Б. Интерпретация антропонимов в народной лингвистике	184-195
Sadirova K.K., Zhazykova R.B. Interpretation of Anthroponyms in Folk Linguistics	184-195
Сарекенова Қ.Қ., Бейсенбай А.Б., Мұхтарова Ф.С. Кейбір өсімдік атауларының этнографиялық сипаты	196-208
Сарекенова К.К., Бейсенбай А.Б., Мухтарова Ф.С. Этнографический характер некоторых названий растений	196-208
Sarekenova K.K., Beisenbai A.B., Mukhtarova F.S. Ethnographic Character of some Plant Names	196-208
Сәрсеке Г.Ә. Электронды хаттың лингво-коммуникативтік белгілері	208-229
Сарсеке Г.А. Лингво-коммуникативные признаки электронного письма	208-229
Sarseke G.A. Linguistic and Communicative Features of Electronic Mail	208-229
Сейітбекова А.А., Г.М. Мамырбек Г.М., Малбақов М.М. Сейф Сараидің «Гүлістан бит-түрки» жазба ескерткішінің графика- орфографиялық, фонетикалық ерекшелігі	230-244
Сейтбекова А.А., Мамырбек Г.М., Малбақов М.М. Графика- орфографическая, фонетическая особенность письменного памятника «Гулистан бит-турки» Сейфа Сарай	230-244
Seitbekova A.A., Mamyrbek G.M., Malbakov M.M. Graphics- Spelling, Phonetic Feature of the Written Monument «Gulistan Bit- Turks» of Sarai Safe	230-244

Чулакова З.У., Журавлева Е.А. Лингвистические аспекты формирования имен брендов в Казахстане	244-264
Чулакова З.У., Журавлева Е.А. Қазақстандық бренд атауларының қалыптасуының лингвистикалық негіздері	244-264
Chulakova Z.U., Zhuravlyova E.A. Linguistic Aspects of Brand Names Formation in Kazakhstan	244-264

2 Бөлім.

**АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ
ПРАКТИКАСЫ САЛАСЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР**

Раздел 2.

**ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ТЕОРИИ И
ПРАКТИКИ ПЕРЕВОДА**

Part 2.

**RESEARCHES IN TRANSLATION THEORY AND
PRACTICE**

Досымбекова Р.О., Джельдыбаева Р.Б., Нұржаубек А., Ибраимова А.Р. Қытай тіліндегі медицина терминдерінің жасалуы және аударылуы	265-280
Досымбекова Р.О., Джельдыбаева Р.Б., Нұржаубек А., Ибраимова А.Р. Способы образования и перевод медицинских терминов китайского языка	265-280
Dossymbekova R.O., Jeldybayeva R.B., Nurzhaubek A., Ibrahimova A.R. Creation and Translation of Chinese Medical Terms.....	265-280
Kuchshanova A.N., Kushkimbayeva A.S., Ekici M. Stylistic Features of Linguistic and Cultural Units in the Original Texts of M. Auezov's Works and their Translations	281-292
Қушанова А.Н., Кушкимбаева А.С., Экиджи М. М.Әуезов шығармаларының түпнұсқа мәтіндері мен аудармаларының мәтіндеріндегі лингвомәдени бірліктердің стилистикалық ерекшеліктері	281-292
Қушанова А.Н., Кушкимбаева А.С., Экиджи М. Стилистические особенности лингвокультурных единиц в оригинальных текстах произведений М. Ауэзова и их переводах	281-292
Нурғалиева А.А. Сложности переводов имитативов (подражаний/ звукоподражаний) на примере повести С. Муратбека «Жусан иісі» / «Горький запах полыни»	292-303
Нұрғалиева А.А. Еліктеуіш сөздерді аударудағы қиындықтар С. Мұратбектің «Жусан иісі» / «Горький запах полыни» повесі мысалында	292-303
Nurgaliyeva A.A. Difficulties in Translating Imitatives (Imitations/ Onomatopoeias) on the Example of the Story by S. Muratbek «Жусан Иісі»	292-303

3 Бөлім.
ШЕТ ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
МӘСЕЛЕЛЕРІ

Раздел 3.
НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ
ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Part 3.
SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ISSUES OF
FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Gaipova S.A., Dayulova D. Zh., Ubaidilla G. Zh. Model of Teaching Intercultural Communication in a Secondary School	304-312
Гаипова С.А., Дауылова Д.Ж., Убайділла Ғ.Ж. Орта мектепте мәдениетаралық байланысты оқыту моделі	304-312
Гаипова С.А., Дауылова Д.Ж., Убайділла Ғ.Ж. Модель обучения межкультурной коммуникации в средней школе	304-312
Kenzhebekkyzy M., Ibrayeva Zh.K. Formation of Reading Literacy in English Lessons	313-325
Кенжебекқызы М., Ибраева Ж.К. Ағылшын тілі сабақтарында оқу сауаттылығын қалыптастыру	313-325
Кенжебекқызы М., Ибраева Ж.К. Формирование грамотности чтения на уроках английского языка	313-325

4 Бөлім.
ӘДЕБИЕТТАНУ: ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ
Раздел 4.
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ: ТРАДИЦИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ
Part 4.
LITERARY STUDIES: TRADITION AND MODERNITY

Kembayeva A.T., Zhubai O.S. Pragmatic Features of Epistolary Texts by Sh. Murtaza	326-340
Кембаева А.Т., Жұбай О.С. Ш. Мұртазаның эпистолярлық мәтіндеріндегі прагматикалық ерекшеліктер	326-340
Кембаева А.Т., Жұбай О.С. Прагматические особенности эпистолярных текстов Ш. Муртазы	326-340
Kurebayeva G.A., Kenesbayeva Sh.S. The Writer Talgat Kenesbayev's Creative Laboratory	340-356
Куребаева Г.А., Кеңесбаева Ш.С. Жазушы Талғат Кеңесбаевтың шығармашылық зертханасы	340-356
Куребаева Г.А., Кеңесбаева Ш.С. Творческая лаборатория писателя Талгата Кеңесбаева	340-356

Lockey Sophie A.M. Compiling a Contemporary “Central Asian” Literary Canon: Perspectives from North American Scholarship	356-364
Локи Софи А.М. Қазіргі «Орталық Азия» әдеби канонын құру: Солтүстік Америка ғылымының болашағы	356-364
Локи Софи А.М. Состав современного «Центрально-Азиатского» литературного канона: перспективы северо-американской науки.....	356-364
Нурланова А.Н., Кульгильдинова Т.А., Кусманова К.А., Сарсембаева А.А. Шәкәрім Құдайбердіұлы поэзиясындағы «таза ақыл» категориясы	365-378
Нурланова А.Н., Кульгильдинова Т.А., Кусманова К.А., Сарсембаева А.А. Категория «чистый разум» в поэзии Шакарима Құдайбердыұлы	365-378
Nurlanova A.N., Kulgildinova T.A., Kusmanova K.A., Sarsembayeva A.A. Category “Pure Reason” in the Poetry of Shakarim Kudaiberdiuly	365-378
Токшылыкова Г.Б., Сартбаева Э.К., Бораш Р.Б. Қазақ даласын отарлау процесінің әдебиеттегі көрінісі	379-394
Токшылыкова Г.Б., Сартбаева Э.К., Бораш Р.Б. Отражение процесса колонизации казахской степи в литературе	379-394
Tokshylykova G.B., Sartbayeva E.K., Borash R.B. Reflection of the Process of Colonization of the Kazakh Steppe in Literature	379-394

1 БӨЛІМ.
ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ
РАЗДЕЛ 1.
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ
ИССЛЕДОВАНИЙ
PART 1.
CURRENT ISSUES OF LINGUISTIC RESEARCH

ӘОЖ 81'1

XFTAP 16.31.02

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.71.4.001>

КӘСІПКЕРЛІКТЕГІ ИЛАНДЫРУ КОММУНИКАЦИЯСЫ

*Адырбекова М.К.¹, Куркимбаева А.М.²

*¹PhD, қауымдастырылған профессор, Абылай хан атындағы
ҚазХҚжәнеӘТУ, Алматы, Қазақстан
e-mail: adyrbek_mauye@mail.ru

²PhD, қауымдастырылған профессор, Абылай хан атындағы
ҚазХҚжәнеӘТУ, Алматы, Қазақстан
e-mail: aizhan--k@mail.ru

Андатпа. Жарнама дайындау қоғамдық өмірдің қарқынды дамыған салаларының біріне айналды. Инстаграм, тикток, әлеуметтік ғаламтор желісінің барлығы дерлік тауар жарнамалауда жаңа өзгерістер енгізуде. Оған жауапты маркетинг мамандар болса, тұтынушысы – қарапайым халық. Елімізде кішігірім бизнес иелері ғаламтор желісінің жұмысын белсенді пайдалануға тырысады. Басты себеп медиакоммуникация арқылы таралатын жаңалықтың жылдамдығы мен нәтижесі өзге тәсілдерге қарағанда әлдеқайда жеңіл болуында. Кез-келген өнімнің жарнамасын мақсатты аудитория назарына еркін ұсынуға мүмкіндік береді. Дегенмен, әрбір кәсіпті тұтынушыға дәстүрлі түрде таныстырудың жолы бар. Көше бойында ашылып жатқан жаңа қоғамдық орындардың атауы соның айғағы. Бұл мақаланың басты мақсаты тағам әзірлеуші мекемелердің атауларын талдап, ондағы иландыру коммуникациясының міндеті қаншалықты нәтижелі жүзеге асқанын анықтау. Лингвопрагматиканың дискурстық талдау және салыстырмалы талдау тәсілдерін қолдану арқылы жүргізілген бұл сараптама әлеуметтік ортаны құраушы мақсатты аудиторияның когнитивті-психологиялық санасына әсер етер қоғамдық орынның қайсы бір атауы ұтымды және керісінше екенін анықтауға негізделген. Медиакоммуникация саласын жарнамалық иландыру қырынан әлеуметтік мекеменің атауын талдай

отырып қарастыру бұл мақаланың ғылыми жаңалығы болып табылады. Жаңа бағыттарының бірі ретінде дамып келе жатқан когнитивті маркетинг саласы аталмыш мәселені қоғамдық орынның атын құраушы маркетинг маман тарапынан және оны ақпарат ретінде қабылдаушы тұтынушы тарапынан екіжақты қарастырып, иландыру коммуникациясының мақсатына жету жолын медиаадресаттың пост-коммуникативтік әрекетінен айқындайды. Тұлға қажеттілігін қанағаттандырушы кез-келген өнімнің өзіне тән бәсекелестерінің болуы заңдылық. Алайда, мекеме атауының тапқырлығы сол, ол өз аудиториясын бір сөздік жарнамамен жинай алады. Демек, ұтымды атау беру кәсіпкер ісінде ең алғашқы және ең басты қадам екені анықталды.

Тірек сөздер: когнитивті маркетинг, кәсіпкерлік, кәсіпорын атауы, иландыру коммуникациясы, когнитивті-психологиялық әсер, коммуникативтік әсер, бұқаралық ақпарат құралдары, бренд атауы

Негізгі ережелер

Лингвопрагматиканың басты назарында жүрген бағыттардың бірі медиакоммуникация саласы. Тұлға мен тұлға, қоғам мен қоғамның арасындағы тығыз байланысты зерттей отырып, олардың бір-біріне тигізетін өзара әсері мен пост-коммуникативтік әрекеттерінің негізі иландыру коммуникациясының оңтайлы жүзеге асуына байланысты екенін лингвисттер айқындап келеді. Коммуникация деп сөз жүзінде жүзеге асатын тұлғааралық диалогтар ғана емес, сонымен қатар жарнама жүзінде бір санадан екінші санаға жететін идеялар да қарастырылады. Нәтижесінде кез-келген өнімнің жаңалығын мен оған байланысты өзгерістерді мақсатты аудитория назарына қысқа да нұсқа ұсынатын кәсіпкерлер иландыру коммуникациясының жаңа қырын ашып, оны өз кәсібінде еркін пайдалануда. Ендеше маркетингтердің тауар жайлы жеткізер идеясы мен жеткізу тәсілдеріне талдау жүргізіп көрейік.

Кіріспе

Ақпараттық заманның өзіндік артықшылығы мен кемшілігі бар. Өткен ғасырмен салыстырғанда адамзат өмірі біршама жеңілдеп, еркін тіршілік етуге болар кезең басталды десек те, медиакоммуникацияның қарқынды дамуы тұлға санасына кері әсерін тигізбей қоймады. Қолжетімді ғаламторда кең тараған кез-келген жаңалық әрбір адам түпсанасында сантүрлі жолмен сарапталып, қабылданады. Бірі мәтін идеясымен келісетін болса, бірі келіспейді. Бар мәселе әрбір оқырманның өзіндік болмысына, санасына ұялаған концептісіне, көрген тәрибесіне және шығу тегіне байланысты. Біреуге құнды көрінген мәселенің басқа біреуге құндылығы мүлде болмауы да осыдан болар. Тіл жүйесінің әрбір саласында көрініс табатын даулы мәселелердің барлығы тіл мен мәдениет арасындағы тығыз байланыстың адам тіршілігінде қандай із қалдырарын анықтауға бағытталған. Жалпы адамзат болмысын орта

есеппен саналы тұлға деп қарастырсақ, барлық саналы тұлғаға тән ортақ қасиет болары анық. Бүгінгі күні жеке кәсіппен айналысатын мамандардың көздегені осы ортақ қасиетке сай тұтынушы қажеттілігін қанағаттандыра алар өнім жасау. Өнімді жасау бір бөлек те, аудитория назарына ұсыну бір бөлек. Оңтайлы ұсынылған өнім табысты болары анық және оның алғашқы қадамы тауарға берілген ұтымды атаудан басталады.

Заманауи ғылым саласының қайсыбірін қарастырсақ та, оларға тән ортақ пәнаралық қасиет бар. Техникалық ғылым саласы мен гуманитарлы ғылым салаларының барлығы бір-бірімен тығыз байланысты. Оларды өзара бөле-жара қарастыру нақты бір мәселені анықтауда толыққанды нәтижеге жетіп, жан-жақты зерттеу жүргізуге мүмкіндік бере алмайды.

Адамзаттың сөйлеу тілін зерттеу де осы талапқа сай жүргізіледі. Әлеуметтік орта мен көптеген тарихи факторлардың әсерінен жаңа ұғымдармен жетіліп отыратын үстем тілдер күн сайын қолданыс аясы тарылып, жоғалып бара жатқан кіші тілдердің орнын басып, өзіндік мәдениетін жүргізуі жиілеп барады. Жаһандану үрдісі бір елдің тілдік қорын байытса, өзге ел тілін «қажап», бұрмалап жатады [1, 18 б.]. Бұл орайда адамзат өркениетінің дамуына икем, жаңашыл өзгерістерге бейім тілдер озып, ерекшелігін сақтап қана қоймай, сонымен қатар әлем дамуына өзіндік үлесін қоса алатын көшбасшы тілге айналуы заңдылық.

Жаңа ғасыр талабына сай бір-бірімен қиыспайтын бірнеше саланы біріктіре отырып, жаһандану заманының «даулы» ғылым саласына айналған когнитивті маркетинг бүгінгі күн адамзат өркениетінің ең икемді тармағының айқын мысалы бола алады. Тіл ғылымын психологиямен ұтымды түрде ұштастырудың нәтижесінде әлемдік брендтердің жолын ашып, бизнесін өміршең еткен когнитивті маркетинг заманауи лингвисттер мен маркетингтардың назарында жүрген жаңа бағыт. Зерттеу пәні ретінде мақсатты аудиторияның қажеттіліктері мен қызығушылықтарын қарастыратын бұл бағыт жарнама мен бұқаралық ақпарат құралдарының жұмысын үйлестіріп қана қоймай, түпсана психологиясының жаңа қырларын ашудан жалықпайды.

Әрбір мақсатты аудиторияны құрайтын тұтынушы қауым бар. Маркетингтер кез-келген коммуникативтік тұлғаны белгілі бір концептіні ұстанатын, өзіне тән ұлттық, ментальді, этникалық ерекшелігі бар, әлеуметтік ортаны құраушы бірлік ретінде қарастырады [2, 54 б.]. Қарапайым тұлғаның күнделікті қажеттіліктерін қанағаттандыратын өнімнің ерекшелігін зерттей келе, когнитивті маркетинг тұтынушы назарына ұтымды түрде ұсынылған жарнама оның ендігі қабылдайтын шешіміне астыртын әсер етуші ең басты тәсіл екенін анықтады. Нәтижесінде бренд атауы адам санасын тауар жайлы ақпараттандырып қоймай, жағымды ой салатын оңтайлы сөзбен аталуы қажет екендігі белгілі болды.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу мақсаты қоғамдық ортада өз кәсібін жүргізіп жатқан мекемелердің тұтынушы санасына тигізер әсерін анықтау болғандықтан оның материалы болып сол мекемелердің атаулары қарастырылды. Ал зерттеу әдістері когнитивті-психологиялық ерекшеліктерді айқындау үшін дискурстық талдау, салыстырмалы талдау және прагмалингвистикалық талдау тәсілдері арқылы жүргізілген.

Нәтижелер

Жарнама саласының басты міндеті әрбір өнімнің қарапайым сипатын асырып, кемшілігін жасыру. Осыған орай кез-келген қоғамдық орын өз мекемесінің атауын белгілі бір идеяға негіздеп қояды жөн санайды. Бірі дайындалар тағамының дәмін бәсекелестерден даралауға тырысса («Донер №1»), бірі тауар бағасының қолжетімділігін («Арзан») айқындауға тырысады. Басты мақсат тұтынушы назарына ілігу. Ал сапа мәселесін кейінге қалдырғандай.

Күнделікті ортада ашылып жатқан кішігірім бизнестердің атауларына көз жүгіртіп, ондағы иландыру коммуникациясының мақсаты және оны тұтынушыға жеткізу тәсілі арнайы зерттеуді талап ететінін байқауға болады. Мысал ретінде келесі қоғамдық орындардың атауына назар аударайық:

1) Жаңа ғасырдың қарқынды дамып келе жатқан кішігірім бизнестерінің бірі – кондитерлік кәсіп. Тәтті әзірлеуші жасампаз іскер мамандар үшін бұл ғасыр үлкен мүмкіндіктерге толы. Сондықтан да бәсекелестік дәрежесінің жоғары болуы кез-келген әлеуметтік ортаның ажырамас заңдылығы. Қазіргі тұтынушы қауымды дәмді тағаммен таң қалдыру оңай емес. Бұнда бизнес атауынан бастап, өнімнің әзірлену жолы мен көз тартар нәтижесіне де ерекше мән берген жөн. Дегенмен, кондитер мамандардың арасында алғашқы болып қазақша тәттілердің орталығына айналған «Тәп-тәтті» аспаздық орталығы өз кәсібіне қарапайым болса да, тапқыр атау берген. Қазақ халқының тілі мен мәдениетіне тән қарапайым *тәп-тәтті* сөзі тек тағамға байланысты емес, сонымен қатар кішкентай сәбидің қылығын сипаттауда және жалпы жағымды мәндегі ойды жеткізуде кең қолданылатын сөз тіркесі. Мекеменің атауын «Тәп-тәтті» деп көрген тұлғаның бірінің түпсанасы ақпаратты кондитерлік тағам деп қабылдаса (оның ерекше сипаты ретінде), екінші бірінің түпсанасы өз отбасының кіші жас тұлғаларының сипаты ретінде қабылдайды. Соған орай, мекемеге бірі дәмді тағам іздеп кірсе, бірі өз жақындарына тәтті сыйлық іздеп кіруі ғажап емес. Қай қырынан қарастырсақ та, макретонологтың иландыру мақсаты жүзеге асты.

2) Келесі мысал осы талдаудың жалғасы болмақ. Алматы көшелерінің бірінде орналасқан «Шәй-нәй» кафесі қазақша бизнес саласында ұтымды қойылған атау саналады. Оған себеп қазақы дәстүрде

жиі қолданылатын *шәй-пәй* сөзі қала және ауыл тұрғындарының ауызекі стилінде күнделікті естілетін ұғым. Бірі «*шәй-пәйге арнап тәттілер әзірлесе*», бірі «*қонаққа арнап шәй-пәй ұйымдастырады*». Бар мәселе «шай іш», «шай дайын», «шайға шақыру» деген қарапайым сөз тіркестеріне қарағанда, ауылды еске салатын, ата-әженің айналайынымен айтылатын жылы сөз «*шәй-пәйдің*» мәнін арттыруда. Кең байтақ даланың өріс жайған ауылында өскен кез-келген тұлға үшін бұл қазақы «иісі бар» жағымды сөз көрінсе, қалада өскен тұлға үшін бұл қазақ мәдениетінің бір нышаны болған дәстүрлі сөз көрінеді. Когнитивті-психологиялық тұрғыдан тұтынушы санасына жылы сезім ұялатар бұл қос сөз көрген адамды еріксіз жымита алады. Демек, иландыруы коммуникациясының міндеті орныдалды.

3) «*Бауырсақ*» деп аталатын дәмханалардың біріне кездейсоқта тап болдық. Қазақы стильмен дәстүрлі мәнерде жабдықталған бұл мекеменің сырт бейнесінде көзге тек атауы түседі. Бүкіл әлем қазақтарының қосылып, қазақ мәдениетіне тән киіз үй заттарымен әсемдеп, дәстүрлі өмірдің болмысында жасаған бұл мекемеде әрбір тапсырыс ұлттық оюмен өрнектелген ағаш ыдыспен ұсынылады. *Бауырсақ* тағамы бұл мекеменің негізі де, мәні де. Барша халыққа таныс, ұлттық мәдениеттің басты нышандарының бірі болған ұғыммен дәмхананы атау маркетингтік тарапынан ұтымды шешім болған. Бала кезінен бауырсақ жеп өскен әрбір адамға таныс бұл сөз көптің көңлінен шығары анық. Қазақ тілді тұлғаның түпсанасында бауырсақ дәмі мен иісі әрі тағам, әрі алыста қалған ауыл өмірімен байланыстырылады. Ал мекеме ішіне орнатылған кішігірім алтыбақан мен киіз үй жабдықтары қонақтарға дәстүрлі өмірді еске салып қана қоймай, сонымен қатар бұрын-сонды білмеген жаңа заттармен таныстыруды мақсат тұтқан. Қазақ халқының мәдениетіне сай баршаға ортақ концептілер бар десек, бұл әлеуметтік орын сол концептілердің ұясы іспеттес. Бірі торсықпен алғаш танысып жатса, бірі сандықтың құпиясын ашып жатады. Теріге салынған суреттер дәмхана қонақтарына көшпенді халық өмірінің тарихынан көрініс қана болмай, үйретері мол тарихи жәдігер ретінде өзіндік міндетін атқарады. Нәтижесінде, «*Бауырсақтан*» дәм татуға келген тұлға мәдениетін еске алып, дәстүрлі өмірдің бір бейнесін көріп қайтады. Иландыру коммуникациясының мақсаты толықтай жүзеге асты.

4) Келесі жүргізілетін талдау «*Дастархан*» мейрамханасының атауымен байланысты. Жоғарыда келтірген мысалдардың барлығы тікелей қазақ мәдениетіне тән ұғымдар болса, бұл мысал жалпы шығыс халқына тән. Күнделікті өмірдің ажырамас бөлігі болған *дастархан* ұғымы әрбір адам үшін үйреншікті сөз. «*Қонақ келсе дастархан жаю*», «*дастарханның төріне отырғызу*», «*дастархан үстінде бас қосу*» деген сөз тіркестері тек сырттан келген бөтен адаммен емес, әрбір жанұяның өзімен де байланысты. Сондықтан қарапайым тілдік бірлікті

мекеменің атауы ретінде қолдану расында оңтайлы шешім болған. Тілге икемді, когнитивті-психологиялық тұрғыдан қабылдауы жеңіл болар ұғымдардың бірі ретінде тек қазақ тілді тұтынушыны емес, сонымен қатар жалпы шығыс мәдениетіне тән кез-келген қонағын қарсы алатын бұл мейрамхана қала орталығынан бекер орын алмаса керек. Шығыстық психологияға сай, *дастархан* сөзі адам түпсанасында молшылық, дәулет, ырыспен байланыстырылады, яғни дастархан жайылған жерде адамның өзі де, көңлі де тоқ болады деп сенеді. Одан бөлек, аталмыш мейрамхана тұтынушы санасына астыртын жолмен көпшілік мәнді сипатта ұсынылған, яғни жекелеген адам емес, көбірек қонақ жинау мақсатында *Дастархан* сөзімен бірге бірнеше адам тобының жағымды көңіл-күймен дәм татып отырған бейнесін көрсеткен. Бұл орайда иландыру коммуникациясының бірнеше тактикасы қатар қолданылып, тұлға санасын тек сөзбен еліктірмей, суретпен де еліктіру тәсілі жүзеге асқан [3, 354 б.].

5) Қарапайым сөзбен «Дәм» деп аталған мейрамхана Абай даңғылының бойынан ашылған. Осы орайда жоғарыда аталып өткен когнитивті маркетинг талаптарының бірі толықтай орындалғанын анықтауға болады. Қысқа да нұсқа атау. *Дәм, тағам, ас* деген сөздік қатар кез-келген ұлттың мәдениетінде жиілеп кездеседі. Соның ішінде қазақ халқының өмірінде бұл жағымды мағынада қолданылатын кең тараған ұғым. *Дәм тату, дәмін көру, дәмді тағам* тіркестері елімізде позитивті сипаттағы мәні бар қарапайым сөздер. Дегенмен, мекеме атауын қоярда дәл осы сөздің ұтымды боларын алдын-ала болжаған маркетингтер қателеспесе қажет. Себебі мейрамхана өз қонағына мәзірінен дәм татуды ұсынып қана қоймай, сонымен қатар ол тағамның міндетті түрде жағымды болатынына уәде беріп тұрғандай. Когнитивті-психология тұрғысынан адам санасында жағымды мәнде қалыптасқан концептілер әдетте бала кездегі алғашқы естеліктермен тығыз байланысты [4, 52 б.]. Демек, сәби кезінен естіп өскен *дәм, дәмді* сөздері тұлға тарапынан мейрамханаға еріксіз қызығушылық тудырады ғажап емес. Нәтижесінде «Дәмнен» дәм татқан адам көп жағдайда санасында қалыптасқан концептіге сай мекеме жайлы өзіндік жағымды естелігін қалдыруы әбден мүмкін. Иландыру мақсаты жүзеге асты.

6) Бүгінгі тағам тақырыбына сай мысалдар талдауы «*Ас-қазан*» дәмханасымен тәмамдалады. Екімәнді сөзбен аталған бұл қоғамдық орын иландыру коммуникациясының сөз ойын тактикасын өте ұтымды қолданса керек. Оның айғағы ретінде адам дене құрылысының бөлігі *асқазан* мен күнделікті тұрмыста жиі қолданылатын *ас* және *қазан* сөздерінің үйлесімін атап өтуге болады. Дәмхана атауын көрген бір тұлға өзін тамақтандыру мақсатында *асқазанға ештеңе түспегенін* ескеріп кіретін болса, бірі *қазанға піскен ас* деп қабылдап кіреді. Ел арасында *қазан (ошақ) асы* күнделікті асқа қарағанда дәмдірек болады деген сенім бар. Оған сәйкес дәмхана иесінің иландыру мақсаты

тұтынушысын өз мәзірінің асы расымен де дәмді екеніне сендіру болса керек. Түркі тілдес халқының тағы бір концептісіне сай, *қазан* ұғымы көптеген тұлғаның санасында молшылықпен байланыстырылады. Демек, түпсана тұрғысынан *ас* және *қазан* сөздерінің үйлесімі *ырыс үстіне ырыс, дәулет үстіне дәулет* деген мағынада қабылдана алады [5, 116 б.]. Ырыс пен дәулетті санасына жеке концепт ретінде ұялатқан тұлға бұл мекеменің өнімін тұтынуға дайын болары анық.

7) Назарға іліккен ерекше мекемелердің бірі Төле би даңғылының бойында орналасқан. «*Төле би*» деп аталатын бұл мейрамхана ешбір тұтынушының тарапынан дау туғызбас. Дегенмен, дәл осы қоғамдық орынның қасынан ашылған «*Tole bi*» атты түнгі ойын клубы біздің тарапымыздан біраз сұрақтың негізіне айналды. Екі қоғамдық орынның иелері өз бизнес атауларын көше атына байланыстырып қойған болар, дегенмен, сәтті қойылған деп санауға болар ма екен? Мейрамхананы қарастырмағанда, түнгі ойын клубының дәл осындай атауға тоқталуы көзге де, санаға де ерсі көрінетін жайы бар. Сандық ақпараттан тым ерте заманда дүние салған бидің атына арнап ойын-сауық орталығының бірін ашу оның тұлғасын сыйламағандықтың белгісі болмай ма? Ұлы бидің атымен кітапхана, мұражай, театр аталса, ешкім дауласпас. Ал бұл атауды маркетингтердің тарапынан кеткен үлкен қате деп қарастырған жөн бе, әлде сайқы-мазақ атау ретінде мақсатты түрде қойылған атау деп қарастырған жөн бе? Қай қырынан қарасақ та, иландыру мақсаты оңтайлы жүзеге аспаса керек. Қалжың ретінде берілген атау дегеннің өзінде, әр қалжыңның өз орны бар. Когнитивті маркетинг тұрғысынан бұл орын өз тұтынушыларын алыстатпаса да, жаңа аудиториясын жинап, табысқа кенеледі деу екіталай. Ел мәдениетін ескермеген кәсіптің жұмысы өміршең бола қоймас.

Талқылау

Иландыру коммуникациясын сөз еткенде кез-келген әлеуметтік ортада кең тараған бұқаралық ақпарат құралдарының адамзат санасына тигізер әсерін ескермеуге болмас. Медиакоммуникацияның ажырамас бөлігіне айналған жарнама саласы сандық ақпарат тарату кеңістіктерінің негізін құрайды. Маркетолог мамандардың басты міндеті тұтынушылар арасында жаңа өнімнің жарнамасын ұтымды ұсыну. Соған байланысты мақсатты аудиторияға жүргізілген сараптаманың нәтижесінде иландыру коммуникациясының барлық тәсілдерін қолдана отырып, кішігірім жаңа бизнестерге оңтайлы атау беріп, потенциалды тұтынушының назарына ілігуді негізге алған бұл мамандар өз жұмысында когнитивті маркетингтің жаңа қырларын ашуда. Тұлғаның ұлттық мәдени болмысын зерттей келе маркетингтер ұсыныстар өнімді этно-мәдени тұрғыда тұтынушы санасына кереғар болмайтын, дәстүрлі таным-түсінігіне мейлінше жақын және күнделікті тіршілігіне өз пайдасын тигізер маңызды тауар деп сипаттауға тырысады. Оның айғағы ретінде

жоғарыда келтірілген мекеме атауларын қазақша дәстүрлі тәрбие көрген адамға нендей ой салып, қандай әрекеттерге итермелеуі мүмкін екендігін талдадық. Келтірген мысалдардың біреуінен басқасының барлығы тұлға санасында жағымды ой қалдырып, өзіндік өнімін тұтынуға, яғни мекемеге кіруге «итермелеуші» қасиетке ие ұғымдар екені анықталды. Одан шығатын нәтиже кәсіпкерлік иландыру коммуникациясында жаңа бизнес бастамас бұрын маркетинг мамандар мақсатты аудиторияның қалауы мен болмысын толықтай зерттеп шығуы міндетті. Себебі қоғамдық орынның атауы әлеуметтік ортаның когнитивті түйсігіндегі ұғымдарға кереғар мәнді сөзбен аталмауы тиіс. Ол тіл ғылымында когнитивті маркетинг саласының басты қояр талабы болып саналады.

Қорытынды

Кез-келген маман жаңа өнімге атау беретін кәсібінің мақсатты аудиториясын зерттеп шығуға міндетті. Біреудің мәдениетінде қастерлі саналған ұғым өзгенің мәдениетінде дәл сондай құндылыққа ие болары екіталай. Қарапайым тұлғалық қажеттіліктердің өзін қарастырғанда әрбір ұлт, мәдениет өкіліне тән өзіндік сұраныстар мен ұсыныстар болатыны мәлім. Демек, адамның шығу тегі мен болмысы оның ақпарат қабылдайтын түйсігінің қызметін толықтай басқарады десек артық етпес. Осы орайда аталмыш мәселені ескере отырып жұмысын жүргізетін мамандардың алғашқысы бұқаралық ақпарат құралдарынан болса, кейінгілердің қатарында жеке кәсіппен айналысушы мамандар бар. Олардың басты мақсаты тауар сипатының әр алуандығына қарамастан, әрбір әлеуметтік ортаның назарына ілігіп, көңілін табар жарнама жасап, потенциалды тұтынушының санасын торлау. Сөз күдіретін ескерер болсақ, когнитивті-психологияға ұтымды қолданылған бір ұғыммен әсер етіп, тұлғаның кейінгі әрекетіне өзіндік үлес қосуға болады. Бұл тәсілді еркін қолданатын маркетинг мамандар жаңа ғасыр бизнесінің бренд-гидіне айналған. Ұтымды қойылған бизнес атау – ортақ жеңістің жартысы. Ендеше бизнес мақсат иландыру коммуникациясын меңгеруден басталады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Заболотнева О.Л., Циберная О.Ф. Лингвокультурологическая составляющая «природа» наименований брендов в китайском рекламном дискурсе // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Лингвистика. – 2021. – С. 17-23.

[2] Вострикова И.Ю. Лингвопрагматические стратегии продвижения брендов туристских дестинации // Известия Санкт-Петербургского государственного экономического университета. – Санкт-Петербург, 2012. – С. 54-58.

[3] Адырбекова М.К. Баспасөз мақаласының тақырыптық иландыру тәсілдері // Доклады Казахской Академии Образования. – 2020. – №2. – Б.349-354.

[4] Виноградова С.А. Когнитивная лингвистика о значении и концепте // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2014. – №2 (039). – С. 50-55.

[5] Абасилов А. Әлеуметтік лингвистика сөздігі. – Алматы, 2016. – 166 б.

REFERENCES

[1] Zabolotneva O.L., Tsibernaya O.F. Lingvokulturologicheskaya sostavliaushaya "priroda" naimenovaniy brendov v kitaiskom reklamnom diskurse (Linguistic and cultural component of the "nature" of brand names in Chinese advertising discourse) // Bulletin of the South Ural State University. Series: Linguistics. – 2021. – S. 17-23. [In Rus]

[2] Vostrikova I.U. Lingvopragmaticheskie strategii prodvizheniya brendov turistskikh destinatsii (Linguistic and pragmatic strategies for promoting brands of tourist destinations) // Bulletin of St. Petersburg State University of Economics. – St.Peterburg, 2012. – S. 54-58. [In Rus]

[3] Adyrbekova M.K. Baspasoz makalasyryn takyryptyk ilandyru tasilderi (Methods of thematic persuasion of an article in the press) // The reports of the Kazakh Academy of education. – 2020. – №2. – B.349-354. [In Kaz]

[4] Vinogradova S.A. Kognitivnaya lingvistika o znachenii i koncepte (Cognitive linguistics about meaning and concept) // Issues of cognitive linguistics. – 2014. – №2 (039). – S. 50-55. [In Rus]

[5] Abasilov A. Aleumettik lingvistika sozdigi (The dictionary of social linguistics). – Almaty, 2016. – 166 b. [In Kaz]

ПЕРСУАЗИВНАЯ КОММУНИКАЦИЯ В ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВЕ

*Адырбекова М.К.¹, Куркимбаева А.М.²

¹PhD, ассоц. профессор, КазУМОиМЯ имени Абылай хана,
Алматы, Казахстан

e-mail: adyrbek_mauye@mail.ru

²PhD, ассоц. профессор, КазУМОиМЯ имени Абылай хана,
Алматы, Казахстан

e-mail: aizhan--k@mail.ru

Аннотация. В настоящее время рекламирование является одним из динамично развивающихся сфер общественной жизни. Социальные сети как, Инстаграм, Тикток и многие другие вносят определенные положительные изменения в рекламный бизнес, тем самым мотивируя отечественных владельцев малого бизнеса активно использовать социальные сети в продвижении своей деятельности. В этой связи, социальные сети являются одним из эффективных способов распространения рекламы посредством медиакоммуникации для

владельцев малого бизнеса, так как реклама одновременно достигает большого числа потребителей и товар, без какого-либо усилия, легко предлагается вниманию целевой аудитории. Существует традиционный способ представления бизнеса в сфере общепита потребителю. Об этом свидетельствует название новых общественных центров питания, открывающихся вдоль улицы.. Основная цель данной статьи – проанализировать названия центров общественного питания с целью определения эффективности использования особенностей персуазивной коммуникации. В данном исследовании использовались такие методы как: метод лингвопрагматического анализа, дискурсивный анализ и сравнение. Задачей исследовательской работы выступает выявление того, какое из наименований общественных заведений является удачным и наоборот, что именно влияет на когнитивно-психологическое сознание целевой аудитории, формирующей любую социальную среду. Научная новизна заключается в анализе наименования общественного учреждения с точки зрения рекламного воздействия. Сфера когнитивного маркетинга, набирающая известность как одного из новых направлений лингвистического исследования, рассматривает данную проблему как с точки зрения специалиста-маркетолога, создающего наименование, так и с точки зрения потребителя, принимающего информацию. Таким образом определяется метод достижения цели коммуникации по пост-коммуникативному поведению медиаадресата. У любого товара, отвечающего потребностям человека, имеются свои конкуренты. Однако особенность данного исследования в том, что многие общественные центры питания набирают аудиторию, создавая рекламу буквально из одного слова, то есть удачного наименования. Исходя из этого было установлено, что успешное наименование является первым и самым важным шагом в бизнесе любого предпринимателя.

Ключевые слова: когнитивный маркетинг, предпринимательство, название предприятия, персуазивная коммуникация, когнитивно-психологическое воздействие, коммуникативное воздействие, средства массовой информации, наименование бренда

PERSUASIVE COMMUNICATION IN ENTREPRENEURSHIP

*Adyrbekova M.K.¹, Kurkimbayeva A.M.²

^{*1}PhD, Associate Professor, KazUIRandWL, Almaty, Kazakhstan
e-mail: adyrbek_mauye@mail.ru

²PhD, Associate Professor, KazUIRandWL, Almaty, Kazakhstan
e-mail: aizhan--k@mail.ru

Abstract. Advertising has become one of the rapidly developing areas of public life. Instagram, tiktok and many other social networks are making their own changes in the advertising business, for which marketers are responsible, and ordinary people are consumers. Domestic small business

owners are trying to actively use social networks in promoting their activities. The main reason is the speed and result of the dissemination of information through the media, which works much more efficiently than other methods. It is easy to offer the product to the attention of the target audience. However, the traditional way of advertising is preserved, which can be confirmed by the names of all new places of public catering. The main purpose of this article is to analyze the names of public catering centers in order to determine the effectiveness of using the features of persuasive communication. The study was carried out using such methods of linguopragmatic analysis as discursive analysis and comparative analysis. The task was to identify which of the names of public institutions is successful and vice versa, what exactly affects the cognitive-psychological consciousness of the target audience that forms any social environment. The scientific novelty of this article lies in the analysis of public institution's name in terms of advertising impact. The field of cognitive marketing, which is gaining prominence as one of the new directions of linguistic research, considers this problem both from the marketer's point of view, who creates a name, and from the consumer's point of view, who receives information. Thus, the method of achieving the goal of communication is determined by the post-communicative behavior of the media addressee. Any product has its competitors. However, the peculiarity of this study is that many public food centers are gaining an audience by creating advertisement exactly from one word, that is a good name. Based on this, it is identified that a successful name is the first and most important step in the business of any entrepreneur.

Key words: cognitive marketing, entrepreneurship, company name, persuasive communication, cognitive-psychological impact, communicative impact, mass media, brand naming

Статья поступила 27.01.2023

ӘОЖ 811.512.122:81'37

FTAMP 14.37.27

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.71.4.002>

ТЕРМИН ЖАСАМДАҒЫ БУДАН ҚҰБЫЛЫСЫ

*Ахмет А.Н.¹, Құрманбайұлы Ш.², Нургалиева С.А.³, Бегимова Г.А.⁴

¹PhD докторант, Л. Н. Гумилев атындағы

Еуразия ұлттық университеті,

Астана, Қазақстан

e-mail: akjibekz@gmail.com

²фил.ғыл.док., профессор, ҚР ҰҒА академигі, Л. Н. Гумилев атындағы

Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

e-mail: sheru_64@mail.ru

³пед.ғыл.канд., қауымдастырылған профессор, Ататүрік Университеті,

Эрзурум, Түркия

e-mail: saniya.nurgaliyeva@grv.atauni.edu.tr

⁴фил.ғыл.канд., Түріктану кафедрасының доценті, Л. Н. Гумилев

атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

e-mail: gukjik_76@mail.ru

Аңдатпа. Қазақ тілі білім мен ғылымның, қоғамдық өмірдің, мәдениет пен тарихтың, саясат пен экономиканың тілі ретінде тұрақты дамуда. ХХ ғасырдың соңғы он жылындағы еліміздің егемендік алуы, тіліміздің мемлекеттік мәртебесін иемденуі, сондай-ақ еліміздің Ата Заңды, мемлекеттік рәміздерді қабылдауы және елімізде жүргізілген, жүргізіліп жатқан саяси-экономикалық, тағы басқа реформаларға байланысты қазақ тілі жаңа сөздер, жаңа қолданыстармен байи түсті. Қоғамдағы жаңа құбылыстар мен жаңа қарым-қатынастар жаңа ұғымдарды туғызады. Жаңа ұғымдарды белгілеу үшін жаңа атаулар қажет болады. Соның нәтижесінде тілімізден балама табылмаған жаңа ұғымдарды белгілеу үшін қазақ тілі шет тілден сөз қабылдауға мәжбүр болды. Шет сөздерін қабылдау арқылы будан аталымдардың да саны артты. Сондықтан будан сөздерді, будан аталымдарды, одан туындайтын будан терминдерді зерттеу тілтанымдағы өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Біз осы зерттеу жұмысымызда тіл білімінің бір саласы саналатын терминжасамдағы будан атаулардың қойылу уәжі мен құбылысына тоқталамыз.

Мақалада кірме бірліктер негізінде қалыптасқан терминдердің бастапқы лексика-грамматикалық ерекшеліктерін ескере отырып, оларды қазіргі қазақ тілінің нормаларына сәйкес ресімдеу принциптері талданады. Мақаланың мақсаты – қазіргі қазақ тілінің терминжасам үрдісіндегі будан терминдердің лингвистикалық ерекшеліктерін, сөзжасамдық құрамын талдау. Мақсатымызға жету үшін зерттеу материалы ретінде кен ісі және металлургияның салалық терминдері

алынды. Зерттеу барысында теринжасамдық бөлшектердің будан терминдерді жасаудағы көрінісін талдау үшін сипаттау, бақылау, талқылау, саралау әдістері қолданылды.

Талдау барысында термин қағидаттарының саралануына да мән бердік, термин қағидаттары бойынша ұсыным білдірдік. Зерттеу нәтижесінде біршама терминбөлшекке балама ұсындық. Зерттеу жұмысының нәтижелері мен қорытындылары, зерттеу барысындағы ұсынымдар тілтанымның терминология саласы бойынша көмекші құрал бола алады. Осы бағыттағы ізденушілер мен зерттеушілер бұл зерттеу мақаласын теориялық материал ретінде пайдалана алады. Сондай-ақ бұл зерттеу аталым теориясы, тіл экологиясы бағытындағы мамандарға да арналған.

Тірек сөздер: будан сөздер, терминдер, кірме сөздер, терминология, терминжасам, будан терминдер, терминбөлшектер, донорлық тіл

Негізгі ережелер

Бұл ғылыми-зерттеу жұмысының мақсаты қазіргі қазақ терминжасам үрдісіндегі тілдік интеграцияның нәтижесінде пайда болған будан терминдерді сипаттау және олардың ерекшеліктерін зерттеу болып табылады. Осы мәселе бойынша ғылыми әдебиеттерде негізінен сөзжасам, қазақ тілінің термин жүйесі және кірме терминдер сөз етіліп жүр. Ғылыми әдебиеттерді талдау будан терминдер тақырыбында ғылыми зерттеулердің жоқтығын көрсетті.

Будан термині – бұл екі тілдің компоненттерін қамтитын кірме және төл элементтерді біріктіру нәтижесінде пайда болған термин. Соңғы уақытта Қазақстан Республикасында жаппай жаңғыртуға байланысты қазақ тіліндегі будан терминдердің саны едәуір өсті. Будан терминдерін қазақ тілінің қазіргі даму кезеңінде әртүрлі салаларда табуға болады, мысалы, бұқаралық ақпарат құралдарының негізгі көздері болып табылатын киноиндустрия, теледидар, радио, интернет-сайттар және электрондық басылымдар саласындағы будан терминдерді жиі кездестіруге болады. Бұқаралық ақпарат құралдарында, ғылымда және техникада будан терминдер санының осындай үлкен дамуы қазақ тілінің қазіргі әлемнің өте күрделі бейнесін бейнелейтін таңғажайып икемділігі мен үлкен ұтқырлығы бар деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

«Будан термин» ұғымымен «терминжасам» сияқты ұғымдар тығыз байланысты екенін атап өткен жөн. Терминдік білім – бұл тілдік құралдардың көмегімен кодталған ақпаратты беруді және қабылдауды қамтитын құрылымдық когнитивті жүйе, оның ортасы мен шарттары маңызды рөл атқарады.

Кіріспе

Терминдер – түрлі ғылым салаларына тиесілі болып келетін, белгілі бір ұғымды білдіретін арнаулы лексика. Мұндай лексикалық бірліктер

нақты бір ұғымның атауы болады. Бұл мағынаның тұрақтылығын да білдіреді. Терминдер бірнеше ғылым саласында қолданыла беруі мүмкін. Дегенмен бір ғылым саласының өзіне тән негізгі терминдері мен терминологиясы болады.

Қазақ терминологиясының қалыптасу кезеңі бар. XX ғасыр басы қазақтілінде алғашқы оқулықтармен еңбектер шықты. Қазақ зиялыларына тиесілі жұмыстарда ғылым салалары бойынша терминологиялық атаулар жүйесі іріктеле бастады. Бұл алғашқы қадам болғанымен мұның ғылыми негізі болды. Бұған дәлел ретінде А. Байтұрсынұлының бастамасымен ұсынылған термин қабылдау қағидаттарын айтуға болады.

Қазақ терминологиясының қалыптасу кезеңі бірнеше дәуірді құрайды және олардың өзіндік ерекшеліктері бар. Олар XIX ғасыр мен XX ғасырдың басы, 1910 жылдан 1930 жылға дейінгі, 1930 жылдан 1990 жылдарға дейінгі аралықты қамтитын және 1990 жылдан қазірге дейінгі жалғасатын кезеңдер [1, 87 б.]. Бұл кезеңдердің бірінде терминологияның қалыптасуының алғышарты жасалса, бірінде салалық ғылыми еңбектер негізінде мағыналық жағынан тұрақтала түсті. Кеңестік кезеңде қазақ терминологиясы қазақ тілінің табиғи дамуы мен лексикалық мүмкіндіктерінен тыс халықаралық терминдермен толыға түсті. Соңғы кезең қазақ терминологиясын ұлттық тіл үлесінен толықтыруға мүмкіндік алғанымен саладағы біраз мәселелер қордаланды. Төл тілдегі терминдер үлесі артты. Дегенмен термин қабылдау үдерісінің тоқтамайтыны белгілі. Басқа тілден қабылданған терминдердің қатар қолданылуы, термин қабылдау талаптарына сәйкессіздік, салалық терминдік сөздіктерде синонимдерінің қатар берілуі, қабылданған терминдердің қолданыс тауып кетпеуі, терминдердің будандануы, термин бөлшектердің термин жасамдық қабілеті және тағы басқа да мәселелер өзекті болып отыр. Өзекті мәселелерге талдау жасалып, нәтижелер алынғанымен, саланың мәселелері терең зерттеуді қажет етеді. Мемлекеттік тілдің мәртебесіне лайық дамуы үшін негізінен жазу, ономастика және терминология салаларының мәселелері шешілуі қажет екенін ғалымдар айтып келеді.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Жұмысты жазу барысында тіл білімінде қалыптасқан талдау, жинақтау, сипаттау әдістері қолданылады.

А.А. Реформатский, Г.О. Винокур, А.В. Суперанская, Ә. Қайдар, Ш. Құрманбайұлы еңбектеріндегі терминология саласының жалпы мәселелері қарастырылды. Сонымен қатар Б. Момынова, Ж. Түймебаев, М. Ескеева еңбектеріндегі қазақ лексикологиясының кірме атаулармен толығуы және гибрид бірліктердің арту себептеріне сипаттама берілді. Ғалымдар Ө. Айтбайұлы, Б. Қалиұлы, С. Байменшенің терминологияның өзекті мәселелері жөнінде баяндамаларында айтқан пікірлеріне сүйенілді.

Нәтижелер

Түбір алды терминбөлшектері: авиа-, авто-, агро-, анти-, архео-, астро-, аэро-, био-, гео-, гидро-, гипер-, зоо-, макро-, микро-, моно-, мото-, нейро-, нео-, поли-, радио-, супер-, теле-, термо-, транс-, ультра-, фоно-, фото-, экс-, электор- және тағы басқа;

Түбір соңы терминбөлшектері: -граф(ия), -(о)дром, -(о)логия, -метр(ия), -(о)тека және тағы басқа;

Аталған терминбөлшектер қазақ тіліндегі салалық терминдер сөздігінің басым бөлігінен орын алып үлгерген. Мағынасы да түпнұсқа негізінде жұртшылыққа түсінікті. Термин мәселесінде назараударуды қажет ететін мәселелердің бірі осы орыс тілі арқылы еніп отырған терминбөлшектер. Осыған ұқсас терминдерді қабылдау немесе қабылдамау, аударма жасау немесе аударма жасамау, бұл үлгіні ұлттық терминжасамда қолдану немесе қолданбау сияқты мәселелерде ғалымдардың пікірлері бір жерден шықпай келеді. Терминбөлшектерге балама табу, төл сөзбен алмастыру мәселесі де талқылана бермейді. Бұл қазіргітаңдағы терминбөлшектердің қажеттілігі мен маңызына байланысты болса керек.

Әлемдік ашық интеграция кезеңінде дүниежүзітілдері секілді қазақ тілі де будандану процесінен тысқары қала алмай отыр. Ғалымдар олардың бірнеше себептерін көрсетеді: 1) ғылым мен білім жаңалықтарының көп болуы, өзге елдерден бізге тасымалдануы; 2) донорлық тіл деңгейіне жеткен тілдердегі өзгерістердің сол елдің моделіне салынуы, оның әлем үлгісіне айналуы; 3) дамыған модель елдердің саяси-экономикалық басымдылығының болуы; 4) жазу мен әдеби тіл рөлінің артуы 5) жазудың көмегіне жүгінетін жазба коммуникацияның рөлінің күшеюі [2, 260 б.].

Біздің пікірімізше, аталған мәселе әлем тілдеріне ортақ үдеріс болғанымен, жаппай будандануға жол беруге болмайды. Ұлттық тілдің терминбөлшектердің бір қатарын толықтыруға мүмкіндігі бар деп есептейміз. Терминбөлшектерді қазақ тіліндегі баламасымен төмендегі 1-кестеде салыстырып өтеміз.

Кесте 1. Термин бөлшектердің қазақ тіліндегі баламасы

№	Термин бөлшек	Шығутегі	Мағынасы	Қазақ тіліндегі баламасы
1	аэро-	грек	ауа	ауа, әуе
2	гидро-	грек	су	су
3	зоо-	грек	жануар	жануар, хайуан
4	контр-	латын	қарама-қарсы	қарсы

5	макро-	грек	үлкен, ұзын	үлкен, ірі
6	микро-	грек	ықшам, кіші, шағын	шағын
7	нейро-	грек	желі, жүйке	жүйке
8	нео-	грек	жаңа	жаңа
9	экс-	грек	тыс, тысқары, сырт	тыс, бұрынғы

Кестеден көріп отырғанымыздай кейбір терминбөлшектерге қазақ тілінен балама табуға болады. Осы балама негізінде терминдер ұсынылуы тиіс. Дегенмен халықаралық терминбөлшектерді қазіргі таңда терминжасамнан ығыстыру мүмкін емес. Оның бір себебі ретінде бұл бөлшектердің басқа тілдік бірліктермен біріккен тұлғасында тілімізге енуін атауға болады. Мысалы, түбірсоңы терминбөлшектері төл лексикамен бірігіп терминжасамға орныға алмайды. Олар тұтас күйінде қабылданған терминдердің бөлшегі. Егер де буданданудан бас тарту қағидаты терминдік талаптарға енер болса, терминнің де толық лексикадан жасақталуы қажет болады. Зерттеуші ғалымдардың пікіріне қарағанда қазіргі таңда керісінше қазақ тіліндегі терминдерде орыс және орыс тілі арқылы енген халықаралық статусына ие терминдер қазақ тілінің төл лексикасына қарағанда саны жағынан артып барады [3, 271 б.]. Бұл пікірді дәлелдеу үшін қазақ тіліндегі салалық терминдердің сөздіктеріне талдау жасалуы керек.

Терминография – арнаулы сөздіктер жасалуының жалпы әдіснамасы мен нақты тәсілдерін жасауды, терминологиялық сөздіктерді түріне қарай топтастыру мен жіктеудің қағидаттарын жасауды, жекелеген типтегі сөздіктерге арнаулы лексиканы таңдап алу мен оларды сөздіктер берудің, сипаттаудың, мағынасын түсіндірудің ғылыми негізделген қағидаттарын жасауды қарастыратын терминтанудың саласы болып табылады [4, 18 б.]. Алғашқы кезеңде қазақ тіліндегі терминдер сөздігі жеке бір салаға арналмай, жалпылама терминдерге арналып келген. Кейіннен ғылымның дамуына байланысты әрбір ғылым саласының терминдер сөздігі ұсыныла бастады. Қазіргі уақытта қазақ тілінің салалық терминдерінің сөздігі 31 томдық еңбекті құрап отыр. Аталған сала бойынша бұл сөздік ең ауқымдысы болғанымен терминдердің мағынасын түсіндіре алмайды және орысша-қазақша сөздік үлгісінде берілген. Яғни осыған қарап, бұл терминдер негізінен орыс тілінен аударма жасау арқылы сөздікке еніп отыр деп айта аламыз. Ол сөздіктердің әр томы тіл білімі, әдебиеттану, музыка, кен ісі және металлургия, математика, физика, философия секілді әрбір саланың терминдеріне арналған.

Кен ісі және металлургия әлемдік өркениеттегі жетістіктерінің бірі болған. Ата-бабамыз негізін қалаған бұл саланың терминдік жүйесін талдау арқылы ұлттық тілдегі терминдік бөлшектерді зерттемекпіз. Қарастырылған терминологиялық сөздікке келер болсақ, онда он бір мыңнан астам термин қамтылған [5, 503 б.]. Барлығы - 11403 термин. Біз зерттеу нысаны етіп белгілеген терминологиялық сөздікте 17 терминбөлшек қатысқан. Олардың ішіндегі өнімді терминбөлшектердің қолданысын төмендегі 2-кестеден көреміз.

Кесте 2. Кен ісі және металлургия терминдерін жасауға қатысқан терминбөлшектер

№	Термин бөлшектер	Сөздіктен мысалдар	Терминдер саны
1	гидро-	гидроаршым, гидробаған, гидробалға, гидробекітпе, гидрожарылыс, гидроитергіш, гидрокоспа, гидролиз, гидрокөлік, гидрокүшейткіш	69
2	гео-	геодезия, геодинамика, геоид, геоизометрия, геомеханика, геостатика, геотехнология, геофизика	68
3	экс-	экскавациялау, экстракт, экстрактор, эксцентрик, эксцесс, экструзия, экстракциялау	49
4	авто-	автомат, автоматика, автомат-орнақ, автотабақ, автотүсіргіш, автобұғаттау, автогендік	32
5	микро-	микроақау, микрозонд, микроқаттылық, микротүйірлі құрылым, микрофотометр, микротастілім, микродифракция	31

Кестеде берілген қолданылу жиілігі жоғары терминбөлшектерден бөлек -нано, -термо, -био, -изо, -ультра, -фото секілді терминдік бөлшектер әртүрлі жиілікте термин жасауға қатысқан. Бір тобы тікелей донор тілден қабылдап алынған. Қарастырылған сөздіктен терминдердің басым көпшілігі аудармасыз тікелей қабылданса, бір қатар терминдердің қазақ тілінде жасалуына терминбөлшектер септесіп тұр. Яғни терминбөлшек сол қалыбында қалдырылып, басқа бөліктері қазақ тіліне аударылған. Терминжасам тәсілдері негізінен жалпы сөзжасам тәсілдеріне негізделген. Терминтану саласында терминүлгі деген термин қалыптасқан. Ол дайын терминдерді қабылдап алудан өзге құбылыс. Бұл салалық терминдердің белгілі бір қалыптасқан сөзжасамдық үлгісі бойынша бірдей болып жасалуына негіз болатын үлгі [1, 574 б.]. Терминбөлшектерге балама жасалған жағдайда терминдік үлгі де ұсынылуы тиіс.

Қазақ тілінің өзекті мәселелерінің бірі ретінде терминологияны көрсеткен ғалым Ә. Қайдар халықаралық деп саналатын терминдердің

қазақ тіліне енуінің екі жолын атайды. Терминдер тасымалдаушы орыс тілінде қалай болса дәл сол қалыбында аудармасыз енеді және нақты баламасы бар сөздер қазақ тілінен алынады. Ал халықаралық терминдер қатарындағы терминбөлшектерді түбір алды жұрнағы ретінде тұтас термин құрамында келген бірліктер ретінде санайды. Терминдермен бірге енген -изация, -ификация, -ация, жұрнақтары қазақ тіліндегі -лау, -леу, -дау, -деу, -тау, -теу және -ландыру, -лендіру, -дандыру, -дендіру, -тандыру, -тендіру жұрнақтарымен алмастырылады. Мысалы: газдандыру, автоматтандыру, электрлендіру және тағы басқалар [6, 177-178 б.]. Сонымен бірге орыс тіліндегі -к(а), -изаци(я) жұрнақтарының көмегімен жасалған бір қатар терминдердің мағынасын қазақ тіліндегі кимыл атауы формасымен беруге болады. Мысалы, уценка – арзандату, сортировка – сұрыптау, приватизация – жекешелендіру және тағы басқа. Бұл да терминдерді игерудің бір тәсілі ретінде қалыптасты. Дегенмен аударма үнемі сәтті шықпайды. Мұны ұсынылған терминдердің қолданысқа енбей қалуынан да байқауға болады. Сондықтан терминді жасап ұсыну мен аударма арқылы қабылдау ісіне тек тіл мамандарының емес сала мамандарының да айналысуы маңызды болып отыр. Бұл қазіргі терминологиялық үрдісті өзгертеді.

Терминбөлшектер жеке қалыбында қандай да бір мағынаны бергенімен, тілімізде жеке сөздік немесе терминдік қолданыста бола алмайтыны белгілі. Төл сөзбен байланысы негізінде будандасады. Будан терминдерді әртүрлі этимологиялық бірліктен, сөзжасамдық бірліктерден құралған туынды, күрделі және күрделі туынды сөздер ретінде жіктеп қарауға болады. Кен ісі және металлургия саласының терминдеріне қатысқан терминбөлшектер де осындай жағдайдағы қолданыста.

Зерттеу нысанына алынған сөздікте біршама назар аударатын мәселелер баршылық. Қарастырылған сөздіктегі тағы бір кемшілік – ұлттық лексикалық қордың тиімді пайдаланылмауы. Сөздікте қазақ тіліндегі баламасы алынбаған немесе табылмаған бір құрамды атау тұлғалы терминдер және көп құрамды терминдер құрамында аударылмаған сөзді терминдер кездеседі. Ол шет тілден енген сөздер қазақ терминологиясының ғылыми қағидаттарына сәйкес қазақ тілінің заңына икемделмеген. Мысалы, абсорбент, акрит, альфер, анод, блюм, бонус, вакансия, диск, индуктор, карьер, пегматит, плазма, реактив, сигнал, элеватор, эжектор, эбонит, ядро және тағы басқа да терминдер осы қалпында енген және тұрақты қолданыста. Мұндай терминдердің басым көпшілігіне қазақ тілінен балама табуға болады. Бірнеше мысал келтіре кетейік. Қазақ тіліндегі терминдерде «вертикал, горизонтал»сөздерін «тік, көлденең» баламасымен қолданылып жүргеніне қарамастан «вертикал» сөзінің қатысуымен 15, «горизонтал» сөзінің қатысуымен 27 термин алынған. Бұл мәселе тіліміздегі будан текті сөздер мен терминдердің шамадан тыс көбеюіне жол ашады. Салалық терминдер

сөздігінің қай бағытынан зерттеу нысаны етсек те, қолданыстағы лексикалық бірліктерді кірме тек тұрғысынан қарастырсақ та осындай нәтижелер алатынымыз анық. Себебі бұл жалпы тілдік үдеріс болып отыр.

Шындығында, қазақ тілінде қанша термин бар, олардың қаншасы бір компонентті жай терминдер, қаншасы көп компонентті күрделі терминдер, қаншасы шет тілдік, қаншасы аралас, қаншасы ана тілі негізінде пайда болған терминдер екендігіне жауап бере алмаймыз [7, 38 б.]. Тіл үнемі даму үстінде. Сонымен қатар мұнымен арнайы ешкім айналыспайды. Сондықтан мәселе терминдік қағидаттарға келіп тіреледі. Термин қабылдаудың ғылыми қағидаттары тілдік мәселелерді ескере отырып қабылдануы тиіс. Осы жүйемен ғана терминологиялық жағдайды бақылауда ұстауға болады деп есептейміз.

Будан терминдердің пайда болуына ең алғашқы себеп кірме терминнің қабылдануы. Кірме сөздерді термин ретінде қабылдаудың қағидаттары ХХ ғасырдың басында пайда болғанымен, іс жүзінде іске асырылған қағидатты байқамаймыз. Ғалымдардың арасында сырттан термин қабылдау мәселесіне ортақ көзқарас жоқ. Кей ғалымдар сырттан енген терминдерді аударуды емес, олардың түсіндірме сөздігін жасауды ұсынады. Мысалы, «саммит» сөзі алғашында аударылып, «бас қосу» баламасымен ұсынылып, бірақ қолданыс таппады. Сол секілді «Exit-Poll» секілді сөздерге де балама іздеудің қажеттілігі жоқ деп есептейді [8, 188 б.]. Бірақ көптеген осы сияқты терминдердің аударылмай, сол күйінде түсіндірмелерімен қолданысқа енгізсек, тілдегі будандану үрдісін күшейтуі мүмкін. Ғалымдар әуел баста терминологиялық жүйе осындай жағдайға келгенде мәселелерді болдырмас үшін ортақ принциптерді айқындау керек еді деп есептейді. Ұлттық тілде терминдер туыстас тілдерден емес, шет ел тілдерінен толықты. Қазіргі терминологиядағы ортақтық бұл тілдеріміздің ішкі табиғатынан емес, сыртқы тілдердің әсерінен орнаған ортақтық [9, 23 б.]. Терминологиялық принциптер орыс тіліндегі және халықаралық статусындағы терминдерден байқалады. Ал туыстас тілдердің термин алмасу тәжірибесі іске аспады. Тілдің ішкі табиғатына сәйкестендіру деген сөз тілдің заңдылықтарына кірме сөздерді икемдеу. Тіл заңдылықтарына сәйкестендіруге мыналар жатады: 1) термин құрамындағы әрбір дыбыстың қазақ тіліндегі дыбыспен сәйкесуі; 2) сөз ішінде екіден көп дауыссыз дыбыстардың қатар келмеуі; 3) сөздердің ішіндегі дыбыстардың сингармонизм заңы бойынша бір-бірімен үндесуі [10, 17 б.]; Туыстас тілдерден термин іздеу қағидаты мен тілдің ішкі заңына сәйкестендіру қағидаттары тілдегі жаппай гиридтенуді болдырмауға септеседі.

Талқылау

Тіліміздегі терминдердің әдеби тілге қатысы жөнінде бірнеше көзқарастар бар. Терминология саласында белгілі ғалым

А. Суперанская мұндай көзқарастардың жиынтығын тізбектеп шығады. Біріншіден, терминдер әдеби тіл құрамына енетін бір лексикалық бөлік. Екіншіден, әдеби тілге шектеулі қатысы бар, бірақ ұлттық тілдік жеке лексикалық топ. Үшіншіден, жасанды таңбалар, тілге жатпайды [11,17 б.]. Бұл қалыптасқан пікірлер. Бірақ барлық пікірлерді сараптай айтсақ, терминдерді қазақ тіліндегі жасанды таңбалар дей алмаймыз. Терминдердің пайда болуына сырттан сөз қабылдау және сөзжасамдық тәсілдер арқылы төл сөздерден термин жасау тән болып табылады. Бұл жердегі маңызды мәселе сөз бен термин сөздің сәйкестігі болып отыр. XX ғасырдың 30 жылдарында терминдердің өзіндік табиғаты жайында Г.О. Винокур термин ерекше сөз емес, ерекше қызмет атқаратын тілдік бірлік екенін айтады [12, 7 б.]. Осыған байланысты А.А Реформатскийдің пікіріне назар аударсақ, бір жағынан терминология саласы өзінің өлшемшарттарымен ерекшеленсе, бір жағынан қарапайым тілдік қатынаста болады. Әр арнаулы сөз салалық терминологиялық сөздікке ену арқылы термин болса, сол термин аталушы затпен сәйкестігін жоғалту негізінде қарапайым тілдік қолданысқа қайтады [13, 55 б.]. Терминнің негізгі сипаты терминологиялық жүйедегі ұғыммен байланысты. Сөз терминологиялық жүйеден тыс кезінде арнаулы емес жай сөз күйінде қалады. Сондай-ақ кез келген лексикалық бірліктің қажеттілігіне қарай арнаулы лексика құрамына өтуге мүмкіндігі бар.

Қазіргі таңдағы халықаралық ашық экономикалық қатынастар, ақпараттық технологиялар тілдік жағдайды жаңа кезеңге әкелді. Халықаралық сөздердің барлық ұлт тілдеріне таралуы кірме сөздерді көбейтіп қана қоймай, сөз тудыру үрдісіне де ықпал жасады. Сөз тудыру дегеніміз сырттан сөз қабылдау, өзге тілден енген сөзге балама сөз жасау, толық немесе жартылай аударма жасаумен байланысты іске асады. Әлемдегі донор тілдердің көбісі халықаралық аренадағы ықпалы артқан тілдер. Ол тілдер қатарына Қазақстанда қолданыс тауып отырған орыс, ағылшын тілдері жатады. Сырттан сөз қабылдаушы тілдер негізінен донор тілдердің ықпалына түсуге бейім келеді. Бұған қазіргі қазақ тілінен көп дәлелдер келтіруге болады. Көп мысалдың бірі – қазақ тіліндегі будан (гибрид) сөздердің пайда болуы және олардың тілде орнығып қалуы. Бұл үрдіс қазақ тіліндегі жасалып жатқан терминдерден анық байқалады. Мұндай лексикалық біріктер тобы зерттеу еңбектерінде бірнеше атаулармен аталады. Қатар қолданыстағы қоспа, будан, будан атауларының біріне тоқтам жасалған жоқ. Аталған будандану процесі әлем тілдерінің барлығына дерлік орнықты. Оның экстралингвистикалық себептері өте көп.

Сөздің бір бөлігі төл ал қалған бөлігі кірме сөз немесе терминбөлшек болып келетін сөздер саны қазір барынша артқан. Бұл тілдегі ерекше назар аударатын құбылыс болып отыр. Мұндай атау сөздер санының артып кетуінің лингвистикалық және экстралингвистикалық себептерін зерттеп, олардың жасалу жолдары мен мағыналарын, құрылымдық

ерекшеліктерін сипаттауымыз керек. Мұндай зерттеу жүргізу үшін аталған тілдік бірліктерді түрлі салалардан жинақтап, ерекшеліктеріне қарай жүйелеу керек. Терминжасамдағы үлесі мен терминдік үлгісін анықтау қажет. Қазіргі қазақ тілінде бұдан сөздер активті қабатты толтыруда. Мысалы: автожол, фотоқондырғы, агроқалашық, телеарна, тележүздесу, фотокөрме, биотөлкұжат, экожоба және тағы басқа сөздер. Терминбөлшектердің ұйытқы болуымен жасалған сөздерді сол қалыбында қабылдау немесе олардың екінші бөлігін ғана аударып қолданысқа енгізу бұдан атауларының көбеюінің себебі болды деп айта аламыз.

Өзге тілдер арқылы халықаралық терминдерді қабылдап алумен қатар терминологиялық мағыналарға ие терминбөлшектердің негіз болуымен де терминжасам өнімділігі артты. Терминбөлшек деп терминологиялық элементтерді яғни терминологиялық мағынасы бар ең кіші тілдік бірліктерді айтамыз [1, 506 б.]. Терминбөлшекті түсіндіретін бірнеше анықтама бар. Оның ішінде В.Ф. Новодранованың анықтамасына ғалымдар басымдық береді. Терминдік бөлшек – терминнің құрамынан белгілі бір орынды иеленіп, мейлінше тұрақталған мағынаны білдіріп, туынды терминдерде үнемі қайталанып және жаңа терминдерді жасауға қабілетті болатын кіші бірлік [1, 506 б.]. Мұндай бөлшектерге халықаралық сипат тән. Халықаралық терминдер деп тұлғалануы жағынан және мағына жағынан бірнеше тілде бірдей сипатқа ие болуын айтамыз. Қазіргі қазақ терминологиясының құрамында жиілігі жоғары грек және латын тілдеріне тиесілі термин тудырушы бірліктер маңызды орын алып отыр. Тіліміздегі терминбөлшектердің басым көпшілігі терминдік мағынада, дайын қалпында қабылданған. Олардың басым көпшілігі грек және латын тілдеріне тиесілі. Тасымалдаушы тіл қызметін орыс тілі атқарды. Осы терминбөлшектердің қызметімен, халықаралық терминдердің үлгісімен қазіргі қазақ тілінде термин жасау жолға қойылды. Олардың өнімділігі де жоғары деп айтуға болады. Қазақ тілінде орныққан термин бөлшектерді түбір алды терминбөлшектері және түбір соңы терминбөлшектері деп бөлуге болады.

Қорытынды

Терминология әлем тілдерінің бәрі үшін де өзекті әрі күрделі сала екені белгілі. Терминдік қорымызда төл лексиканың рөлі басым. Дегенмен қазіргі таңдағы жаңа қоғамдық қатынастар тілде де жаңа өзгерістерді байқатып отыр. Оның бірі лексиканың және арнаулы сала сөздерінің будандануы. Буданданудың негізгі себебі кірме бірліктерді қабылдау, сөзжасамға енгізу. Бұл ретте терминжасамда түбірі грек және латын тілдеріне тиесілі терминбөлшектердің басым екені белгілі болып отыр.

Бірқатар терминбөлшектердің ерекшеліктері, қызметі, мағынасы, төл сөзбен сәйкестігі анықталды. Түбір алды терминбөлшектерінің

қызметі, термин соңы терминбөлшектерінің табиғаты, аударма терминдеріндегі орыс тілі жұрнақтарының қазақ тілі жұрнақтарымен сәйкестігі талданды. Нәтижелерді алу үшін кен ісі және металлургия салалық терминдік сөздігі зерттеу нысаны болды. Талдауда бірнеше мәселелер анықталды. Олардың қатарына төл лексикаға басымдық берілмеуі, қазақ тіліндегі дайын баламалардың пайдаланылмауы, терминнің бір бөлігінің ғана аударма жасалуы және тағы басқалар.

Зерттеуіміздің негізінде терминбөлшектердің терминжасамда маңызды рөл атқаратынын біліп отырмыз. Бұл терминдердің будандануына жол ашып отыр. Бірақ қарастырылған терминбөлшектерді терминжасамнан ығыстыру мүмкін емес. Мәселе өзекті болғандықтан, бір топ терминбөлшекке балама ұсынып отырмыз. Тілдегі будандану мәселесін шешу үшін шет тілдерінен сөз қабылдау қағидаттары мен туыс тілдермен термин алмасу қағидаттарының түбегейлі қабылдануы қажет деп есептейміз.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (Грант №АР19677837).

ӘДЕБИЕТ

[1] Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография / Ш. Құрманбайұлы – Алматы: Сардар, 2014. – 952 б.

[2] Момынова Б.Қ. Тілдегі гибрид сөздер: жазба тілдік ерекшеліктері, модельдері / Б.Қ. Момынова // ф.ғ.д, профессор Г.Б. Мадиеваның ғылыми-педагогикалық қызметінің 35 жылдығына арналған «Филология мен шет тілдерен оқыту әдістемесінің өзекті мәселелері: теория және практика» атты IV Халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдарының жинағы. – Алматы, 2018. – 437 б.

[3] Түймебаев Ж., Ескеева М. Түркітанудың тарихи-лингвистикалық негіздері / Ж.Түймебаев, М. Ескеева – Алматы: Қазығұрт, 2015. – 512 б.

[4] Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері / Ш. Құрманбайұлы – Алматы: Мектеп, 2007. – 352 б.

[5] Кен ісі және металлургия. Терминологиялық сөздік. Т:18 – Алматы: «Қазақпарат», 2014. – 504 б.

[6] Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері / Ә. Қайдар – Алматы: «Ана тілі», 1998. – 304 б.

[7] Қайдаров Ә. Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас / Ә. Қайдаров – Алматы: Рауан, 1993. – 43 б.

[8] Серікқали Б. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ терминологиясы / Б. Серікқали // Республикалық ғылыми-практикалық конференция

материалдарының жинағы – Астана, 2014. – 226 б.

[9] Айтбайұлы Ө. Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ терминологиясы / Ө. Айтбайұлы // Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы – Астана, 2014. – 380 б.

[10] Қалиұлы Б. Қазақ терминологиясының өзекті мәселелері / Б. Қалиұлы – Алматы, 2008. – 160 б.

[11] Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Терминологическая деятельность / А.В. Суперанская, Н.В. Подольская – Москва: Едиториал УРСС, 2005. – 288 с.

[12] Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии / Г.О. Винокур // Труды МИФЛИ: Сборник статей по языкознанию. – Т. 5. – М., 1939. – С.10.

[13] Реформатский А.А. Что такое термин и его терминология / А.А. Реформатский // Вопросы терминологии. – М., 1961. – С. 53-67.

REFERENCES

[1] Kurmanbayuly Sh. Qazaq terminologiyasy: zertteuler, oqulyq, sozdik, bibliografiya (Kazakh terminology: research, textbook, dictionary, bibliography). – Almaty: Sardar, 2014. – 952 b. [in Kaz.]

[2] Momynova B. K. Tildegi gibriddi sozder: zhabba tildik erekshelikteri, model'deri (Hybrid words in the language: features, models of written language) // Collection of materials of the IV International Scientific and methodological conference "Actual problems of teaching philology and foreign languages: theory and practice", dedicated to the 35th anniversary of the scientific and pedagogical activity of Doctor of philology, Professor G. B. Madieva. – Almaty, 2018. – 437 b. [in Kaz.]

[3] Tuimebayev Zh., Eskeeva M. Tyrkitanudyng tarihi-lingvistikalыq negizderi (Historical and linguistic foundations of Turkology). – Almaty: Kazygurt, 2015. – 512 b. [in Kaz.]

[4] Kurmanbayuly Sh. Terminqor qalyptastyru kozderi men terminzhasam tasilderi (Sources of term formation and methods of term formation). – Almaty: Mektep, 2007. – 352 b. [in Kaz.]

[5] Ken isi zhane metallurgiya. Terminologiyalyq sozdik. (Mining and Metallurgy. Terminological dictionary). T: 18. – Almaty: Kazinform. – 504 b. [in Kaz.]

[6] Kaidar A. Qazaq tilining ozekti maseleleri (Actual problems of the Kazakh language). – Almaty: Rodnoi yazyk, 1998. – 304 b. [in Kaz.]

[7] Kaidarov A. Qazaq terminologiyasyna zhangasha kozqaras (A new approach to Kazakh terminology). – Almaty: Rauan, 1993. – 43b. [in Kaz.]

[8] Serikkali B. Tauelsizdik kezegindegi qazaq terminologiyasy (respublikalyq gylymi-praktikalыq konferenciya materialdarynyng zhinagy) (Kazakh terminology in the period of Independence (collection of materials of the Republican scientific and practical conference)). – Astana, 2014. – 226 b. [in Kaz.]

[9] Aitbayuly U. Tauelsizdik kezengindegi qazaq terminologiyasy (respublikalyq gylymi-praktikalyq konferenciya materialdarynyng zhinagy) (Kazakh terminology in the period of Independence (collection of materials of the Republican scientific and practical conference). – Astana, 2014. – 380 b. [in Kaz.]

[10] Kalievich B. Qazaq terminologiyasynyng ozekti maselelery (Actual problems of Kazakh terminology). – Almaty, 2008. – 160 b. [in Kaz.]

[11] Superanskaya A. V., Podolskaya N. V., Vasilyeva N. V. Obshhaya terminologiya: Terminologicheskaya dyatel'nost' (General terminology: terminological dyatelnost). – Moscow: Editorial URSS, 2005. – 288 s. [in Rus.]

[12] Vinokur G. O. O nekotoryx yavleniyax slovoobrazovaniya v russkoj texnicheskoj terminologii (About specific names of languages in Russian technical terminology). True MYTHLEY: A Dictionary of the language., 5, M., 1939. – S.10 [in Rus.]

[13] Reformatsky A. A. Chto takoe termin i ego terminologiya (What is such a term and its terminology). Questions of terminology. – M., 1961. – S. 53-67. [in Rus.]

ЯВЛЕНИЕ ГИБРИДА В ТЕРМИНООБРАЗОВАНИИ

*Ахмет А.Н.¹, Курманбайулы Ш.², Нургалиева С.А.³, Бегимова Г.А.⁴

^{*1} PhD докторант, Евразийский Национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
Астана, Казахстан
e-mail: akjibekgz@gmail.com

² док. фил. наук, профессор, академик НАН РК, Евразийский Национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
e-mail: sheru_64@mail.ru

³ канд. пед. наук, ассоциированный профессор, Университет Ататюрка, Эрзурум, Турция
e-mail: saniya.nurgaliyeva@grv.atauni.edu.tr

⁴ канд. фил. наук, доцент кафедры тюркологии, Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан
e-mail: gukjik_76@mail.ru

Аннотация. Казахский язык постоянно развивается как язык образования и науки, общественной жизни, культуры и истории, политики и экономики. За последние десять лет XX в связи с тем, что наша страна обрела суверенитет, наш язык получил государственный статус, принятием нашей страной Конституции, государственных символов, а также в связи с проводимыми в стране политико-экономическими и другими реформами века казахский язык обогатился новыми словами и новыми применениями. Новые явления и новые отношения в обществе порождают новые концепции. Для обозначения новых концепций

требуются новые наименования. В результате чего казахский язык был вынужден заимствовать слова из иностранных языков, чтобы обозначить новые понятия, которые не нашли альтернативы в нашем языке. Также увеличилось количество наименований благодаря заимствованию иностранных слов. Поэтому изучение гибридных слов, гибридных наименований, вытекающих из них гибридных терминов становится одной из актуальных проблем в языке. В данной исследовательской работе мы рассмотрим мотивы и явление присвоения гибридных наименований в терминообразовании, являющегося одной из отраслей лингвистики.

В статье анализируются принципы оформления терминов, сформировавшихся на основе заимствованных единиц, в соответствии с нормами современного казахского языка с учетом их исходных лексико-грамматических особенностей. Целью статьи является анализ лингвистических особенностей, словообразовательного состава гибридных терминов в терминообразовательном процессе современного казахского языка. Для достижения нашей цели в качестве материала исследования были взяты отраслевые термины горного дела и металлургии. В ходе исследования были использованы методы описания, наблюдения, обсуждения, дифференциации для анализа проявления терминообразовательных частиц в гибридах.

В ходе анализа мы также обратили внимание на дифференциацию принципов создания терминов и представили рекомендации по принципам создания терминов. В результате данного исследования мы представили альтернативы для некоторых терминоэлементов. Результаты и выводы исследовательской работы, рекомендации в ходе исследования могут служить вспомогательным инструментом языкознания в области терминологии. Соискатели и исследователи в этой области могут применить данную исследовательскую статью в качестве теоретического материала. Данное исследование также предназначено для специалистов в области теории наименования и экологии языка.

Ключевые слова: гибридные слова, термины, заимствованные слова, терминология, терминообразование, гибридные термины, терминочастицы, язык донор

THE PHENOMENON OF HYBRIDS IN TERM FORMATION

*Akhmet A.N.¹, Kurmanbayuly Sh.², Nurgalieva S.A.³, Begimova G.A.⁴

*¹PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, Kazakhstan

e-mail: akjibekkkz@gmail.com

²Doc. Phil. Sc., Professor, Academician of
NAS RK, L.N. Gumilyov Eurasian
National University, Astana, Kazakhstan

e-mail: sheru_64@mail.ru

³Cand.Ped. Sc., Associate Professor, Ataturk University, Erzurum, Turkey
e-mail: saniya.nurgaliyeva@grv.atauni.edu.tr

⁴Cand. Phil. Sc., Associate Professor of the Department of Turkish Studies,
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
e-mail: gukjik_76@mail.ru

Abstract. The Kazakh language is constantly developing as the language of education and science, public life, culture and history, politics and economics. Over the last ten years of the twentieth century, due to the fact that our country has gained sovereignty, our language has received state status, the adoption of the Constitution, state symbols by our country, as well as in connection with the political, economic and other reforms of the century carried out in the country, the Kazakh language has been enriched with new words and new applications. New phenomena and new relations in society give rise to new concepts. New names are required to designate new concepts. As a result, the Kazakh language was forced to borrow words from foreign languages in order to designate new concepts that did not find an alternative in our language. The number of names has also increased due to the borrowing of foreign words. Therefore, the study of hybrid words, hybrid names, hybrid terms resulting from them becomes one of the urgent problems in the language. In this research paper, we will consider the motives and phenomenon of assigning hybrid names in term formation, which is one of the branches of linguistics.

The article analyzes the principles of the design of terms formed on the basis of borrowed units, in accordance with the norms of the modern Kazakh language, taking into account their original lexical and grammatical features. The purpose of the article is to analyze the linguistic features, the word-formation composition of hybrid terms in the term-formation process of the modern Kazakh language. To achieve our goal, the industry terms of mining and metallurgy were taken as the research material. In the course of the study, methods of description, observation, discussion, differentiation were used to analyze the manifestation of terminating particles in hybrids.

During the analysis, we also drew attention to the differentiation of the principles of creating terms and provided recommendations on the principles of creating terms. As a result of this study, we have presented alternatives

for some term elements. The results and conclusions of the research work, recommendations in the course of the study can serve as an auxiliary tool of linguistics in the field of terminology. Applicants and researchers in this field can apply this research article as a theoretical material. This study is also intended for specialists in the field of naming theory and language ecology.

Key words: hybrid words, terms, borrowed words, terminology, term formation, hybrid terms, particle term, donor language

Статья поступила 09.10.2023

UDC 81.272

SRSTI 16.21.27

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.71.4.003>

SUBSTANTIVE FORMS OF NOUNS IN THE KAZAKH LANGUAGE

*Ashinova K.A.¹, Ashinov R.B.²,

¹Cand.Phil. Sc., Associate Professor, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan

e-mail: kunipa_almaty@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6938-2092>

²Master of the chair of 'scenography' Kazakh National Academy of Arts named after T.K. Zhurgenov, Almaty, Kazakhstan

e-mail: killahpro_.88@mail.ru²

Abstract. This article examines the main part of root substantive nouns. They are generally not separated from their accusative pronouns, and they are used both in the original accusative form and also in the independent pronominal form that were formed later. Such substantive nouns, the meaning of which has reached the level of materialization are usually found in literary works. The degree of substantivization of adjectives and pronouns is generally not the same. Even one adjective word class itself has a different level of acquiring such a material character. Among such types of nouns, there are those that have generally reached the rank of a registered word through substantivization, as well as those that have not yet reached the rank of a registered word, those that are contextual (stylistic) and occasional. The task of the article is to study whether substantive nouns, like simple nouns, can be described in three forms: root, derivative and complex.

The scientific significance of this paper is the need for analysis in determining a derived noun, it is closely related to the word-formation meaning. The practical significance of the work can be an aid in the process of writing teaching methods, lectures, seminars, practical classes, courses. The component analysis, structural and semantic analysis, systematization methods were used as the research methods.

The main results of the research: the difference between linguistic phenomena on different linguistic natures is sometimes indistinguishable. The different substantivization depends on their own semantic structures.

Key words: derivational suffixes, compound substantive nouns, ancient historical phenomenon, derivative word, substantive noun, accusative form, nominal words, meaning, pronominal form, compound substantive nouns, derived substantive nouns, semantic structure

Basic provisions

This study was based on the following **key points**:

1. The formal derivational nouns in the Kazakh language are certainly not uniform in terms of their meanings as in other Turkic languages.
2. The compound substantive nouns like the derived substantive nouns are also differ in appearances, personalities and usages. It is also possible to observe some differences between them. In both cases, compound substantive nouns with such roots are often proper nouns.
3. In terms of composition the complex substantive nouns do not always belong to noun types. The features of the formation in substantive nouns are determined by the meaning of the concept and composition of words.

Introduction

The complex substantive nouns in terms of their appearances and personalities are sometimes related to complex nouns created analytically, and in some cases they are bordered by phraseological composites. Substantive nouns are words that can be used to refer to the person, animal, place, thing, phenomenon, substance, quality or idea [1, p.38]. The adjectives and pronouns are substantiated, their meanings are materialized, and the objects become independent. Such words are declined and multiplied like nouns. If any adjective or pronoun can acquire such a substantive character in terms of its semantics, it can take accusative and plural case, then this indicates that it is suitable for the substantiation. Thus, the substantive nouns include adjectives and pronouns, the meanings of which have acquired certain material characters and which have the abilities to accept conjunctions. Therefore, they like simple nouns are described by three forms: root, derivative and complex.

The degree of substantiation of adjectives and pronouns, as a rule, is not the same. Even one type of adjectives has different degrees of acquisitions of such material characters. Among these types of nouns there are those that have reached the rank of nominal words through substantiation, as well as those that have not yet reached the rank of nominal words, they are contextual and stylistic. Their different substantiations depend on their own semantic structures.

The degree of substantivization is so high that its class origin is not even noticeable in its present state. Nobody doubts that it is a noun. As a rule, the main part of root nouns is not separated from its accusative pronominal stem: it

is used both in the original accusative form and in the later formed independent pronominal form. As a rule, the main part of root noun is not separated from its accusative pronominal stem: it is used both in the original accusative form and in the later formed independent pronominal one. Such substantive nouns, the meaning of which has reached the level of materialization, are usually found in proverbs and phraseological expressions.

Whether roots are meaningless or rather have some sort of (abstract semantically-underspecified) meaning has been debated; for instance, Arad (2003, 2005), focusing on Hebrew consonantal roots, has argued for the semantic underspecification view, while Aronoff (2007, 822), after setting out the full set of nouns, verbs and adjectives (with their established senses) that are based on the root $\sqrt{\text{kbj}}$, concludes: 'It is logically impossible to show that underspecification is wrong, but trying to find a common meaning shared by pickles and highways brings one close to empirical emptiness ...'. See also Panagiotidis (2014), who argues for the meaninglessness of roots quite generally [2, p.24].

Methods

The derived substantive nouns are more numerous than root substantive nouns. Basically, these are derived adjectives formed using only three or four suffixes [3, p.67]. For example, some constructions include derived substantive nouns with the suffix *-shy (-shi)*: *kanayshy, kanalushy, aiptaushy, mengerushi, zhattyktyrushy, tergeushi*. We can also add to this group *kaiyrshy, zhyrginshi*. Here the influence of a foreign language is noticeable. Especially in the last transitive noun *zhyrginshi*. It appeared as the equivalent of the noun *prochozhii* in Russian, and the derivative substantive noun *kaiyrshy* is a synonym for the lowest substantive noun. The influence of the foreign language is manifested in substantive nouns formed by the suffix *-ker(-ger)*: *aipker, bapker, umitker, talapker, zhyldeger, zangger, dauger*. They are also called equivalents of Russian nouns: *obvinjaimyi, trener, pretendent, prizher, istets*.

Among the root nouns some historical lexical elements are revealed. For example: '*zhesir, tokal*' belong to the same lexical layer not only in Kazakh, but also in some other Turkic languages. Both of them were originally only adjectives. This group of root nouns was formed under the influence of the Russian language. For example, the lexemes '*auru*', '*ystyk*' appeared through translation in the practice of creating terms: they are equivalent to terms of a patient, which are usually used in the field of medicine, and the last word '*ystyk*' is the Kazakh equivalent of the term in temperature. Compared to the last word '*ystyk*', the term now dominates the activity of the preceding lexeme. In the meaning of this term of temperature in medicine, the lexeme '*ystyk*', on the contrary, was used more in the past. The Russian equivalent of the nominative '*auru*' (sick) is often used today, and there is a well-known reason for its frequent use. The fact is that the words '*auru*' (sick) as an equivalent

of the term 'syrkat' (ill) were personalized only in Soviet times. The lexeme 'auru' is not like that, it had independence from the very beginning. This is proved from the very beginning, for example, by the proverb in our language 'auru azygymen'. Its scope as a term expanded in Soviet times. Its meaning is currently activated, therefore the current term 'auru' in the field of medicine was not directly translated using the example of the Russian term 'bolnoi' (sick).

Discussion

In our language there are a number of adjectives formed from the mutual derivational relationship of the nominal stem and suffix *-las (-das, -mas)*. Among such nouns, the critical semantics of which has acquired a substantive character, we can include derivative words such as: *kyndes, kyrdas, karyndas, zamandas, zherles, ariptes, karsylas, basekeles*. Among them there are adjectives such as *kyndes, kyrdas, zamandas, karyndas*, today they are described as local nouns, the meanings of which were acquired very early. In the same way, the common birth *bāsekeles* can be called a noun of a root character. It became active only in Soviet times and received a further name. And the everyday noun "bāsekeles" is considered an ancient linguistic phenomenon that is not used today and has become historicism.

Some of the above mentioned words are often used in proverbs, sayings *zherles, ariptes, karsylas, basekeles* are alternatives to the Russian words *zemlyk, kollega, opponent, konkurent*, that is, they are nouns born in the process of searching for Kazakh equivalents of their meanings, and in connection with the termination of Kazakh words. Some of the above are often used in proverbs, sayings *zherles, ariptes, karsylas, basekeles* are alternatives to Russian words, they are nouns born in the process of searching for Kazakh equivalents of their meanings, and in connection with the termination of Kazakh words. The adjectives based on *-lyk* and *-gysh* and some derived substantive nouns are used on behalf of the first person. Some of them are: *tustik, shaylyk, maylyk, sulyk, tungysh, mingish*, etc. *Shaylyk* usually means enough money for daily food and tea. The handkerchief with which they wipe the oil from the hands is called *maylyk*, and the handkerchief with which they wipe themselves after washing is called *sulyk*. Also, waterproof outerwear of shepherds is called *sulyk*. The type of vehicle most commonly used for daily commuting is *mingish*. Some derived adjectives, for example, *zhyrtkysh, kemirushi* are not always in the singular, but sometimes they are substantiated in the plural, and the derived noun becomes a noun. Such adjectives related to various dogs, birds, insects, usually with the help of the suffix *-lar (-dar, -tar)*, firstly, acquire substantive characters, secondly, the plural value is added to them, and the substantive nouns of this structure usually have pronounced terminative characters.

Koshpendiler, zhaldamalylar, omyrtkalylar, hordalylar and some other derived substantive nouns have the same model. All of these plural nouns

mentioned above are creations that appeared during the Soviet era. The adjective-based nouns also include some other derivatives, such as *kerekesh*, *arbakesh*, *tuyekesh*, *beynetkor*, *aksha*, *alasy*, *beresi*, *shygasy*. Unlike the derivative nouns considered above, they differ greatly in their morphological structure, especially in the suffix part and in genetic features. For example, *tenge*, *som* from the very beginning were called money because of the color and whiteness of the materials from what they were made. This critical concept subsequently acquired a material character for him, it was materialized and eventually became a substantive noun. The form of the derivative substantive noun *kerekesh* as a whole came from the Arabic-Iranian languages. Derived substantive nouns *arbakesh*, *tuyekeshi* were later created after this lexeme *kerekesh*. The derivative word *beynetkor* is for the first time the Kazakhized equivalent of the term international proletariat. But later it fell into disuse. *Alasy*, *beresi*, *shygasy* first served as adjectives. But this critical meaning subsequently acquired a physical character, materialized, i.e., became a substantive name [4, p.179]. In general, there are not so many nouns with the structure *aksha*, *kirekesh*, *beynetkor*.

The linguistic nature of substantive nouns derived from adjectives, their basic linguistic features and numerical volume are generally similar. There are not so many such nouns with pronominal stems, there are a few of them. There are only three or four derived words, such as *zhasagan*, *zharatkan*, *alghan*. The pronoun *alghan* is an ancient historical phenomenon. It was often used in various earlier epic poems, historical works and folk poems. Today it is not used.

Some proper names, such as *Tileules*, *Kuygan*, *Konyr* can be classified as root and derived substantive nouns. The compound substantive nouns in their appearance and personality are sometimes related to complex nouns created analytically, and in some cases border on phraseological composites. The difference between these two linguistic phenomena of different linguistic nature is sometimes indistinguishable. For example, let's focus on the following linguistic phenomena: *akhsakal*, *boyzhetken*, *atkaminer*, *akhsarbas*, *kokzhal*, *kokkaska*, *bozkaska*, *sholak etek*, *karatayak*, *tik bakai*, *shuike bass*, *kol zhaulyk* and etc. [5]. Outwardly, these are all nouns, but the degrees of substantiation of them are not the same. This is where the difficulty arises. If we compare and contrast them, we can see that the words *akhsakal*, *boyzhetken*, *atkaminer*, *akhsarbas*, *bozkaska*, *kokkaska*, *kokzhal* have passed the highest level of substantiation and acquired the status of a compound noun at the level of a registered word. Because they have acquired a nominal quality as a result of substantiation. And in such things as *khol zhaulyq*, *sholak etek*, *atkha miner*, *karatayak*, *shuyke bas* phraseological feature dominates more than an explicit nominative concept, similar to those given above. Like the derived substantive nouns, the compound substantive nouns also differ in appearance, character, and usage. They usually consist of at least two parts. Both adjectives, both nouns and suffixes are used in different forms. In both

cases, compound nouns with such roots are often proper names. For example: “*Kulager*”, “*Bozzhorga*”, “*Kokbesti*”, “*Nazkonyr*”, “*Alasapyran*” and other ones.

In composition, the compound substantive nouns do not always belong to the nominal type. In addition, one of them, often the last one, appears in a personal pronoun. For example: *kolkeser*, *koluzdik*, *auyzashar*, *zhankuyer*, *naqsuyer*, *antturgan*, *Kisen ashkan*, *Kobik shashkan*, *Konil ashar* and others. Among complex substantive nouns a number of such formations can be named according to terminological convenience. They were formed in our language mainly in Soviet times. For example: *asyra silteushiler*, *artta kalushylar*, *tu ystaushtylar*, *khosmekendiler*, *khos zhyipayakhtylar*, *bauyrymen zhorgalaushylar*, *kop ayakhtylar*, *khoyan tarizdiler* and others. As an independent level of the language, it has not yet been specially studied in the word formation system, which has begun to differentiate. Most likely, it should also be that the linguistic nature of adjective suffixes was not sufficiently disclosed in terms of word formation and not fully disclosed in terms of their numerical composition. In most cases, the meaning of the content was not associated with the root of the word, it was explained outside of it. Many unsystematic and structurally different aspects of derivational suffixes have appeared as a result. The derivatives with new meanings in the Kazakh language are formed from all nouns except for simple ones.

Results

The word-formation is expressed not only by the suffixes, but also by the combinations and word-forming bases. Therefore, it will not be possible to correctly distinguish and fully explain the meaning of the word-form until the compositional nature and structural features of the root that make up the derived noun can be accurately revealed. It is possible to systematically show the word-formative types only after the word-formative meaning is correctly determined. We see that the scientifically correct solution to numerous problems of noun composition depends on the determining the composition and structure of the roots that make up the derived noun. The difference between the root and suffix is clear, there are derived nouns that are clearly perceived from the outside as a derived noun, but the root is separated from the suffix and cannot be used independently. In the meantime, we would like to pay attention to the following law related to the problem for word formation. In order to recognize a word as a derived noun, its root belongs to the word class, its meaning and an attached suffix are not all mandatory conditions. According to our understanding, sometimes it is enough to recognize and find the suffix in order to distinguish which language phenomenon is the derived noun. The majority of roots that form derivative nouns by means of suffixation are native words in the Kazakh language. They are not uniform in their composition. These roots, which form derived nouns, are both the main roots and derived roots. But both the main root and derived root are found in Kazakh language in different word classes.

The word-forming formant *-gak/-gek* can be classified as common productive suffixes in the Kazakh language. It can form a derivative noun only by attaching it to a verb base. Such a critical birth usually means a subject's tendency to a certain action. The word-formative formant *gıŝ/-ğıŝ* is one of the most productive suffixes in the Kazakh language. In its function, it is always connected to the verb base. Such structured creations with a critical meaning *-gyr/-gyr* are synonymous with personal creations, they mean the subject's tendency to certain actions. As in other Turkic languages, in our language, adjectives formed from the verb stem with the suffix *-gıŝ/-ğıŝ* are often encountered. *-das//-des//-tas//-tes*. This word formation formant is found in all Turkic languages except Yakut. But it is not uniform in performance. In the Kazakh language it is considered productive. In his word-making activity the noun is always connected to the base. The derived adjectives formed from nouns with the suffix *-das/-des* are often used in an attributive sense related to people, and they mean some commonality, exactly some common characteristic in their mutual relationship: *konildes zhigitter*, *tileules adamdar*, *azildes kurbylar*, etc. And the use of these structured critical constructions in an attributive relationship with something other than a person is rarely observed in our language.

There is no other phonetic variant of the word-artificial suffix in the Kazakh language. It is generally considered unproductive in Kazakh language. Only five or six nouns such as growth, feeling, taste and concept are connected to the base. In our language, the continuity between the meaning of the derived adjectives formed in this structure and the semantics of the underlying roots is clearly understood. A number of words from other languages also form derived nouns. At the same time we can name the phenomena of the Arabic-Persian languages. But not all of them are at the same level in terms of the adaptation and integration into the nature in the Kazakh language. They can be organized and displayed in groups. This is because the words of this field still have the clear origin, and the Arabic-Persian style is still clearly felt. In the field of derivation nouns, the nature of foreign roots cannot be separated from the native Kazakh words, they are completely absorbed and have reached such a level that their foreignness is not noticeable from the outside. Some of these derived nouns, which are derived from Arabic-Persian words, are established as terms in the Kazakh language today. Nouns are usually formed from the root nouns as well as the derived root nouns. These derivative root nouns, which create new nouns, are different in terms of their structures and meanings.

Conclusion

In most cases, the word formation of nouns is the basis of the entire system of word formation. Therefore, it is usually considered from the point of view of that whole word formation system. The words whose meaning and sound are connected with other homogeneous lexemes are the objects

of studies of word formation. The word formation is directly related to word structure. The structure of the word is usually the material shell of its origin and its long existence. Therefore, the word structure more or less preserves a shadowy, obscure trace of the word's original form, and development feature. What we want to say here is that both morphology and word formation are equally relevant to determining word structure. The question is about the interrelation of suffixes and roots of word formation in determining word structure. To be more specific: the suffixes and roots of word formation have the abilities to reveal the natures of each other. Determining the linguistic nature of the root, its word-forming function and its exact composition depends on the suffixes attached to them, and the real identity of the suffixes will be revealed only in close connection with the root. In general, the ability of any word in accepting a suffix, in choosing a word-forming formant, and analyzing is determined according to its lexical meaning. One thing that needs to be clarified here is the problem of word-formative suffixes. The word-forming formant usually refers to the smallest word-forming device in terms of structure and semantics. The above-mentioned bilateral dependence between the root and suffix, the word-forming formant, i.e., the feature of defining each other and presenting each other, born from their common word-forming function, comes from here. The two-way dependence between the root and the suffix (between the word-forming formants) is born from their mutual word-forming function, and their distinctiveness and expressiveness are determined from this point.

REFERENCES

- [1] Thomas Martin. An Explanation of the Accidence and Grammar to the End of the Syntax. – London: Sagwan Press, 2015. – 38 p. [In Eng]
- [2] Carston Robyn. Words: Syntactic structures and pragmatic meanings. – Synthese, 2022. – 24 p. <https://doi.org/10.1007/s11229-022-03861-1>. [In Eng]
- [3] Oralbay N. Qazaq tilinin sôzžasamy (Word formation of the Kazakh language). – Almaty, 2002. – 67 b. [In Kaz]
- [4] Salkynbay A. Qazaq tili: Sozdik quram. Sozžasam (Kazakh language: Vocabulary. Word creation). – Almaty: Kazakh University, 2020. – 179 b. [In Kaz]
- [5] Suleimenova E.D., Madieva G.B., Shaimerdenova N.Zh. Linqvistika sozdigi. Til bilimi sozdigi (Dictionary of Linguistics). – Almaty: Nauka, 1998. – 544 b. [In Kaz]

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЗАТ ЕСІМДЕРДІҢ СУБСТАНТИВТІ ФОРМАЛАРЫ

*Ашинова К.А.¹, Ашинов Р.Б.²

*¹фил.ғыл. канд., қауымд.профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
e-mail: kunira_almaty@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6938-2092>

²магистр, кафедра «Сценография», Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы, Қазақстан
e-mail: killahpro.88@mail.ru²

Аңдатпа. Бұл мақалада түбір зат есімдердің негізгі бөлігі қарастырылады. Олар негізінен бастапқы септік түрінде де, кейінірек жасалған дербес есімдік түрінде де қолданылады. Мағынасы заттану дәрежесіне жеткен мұндай зат есімдер әдетте әдеби тілдегі көркем шығармаларда кездеседі. Зат есімнің мұндай түрлерінің ішінде негізінен субстантивтену арқылы тіркелген сөз дәрежесіне жеткендері де, тіркелетін сөз дәрежесіне жетпегендері де, контекстік (стильдік) және окказионалдық түрлері де бар. Мақаланың міндеті субстантив зат есімдердің жай зат есімдер сияқты, түбір, туынды және күрделі сияқты үш түрде сипатталатындығын зерттеу. Бұл жұмыстың ғылыми маңыздылығы - туынды зат есімді анықтауда талдаудың қажеттілігі, оның сөзжасамдық мағынамен тығыз байланыстылығы. Жұмыстың практикалық маңыздылығы – зерттеу жұмыстарында, лекцияларды, семинарларды, практикалық сабақтарды, курстарды жазу процесінде көмекші құрал бола алады. Зерттеу әдістері ретінде компоненттік талдау, құрылымдық-семантикалық талдау, жүйелеу әдістері қолданылды.

Зерттеудің негізгі нәтижелері: әртүрлі лингвистикалық табиғаттағы тілдік құбылыстардың арасындағы айырмашылықтың кейде байқалмайтындығы, және семантикалық құрылымдарына байланысты өзіндік әртүрлі субстантивтену процестер айқындалды.

Тірек сөздер: туынды жұрнақтар, күрделі зат есімдер, көне тарихи құбылыс, туынды сөз, зат есім, септік форма, атау сөздер, мағына, есімдік форма, күрделі зат есім, туынды зат есім, семантикалық құрылым

ФОРМЫ СУБСТАНТИВНЫХ ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

*Ашинова К.А.¹, Ашинов Р.Б.²

¹канд. фил. наук, ассоциированный профессор, Казахский
национальный женский педагогический университет,
Алматы, Қазақстан,

e-mail: kunira_almaty@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6938-2092>

²магистр кафедры «Сценография», Казахская национальная академия
искусств имени Т.К. Жургенова, Алматы, Қазақстан

e-mail: killahpro_.88@mail.ru

Аннотация. В этой статье рассматриваются типы корневых основ имён существительных казахского языка. Корневые существительные в основном употребляются как в начальной деепричастной форме, так и в форме личных местоимений, образованных путем полусуффиксации. Такие существительные часто встречаются в литературных произведениях. Среди этих типов существительных есть контекстуальный (стилистический) и окказиональный типы. Задача статьи – изучить, могут ли корневые существительные быть описаны в трех формах, как и простые существительные: простой (коренной), производной и сложной. Научная значимость данной работы заключается в необходимости анализа образования существительного и процессы субстантивации. Практическая значимость работы заключается в том, что она может быть вспомогательным средством в процессе написания научных работ, лекций, семинаров, практических занятий, курсов. В качестве методов исследования использовались компонентный анализ, структурно-семантический анализ, методы систематизации. Основные результаты исследования: разница между языковыми явлениями разной языковой природы иногда не заметна, и определяются разные процессы субстантивации в зависимости от их семантической структуры.

Ключевые слова: словообразовательные суффиксы, составные субстантивные существительные, древнее историческое явление, производное слово, субстантивное имя, винительный падеж, именное слово, значение, местоименная форма, составные субстантивные существительные, производные субстантивные существительные, семантическая структура

Статья поступила 25.03.2023

ӘОЖ 81'1-027.21

XҒТАР 16.21.07

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.71.4.004>

**ТҮРКІ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫҚ КОНЦЕПТОСФЕРАСЫ
ЖҮЙЕСІНДЕГІ «АҚЫЛ» КОНЦЕПТІСІНІҢ
ГЕНДЕРЛІК СИПАТЫ**

Бакытжанова А.Қ.¹, *Шоқым Г.Т.², Буранкулова Э.Т.³

¹фил. ғыл. канд., ҚР Президенті жанындағы

мемлекеттік басқару академиясы,

Астана, Қазақстан,

e-mail: mak_75@rambler.ru

*²фил.ғыл. докт., профессор, Қ. Жұбанов атындағы

Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан,

e-mail: shokum@mail.ru

³ PhD, аға оқытушы Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,

Ақтөбе, Қазақстан

e-mail: elmira.burankulova@inbox.ru

Аңдатпа. Адам болмысын зерттеуге бағытталған когнитология, психоллингвистика, әлеуметтік лингвистика сияқты ғылымдардың жетістіктеріне сүйену негізінде қазақстандық тіл білімінде соңғы 20 жыл көлемінде гендерлік лингвистика бағыты ерекше қарқынмен даму үстінде. Тілдегі гендерлік факторлар адам мен тілдік болмыстың өзара байланысын аталған ғылымдардың әдіснамасы арқылы айқындауға негіз болды. Соның ішінде адамның интеллектуалдық концептосферасын гендерлік ерекшеліктері тұрғысынан зерттеу – қазақстандық гендерлік лингвистиканың әдістемелік саласына өз үлесін қосатыны сөзсіз.

Бұл зерттеудің мақсаты – түркі интеллектуалдық концептосферасын «ақыл» концептісі негізінде ер мен әйелдің гендерлік ерешеліктері тұрғысынан анықтау. Мақалада түркі тілдеріндегі «ақыл» концептісінің гендерлік ерекшеліктері мақал-мәтелдер мен фразеологизмдер негізінде зерттеледі. Зерттеу объектісі ретінде гендерлік семантиканы бейнелейтін мақал-мәтелдер мен фразеологизмдер алынып, олардың когнитивтік модельдері гендерлік сипатта айқындалады. Зерттеу барысында жалпы ғылыми-теориялық әдістерден басқа (сипаттау, интерпретациялау, жүйелеу, салыстыру сияқты), зерттеу материалдарын жинақтау мен сұрыптау, семантикалық жіктеу мен топтастыру, статистикалық талдау, мағынаны компоненттік талдау, когнитивтік модельдеу, оппозициялар әдісі секілді арнайы әдістер қолданылған.

Зерттеуге алынған «ақыл» концептісі когнитивтік талдау, интеллектуалдық концептосфера, гендерлік лингвистика мен түркі тіл білімі тұрғысынан алғанда кешенді түрде қаралатын өзекті мәселе екені сөзсіз. Түркі интеллектуалдық концептосферасының ядролық бөлігін

құрайтын «ақыл» концептісін гендерлік факторлар тұрғысынан сипаттау зерттеудің өзектілігін айқындай түседі.

Зерттеу нәтижесінде «Ақыл» концептісі семантикалық макроөріс ретінде өз құрамында мағыналық кластерлік микроөрістерді ажырататыны анықталып, лингвомәдени және когнитивтік категория ретінде гендерлік факторларды қамту барысында гендерлік лингвистика категориясы қатарында тұратыны дәлелденген. Талдау қорытындысында анықталған «ақыл» концептісінің когнитивтік модельдері бұл концептінің түркі лингвомәдениетіндегі гендерлік болмыс ерекшеліктерін айқындайтындығы тұжырымдалған.

Мұндай зерттеулер алдағы уақытта түркі тілдерінің гендерлік және интеллектуалдық концептосферасын зерттеп, дамытуда маңызды әрі түркі тілдерінің концептологиялық саласын ұлттық кодты танып-білу, этникалық сипаты тұрғысынан, мәдени-әлеуметтік болмысымызды тілдік танымдық қырынан ғылыми зерделеу үшін қажет.

Тірек сөздер: интеллектуалдық концепт, гендерлік лингвистика, түркі тілдері, когнитивтік талдау, концептосфера, ақыл, семантика, когнитивтік модель

Негізгі ережелер

Интеллектуалдық концептосфера – адамның ішкі болмысын, атап айтқанда, оның менталды қызметтер саласына жататын танымдық, ойлау құбылыстары мен үрдістерді атап сипаттайтын тілдік құралдар мен лингвомәдени деректерді қамтиды. Жалпы *концептосфера* лингвистикалық проблема ретінде зерттеліп келгенімен, түркі интеллектуалдық концептосферасы *жүйе* ретінде осы күнге дейін іргелі зерттеулерде толыққанды қарастырылмады, сонымен қатар, оның гендерлік сипатына арналған еңбектер жоқ деп айтуға болады. Гендерлік лингвомәдени деректерді интеллектуалдық концептосфераны қалыптастырушы тілдік фактор ретінде зерделеу жаңа бағыттағы зерттеулерге бастама болып, түркі филологиясы және гендерлік лингвистика салаларына қатысты ғылыми әдістеме мен тілдік деректерді толықтыратын фактор. Ауқымды интеллектуалдық концептосфераның орталық семантикалық қабатында орналасатын «ақыл» концептісі түркі тілдерінің лингвистикалық және экстралингвистикалық ерекшеліктерін айқындауға, таным мен ойлау, ес, сана-сезім сияқты концептуалдық бірліктердің гендерлік тұрғыдан модельденуін ашып көрсетуге мүмкіндік береді. «Ақыл» концептісінің маскулиндік («ер») пен фемининдіктің («әйел») тілдегі бейнеленуі мен лингвомәдени көрінісінің зерттеу нысанына алынуы қазіргі таңда түркі болмысының ерекшеліктерін әлемге таныстыруда және лингвомәдениеттану, этнолингвистика, гендерлік лингвистика сияқты бағыттардың жаңа деректермен толығына, ғылыми әдістемелерінің дамуына зор үлес қосады.

Кіріспе

Түркі интеллектуалдық концептосферасын жүйе ретінде алып қарастырсақ, «ақыл» концептісі оның ішкі жүйесі, жүйелік тармағы болып табылады. Сонымен қатар, «ақыл» концептісі интеллектуалдық концептосфераның семантикалық құрылымының ядролық (орталық, негізгі позициядағы) өрісін құрайды. Жалпы алғанда, кез келген концептосфераның семантикалық құрылымында ядролық, жақын перифериялық, орта перифериялық және алыс перифериялық өрістерге ажыратылатыны когнитивтік лингвистика ілімдерінен белгілі. Бұл семантикалық өрістер мағынаны компоненттік талдау мен когнитивтік модельдеу барысында айқындалып, талдау мақсаттарына қарай сипатталады. Бұл мақалада біз «ақыл» концептісінің гендерлік ерекшеліктерін анықтауды көздедік, сондықтан, гендерлік семантиканы бейнелейтін мақал-мәтелдер мен фразеологизмдер талданып, олардың когнитивтік модельдері гендерлік сипатта беріледі.

Интеллектуалдық концептосфера когнитивтік және лингвомәдени ғылымдардың маңызды категориясы ретінде қаралады. Бұл концептосфераға қатысты қайшы пікірлер туындауы мүмкін, себебі, интеллектуалдық болмыс (қызмет аясы) жалпы адамзатқа ортақ, әмбебап салалардың бірі болып табылатыны сөзсіз. Сонда, интеллектуалдық болмысқа қатысты гендерлік факторлардың орын алуы қаншалықты орынды деген пікір туады. Әрине, адамның интеллектуалдық болмысы менталды, когнитивтік, психикалық, нейробиологиялық сияқты әмбебап антропологиялық үрдістер заңдылықтарымен жүзеге асырылатыны белгілі. Дегенмен, бұл болмыстың оның тіл иелері дүниетанымындағы қабылдануын, тіл құралдары арқылы модельденуін, интеллектуалдық субъектілердің сипатталуын тілдегі өзгеше көріністерін байқатады. Біздің зерттеуімізде «ақыл» концептісін кешенді талдауға мән берілді, себебі, *ақыл* – менталды категория ретінде түрлі сипаттарға ие (мысалы, жүйрік ойлау, тез қабылдау, зеректік) және тілдік бейнеленуі оның лингвомәдени, гендерлік, когнитивтік мазмұндық ерекшеліктерін айқындауды көздейді.

Жалпы концептология саласына, соның ішінде концепт пен концептосфераны зерттеуге арналған еңбектер жалпы тіл білімінде жеткілікті болғанымен, интеллектуалдық концептосфера, оның түрлі сипаттары әлі де болса аз зерттелген, соның ішінде түркі тілдеріндегі интеллектуалдық концептілерді айтуға болады. Бұл қорытындыға біз соңғы 20 жылда қорғалған диссертациялық жұмыстарды талдау барысында келіп отырмыз. Интеллектуалдық концептосфераны зерттеген ғалымдардың қатарында А.Қ. Мырзашова [1], Т.В. Леонтьева [2], Н.М. Сергеева [3], т.б. атауға болады. Бұл диссертацияларда интеллектуалдық концептосфера – адамның ойлау қабілеті, интеллектісі, ақылдылық пен ақымақтық сияқты семантикадағы тақырыптық фразеологизмдер қазақ, славян, герман, кавказ тілдері негізінде

зерттелген. Бұл концептілерді қарастыруда, алдымен, тілдік сипаттама беру, категориялау үрдістерін анықтау, лингвомәдени ерекшеліктерді салғастыруға назар аударылған.

Сондықтан, зерттеуге алынған «ақыл» концептісі когнитивтік талдау, интеллектуалдық концептосфера, гендерлік лингвистика мен түркі тіл білімі тұрғысынан алғанда кешенді түрде қаралатын өзекті мәселе екені сөзсіз. Түркі интеллектуалдық концептосферасының ядролық бөлігін құрайтын «ақыл» концептісін гендерлік факторлар тұрғысынан сипаттау зерттеудің өзектілігін айқындай түседі. Тіл иесін қоршаған ақиқат өмір, оның антропологиялық болмыстық салалары, мәдени-әлеуметтік құндылықтары ұлттық тілдердің интеллектуалдық және гендерлік өзгешеліктерді қалыптастырады. Қоғамның әр даму кезеңінде осындай мәдени-әлеуметтік мәні зор ерекшеліктерді жүйелеп зерттеу тіл ғылымдары, антропологиялық сала үшін, келешек ұрпақтың мәдени дамуы үшін де маңызды.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

«Ақыл» концептісінің гендерлік сипатын зерттеу барысында бірқатар шетелдік және отандық зерттеушілердің ғылыми көзқарастары басшылыққа алынды; атап айтсақ – А.В. Кирилина [4] мен Е.И. Горошконның [5] гендерлік лингвистикаға қатысты тұжырымдары; Б. Хасанұлы [6], Г.Т. Шоқым [7] т.б. түркі тіл білімінің гендерлік зерттеулеріне қатысты еңбектері; М. Jakubowicz [8], Т.В. Леонтьева [2], Н.М. Сергеева [3] сияқты ғалымдардың интеллектуалдық концептосфераға байланысты ғылыми көзқарастары.

Зерттеу барысында *жалпы ғылыми-теориялық әдістерден* басқа (сипаттау, интерпретациялау, жүйелеу, салыстыру сияқты), *арнайы әдістер* қолданылды: зерттеу материалдарын жинақтау мен сұрыптау, семантикалық жіктеу мен топтастыру, статистикалық талдау; мағынаны компоненттік талдау мен когнитивтік модельдеу әдістері; оппозициялар әдісі.

Зерттеу материалдарын жинақтау мен сұрыптау әдістері түркі тілдеріндегі гендерлік сипаттағы «ақыл» концептісін бейнелейтін фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер фразеологиялық сөздіктерден, мақал-мәтелдер жинақтарынан іріктеліп, зерттеу материалының жүйелі қорын қалыптастыру үшін қолданылды. Нәтижесінде 1128 (бір мың жүз жиырма сегіз) мысал терілді.

Семантикалық жіктеу мен топтастыру, статистикалық талдау әдістері терілген мысалдар «ақыл» концептісінің мазмұндық категорияларына қарай семантикалық тұрғыдан ажыратылып, семантикалық өрістерге топтастыру барысында қолданылды; *статистикалық талдау* әр семантикалық өрістің сандық жағынан құрамын айқындау және ішкі жүйедегі семантикалық өрістердің көлемін байқап салыстыру үшін қажет болды.

Мағынаны компоненттік талдау мен когнитивтік модельдеу әдістері «ақыл» концептісінің семантикалық құрылымы мен құрамын, интеллектуалдық концептосфера жүйесіндегі орнын, гендерлік факторлар арқылы бейнеленуіндегі когнитивтік амалдарды, гендерлік сипаттың когнитивтік-семантикалық репрезентациялануын зерттеуде қолданылды. Бұл әдістер арқылы жүргізілген талдау зерттеудің негізгі нәтижелерін алуға септігін тигізді.

Оппозициялар әдісі «ақыл» концептісін гендерлік тұрғыдан бейнелейтін интеллектуалдық болмыстың маскулиндік және феминдік ерекшеліктерін айқындап салыстыруда, *ақылдың* әйел мен ерлерге қатысты тілдік оппозициялық тұрғыда байқататын факторларды анықтауда қолданылды. Оппозициялар әдісі гендерлік зерттеулерде гендерлік ерекшеліктердің маскулиндік және феминдік сипаттарын айқындалғанда жиі қолданылатын тиімді әдістердің бірі. Бұл әдісті концептілер мен концептосфераны зерттеу барысында қолдану салыстырмалы типологиялық жаңа деректерді алуға және зерттеу пәнінің парадигмалық факторлары қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Қолданылған зерттеу әдістері мен жүзеге асырылған ғылыми әдістеме «ақыл» концептісінің гендерлік семантикасының маскулиндік және феминдік сипаттарын анықтайды; түркі фразеологиясы мен мақал-мәтелдеріндегі интеллектуалдық концептіні бейнелеудегі лингвомәдени және когнитивтік модельдену ерекшеліктерін терең зерделеуді қамтамасыз етеді.

Нәтижелер және талқылау

Түркі тілдеріндегі «ақыл» концептісін қалыптастыратын гендерлік деректерді түркі лингвомәдени кеңістігін бейнелеуші тілдік құралдар мен құбылыстар ретінде қарастырамыз. Бұл тұжырым ұлттық-мәдени болмыспен тікелей байланысты мәселе деп санаймыз, себебі тіл иесінің сана-сезімінде бейнеленетін мәдениет түрі *ұлттық мәдени кеңістік* ұғымын сипаттайды. Бұл мазмұндағы *мәдениет* жалпы халықтың мұрасын, ұлттық сипаттағы деректерін, бұқара мәдени тәжірибесін, салт-дәстүр, әдет-ғұрыптар мәдениетін т.б. барлығын түгел қамтитын феномен ретінде айтуға болады. Ал түркі мәдени кеңістігінің *басты өзгешелігі (іргесі)* ретінде оның *танымдық* немесе *менталдық базасы* танылады. Бүгінгі таңда түркі әлемі өкілдерінің жинақтаған білім мазмұны мен білік-тәжірибесі және ұлттық-мәдени, гендерлік, интеллектуалдық маркерленген дүниетанымы – мәдени кеңістігінің *танымдық негізін* құрайды. Демек, түркі дүниетанымының түркі мәдени кеңістігінде бейнеленуімен қатар, оның құраушы бір бөлігі болып табылады. Бұл тұжырымдарымыз бен авторлық позициямыз түркі болмысын зерттеуге арналған еңбектермен танысу нәтижесінде және осы зерттеуді жүргізу барысында қалыптасты.

Сондықтан, бұл зерттеу шеңберінде түркі мәдени кеңістігін қалыптастыратын интеллектуалдық саласын гендерлік тұрғыдан зерттеуде фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерді түркі дүниетанымын барынша балама түрде сипаттай алатын ұлттық-мәдени маркерленген тілдік деректер ретінде талдауға алып отырмыз.

Түркі тілдеріндегі «ақыл» концептісінің гендерлік ерекшеліктерін сипаттап, зерттеуде қолданылатын әдістердің кешенділігі, әсіресе, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдердің (зерттеу материалының) ішкі мазмұны мен гендерлік маркерленген сыртқы формасы арасындағы өзара байланыс пен корреляцияны көруге әсер етеді. Бұл ретте, әрине, гендерлік лингвистика теориясы мен концептология саласына қатысты ортақ қаралатын – *құрылымдық гендерлік маркерлену, семантикалық гендерлік маркерлену және гендерлік референция* (бейнеленетін нысанға – денотатқа қатысы тұрғысынан) сияқты мәселелерді белгілейміз. Бұл ретте атап өтетін жай – зерттеліп отырған фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерінің құрылымдық гендерлік маркерленуі мен семантикалық гендерлік маркерленуі арасындағы корреляция мәселесі. Сонда «ақыл» концептісін бейнелеуде фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерінің ішкі мазмұны мен сыртқы құрылымының гендерлік маркерлену корреляциясы тұрғысынан мынадай аспектілерге назар аударылады – *гендерлік компоненттің* (гендерлік сипатты репрезентациялаушы) *берілу ерекшелігі* (көрінісі) мен *мазмұндық сипаты* (немесе семантикалық табиғаты) қандай екендігі және гендерлік компоненттің *интеллектуалдық семантикадағы орны* туралы мәселе.

«Ақыл» концептісін бейнелейтін фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер астыртын мағына, байлаулы мағына сияқты семантикалық категориялармен анықталатындықтан, оларға қатысты мағынаның макрокомпоненттері болып ажыратылады. Бұл туралы арнайы тұжырымдарын берген В.Н. Телия [9], З.Д. Попова мен И.А. Стернин [10], Е.Г. Беляевская [11] сияқты ғалымдар мұндай идиомалық мағыналардың түрлі макрокомпоненттерін белгілейді, мысалы – дескриптивтік, бағалауыштық, стилистикалық, грамматикалық, эмотивтік макрокомпоненттер. Осы семантикалық классификацияға қатысты біз *гендерлік мағыналық компонент* туралы ғылыми тұжырымға И.В. Зыкованың [12] гендерлік макрокомпонент туралы берген болжамын басшылыққа алдық.

Фразеологиялық мағына құрылымындағы гендерлік макрокомпоненттер феминдік және маскулиндік мәдени шартталған концептілерді барынша сипаттай алады, сонымен қатар олардың тілдік репрезентациялануы мен «ақыл» интеллектуалдық концептісінің гендерлік концептуалдануы түркі тілдік дүниетанымында біркелкі еместігін аңғартады. Әсіресе, метафораланған когнитивтік модельдер мағыналық құрылымның күрделі, сатылы құрамда қалыптасуын бейнелейді.

Зерттеу барысында анықтағанмыздай, *фразеологиялық* мағынаны компоненттік талдау және когнитивтік тұрғыдан модельдеу назарға алынып отырған семантикалық құрылымды, олардың ішкі байланыстарын, коннотациялық және денотативтік мағыналарының көрінісін де, лексика-семантикалық парадигмасын белгілеумен қатар, *концепт* семантикалық өрісінің құрамына енгізілетін тілдік бірліктерді жүйелеуге де негіз болады. Атап айтқанда, бұндай сатылы және кешенді талдау жұмысынан кейін *концептінің* семантикалық өрісін құрылымдауға болады, өйткені фразеологиялық өріс құрылымы мен құрамы біркелкі емес сипаттарға сүйенеді. Біздің пайымдауымызша, *лингвомәдени құндылықтар*, олардың деректері осы орайда айқындала түседі. Түркі әлемі өкілдерінің гендерлік концептуалды дүние бейнесінің негізінде жатқан лингвомәдени құндылықтар жүйесін таңбалай отырып, дүниенің концептуалдық бейнесі қамтитын ұлттық құндылықты өзгешеліктерді бейнелейді.

Сонымен қатар, *мақал-мәтелдерінің* мұндай гендерлік зерттеулер үшін маңызы зор деп есептейміз, себебі олар гендерлік мәдениетті қалыптастыру, гендерлік тәрбие беру мен гендерлік әлеуметтендіру үрдістерінде құнды *ұлттық-мәдени деректер* болумен қатар, интеллектуалдық концептосфераның гендерлік сипаттау категориялау мүмкіндіктерін анықтауға және іргелі лингвомәдени тұжырымдарды түсіндіру құралы ретінде қолданыла алады.

Зерттеу материалымыздың талдауға бағытталған семантикалық табиғатына қатысты ғылыми позициямызды белгілеу арқылы негізгі категорияларды анықтадық. Ендігі кезекте «ақыл» интеллектуалдық концептісінің семантикалық өрістерінің құрылымы мен құрамын белгілеп, оларды мысалдар негізінде сипаттау. «Ақыл» концептісі интеллектуалдық концептосфера жүйесінде ядролық семантикалық позицияда орын алатын семантикалық макроөріс, мысалы, онымен теңдес «есте сақтау», «ес», сана», «білімділік» т.б. сияқты макроөрістер ажыратылады. Мұндай топтастыру, алдымен, сөз, сөз тіркестері сияқты тілдік бірліктердің мағынасын компоненттік талдау нәтижесінде және концепт бейнелейтін ақиқаттың (дүние болмысының) бөлігіне (фрагментіне) сәйкес семантикалық құрылымдау жүзеге асырылады. Мысалы, 2003 жылы академик Н. Ю. Шведованың редакциясымен жарық көрген, іргелі еңбектердің бірі – Орыс семантикалық сөздігін айтуға болады; мұнда 30 000 сөз бен тұрақты сөз тіркесі сөз мағыналары мен кластары бойынша семантикалық жүйеге салынған, яғни бейнеленетін дүние болмысына сай семантикалық жіктелім берілген. Мұндай еңбектер тілдерді тиімді оқытып-үйренуде, семантикалық және концептологиялық зерттеулерде, тілдің семантикалық табиғаты мен байлығын дүние болмысын категориялау құралы ретінде қарастыруда, семантикалық парадигма жүйесін тануға негіз болады, себебі мұндай топтастырулар *кластерлік* қағидатқа сүйенеді.

Сонымен, дүниенің интеллектуалдық болмысының бөлігі/фрагменті – «ақыл» концептісін кластерлік семантикалық қағидатқа сәйкес және зерттеу материалымыздың талдауы көрсеткендей, семантикалық макроөріс ретінде келесідей микроөрістер құрамы арқылы құрылымдадық:

- 1) «ақыл субъектісі» (интеллект, ойлау әрекеті иесі);
- 2) «ақылға қатысты үрдістер» (ойлау әрекеті, ойлау қабілеттері);
- 3) «ақылдың интеллектуалдық мінездемесі» (ақыл, ойлау әрекеті сапасы, сипаттары, белгілері).

«Ақыл» концептісін (семантикалық макроөріс) құрайтын семантикалық микроөрістер құрылымында гендерлік маркерленген интеллектуалдық семантикадағы кластерлік (тақырыптық) мазмұнда топтастырылған фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер қамтылған. Жоғарыда айтып өткеніміздей, біздің зерттеуіміздің басты міндеті – «ақыл» концептісінің гендерлік ерекшеліктерін *компоненттік талдау* мен *когнитивтік модельдеу* арқылы айқындау. Осыған сәйкес *оппозициялық, коннотациялық семантикалық және сыртқы компоненттік* ерекшеліктерін де талдау ескерілді.

Сонымен, түркі тілдеріндегі «ақыл» концептісі семантикалық өрісіне (макроөрісіне, жүйесіне) мысалы, **қазақ т.:** *ақыл таразысына салды, ақыл қосты; Әйелдің шашы ұзын, ақылы қысқа; Ақылды қыз білімге жүгірер, ақылсыз қыз сөзге ілігер; Ақылға байлық – тозбас байлық; Ақылы асса, аға тұт, әкімшілігі асса, пана тұт; татар т.:* *ақыл белән, баш белән ‘ақылы бар, басы бар’, акыл бирүче ‘ақыл беруші’, акыл жыю ‘ақыл жинау’; түрік т.:* *akli başına gelmek ‘ақылын қолына алды, ақыл кірді, ақыл қонды’, akli başında olmak ‘ақылы басында бар, өз ақылында’; башқұрт т.:* *башы эшләй ‘өте ақылды, басы істейді’, Кәслә шәхес ‘ойларды билеуші’, башы йоморо ‘басы істейді, ақылды’, акылға бер төрлә ‘басы қатты істемейді, ақылы жетпейді’; қырғыз т.:* *башы бар ‘басы бар, ақылы бар’, башы иштейт ‘басы істейді, ақылды’, баш акыл үчүн ‘басы ақыл үшін’, башын карап бер ‘басынан іздеп көр, ойлан, ақылыңды сал’; башкы ачык акыл калбады ‘білмейтін ешкім қалмады’ т.б. фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерді келтіруге болады.*

Түркі тілдеріндегі «ақыл» концептісін бейнелейтін фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерді гендерлік ерекшеліктері тұрғысынан зерделегенде әйел мен ерге қатысты феминдік және маскулиндік интеллектуалдық сипаттардың моделденуі түркі дүниетанымында ерлерге қатысты деп бейнеленеді. Расында да, егер түркі лингвомәдениетіне шолу жасасақ, барлық тілдерде метафораланған әйел мен ердің мынадай когнитивтік модельдерін байқауға болады, мысалы: *Әйел ақылсыз, бақа көріксіз; Алтын басты әйелден, бақыр басты еркек артық; Ақымақ жігіт абыройсыз іске ұмтылады; Әйелдің шашы ұзын, ақылы қысқа; Ақылды қария – ағынды дария; Ел ағасы ақымақ болса,*

елін жолаушы шабады; Ойсыз жігіт өз үйіне өзі – қонақ т.б.

Сонымен, фразеологиялық мағына мен мақал-мәтелдердің мазмұндық сипатын семантикалық, лингвомәдени тұрғыдан талдау мен когнитивтік модельдеу негізінде төмендегі гендерлік когнитивтік модельдерді анықтадық, олар өзара оппозициялық гендерлік жұптарды құрайтынын да байқадық:

1. Әйел – сұлулық иесі; ер – ақыл иесі.
2. Әйел сұлулығы – ақылында, рухани болмысында.
3. Ердің өзі – ақыл үйретуші.
4. Ерге ақылды ағайын керек, ақымақ, ақылсыз ағайын – жауға тең.
5. Ақылды әйел – құнды емес; ақылсыз ерден артық емес.
6. Ақымақтық – ердің абыройсыздығы, әйелге – кешірімді.
7. Кез келген ер ақылды болуы тиіс – жігіт, ер азамат, қызметтегі ер, жолдас, отбасылы ер, қария, ақсақал.
8. Әйелдің ақылы – айласы, қылығы, алдампаздығы, сезімталдығы, көңілі, ісмерлігі.
9. Ақылды әйел мен ер – жақсы, жақсылық; ақылсыз әйел мен ер – жаман, жамандық.

«Ақыл» концептісінің гендерлік мағыналық компонентінің сипаттарын анықтау үшін кейбір когнитивтік модельдерге тоқталып өтейік. «*Әйел – сұлулық иесі; ер – ақыл иесі*» моделін алатын болсақ, ол түркі лингвомәдениетіндегі ерекше гендерлік таптаурындық дүниетанымды бейнелейді. Бұл когнитивтік модель әйелге «ақыл керек емес, ол ерге тең емес, одан кем; әйел әдемі болса, сәнденсе жеткілікті» деген мағынада. Түркі лингвомәдениетінде *ер* мен *әйелдің* гендерлік рөлдері, мәртебесі, түрлі әлеуметтік орталардағы орны, нормаланған мінез-құлқы мен әрекеттену модельдері, бет-бейнесі, болмысы қалыптанған, нормаланған. Оны *реттеуші* жүйе – ұлттық-мәдени құндылықтар, салт-дәстүр, ұлттық-мәдени шартталған наным-сенімдер, нормалар, таптаурындар. Мысалы: *Ер елді басқарса, әйел отбасын басқарады; Әйел – үйдің көркі, ер – түздің көркі* дегеннен лингвомәдени факторларды көруге болады. *Ер – түздің адамы болғандықтан, ол – түздің* (қоғам, орта, ағайын-туыс, жерлес, отандас, дос-жараң, ел-рудың) *мәселесін ойлайды*, солардың шаруаларына араласады, үлес қосады, стратегиялық ойлау дағдыларын қосады, шешім қабылдайды, жауапкершілікті алады т.б. Аталған факторлар, әрине, ер адамның жан-жақтылығын, ой тереңдігін, өзі үшін ғана емес өзгелер үшін де ойлап, қамқоршы болуын, яғни ердің барлық маскулиндік сипаттары (қамқорлық, жауапкершілік, қолдаушылық, қорғаушылық, іскерлік) оның интеллектуалдық әрекетіне, функционалдық және гендерлік маркерленген рөліне де тікелей қатысты. Түздің адамы болу – сыртқы ортада көшбасшылық (түрлі – әлеуметтік, кәсіби, іскерлік, гендерлік, жеке тұлғалық т.б.) жүргізу негізінде ғана мүмкін, ал көшбасшылықтың басты сипаты, тетігі – интеллектуалдық компонент.

«Әйел сұлулығы» – мінезінде, қылығында, ақылында, рухани болмысында: *Әйел пәлені көркінен табады, ер жігіт пәлені сөзінен табады; Еркек ер мінезділігімен, әйел биязы мінезділігімен сүйкімді; Әйелдің ақылын жесірінде байқа, баланың ақылын жетімінде байқа; Білімді әйел басыңа қарайды, білімсіз әйел жасыңа қарайды; Жақсы әйел – теңі жоқ жолдас, түбі жоқ сырлас; Ақылды әйел күйеуінің ойнап айтқанын ойлап талдайды және т.б.* Сонымен қатар, феминдік сипаттар қатарында интеллектуалдық қабілет-құзыреттілік түркі лингвомәдениетіндегі қызға (әйелден бөлек) қатысты көп айтылады, оның жағымды гендерлік сипатталуын көрсетеді, мысалы: *Ақылды қызға ана көп, аяулы жанға пана көп; Ақылды қыз білімге жүгірер, ақылсыз қыз сөзге ілігер; Ойының бекімі жоқ қыз қырық құбылады.*

Жалпы түркі лингвомәдениетінде ақылды – жақсы, ақылдылық – жақсылық; ақылсыз – жаман, ақылсыздық – жамандық деп концептуалданады. Бұл ерекшелікті біз когнитивтік модель ретінде жоғарыда (8) белгіледік, келесі мысалдар соның дәлелі: *Жақсыға айтсаң, біледі, жаманға айтсаң, күледі; Жақсының айтқан ақылы – алуа, шекер, балмен тең; Жақсы өз басынан көреді, жаман жолдасынан көреді; Жақсы қартайса, жазып қойған хаттай. Жаман қартайса, бықсып жанған оттай; Жақсы жігіт елін қорғайды, жаман жігіт басын қорғайды; Жақсы мақтанса, есебін табар, жаман мақтанса, қатынын сабар; Жаман, айтпаса, білмейді, ашпаса, көрмейді және т.б.*

Тағы да бір модельге тоқталатын болсақ, «*Ерге ақылды ағайын керек, ақымақ ағайын – жауға тең*». Ер адамнан өзінің және әлеуметтік орта (түзде) ер адамның ақылды, алғыр, көшбасшы, жігерлі болуын «талап» етеді, бұл – нормаланған сипат, сондықтан, ердің шыққан тегі, жақын әлеуметтік ортасы да оған сай болуы тиіс, ер-намысшыл, оның ағайын-жұрты да маскулиндік концептосферасында бірге қаралатын, болмысының маңызды бөлігі, талдау тезисіне мысал келтірсек: *Ақылды жау ақымақ туысыңнан артық; Ақылы жоқтың жақыны жоқ* т.б.

Анықталған когнитивтік модельдерден көріп отырғанымыздай, жағымды интеллектуалдық қабілет-құзыреттілік – ақылдылық, маңызды маскулиндік сипаттардың біріне теңеледі. Оның жағымсыз жағы – ақылсыздық, яғни ақымақтық, жөн-жосықты білмеу, ерлер үшін жағымсыз гендерлік сипаттардың бірі. Ерге қатысты ақылды болу, ақылға салу, ақылдылық, пайымдау, ойлану, тұжырымдау, шешім шығару сияқты менталды үрдістерді алатын болсақ, барлығы ерлерге қатысты басымды маскулиндік сипат ретінде айтылады және ердің жағымды гендерлік бейнесін сипаттайтын фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерде кездеседі.

Адамның интеллектуалдық болмысын гендерлік ерекшеліктері тұрғысынан кешенді зерттеу қағидаты оның тілиелері дүниетанымындағы қабылдануын, тілдік модельденуін, интеллектуалдық субъектілердің феминдік және маскулиндік тұрғысынан сипатталуын, әйел мен ердің

болмысында ақыл қандай өзгеше лингвомәдени көріністерге ие екендігін байқадық. Ақыл–менталды категория ретінде түрлі сипаттарға ие (мысалы, жүйрік ойлау, тез қабылдау, зеректік немесе ақылдың тапшылығы) бола тұра, түркі лингвомәдениетінде концепт түрінде зерттелгенде, гендерлік маркерленген семантикалық компоненттері арқылы әмбебап категория болудан басқа, ұлттық-мәдени дүниетанымдағы маскулиндік пен феминдік феномендерінің гендерлік ерекшеліктерін барынша бейнелейтін лингвомәдени категория. Сондықтан, мұндай зерттеулер тілдегі ортақ антропологиялық факторларды анықтаумен қатар, түрлі мәдени код жүйелері тұрғысынан да – гендерлік, зооморфтық, соматикалық, заттық, жазықтық, колористикалық т.б. зерттелгені түркі тіл білімінің заманауи ғылыми бағыттарын және лингвистикалық әдіснамалық негіздерін дамытуға үлес қосатыны сөзсіз.

Зерттеуіміз «ақыл» концептісін кешенді талдау негізінде бірнеше әдістемелік қағидаттарды анықтады, атап айтсақ: 1) концептуалдық мағына кластерлік семантикалық жүйе арқылы қаралуы тиіс; 2) концептілердің құрылымын сипаттауда компоненттік талдау мен семантикалық топтастыру қағидаты басшылыққа алынады, әсіресе байлаулы мағына мен астарлы мағына жағдаятында семантикалық компоненттердің біркелкі еместігін айқындадық; 3) «ақыл» концептісін зерттеу үшін келесі семантикалық компоненттер маңызды болды – құрылымдық мағыналық макрокомпоненттер (гендерлік, бағалауыштық, оппозициялық) – гендерлік ерекшеліктерді анықтауда оппозициялық мағыналық макрокомпонент сипатталуы тиіс, себебі феминдік пен маскулиндік болмыстарының біз қарастырған түркі лингвомәдениеті үшін бірқатар өзгешеліктері орын алды – ұлттық-мәдени дүниетаным, реттеуші әлеуметтік орталар мен мәдени-әлеуметтік институттар жүйесі, ұлттық-мәдени шартталған нормалар, мінез-құлық, рөлдер, гендерлік болмыстың этникалық сипаттары; 4) гендерлік маркерленген мағынаға ие фразеологизмдердің компоненттері мен бейнелейтін интеллектуалдық концептінің ақиқат факторлары арасында өзара корреляциялық қатынастары қаншалықты жақын-алшақ екендігін анықтау маңызды болды; 5) түркі лингвомәдениетінің «ақыл» концептісін бейнелеуде «қолданылатын» гендерлік маркерленген когнитивтік модельдер компоненттік және лингвомәдени талдау арқылы жүзеге асырылатыны дәлелденіп отыр, ер мен әйел үшін *ақыл* әр түрлі гендерлік болмыс тұрғысынан бейнеленетіні анықталды; 6) түркі интеллектуалдық концептосферасын зерттеудің әдістемесі аталған ғылыми қағидаттарға негізделуі – түркі тіл біліміндегі гендерлік зерттеулер тәжірибесін әрі қарай қалыптастырып дамытуға, әдістемелік қағидаттардың тиімділігін тексеруге, бір концепт айналасында кешенді зерттеу жүргізуге болатынын негіздейді; 7) құрылымдық гендерлік маркерлену, семантикалық гендерлік маркерлену және гендерлік референция аспектілері *ақыл* концептуалдық мағынасының лингвомәдени аспектілерін сипаттауға негіз болды.

«Ақыл» концептісі түркі фразеологизмдері мен мақал-мәтелдері материалдары негізінде мынадай когнитивтік модельдерден құралатыны белгіленді: Әйел – сұлулық иесі; ер – ақыл иесі; Әйел сұлулығы – ақылында, рухани болмысында; Ердің өзі – ақыл үйретуші; Ерге ақылды ағайың керек, ақымақ, ақылсыз ағайың – жауға тең; Ақылды әйел – құнды емес; ақылсыз ерден артық емес; Ақымақтық – ердің абыройсыздығы, әйелге – кешірімді; Кез келген ер ақылды болуы тиіс – жігіт, ер азамат, қызметтегі ер, жолдас, отбасылы ер, қария, ақсақал; Әйелдің ақылы – айласы, қылығы, кісі алдарлығы, сезінуі, көңілі, қолының шеберлігі; Ақылды әйел мен ер – жақсы, жақсылық; ақылсыз әйел мен ер – жаман, жамандық. Гендерлік маркерленген когнитивтік модельдер «ақыл» концептісінің жалпы гендерлік ерекшеліктерін қатар феминдік пен маскулиндік феномендерін де ажыратып сипаттауға мүмкіндік берді.

Қорытынды

Сонымен, түркі тілдеріндегі «ақыл» концептісінің гендерлік ерекшеліктерін анықтауда қолданылған зерттеу әдістемесі мен арнайы қолданылған әдістер құрамы өзінің тиімділігін дәлелдеді және қойылған міндеттердің толыққанды жүзеге асырылуына негіз болды. «Ақыл» концептісі семантикалық макроөріс ретінде белгіленіп, оның үстінде тұрған ауқымды жүйе – түркі интеллектуалдық концептосферасының семантикалық ядролық бөлігі ретінде қаралды. «Ақыл» концептісі семантикалық макроөріс ретінде өз құрамында мағыналық кластерлік микроөрістерді ажырататынын көрсетті, сонымен бірге лингвомәдени және когнитивтік категория ретінде гендерлік факторларды қамту барысында гендерлік лингвистика категориясы қатарында тұратынын меңзейді. Анықталған 9 когнитивтік модель құрамы «ақыл» концептісінің түркі лингвомәдениетіндегі гендерлік болмыс ерекшеліктерін айқындады.

Мұндай зерттеулер алдағы уақытта түркі тілдерінің гендерлік және интеллектуалдық концептосферасын зерттеп, дамытуда маңызды әрі түркі тілдерінің концептологиялық саласын ұлттық кодты танып-білу, этникалық сипаты тұрғысынан, мәдени-әлеуметтік болмысымызды тілдік танымдық қырынан ғылыми зерделеу үшін қажет.

Түркі интеллектуалдық концептосферасы жүйесін қалыптастыратын гендерлік маркерленген ауқымды зерттеу материалын кешенді талдау негізінде келешек ғылыми ізденістер үшін жаңа бағыттарды қалыптастыру мүмкіндіктерін байқадық, олар фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерінен басқа тілдік және сөйлеу деректерін қамтитын болады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Мырзашова А.К. Глагольные фразеологизмы мыслительной деятельности в казахском и русском языках: автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Алматы: КазНУ им. аль-Фараби, 2000. – 27 с.

[2] Леонтьева Т.В. Интеллект человека в зеркале русского языка: дис. ... канд. филол. наук. – Екатеринбург, 2003. – 483 с.

[3] Сергеева Н.М. Концепты «ум» и «разум» в русской языковой картине мира: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Екатеринбург, 2004. – 28 с.

[4] Кирилина А.В. Гендер: лингвистические аспекты. – М.: Изд-во «Институт социологии РАН», 1999. – 180 с.

[5] Горошко Е.И. Особенности мужского и женского вербального поведения (психолингвистический анализ): автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1996. – 27 с.

[6] Хасанұлы Б. Гендерлік лингвистика және Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармашылығының гендерлік сыны // Сборник материалов международной научно-практической конференции. – Павлодар: ПГУ им. С. Торайгырова, 2005. – Б. 264-276.

[7] Шоқым Г.Т. Гендерлік лингвистика негіздері: оқулық. – Алматы: Экономика, 2012. – 190 б.

[8] Jakubowicz M. Orientierungsmetaphern in der Konzeptualisierung seelischer Zustände // Die Welt der Slaven. Sammelbände (8). Beiträge der Europäischen Slavistischen Linguistik. – München, 2000. – Bd. 3. – S. 121–129.

[9] Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.

[10] Попова З. Д., Стернин И. А. Очерки по когнитивной лингвистике. – Воронеж: Истоки, 2001. – 191 с.

[11] Беляевская Е.Г. Проблема сложения смыслов при формировании семантики идиом // Материалы международной школы семинара по когнитивной семантике. – Тамбов: Изд-во ТГУ, сентябрь 2002. – С.4–6.

[12] Зыкова И.В. Способы конструирования гендера в английской фразеологии. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 232 с.

REFERENCES

[1] Myrzashova A.K. Glagol'nye frazeologizmy myslitel'noj dejatel'nosti v kazahskom i ruskom jazykah (Verbal phraseological units of mental activity in Kazakh and Russian languages): avtoref. diss. ... kand. filol. nauk. – Almaty: KazNU im. al'-Farabi, 2000. – 27 s. [in Rus.]

[2] Leont'eva T. V. Intellect cheloveka v zerkale russkogo jazyka (Human intelligence in the mirror of the Russian language): dis. ... kand. filol. nauk. – Ekaterinburg, 2003. – 483 s. [in Rus.]

[3] Sergeeva N.M. Koncepty «um» i «razum» v russkoj jazykovoj kartine mira (The concepts of “mind” and “reason” in the Russian language): avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. – Ekaterinburg, 2004. – 28 s. [in Rus.]

[4] Kirilina A. V. Gender: lingvisticheskie aspekty (Gender: linguistic aspects). – Moskva: Izd-vo «Institut sociologii RAN», 1999. – 180 s. [in Rus.]

[5] Goroshko E. I. Osobnosti muzhskogo i zhenskogo verbal'nogo povedeniya (psiholingvističeskij analiz) (Features of male and female verbal behavior (psycholinguistic analysis): avtoref. dis. ... kand. filol. nauk. – M., 1996. – 27 s. [in Rus.]

[6] Hasanūly B. Genderlik lingvistika jäne Mäşhür Jüsip Köpeiūly şyğarmaşylyğynyñ genderlik syny (Gender linguistics and gender criticism of Mashhur Zhusip Kopeevich's work) // Collection of materials of the international scientific and practical conference. – Pavlodar: PGU im. S. Torajgyrova, 2005. – B. 264-276 [in Kaz]

[7] Şoqym G.T. Genderlik lingvistika negızderı (Fundamentals of gender linguistics). – Almaty: Jekonomika, 2012. – 190 b. [in Kaz]

[8] Jakubowicz M. Orientierungsmetaphern in der Konzeptualisierung seelischer Zustände // Die Welt der Slaven. Sammelbände (8). Beiträge der Europäischen Slavistischen Linguistik. – München, 2000. – Bd. 3. – P. 121-129. [in English]

[9] Telija V. N. Russkaja frazeologija. Semantičeskij, pragmaticeskij i lingvokul'turologičeskij aspekty (Russian phraseology. Semantic, pragmatic and linguoculturological aspects). – Moskva: Shkola «Jazyki russkoj kul'tury», 1996. – 288 s. [in Rus.]

[10] Popova Z. D., Sternin I. A. Očerki po kognitivnoj lingvistike (Essays on cognitive linguistics). – Voronezh: Istoki, 2001. – 191 s. [in Rus.]

[11] Beljaevskaja E. G. Problema slozhenija smyslov pri formirovanii semantiki idiom (The problem of adding meanings in the formation of the semantics of idioms) // Materials of the International School of Cognitive Semantics seminar. – Tambov: Izd-vo TGU, sentjabr' 2002. – S.4–6. [in Rus.]

[12] Zyкова I. V. Sposoby konstruirovaniya gendera v anglijskoj frazeologii (Ways of constructing gender in English phraseology). – M.: Editorial URSS, 2003. – 232 s. [in Rus.]

ГЕНДЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ КОНЦЕПТА «УМ» В СИСТЕМЕ ТЮРКСКОЙ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ КОНЦЕПТОСФЕРЫ

Бакытжанова А.К.¹, *Шоқым Г.Т.², Буранкулова Э.Т.³

¹канд. фил. наук, Академия государственного управления
при Президенте РК,

Астана, Казахстан,

e-mail: mak_75@rambler.ru

*²док. фил. наук, профессор, Актюбинский региональный университет
им. К. Жубанова, Актюбе, Казахстан,

e-mail: shokum@mail.ru

³PhD, ст. препод., Актюбинский региональный университет

им. К. Жубанова, Актюбе, Казахстан,

e-mail: elmira.burankulova@inbox.ru

Аннотация. На основе следования достижениям таких наук, как когнитология, психолингвистика, социолингвистика, направленных

на изучение человеческого бытия, в казахстанском языкознании за последние 20 лет особым темпом развивается направление гендерной лингвистики. Гендерные факторы в языке послужили основой для определения взаимосвязи человека и языкового бытия с помощью методологии указанных наук. В том числе изучение интеллектуальной концептосферы человека с точки зрения гендерных особенностей – безусловно, внесет свой вклад в методологическую сферу казахстанской гендерной лингвистики.

Целью данного исследования является определение тюркской интеллектуальной концептосферы с точки зрения гендерных особенностей мужчины и женщины на основе концепта «ум». В статье исследуются гендерные особенности концепта «ум» в тюркских языках на основе пословиц и фразеологизмов. В качестве объекта исследования берутся пословицы и фразеологизмы, отражающие гендерную семантику, и определяются их когнитивные модели гендерного характера. В ходе исследования, помимо общенаучно-теоретических методов (таких как описание, интерпретация, систематизация, сравнение), применялись такие специальные методы, как обобщение и сортировка материалов исследования, семантическая классификация и группировка, статистический анализ, компонентный анализ смысла, когнитивное моделирование, метод противопоставления.

Изучаемый концепт «ум», несомненно, является актуальной проблемой, которая рассматривается комплексно с точки зрения когнитивного анализа, интеллектуальной концептосферы, гендерной лингвистики и тюркского языкознания. Характеристика концепта «ум», составляющего ядерную часть тюркской интеллектуальной концептосферы, с точки зрения гендерных факторов подчеркивает актуальность исследования.

В результате исследования установлено, что концепт «ум» как семантическое макрополе различает в своем составе семантические кластерные микропоры и, как лингвокультурная и когнитивная категория, в процессе включения гендерных факторов, оказывается в числе категорий гендерной лингвистики. В заключении анализа сформулировано, что выявленные когнитивные модели концепта «ум» определяют особенности гендерного бытия в тюркской лингвокультуре этого концепта.

Такие исследования важны для дальнейшего изучения и развития гендерной и интеллектуальной концептосферы тюркских языков и необходимы для научного изучения концептологической сферы тюркских языков с точки зрения национального кода, этнического характера, языкового познания нашей культурно-социальной идентичности.

Ключевые слова: интеллектуальный концепт, гендерная лингвистика, тюркские языки, когнитивный анализ, концептосфера, ум, семантика, когнитивная модель

GENDER FEATURES OF THE CONCEPT “MIND” IN THE SYSTEM OF THE TURKIC INTELLECTUAL CONCEPTOSPHERE

Bakytzhanova A.K.¹, *Shokym G.T.², Burankulova E.T.³

¹Cand.Phil. Sc., Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan,
e-mail: mak_75@rambler.ru

²Doc.Phil.Sc., Professor, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan,
e-mail: shokum@mail.ru

³PhD, senior lecturer, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Kazakhstan,
e-mail: elmira.burankulova@inbox.ru

Abstract. On the basis of following the achievements of such sciences as cognitology, psycholinguistics, sociolinguistics aimed at studying human existence, the direction of gender linguistics has been developing at a special pace in Kazakh linguistics over the past 20 years. Gender factors in language served as the basis for determining the relationship between a person and linguistic existence using the methodology of these sciences. Including the study of the intellectual conceptual sphere of a person from the point of view of gender characteristics – will certainly contribute to the methodological sphere of Kazakh gender linguistics.

The purpose of this study is to define the Turkic intellectual conceptosphere in terms of gender characteristics of men and women based on the concept of “mind”. The article examines the gender features of the concept of “mind” in the Turkic languages on the basis of proverbs and phraseological units. Proverbs and phraseological units reflecting gender semantics are taken as the object of research, and their cognitive models of gender character are determined. In the course of the study, in addition to general scientific and theoretical methods (such as description, interpretation, systematization, comparison), special methods such as generalization and sorting of research materials, semantic classification and grouping, statistical analysis, component analysis of meaning, cognitive modeling, and the method of opposition were used.

The studied concept of “mind” is undoubtedly an urgent problem, which is considered comprehensively from the point of view of cognitive analysis, intellectual conceptosphere, gender linguistics and Turkic linguistics. The characterization of the concept “mind”, which is the nuclear part of the Turkic intellectual conceptosphere, from the point of view of gender factors emphasizes the relevance of the study.

As a result of the study, it was found that the concept of “mind” as a semantic macropole distinguishes semantic cluster micro-supports in its composition and, as a linguocultural and cognitive category, in the process of including gender factors, turns out to be among the categories of gender

linguistics. In the conclusion of the analysis, it is formulated that the identified cognitive models of the concept of "mind" determine the features of gender existence in the Turkic linguoculture of this concept.

Such studies are important for the further study and development of the gender and intellectual conceptual sphere of the Turkic languages and are necessary for the scientific study of the conceptual sphere of the Turkic languages from the point of view of the national code, ethnic character, linguistic cognition of our cultural and social identity.

Key words: intellectual concept, gender linguistics, Turkic languages, cognitive analysis, conceptsphere, mind, semantics, cognitive model

Статья поступила 27.02.2023

ӘӨЖ 81'42(075.8)

XҒТАР 16.01.11

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.71.4.005>

ЫБЫРАЙ АЛТЫНСАРИН ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

*Досова А.Т.¹, Әбсадық А.А.², Макатова А.А.³

¹Фил.ғыл.канд., Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университетінің профессорының м.а.,

Қостанай, Қазақстан,
e-mail: almdosova@mail.ru

²Фил.ғыл.док., Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университетінің профессоры, Қостанай, Қазақстан,
e-mail: absalmas@mail.ru

³Ахмет Байтұрсынұлы атындағы
Қостанай өңірлік университетінің магистранты,
Қостанай, Қазақстан,
e-mail: makatovaayagoz.99@mail.ru

Аңдатпа. Мақаланы жазу барысында Ыбырай Алтынсариннің халықты сауаттандыру жолындағы оқу-білімге деген көзқарасын танытатын шығармалары талдауға түсті. Жалпы оқырманға кең тараған «Қазақ хрестоматиясы» оқулығы негізгі зерттеу объектісі болып табылады. Ыбырай Алтынсарин шығармалары концептілік бағытта талдауға түсті. Ағартушылық тақырыбында жазылған шығармаларының мазмұны мен тәрбиелік мәні концептуалдық талдау жүргізу кезінде ашылды. «Оқу» және «өнер» концептілерінің мазмұнын ашатын фреймдік құрылымдар зерделенді. Ыбырай Алтынсарин шығармашылығын талдай келе, жазушы шығармаларының өзекті тақырыптары – оқу және өнер деген тұжырымға келдік.

Мақалада Ыбырай Алтынсарин шығармаларына концептілік талдау жасау арқылы мәтін тілінің лингво-когнитивтік деңгейін анықтауға тырыстық. Оқу және өнер ұғымдарының мәнін ашатын тілдік бірліктерді сұрыптап, олардың мәтіндегі лингвистикалық қызметін айқындадық. «Оқу» және «өнер» концептілерін танытатын тілдік бірліктердің мән-мағынасы *Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігінде* берілген анықтамалар арқылы түсіндірілді. Сондай-ақ олардың мәтіндегі қолданысы анықталып, лингвистикалық қызметі айқындалды.

Зерттеудің теориялық бөлімін қарастыруда қазақстандық ғалымдардың концептология жөніндегі ғылыми еңбектері басшылыққа алынған. Мақаланың ғылыми-теориялық бөлімі тәжірибелік маңыздылығымен логикалық тұтастықта байланысқан.

Мақалада келтірілген ғылыми-теориялық тұжырымдарды Ыбырай Алтынсарин шығармашылығына арналған арнайы курстарда басшылыққа алуға болады. Сондай-ақ жұмыс нәтижелерін *Когнитивтік лингвистика, Тіл білімінің жаңа бағыттары* пәндері бойынша өтілетін семинар сабақтарында, білім алушылардың өздік жұмыстарын орындауда қолдануға болады деп ойлаймыз.

Ғалым-педагогтің шығармашылығын зерттеу Қазақстан ғылымында жаңа көзқарастар мен тың идеялар қалыптастыруға септігін тигізері анық. Ыбырай Алтынсарин шығармаларының танымдық сипатын айқындау алғаш рет қарастырылып отыр. Бұл зерттеу тақырыбымыздың өзектілігін айқындайды.

Тірек сөздер: мәтін, концепт, фрейм, Ыбырай Алтынсарин, оқу, еңбек, өнер, таным

Негізгі ережелер

Қазақстандық білім беру ісінің негізін салушылардың бірі – Ыбырай Алтынсарин. Қазақ халқының сауат ашу, жазу мен оқу жұмысына ерекше назар аударып, оқулықтар мен әдістемелік құралдар басып шығару ісімен белсене айналысты. Ұстаздық қызметі жолында озық тәжірибелі ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, қазақ халқының танымдық қабылдауына жеңіл төл туындылар жазды. Балалар әдебиетіне айрықша көңіл бөлді. Сол себептен де «Қазақ хрестоматиясы» жинағында жарияланған өлеңдері мен әңгімелерінің басым көпшілігі ағарту ісіне бағытталған.

Кіріспе

Қазіргі таңда Ыбырай шығармаларын заманауи тұрғыда талдау жұмыстары өзекті болып отыр. Осы себептен де «Қазақ хрестоматиясы» еңбегін негізгі зерттеу объектісі ретінде тандап алдық. Ендігі кезекте, таңдалып алынған шығармалардан *оқу* мен *өнер* түсініктерін тереңірек аша алатын концептілік жүйелерге талдау жүргізу керек.

Бүгінгі таңда когниция, концепт, когнитивті лингвистика ұғымдары

қазақ тіл ғылымында маңызды зерттеу бағыты қызметін атқаруда. Себебі шығармаға концептілік талдау жүргізу әуелі, ақын я жазушының өзіндік стилін анықтау, тілдік құралдар арқылы өмір, әлем жайында түсініктерін тұжырымдау, ұлттық не болмаса жекелей дүниетанымдық яки біліми көзқарасын тану секілді мүмкіндіктерге қол жеткізеді.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Мақалада Ыбырай Алтынсарин шығармаларының тіліне концептілік талдау жасалынды. Автордың шығармаларында «оқу» және «өнер» концептілерін ашатын тілдік бірліктерді ғаламның көркемдік және тілдік аясындағы лингво-когнитивті деңгейдің бірлігі ретінде қарастыра отырып, мәтіннің танымдық жүйесін анықтадық. Автор шығармаларының танымдық сипатын танытатын фреймдердің мән-мағыналары ашылды. Сондай-ақ зерттеу жұмысында сипаттау, жүйелеу, мәтіндік талдау, қорыту әдістері қолданылды.

Талқылау

«Когнитивті лингвистика немесе когнитология тілді жалпы танымдық механизм ретінде, танымдық құрал ретінде ақпаратты ұсынуда (кодтауда) және түрлендіруде рөл атқаратын белгілер жүйесі болып табылады» [1, 146 б.]. Демек, когнитология бағыты автордың ақпаратты жалпы оқырманға ұсынудағы ерекшеліктері мен өзгешеліктерін жинақтайтын бір тұтас жүйе қызметін атқарады. Ақын не жазушының өмірдегі көзқарасы мен дүниетаным құндылықтарынан көрініс береді. Көп жағдайда автордың өзі өмір сүрген замандағы қоғам мәселелерінен хабар береді.

Кез келген концептіні талдау барысында оның негізгі мағынасы мен білдіретін ұғымына мән беру керек. Ұғым бар жерде мазмұн бар. Концептінің мазмұны арқылы ой-санамызда сол концептінің арнайы белгілері мен байланыстары пайда болады. Бұл концептіні талдауда алғашқы шарттардың бірі әрі маңыздысы.

С.Г. Воркачев: «Концепт - ойдың операциялық бірлігі. тілдік көрінісі бар және этномәдени ерекшеліктерімен белгіленген ұжымдық білім бірлігі (жоғары рухани тұлғаларға бағытталған)», - деп анықтайды [2, 43 б.]. Егер ақыл-ой білімінің этномәдени ерекшелігі болмаса, ғалымның пікірінше, ол концептіге жатпайды.

А.А.Залевская концептіні ғылыми сипаттаудың (құрылымдардың) өнімі ретіндегі ұғымдар мен мағыналардан айырмашылығы адам санасында объективті түрде өмір сүретін динамикалық сипаттағы перцептивті когнитивтік-аффективті формация ретінде көрсетеді [3, 39 б.].

В.В.Красных өзінің еңбегінде концепттің мәдени объекті ретінде көрнекі прототипі жоқ, бірақ онымен байланысты көрнекі-бейнелі ассоциациялар мүмкін болатын ең абстрактілі идея екеніне назар аударады [4, 272 б.].

Қазақ ғалымы С.Е.Кәрібай жазушыны дүниенің бейнесін көркемдегіш құралдармен шынайы суреттеуі арқылы өзінің ішкі әлемінің қаншалықты көркем екендігін аңғартуға мүмкіндік береді деген ой түйеді. Соған байланысты автордың тілдік ерекшеліктерін танытатын сөз қолданыстары концептілік өріс құрып, ғалам бейнесін сол концептілер арқылы танудың негізі болып табылады [5, 7 б.].

«Қазақ хрестоматиясы» еңбегінде бірнеше концептілерді аңғаруға болады. Бірақ солардың ішінде ең жиі кездесетін концептілер – «оқу» және «өнер» болып табылады. Ыбырай шығармаларындағы «оқу» концептісінің мән-мағынасын ашу үшін түсіндірме сөздіктегі анықтамаға назар аударсақ.

Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігінде оқу сөзінің мағынасы жан-жақты ашылған. «Ізденумен, үйренумен жинақталған білім, мағлұмат жиыны. Оқу-тоқу. Оқу арқылы білім алу, зердедегі білім. Оқу-тәрбие: оқу-тәрбие жұмысы – әрі білім беру, әрі тәрбие беру жұмысы» [6, 629 б.]. Осы анықтама арқылы жалпы сөзінің мазмұны мен мағынасын айқындап алдық. Ыбырай атамыздың шығармаларында оқу екі мағынада да қолданыс тапқан. Алғашқысы берілетін білім түрғысынан, екіншісі білімді іздеу, жинақтау мағынасында.

Жоғарыда атап өткеніміздей, Ыбырай шығармаларының мазмұндық-тақырыбының басым көпшілігі оқу, сауаттылық, білім беру ісіне бағытталған. Әңгіме не өлең атауынан шығарманың негізгі айтар ой-түйінін бірден көруге болады. Ыбырай шығармаларынан оның адамгершілік, білім алу ісімен айналысудың маңыздылығына баса назар аударғандығын аңғару қиын емес. Еңбектерінен «оқу» концептісін айқын көре аламыз. Оқудың адам баласына сыйлайтын мүмкіндіктері туралы «Сөз басы» атты өлеңінде оқыған адам Құдайды танып-біледі деген ой айтады [7, 10 б.].

Автор осы өлеңінде оқудың адам баласына сыйлайтын мүмкіндіктерін сипаттайды. Екі түрлі жағдаятты салыстыра отырып, әртүрлі нәтижелер болатындығын көрсетеді. Бірінші жағдаятта білім алуды, оқумен айналысуды таңдаған адамдарды қарастырады. Бұл категориядағы адамдар кез-келген дүниені жауабын тауып, тіпті *бір жаратқан Құдайдың* өзін тани алады. Екінші жағдаятта оқу-білімді таңдамаған адамдардың қиындықтарға тап болатындығын *негылганда ұнайды* тіркесімен астарлы меңзейді. Осылайша, білім алудың қажет екендігін білдіреді.

Нәтижелер

Фрейд – концептуалдық талдаудың қарапайым түрі. Ол концептінің ең жақын ассоциативтік, стереотиптік таңбалары арқылы көрініс табады [8, 12 б.]. Бұл дегеніміз – адам санасында бұрыннан жинақталған қағидалар мен тәжірибелер арасындағы сабақтастық бейнесі. Фрейд арқылы ақын не жазушының дүниетанымы, оның қоғамда қалыптасқан

ойы мен көзқарасынан ақпарат аламыз. Енді оқу концептісінің мазмұнын тереңірек таныта алатын фреймдік құрылыстарға мысалдар келтірсек. Төмендегі фреймдік құрылыстар арқылы Ыбырай Алтынсариннің оқу-білім жайлы көзқарасы мен қарым-қатынасын біле аламыз.

1-фрейм. Оқу – ықылас, көңіл. Автор оқырманды оқумен айналысуға бағыттайды. Бұны *кел, балалар, оқылық* тармағын рет қайталау арқылы жеткізеді. Қайталау тәсілі арқылы оқудың маңыздылығын меңзейді, айтылар ойды мұқият жеткізуді мақсат тұтады. Ыбырай Алтынсарин жай қайталау түрін пайдаланады:

Кел, балалар, оқылық!

Оқығанды көңілге

Ықыласпен тоқылық! [7,10 б.]

«Оқу» концептісі ұғымын ашу кезінде *ықылас, көңіл* сөздеріне баса назар аударады. Бірінші, оқыған дүниені көңілге сақтау қажет. Екінші, ықыласпен тоқу керек. Осы алгоритмді мұқият ұстанған кезінде ғана алынған ақпарат пен білім санада берік сақталады. Осы фрейм құрылысы арқылы оқумен айналысатын адамның ниеті мен ынтасының бірінші кезекте болуы қарастырылады.

Осы өлең мазмұнын әрі қарай мұқият оқу кезінде ойсурет құрылымын аңғару қиын емес. Фрейммен салыстырмалы түрде ойсурет құрылымы күрделірек болып табылады. Өйткені, ойсурет құрылымы оқырман санасында айрықша бейне (нобайы) мен суреттер қалыптастыруы қажет. Демек, ойсурет бейне, символ, метафора, аллегория тәсілдері көмегімен танылады [8, 15 б.].

Сөз басы (кей жерлерде *Кел, балалар, оқылық*) атты өлеңінде оқудың беретін мүмкіндіктері мен игі жақсылықтарын сипаттауда бірнеше ойсуреттер келтірілген. Яғни, *шамнан шырақ жағылар, тілеген дүние тілемей-ақ алдынан табылатыны*».

2-фрейм. Оқу – Қыдыр-ата. Келесі фреймдік құрылыс арқылы көз алдымызға материалдық игіліктерді елестетеміз. Адамдардың бұған қол жеткізе алуы үшін тек оқулары тиіс. Ал оқымаған адамның мал-дәулеті бір жұтасаң жоқ болатын ықтималдықты жазады. Қыдыр-ата фреймін қолдану арқылы оқу-білімнің пайдасын түсіндіреді:

Жөн білмеген наданға,

Қыдыр-ата дарымас [7, 10 б.] - дейді.

Қыдыр-ата фреймі тек қазақ халқына тән ұлттық ерекшелігімізді бейнелейтін ұғым болып табылады. Қазақ танымында сәттілік пен бақ-дәулетті сыйлаушы осы Қыдыр ата есептелінеді. Автор оқуға бет бұрған адамдардың әрдайым серігі сәттілік пен бақ болатындығын, ал надан адамдарға бұл қасиеттер ешқашанда дарымайды деп түйіндейді. Келесі өлең шумақтарында осы ойды күшейте, қуаттай түседі.

3-фрейм. Оқу – тіреу. Ыбырай өмірде тек оқудың мәңгі пайдалы болатыны жайлы жазады. Бәрінен бұрын оқудың өмірдегі ең сенімді құрал екендігін меңзейді. Оқудың адам баласын алға дамытушы

тірек қызметін атқаратындығын *тіреу* фреймдік құрылысы арқылы бейнелейді. Дегенмен, осы *оқу - тіреу* мағынасын сценарий құрылымы арқылы жеткізеді.

«Өнер-білім бар жұрттар» өлеңінде «оқу» концептісінің практикалық қызметі баяндалады. Ыбырай ойсурет құрылымын қолдану арқылы адам баласына оқудың сыйлайтын жақсы нәтижелерін тізбектеп жазады. Өлең толығымен ойсуреттен тұрады. Жақсы нәтижелер қатарына: *тастан сарай салғызу, жылдам хабар алғызу, аты жоқ құр арбаны – күн жарымда барғызу, адамды құстай ұшыру, отынсыз тамақ пісіру, сусыздан сусын ішіру* сынды көптеген ұлы жаңалықтарды атап өтеді. Бұның барлығы дәл осы оқудың жемісі екендігін дәлелдейді.

Білім алу кезінде жалқауланбай, еңбек ету күллі дүние құпияларын анық қылады. Ғылым-біліммен айналысатын адамдарға өмірді тану мен түсіну әлдеқайда оңай болмақ. Осы себептен де оқуға ұмтылуға кеңес береді.

Өлеңді түйіндей келе, оқумен қатар өнерді де қатар алып жүруге кеңес береді. *Өнер – жігіт көркі* деген мақалдың маңыздылығын ашып көрсетеді.

Үлкен кісілер тұрасындағы әңгімелер атты екінші тарауда «оқу» концептісінің тереңдетілген мазмұн нұсқасын көре аламыз. Бірінші тарауда *оқу – ынта, білім, ықылас* сөздерімен ассоциациялана қолданылса, екінші тарауда *оқу – ғылым, өнер* ұғымдарымен теңестіріле жазылады.

4-фрейм. Оқу – ғылым, зерттеу. Оқуды меңгерген адам кез келген сауалдың жауабын анықтап таба алады. Осы жайында «Ғалым кісі» әңгімесінде Құдайдың жаратқан күн, ай, жұлдыздар, тау-тастың барлығын танып-білу үшін *иманыңның жартысын* табиғаттың осы сыйын зерттеуге арнау керектігіне тоқталған. Жастарды ғылыммен айналысуға шақырған [7, 37 б.].

5-фрейм. Оқу – сенімді кітап. Ақпараттың жалған не шынайы екенін, ақ пен қараны анықтауда оқу көмектеседі. Ал оқу болса, кітапқа сүйенеді. «Лұқпан әкім» әңгімесінде сопысымақ бір адам ауруларды емдеу Құдайға наразылық білдіру деген уәж айтады. Ал Лұқпан әкім болса, біліммен келген тәжірибені сенімді кітапқа түсіріп, халқыққа пайда тигізу адам үшін ең басты мақсат екенін айтады [7, 38 б.].

Автордың Балғожа бидің немересіне жазған хаты туралы өлеңінде білім алудың маңыздылығын, надандықтың зиянын баяндайды. Оқыған, білім алған адамдардың қиындықсыз өмір сүретіндігін сөз етеді. «Ата-ананы өнер білсең, асырарсың» деп жақсы білім алуға бағыттайды.

Ыбырай шығармаларында «өнер» концептісі «оқу» концептісімен сабақтастықта қолданылған. Себебі оқу бар жерде өнер-білім қатар жүреді.

Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігінде *өнер* ұғымына түсінік берілген. *Өнер*. 1. Бір шаруаны ұқсатып жасау қабілеті, шеберлік,

іскерлік. 2. Шындық өмірді шығармашылық жолмен, көркем образдар арқылы суреттейтін көркем өнердегі жанр. 3. Ауысп. Кәсіп, қарекет. Өнер көрсетті [бастады, шығарды] – тосын қылық жасады. Өнері тасыды – асқан шеберлік көрсетті, шеберлігін танытты. Өнер-білім. Өнер мен білімнің жымдасып ұштасқан жинытығы [6, 654 б.]. Расымен де, өнер адам бойындағы ерекше талант пен қабілет, бұны шығармадағы оқиға желісін толық оқу арқылы көз жеткізе аламыз. Ыбырай оқу, білім алудың жақсы игіліктерін баяндайды. Алайда, екінші маңызды қасиеттердің бірі – өнер деп көрсетеді. Оны төмендегі әңгімелер арқылы шынайы факт ретінде аңғару қиын емес.

1-фрейм. Өнер – көпір салу. *Зеректік* әңгімесінде судың үстіне көпір салуды жоспарлап жүрген ұста жайлы баяндалады. Осы әңгіме желісі арқылы өнертапқыштық баяндалады. Өрмекшінің өрмегіне көзі түсіп, өзеннің үстіне шынжыр тартып, екі жағын биік бағандарға бекітіп, қарапайым халыққа ыңғайлы көпір тұрғызады [7, 38 б.].

2-фрейм. Өнер – жібек ойлап табу. *Силинчи деген ханым* әңгімесі Қытай патшасының данышпан ханымының жібекті ойлап шығаруы жайында. Ханым жібек құрттарды абайлап қарап жүреді. Байқампаздығының арқасында құрттардың өрмегінен жіп істеп, жібек орамал тоқуды үйренеді. Халқына тұт ағашының пайдасын түсіндіреді [7, 39 б.].

Осы әңгімелер өнердің пайдасын көрсетеді. Өнер аңғарымпаздық, ізденушілік қасиеттер арқылы қалыптасатындығы көрсетіледі.

3-фрейм. Өнер – көмек. «Білгеннің пайдасы» атты әңгімесі өнердің адам баласына тигізер көмегі жайлы баяндалады. Броун деген жігіттің етікшілік өнері арқылы өзін және отбасын асырап, бақытты өмір сүруі жазылады.

Өнерлі адам өз отбасына ғана емес, қоғамға өз пайдасын әкеледі. Ыбырай Алтынсарин шығармасында жастарды өнерді меңгеруге шақырған.

Қорытынды

Қорытындылай келе, Ыбырай жастарды білім алуға, оқу мен өнерді қатар алып жүруге, оны өмірде пайдалануға бағыттайды. *Оқу* концептісінің мазмұнын ашатын *оқу – ықылас, көңіл, оқу – Қыдыр-ата, оқу - тіреу, оқу – ғылым, зерттеу, оқу – сенімді кітап* (5) фреймдері терілді. *Өнер* концептісі *көпір салу, жібек ойлап табу, көмек* (3) фреймдік құрылымы арқылы ашылады.

Ыбырай Алтынсарин шығармаларының концептологиялық жүйесінің дінгегі - *оқу* және *өнер* концептілері екендігі мәтіндерден алынған мысалдарды талдау арқылы дәлелденді. Автор қолданған тілдік бірліктер шығарма тілінің танымдық сипатын анықтауға жұмсалған.

Зерттеу нысаны етіп алынған *Қазақ хрестоматиясындағы* шығармалардың қазақ ұлттық дүниетанымын танытатынына, автордың

өмірлік ұстанымын көрсететініне көз жеткіздік.

Ыбырай Алтынсарин шығармаларының өзегі – адамзатты оқу-білімге шақыру. Автор қазақ жастарын өнер үйрену арқылы өмірде өз орындарын табуға бағыттайды.

ӘДЕБИЕТ

[1] Даулетова М.Т. Концепт когнитивті лингвистика мен лингвомәдениеттанудың негізгі бірлігі ретінде // ҚР ҰҒА Хабаршысы. – 2021. – №. 6. – Б.146-152

[2] Воркачев С. Счастье как лингвокультурный концепт. – М.: ИТДГК: Гнозис, 2004. – 192 с.

[3] Залевская А.А. Психолингвистический подход к проблеме концепта // Методические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 2001. – С. 36-44.

[4] Красных В. В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? – М.: ИТДГК: Гнозис, 2003. – 375 с.

[5] Кәрібай С.Е. С.Мұқанов поэзиясындағы авторлық метафоралар (когнитивтік аспект): филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Астана, 2010. – 25 б.

[6] Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 50 мыңға жуық сөз бен сөз тіркесі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 967 б.

[7] Алтынсарин Ы. Қазақ хрестоматиясы. – Алматы: Білім, 2007. – 112 б.

[8] Имашева Г.Е. М. Дулатұлы шығармаларындағы Ғаламның тілдік бейнесі: филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2007. – 24 б.

REFERENCES

[1] Dauletova M.T. Konsept kognitivti lingvistika men lingvomädeniettanudyñ negızgı birlıgı retinde (The concept as the main unit of cognitive linguistics and linguoculturology) // QR ŪĜA Habarşysy. – 2021. – №. 6. – 146-152 b. [in Kaz.]

[2] Vorkachev S. Schaste kak lingvokülturnyi konsept (Happiness as a linguocultural concept). – М.: İTDGK: Gnozis, 2004. – 192 s. [in Rus]

[3] Zalevskaia A.A. Psiholingvisticheski podhod k probleme konsept (Psycholinguistic approach to the concept problem) // Metodicheskie problemy kognitivnoi lingvistiki. – Voronej: İzdatelstvo Voronejskogo universiteta, 2001. – S. 36-44. [in Rus.]

[4] Krasnyh V. V. «Svoi» sredi «chujih»: mif ili reälnöst? («Own» among «strangers»: myth or reality?). – М.: İTDGK: Gnozis, 2003. – 375 s. [in Rus.]

[5] Kärıbai S.E. S.Mūqanov poeziasyndağy avtorlyq metaforalar (kognitivtik aspekt). (Author’s metaphors in the poetry of S. Mukanov

(cognitive aspect)): filologia ğylymdarynyň kandidaty ğylymi дәреjesin alu üşin daiyndalğan disertasiynyň avtoreferaty. – Astana, 2010. – 25 b. [in Kaz.]

[6] Qazaq tılıniň tüsindirme sözdıǵı. 50 myńǵa juyq söz ben söz tırkesi (Explanatory dictionary of the Kazakh language. About 50 thousand words and phrases). – Almaty: Daik-Pres, 2008. – 967 b. [in Kaz.]

[7] Altynsarin Y. Qazaq hrestomatiyası. (Kazakh reader). – Almaty: «Bılım», 2007. – 112 b. [in Kaz.]

[8] İmaşeva G. E. M.Dulatuly şyǵarmalaryndaǵy «Ğalamnyň tıldık beinesı» (Linguistic picture of the Universe in the works of M. Dulatuly): filologia ğylymdarynyň kandidaty ğylymi дәреjesin alu üşin daiyndağan disertasiynyň avtoreferaty. – Almaty, 2007. – 24 b. [in Kaz.]

КОГНИТИВНЫЙ АСПЕКТ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ЫБЫРАЯ АЛТЫНСАРИНА

*Досова А.Т.¹, Абсадық А.А.², Макатова А.А.³

¹канд.фил.наук, и.о. профессора Костанайского регионального университета имени Ахмет Байтұрсынұлы, Костанай, Казахстан,
e-mail: almdosova@mail.ru,

²док.фил. наук, профессор Костанайского регионального университета имени Ахмет Байтұрсынұлы, Костанай, Казахстан,
e-mail: absalmas@mail.ru,

³магистрант Костанайского регионального университета имени Ахмет Байтұрсынұлы, Костанай, Казахстан,
e-mail: makatovaayagoz.99@mail.ru

Аннотация. В статье представлен анализ произведений Ыбырая Алтынсарина, отражающих его подход к обучению и просвещению народа. Объектом исследования является учебник «Казахская хрестоматия», получивший распространение среди широких масс. Концептуальный анализ позволил раскрыть содержание и воспитательное значение произведений, написанных на тему просвещения. Изучены фреймовые структуры, раскрывающие содержание концептов «просвещение» и «искусство». Анализируя творчество Ыбырая Алтынсарина, мы пришли к выводу, что просвещение и искусство являются актуальными темами произведения автора.

В статье определен лингвокогнитивный уровень языка текста путем концептуального анализа произведений Ыбырая Алтынсарина. Были выбраны языковые единицы, раскрывающие сущность понятий просвещения и искусства, определена их лингвистическая функция в тексте. Значение языковых единиц, представляющих концепты «просвещение» и «искусство», объяснялось определениями, приведенными в *Толковом словаре казахского языка*. Также было определено их использование в тексте и рассмотрена их лингвистическая функция.

В теоретической части исследования мы руководствовались научными работами казахстанских ученых, изучающих концептологию. Теоретическая часть исследования логически связана с его практической значимостью.

Научно-теоретическими выводами, приведенными в статье, можно руководствоваться на специальных курсах, посвященных творчеству Ыбырая Алтынсарина. Мы также считаем, что результаты работы могут быть использованы на семинарских занятиях, при выполнении самостоятельной работы по дисциплинам *Когнитивная лингвистика, Новые направления языкознания*.

Изучение творчества ученого-педагога способствует формированию новых взглядов и новых идей в казахстанской науке. Впервые рассматривается когнитивный аспект произведений Ыбырая Алтынсарин, что определяет актуальность темы нашего исследования.

Ключевые слова: текст, концепт, фрейм, Ыбырай Алтынсарин, просвещение, труд, искусство, когнитивный

COGNITIVE ASPECT OF THE WORKS OF YBYRAY ALTYSNARIN

*Dosova A.T.¹, Absadyk A.A.², Makatova A.A.³

*¹Cand.Phil.Sc., Acting Professor of Ahmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan,
e-mail: almdosova@mail.ru

²Doc.Phil. Sc., Professor of Ahmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan,
e-mail: absalmas@mail.ru

³Master student, Ahmet Baitursynuly Kostanay Regional University, Kostanay, Kazakhstan,
e-mail: makatovaayagoz.99@mail.ru

Abstract. The article presents an analysis of the works of Ybyray Altynsarinar, reflecting his approach to teaching and educating the people. The object of the study is the textbook «Kazakh Anthology», which has become widespread among the masses. The conceptual analysis allowed to reveal the content and educational significance of the works written on the subject of enlightenment. The frame structures revealing the content of the concepts «enlightenment» and «art» are studied. Analyzing the work of Ybyray Altynsarinar, we came to the conclusion that enlightenment and art are the actual themes of the author's work.

The article defines the linguocognitive level of the text language by conceptual analysis of the works of Ybyray Altynsarinar. The linguistic units that reveal the essence of the concepts of enlightenment and art were selected, their linguistic function in the text was determined. The meaning of the linguistic units representing the concepts of «enlightenment» and

«art» was explained by the definitions given in the Explanatory Dictionary of the Kazakh language. Their use in the text was also determined and their linguistic function was considered.

In the theoretical part of the study, we were guided by the scientific works of Kazakhstani scientists studying conceptology. The theoretical part of the study is logically connected with its practical significance.

The scientific and theoretical conclusions given in the article can be guided by special courses dedicated to the work of Ybyray Altynsarin. We also believe that the results of the work can be used in seminars, when performing independent work in the disciplines of Cognitive Linguistics, New directions of linguistics.

The study of the creativity of a scientist-teacher contributes to the formation of new views and new ideas in Kazakh science. For the first time, the cognitive aspect of the works of Ybyrai Altynsarin is considered, which determines the relevance of the topic of our research.

Key words: text, concept, frame, Ybyray Altynsarin, enlightenment, work, art, cognitive

Статья поступила 31.01.2023

ӘОЖ 81'373

XFTAP 16.21.51

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.71.4.006>

АНИМАЛИСТІК ЛЕКСИКАНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЖӘНЕ КОГНИТИВТІ-САЛҒАСТЫРМАЛЫ СИПАТЫ

*¹Жетесова Ж.А.¹

*¹докторант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,

Ақтөбе, Қазақстан,

e-mail: zhanar_almasovna@mail.ru

Аңдатпа. Ұсынылып отырған мақалада қазақ және ағылшын ертегілеріндегі анималистік лексика талданады. Мақаланың мақсаты – қазақ және ағылшын ертегілеріндегі анималистік лексиканың, зоонимдердің лингвомәдени, когнитивті-салғастырмалы сипаттарын анықтау. Дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды, этникалық және мәдени ерекшеліктерді бейнелейтін әлемдегі ең бай және алуан түрлі тақырыптық топтардың бірі және ұлттық тілдік бейненің бөлігі болып табылатын «жануарлар атаулары» тобының лексикасын зерттеу әлемнің әртүрлі тілдерінің материалдарында ұзақ және сәтті жүзеге асырылды. Мақаланың ғылыми маңыздылығы лингвомәдениеттану, когнитивті лингвистика саласындағы анималистік лексикаға қатысты

зерттеушілердің еңбектеріне, пікірлеріне сүйене отырып, теориялық тұжырымдарды салыстырып, қарастыра отырып, практикалық негізде «тышқан», «қоян», «қасқыр», «аю» зоонимдерінің қарастырылуынан көрінеді. Мақалада көтерілген мәселені талдауда анималистік лексика, зоонимдер жайындағы зерттеушілердің еңбектері, зерттеу мақалалары негізге алынды. Оның ішінде ертегілердегі концептуалды бейнені зерттеген А. Қасымбекованың диссертациялық зерттеуі негізге алынды. Ертегілерді классификацияға ажыратуда С. Қасқабасовтың жүйесі қарастырылды. Зоонимдерді зерттеуде зоонимдер жайлы зерттеушілердің пікірлері негізге алынды. Мақаланың негізгі зерттеу әдістері қазақ және ағылшын ертегілерінің сюжеттік желісін салыстыру, келтірілген зоонимдерді лингвомәдени талдау әдістері аясында жүзеге асты. Мақаланың негізгі қорытындысында қазақ және ағылшын ертегілерінде анималистік лексика, «тышқан», «қоян», «қасқыр», «аю» зоонимдерінің тілдік бірліктегі берілуі қатар қарастырылып, ертегілердегі сипаттарымен салыстырылды. Сондай-ақ, ертегілердегі ұлттық болмысты танытатыны, сипаттау арқылы көрініс беретіні анықталды. Қазақ танымында мәні мен мағынасы жағынан мәні ауыстырылған «аю», әлі күнге дейін мәні сақталған «қасқыр», «қоян», «бақа» жағымды-жағымсыз сипатта қатар қолданылатын «тышқан» зоонимдері талданды.

Мақаланың құндылығы қазақ және ағылшын тілдеріндегі ертегілердегі анималистік лексиканың, зоонимдер негізінде халықтың дүниетанымы, әлемді қабылдауы жөніндегі лингвомәдени, когнитивті-салғастырмалы сипаттарын анықтаудан көрінеді. Мақаланың практикалық негізі «Лингвомәдениеттану» мен «Когнитивті лингвистика» салаларындағы зерттеулерге қосылған үлес болып табылады. Зерттеу нәтижесінде алынған тұжырымдар лингвомәдени талдаудың, анималистік лексикадағы зерттеулерге түрткі бола алады.

Тірек сөздер: анималистік лексика, зоонимдер, лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика, аполог, ертегілер, уәжділік, тілдік бірліктер

Негізгі ережелер

Тіл білімінде кейіннен қалыптасқан екі саланың: тіл мен мәдениеттің, тіл мен онтологияның негізінде қалыптасқан лингвомәдениеттану мен когнитивтік лингвистиканың негізінде халық туындыларының лингвомәдени сипаты мен салғастырмалы зерттеулер жүргізіліп келеді. Туындылардағы ұлттық сипат, уәжділіктің көрінісі халықтың танымынан, дүниені қабылдауынан әрі мифологиялық бастаудан хабар береді. Қандай да бір жануардың атауынан, мінезінің сипатталуынан халықтың танымы, тіл мен мәдениетіне қатысты ақпараттар анықталады.

Кіріспе

Тіл арқылы адамның өзі осы әлемде өмір сүріп, сол әлемді таниды. Бір тілдік ұжымның санасында қалыптасқан ақиқатты концептуалдау және категориялау ғаламның тілдік бейнесінің бір көрінісі саналады. Ғаламның тілдік бейнесі арқылы уақыт пен кеңістік бірлігінде ғаламның түрлі ұлттық бейнесі қалыптасып, сақталады. Жеке тұлғалардың бірінші кезекте білімі мен тәжірибесі жайындағы ақпараттар мен оларды өзгертуге тілдің ғана мүмкіндігі бар. Ғаламның ұлттық бейнесі халықтың тұрмыс-тіршілігі, табиғаты, құндылықтары мен тарихынан құралады. Солай ғаламның тілдік формалары негізінде қалыптасқан мағыналар ғаламның концептуалды бейнесін суреттер, бейнелер арқылы, анығырақ концептілер арқылы толығыады. Адамның танымдық және заттық қызметі негізінде қалыптасқан концептілер жүйесі «ғаламның концептуалды бейнесін» құрайды. Жинақталған қорытындылар мен абстракцияның нәтижесінде концепт көптеген ассоциациялар, білімдердің менталды теориясы ретінде анықталады. Солай, концептілер ғаламның фольклорлық бейнесінің негізін құрайды. Фольклор жанрларының ішінде мифпен өте тығыз байланыстысы – халық ертегілері [1, 43 б.]. Ертегілердің мифпен тығыз байланысын С. Қасқабасов та растайды. Яғни ежелгі мифологияны жетілдіріп, қиялды араластырып, ғайыптық сипат берілген. Соның ішінде зерттеуші хайуанаттар туралы ертегіні ажыратады. Магиялық, анимистік, тотемистік сипаттар мен аңшылық кәсібімен байланысты ертегінің көне жанры саналады. Сондай-ақ, зерттеуші хайуанаттар жайындағы ертегілерді үш топқа ажыратады: классикалық, этнологиялық, аполог [2, 30 б.]. Ертегілерде кездесетін хайуанаттар есімдері, анималистік лексика немесе зоонимдердің лингвомәдени және когнитивті-салғастырмалы сипаты әр халықтың танымын, тұрмысын, мәдениетін анықтап көрсетеді. Анималистік лексика тілдің жалпы сөздік қорында айтарлықтай үлкен орын алады және зерттеу үшін бірегей және мазмұнды материал болып табылады. Лексиканың мұндай қабаты белгілі бір халықтың мәдени коды болып табылады, өйткені жануарлар әлемі адамдардың өмірімен тығыз байланысты және белгілі бір халықтың географиялық, тарихи, ұлттық және мәдени ерекшеліктерін қамтитын лингвистикалық және экстралингвистикалық факторлармен анықталады. Анималистік лексиканы сөйлеушілер күнделікті жағдайларды суреттеуде де, адам өмірін, оның ішкі және сыртқы ерекшеліктерін жануарлардың мінез-құлық ерекшеліктерімен салыстырудың көркем құралы ретінде де пайдаланады. Анималистік лексика ғалымдардың назарын көптен бері аударып келе жатқан және лингвистикалық ғылым эволюциясының әртүрлі кезеңдерінде өзектілігін жоғалтпаған сөздер жиынтығы.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Мақалада қазақ және ағылшын ертегілеріндегі анималистік

лексиканың лингвомәдени және когнитивті-салғастырмалы сипатын анықтау мақсатында түрлі еңбектер қарастырылған. Соның ішінде, қазақ және ағылшын тілдеріндегі ертегілердің ғаламдық бейнесін қарастырған А. Қасымбекова, қазақ халқының хайуанаттар жайлы ертегілер классификациясын жасаған С. Қасқабасов зерттеуі, Г. Мәдиеваның зоонимдер жайындағы зерттеу пікірлері, А. Раева мен Г. Сағидолла зерттеулері, Ж. Исаева мен А. Асенованың зоонимдік атаулардың этнолингвистикалық сипаты жайындағы пікірлері қарастырылды. Орыс зерттеушілері О. Лаврованың анималистік лексиканың миф пен ертегілердегі көрінісі келтірілген әрі «анималистік лексика» мен «зоонимдер» бір мағынада, қатар қолданылатынын жеткізеді. Зерттеуші И. Куражова болса, зоонимдерді жануарлардың тура номинативті мағынасы деп санайды, әрі жануарлар жайындағы образдар адамның санасының тереңдігін, сенімі мен мифологиядан хабар беретінін жеткізеді. Сонымен бірге, әр халықтың тілінде жануарлардың түрлі қасиетке ие болуы нақты халықтың ойлау ерекшелігін білдіретінін айтады. Зерттеуші И. Курбанова «анималистік лексиканы» хайуанаттар атауынан қалыптасқан сөздер мен сөз тіркестері деп анықтайды, мәселен орыс халқында қой – қырсық мағынасында келеді, сонда «как баран» анимализмнің көрінісі. Ал «зоонимдер» жануарлардың тура атауы болса, «зооморфизмдерді» бірінші атау емес, ауыспалы мағынаның, адам мінезін танытуда қолданылатынын айтады.

Зерттеу барысында қазақ және ағылшын ертегілерін өзара салыстыру, лингвомәдени, когнитивті-салғастыру сипатын анықтау негізінде ертегілердегі анималистік лексика анықталды. Салыстыру әдісі негізінде қазақ және ағылшын тілдеріндегі ертегілердегі зоонимдердің деректері салыстырылып, лингвомәдениеттану, когнитивті лингвистика теориялары аясында тұжырымдар жасалды.

Нәтижелер мен талқылау

Ұлттық зоонимдер жүйесінде зоонимдік негіздер қалыптасқан. Мәселен, жылқыға қатысты Шалқұйрық, Қарақасқа, Ақбоз, сиыр – Ақмүйіз, ит – Ақтөс, Ақмойнақ сынды ұлттық жүйедегі зоонимдер қатары анықталады [3, 41 б.]. Зоонимдер қандай да ұлттың, этностың экономикалық шаруашылығында жануарлардың қай түрлері өсірілетінінен хабар береді. Мәселен, қазақ халқы үшін тұрмысына, шаруашылығына тиімді болған түйе, жылқы, сиыр, ешкі, қой сынды төрт түлік малды, ал ағылшын жұртында шошқаны бағу маңызды саналған. Зерттеушілер Г. Мәдиева, С. Иманбердиева, Д. Мәдиева зоонимдер қатарында тек қана жануарларды ғана емес, жәндіктерді, құстарды, мысықтарды да қарастырады.

Зоонимдердің мәдени аялық ақпарат негізінде халықтың өмір сүру салты, ұлттық-мәдени ерекшелік, тарихи және этнографиялық мәліметтер, ұлттық дәстүр, ұлт таным-түсінігі ретінде анықталады

[4, 35 б.]. Осы орайда, жануарлардың аталуына тән уәжділікті аңғарамыз. Уәжділік этимологиямен шатастыруға келмейтін синхронды түсінік деп Ж. Бәйтелиева еңбегінде айтады. Солай, зерттеуші түркі тілдеріндегі жануарлар атауларының уәждемелеріне әсерін тигізетін факторларды көрсетеді, олар үш негізден құралады. Біріншіден, қоршаған ортаға түркі халықтарының байқағыштық қасиетінің жоғары болуы. Екіншіден, жануарларға қатысты тілдераралық ононимияның болуы. Үшіншіден, жануар атауларының екінші бір жануар атауы негізінде дамуы [5, 9 б.]. Сондай-ақ, халқымыздың тұрмыс-тіршілігі малмен байланысты болғандықтан, төрт түлік малға қатысты зоонимдер шыққан тегіне, төлі негізінде қалыптасқан. Мәселен, қазақ тілінде жылқы жайлы зоонимдер көбіне жағымды атауға ие болса, түйе жайлы зоонимдер жағымсыз мағынаға ие. Мәселен, «сөзі түйеден түскендей» деп біртүрлі сөйлейтін жандарды айтады. Сондай-ақ, «аңқау», «ірі», «күшті» сынды қосымша семаларға ие [6, 136 б.].

«Puff-ball and his friends» ағылшын ертегісінде тышқанның аты Mufti-tuftu Mouse, бақаның аты – Bully, the Frog, қоянның аты – Jack, the hare, қасқыр – Howli-Growly wolf, аю – Grizzly bear деп аталады [7]. «Тышқанның өсиеті» шығармасында тышқан адамды жау деп, олардан аулақ жүру керектігін, олардың құрған қақпанына жақындамау керектігін ескертеді. Көбіне, қазақ ертегілерінде тышқандар қу ретінде танылады. Сондай-ақ, қазақ тілінде тышқанға қатысты мынадай зоонимдер кездеседі. Денесі 30-38 см болатын, түсі сарғыш, қоңырлау келетін ірі тышқан – Зорман. Тышқанның бұлай аталуы мекендейтін жеріне байланысты қалыптасқан. Сондай-ақ, жон бойында үш ақ жолағы бар тау тышқаны – Барша аталып, тышқан зоонимін қалыптастырады [8, 164 б.]. Тышқан образы «Арыстан мен тышқан» ертегісінде достықты қадірлей білетін жануар ретінде көрінеді. Mufti-tuftu Mouse ағылшын тілінен аударғанда терілі тышқан мағынасын береді. As quiet as a mouse деп қалыптасқан идиомалар арқылы ептілік мағынасында қолданыс тапқан. Сонымен бірге, as blind as a bat деп көртышқан сынды соқыр мағынасында қолданылады. Жыл санауы жайындағы шығармаларда да күнді бірінші көрген тышқан екені айтылады. «Жан-жануарлардың дауласқаны» ертегісінде тышқан қу болып суреттеледі [9, 79 б.]. Солай, жылдың басы болып тышқан тағайындалған. Сонда, тышқан зоонимі жағымды және жағымсыз негізде қолданылады. Жағымды ретінде күнді бірінші көруі, өзге ертегілерде досқа адал ретінде танылады. Жағымсыз образы кемірушілер қатарында танылып, халық сенімінде оба ауруын таратушы фактор ретінде қарастырылады. Өзге халықтарда, оның ішінде ағылшын халқында да тышқан мифологиялық қасиетке ие [10, 251 б.]. Мәселен, орта ғасырларда зиратты тышқан қазып тастаған болса, дүниеден өткен жанның магиялық күшке ие болғандығын аңғартқан.

Қоян зоониміне келетін болсақ, қоян қорқақ, сужүрек деп танылады. Қояндар да кеміргіштер қатарында танылады. Сонымен бірге, Ор қоян атауы үлкен, жетілген мағынасын береді. Қоянның баласы көжек те зооним қатарында танылады. Көжегі көп кездесетін жер мен көжектей ғана шағын нысанның зоотопониміне қарайтын болсақ, көжек зоонимі топонимдердің қалыптасуына әсер еткен [8, 289 б.]. Ағылшын тілінде қоян жайлы қалыптасқан идиома *as scared as a rabbit* қоян сынды қорқақ мағынасында келеді.

Қасқыр зоонимі тарихи негізде қалыптасқан деуге болады. Түркілердің ұрпағын құтқарған қасқыр жайында «құтқарушы тотем» ретінде анықталады да, мифологиялық деңгейде киелі жануар деп таныған. Мәселен, «иттің иесі болса, бөрінің тәңірі бар» деген тілдік бірліктен аңғарамыз. Сонымен бірге, халқымыздағы табу сөздерінің қатарында табылып, ит-құс, ұлыма, серекқұлақ деп танылған. Халқымыздың тілдік санасында арлан бөрі, көкжал қасқыр, қасқыр жүрек, бөрі айбат сынды атаулар қалыптасқан. Сонымен, қасқыр зоонимі текті жануар, адал, аса азулы, жыртқыш деп танылады. «Қасқырдың аузы жесе де қан, жемесе де қан» дегендей тіркестер тілімізде көп ұшырасады. Бұның мәнінде, қасқырдың жыртқыштығын, азулылығын жеткізіледі [11]. Сондай-ақ, ағылшын ертегілерінде қасқыр қу болып сомдалады. «*A thief knows a thief, as a wolf knows a wolf*», «*The wolf may lose his teeth but never nature*» деген тілдік бірліктері арқылы «қасқырды қанша асырасаң да, түзге қарап ұлуын қоймайды» тіркестерімен жақындықтарын көреміз. Ағылшын ертегілерінде қу, арам болмысында жағымсыз суреттелумен қатар, ақылды, сенімді сынды жағымды қасиеттері арқылы танылады. Сондай-ақ, «Ақ тиін мен қасқыр» ертегісінде қасқыр шат-шадыман ақ тиінді ұстап алып, үнемі қуанып жүрулерінің себебін сұрайды. Сонда Ақ тиін былайша жауап беріпті, яки қасқырдың зұлымдығы себепті қапалы жүретінін, өздерінің ешкімге жауыздық қылмайтыны себепті әр уақытта қуанышты жүретінін айтады [12, 15 б.]. Қасқырдың қазақ танымындағы бір болмысы зұлымдық болатын. Сол себептен де, атын атасақ, малымызды қырып кетеді деп қорыққан. Сонымен қатар, қасқырдың қауіптілігі тілімізде былайша көрініс тапқан: «Кәрі торғай топанға түспес, кәрі қасқыр қақпанға түспес», физикалық күші жайында: «Бөрінің күші тісте, кісінің күші істе», жануарлық инстинктісі жайлы: «Бөрінің құлағы – аңда, ұрының көзі - таңда», «У жеген бурыл бөрі порымданды» деген сияқты тіркестер бар. Сонымен бірге, жағымды жақтары ретінде мына қасиеттер танылады. Батылдығы: «қасқыр жүректі», адалдығы: «Қасқыр да қас қылмайды жолдасына» деген тілдік бірліктер бар. Солай, қасқырдың жағымсыз қасиеттері ертегілерде молынан суреттелсе де, культтік тотемдік жануар ретінде танылады, негізгі арнасы Көкбөрі мифологиялық символынан басталады.

Сондай-ақ, қазақ ертегілерінде бақа образы да сомдалады. Мәселен, «Бақа мен кірпі» ертегісінде бақа мен кірпі бір-бірінің жаратылыстарына

таң қалысады. Бақа кірпіні көріп, тұла бойы тікенек болған кірпінің жаратылысына таң қалады. Оған кірпі де бақаның жаратылысына таң қалысып, денесінің түршіккенін айтады [12, 250 б.]. Екеуі солай өз жаратылыстары жайында айтысады. Солай, кірпінің сынына бақа былайша жауап береді, яғни бақа өзінің көлінде еркін жүретінін, сол еркіндігімен көлге теп-тез түсетінін, өзге біреуді көрсе, суға тез сүңгіп кететінін айтады [12, 250 б.]. Ал кірпі де есесін жібермей:

Бар шыныңды бүкпеген

Мен де сенің өзіндей.

Біреу келсе, бүктелем,

Өлі-тірі сезілмей.

Домаланған тікенге,

Кінә барлар жолар ма! [12, 250 б.], - деп өзінің жайын айтыпты. Солай айтысып болған соң, кірпі өз жөнімен домалап, бақа көліне сүңгіп кете барыпты. «Бақаның көшуі» ертегісінде бақа мақтаншақ образында келеді. Сондай-ақ, ағылшын тілінде мақтаншақ бақа жайында мынадай тіркес бар: «A big frog in a small pond». Осылай, аз адамдар арасындағы жарыста жеңіске жеткен адамды сипаттайды. «The Birds and the Frog» [8, 35 б.] ағылшын ертегісінің желісі «Бақаның көшуі» ертегісіне ұқсас. Екі ертегіде бақаның мақтаншақтығы сөз болады. Сонда, қазақ және ағылшын ертегілерінде ұқсас мотивтер ұшырасатынын аңғарамыз.

Аю зоониміне келетін болсақ, еңгезердей, үлкен әрі зор денелі ебедейсіз жануар ретінде танылады. Бұл пікір жайында зерттеуші А. Кусаинованың келіспейтінін көреміз [13, 225 б.]. Ерте кезеңдерде аю культ саналған. Буддизм дәуірінде құрметке бөленсе, ислам дінінің келуімен маңыздылығын жоғалтқан. Табиғаттағы мықты деген жануарлардың аттарын атап, күнделікті қолдана отырып, адамдар өздерінде солар сияқты мықты болатынына сенген. Мәселен, Құтты білікті билеушінің аю сияқты мықты болу керектігі айтылған. Сондай-ақ, бойында күш-қуаты бар, мықты жандарды аюға теңеген. Оғыз қағанды суреттегенде де, «кеудесі аюдың кеудесіндей» деген теңеуді қолданылған [13, 227 б.]. Осыған қарап, бүгінгі күні аюдың образы біраз өзгеріске түскенін көреміз. «Жаман жолдас» шығармасында аю ақылды жануар ретінде суреттеледі. Қасындағы аурушаң жолдасын тастап, ағашқа өрмелеп кеткені аюдың әлсіз досына тиіспегеніне таң қалады. Аю саған не деді деп сұраса, аурушаң жолдасы: «Екінші рет тар жерде жолдасын тастап қашатын достармен жолдас болма» [9, 107 б.], - деген ақылды айтты дейді. Ағылшын тілінде аю көбіне жағымсыз бейнеде көрінеді. Мәселен, «cross as a bear» тілдік тіркесі арқылы аю сынды жауыз деген образды анықтаймыз. Мәселен, «Аю мен маса» ертегісінде аю зұлым ретінде суреттеледі. Қоянның құлағын тартып, маза бермейді. Қорқақ қоян кімнен көмек сұрауын білмей, дағдарады. Содан көмекке маса келеді. Маса аюдың құлағының түбінен ызындап маза бермейді. Солай, әбден қалжыраған аю масадан жеңіледі. Бұны естіген қоян тіптен

куанады. Кегінің қайтқанына мәз болады. Сонда маса қоянға былай дейді: «Біз жалғыз емеспіз ғой. Біз сендердей жападан жалғыз жүрмейміз және қорқақ та емеспіз» дейді [12, 184 б.]. Солай, аю зоонимі әуел баста жағымды образдан уақыт өте келе жағымсызға айналған. Өзінен әлсізге күш көрсетіп, оларға зиянын тигізетін залым ретінде суреттеледі. «Puff-ball and his friends» ертегісінде аю Grizzly bear деп, Сұр аю деп түсіне байланысты уәжділік қалыптасқанын көреміз.

Қорытынды

Қорытындылайтын болсақ, зоонимдер мен анималистік лексика халық танымындағы жануарлар атауының лингвомәдени сипаттарын бейнелейді. Әрі қарастырылған хайуанаттардың негізгі бастауында мифологиялық сенімдер жатыр.

- Зоонимдердің анималистік лексикамен қатар қолданылып, қатар мәнге ие екені және халықтың мифологиясынан, менталды ойлау деңгейінің көрінісі екені көрсетілді;

- Ғаламның ұлттық бейнесі тілдегі зоонимдер мен анималистік лексика арқылы, оларға берілген уәжділік арқылы танылатыны қарастырылды;

- Қазақ және ағылшын ертегілерінде, тілдік бірліктерінде тышқан, қоян, қасқыр, аю, бақа сынды зоонимдердің лингвомәдени сипаттары анықталды.

ӘДЕБИЕТ

[1] Қасымбекова А. Ертегілердегі ғаламның концептуалдық бейнесі (қазақ және ағылшын тілдері негізінде): философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация 6D021300 – Лингвистика. – Алматы, 2020. – 140 б.

[2] Қасқабасов С. Ойөріс. – Алматы: «Жібек жолы», 2009. – 303 б.

[3] Мәдиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ., Мадиева Д.Б. Ономастика: зерттеу мәселелері. – Алматы, 2016. – 160 б.

[4] Раева А. Зоофразеологизмдердің мотивациялық негізіндегі ортақтықтар мен ерекшеліктер (қазақ және түрік тілдері бойынша) // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті хабаршысы. Шығыстану сериясы. – 2021. – №4. – Б. 34-44.

[5] Байтелиева Ж. Қазақ тіліндегі жылқы малына қатысты фразеологиялық тіркестердің этномәдени уәждемесі: филология ғылымдарының ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2007. – 32 б.

[6] Исаева Ж., Асенова А. Қазақ тіліндегі зоонимдік атаулардың этнолингвистикалық сипаты // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №2. – Б. 129-138

[7] Diane Lynn. Puff Puff with His Friends. – Page Publishing, Inc., 2021. – 14 p.

[8] Жили-были... Сказки. (на англ.языке) Обр. Ширчева А. – М.: «Просвещение», 1966. – 150 с.

[9] Бияров Б. Жер-су аттарының сөзжасамдық үлгілері: монография. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012. – 460 б.

[10] Алтынсарин Ы. Кел, балалар, оқылық. Шығармалар жинағы. – Алматы: Атамұра, 2006. – 165 б.

[11] Коваль В. Символика мыши в славянской и китайской лингвокультурах // Вестник РУДН. Серия: Теория языка, семиотика, семантика. – 2020. – №2. – С. 250-264.

[12] Ордабекова Х., Күркебаева К. Дәстүрлі және қазіргі тілдік санадағы «қасқыр» лексемасының лингвомәдени сипаты // ЕҰУ Хабаршысы. – 2018. – №13. – Б. 152-159.

[13] Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Хайуанаттар туралы ертегілер. – Т.73. – Астана: Фолиант, 2011. – 432 б.

[14] Кусаинова А. Түркі тілдеріндегі «аю» зоонимі негізінде жасалған паремиялардың этномәдени ерекшеліктері // Мировая тюркология и Казанский университет: материалы Международной научно-практической конференции (Казань, 26–28 апреля 2018 г.). – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2018. – 528 с.

REFERENCES

[1] Qasymbekova A. Erteгілердегі ғаламның концептуалдық beінесі (qazaq және aғылшын тілдері негізінде): filocofia doktory (PhD) дәреjesін alu үшін дайындалған dіccertasia. 6D021300 – Lingvistika. (Conceptual image of the universe in fairy tales (based on Kazakh and English languages): dissertation prepared for receiving the degree of Doctor of Philosophy (PhD). 6D021300 – Linguistics. – Almaty, 2020. – 140 b. [In Kaz.]

[2] Qasqabasov S. Oіörіs. (Mindset). – Almaty: Silk Road, 2009. – 303 b. [In Kaz.]

[3] Mädieva G.B., İmanberdieva S.Q., Madieva D.B. Onomastika: zertteu мәseleleri. (Onomastics: research issues). – Almaty, 2016. – 160 b. [In Kaz.]

[4] Raeva A. Zoofrazeologizmderdіñ motivasialyq neгіzіндегі ortaqtыqtar men erekшеліkter (qazaq және түrik тілдері boiыңsa) (Commonalities and peculiarities in the motivational basis of zoophraseologisms (in Kazakh and Turkish languages) // Äl-Farabi atyндағы Qazaq ұлттыq universitetі habarшыsy. Şығystanu seriesy /Herald of Kazakh National University named after Al-Farabi. Oriental Studies Series. – 2021. – No. 4. – B. 34-44. [In Kaz.]

[5] Baitelieva J. Qazaq tilindeгі jylqy malyna qatysty frazeologialyq тіrkesterdіñ etnomädeni uәjdemesі (Ethnocultural motivation of phraseological phrases related to horses in the Kazakh language): filologia ғылымдарының ғылыми дәrejesін alu үшін дайындалған dіsertasianың avtoreferaty. – Almaty, 2007. – 32 b. [In Kaz.]

[6] İsaeva J., Asenova A. Qazaq tilindeгі zoonimdık ataulardyñ etnolingvistikalыq sіpaty (Ethnolinguistic nature of zoonymic names in the

Kazakh language) // Ыасауи университетінің хабаршысы/Bulletin of Yasawi University. – 2021. – No. 2.– B. 129-138 [In Kaz.]

[7] Diane Lynn. Puff Puff with His Friends. – Page Publishing, Inc., 2021. – 14 p.

[8] Jili-byli... Skazki. (na angl.iazyke) Obr. Şircheva A. (Once upon a time... Fairy tales. ed. Shircheva A.). – M.: Prosveşenie, 1966. – 150 s. [In Rus.]

[9] Biarov B. Jer - su attarynyñ sözjasamdyq ülgileri: monografia (Word-formation patterns of land-water names: monograph). – Almaty: Memlekettik tıldı damyту instituty, 2012. – 460 b. [In Kaz.]

[10] Altynsarin Y. Kel, balalar, oqylyq. Şyğarmalar jınaғы (Come, children, let's read. A collection of works). – Almaty: Atamūra, 2006. – 165 b. [In Kaz.]

[11] Koväl V. Simvolika myşi v slavänskoj i kitaiskoj lingvokülturah (Mouse symbolism in Slavic and Chinese linguistic cultures) // Vestnik RUDN. Seria: Teoria iazyka, semiotika, semantika. – 2020. – №2. – S. 250-264. [In Rus.]

[12] Ordabekova H., Kürkebaeva K. Dästürlı jäne qazırgı tıldık sanadaғы «qasqyr» leksemasynyñ lingvomädeni sipaty (Linguistic character of the lexeme “wolf” in traditional and modern linguistic consciousness) // EÜU Habarşysy. – 2018. – № 13. – B. 152-159 [In Kaz.]

[13] Haiuanattar turaly ertegiler (Tales about animals) // Babalar sözi: Jüztomdyq (Ancestors's word: Hundred-volume) . – Astana: Foliant, 2011. – T.73. – 432 b. [In Kaz.]

[14] Kusainova A. Türkı tılderindeгі «aiu» zoonımı negızinde jasalğan paremiälardyñ etnomädeni erekşelikleri (Ethnocultural features of paremias created on the basis of the zoonym ‘bear’ in Turkic languages) // Mirovaia türkologia i Kazanski universitet: materialy Mejdunarodnoi nauchno-praktičeskoj konferensii (Kazän, 26–28 aprelä 2018 g.). – Kazän: İzd-vo Kazan. un-ta, 2018. – 528 b. [In Kaz.]

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ И КОГНИТИВНО-СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ АНИМАЛИСТИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ

*Жетесова Ж.А.¹

*¹докторант, Актюбинский региональный университет
им. К. Жубанова,
Актобе, Казахстан,
e-mail: zhanar_almasovna@mail.ru

Аннотация. В предлагаемой статье анализируется анималистическая лексика в казахских и английских сказках. Цель статьи – выявить лингвокультурные, когнитивно-сопоставительные характеристики анималистической лексики, зоонимов в казахских и английских сказках. Изучение лексики группы «имена животных», одной из самых богатых и разнообразных тематических групп в

мире, отражающей традиции и обычаи, этнические и культурные особенности, и являющейся частью национального языкового образа, давно и успешно осуществлялось на материалах различных языков мира. Научная значимость статьи проявляется в рассмотрении зоонимов «мышь», «заяц», «волк», «медведь» на практической основе, сравнивая и рассматривая теоретические выводы, опираясь на труды, мнения исследователей относительно анималистической лексики в области лингвокультурологии, когнитивной лингвистики. В анализе проблемы, в исследуемой статье, были взяты за основу анималистическая лексика, труды исследователей зоонимов, исследовательские статьи. В том числе была рассмотрена диссертационное исследование А. Касымбековой, изучавшей концептуальный образ в сказках. При изучении зоонимов за основу были взяты мнения исследователей о зоонимах. Основные методы исследования статьи реализованы в рамках методов сравнения сюжетной линии казахских и английских сказок, лингвокультурного анализа приведенных зоонимов. В основном заключении статьи параллельно рассматривалась анималистическая лексика в казахских и английских сказках, передача зоонимов «мышь», «заяц», «волк», «медведь» в языковых единицах и сравнивалась с их характеристиками в сказках. Также было обнаружено, что сказки отражают национальную идентичность, выражаются через описания. В казахском познании были проанализированы зоонимы «медведь», значение которых было изменено по значению, «волк», «заяц», «мышь», употреблявшиеся параллельно с положительно-отрицательным характером.

Ценность статьи проявляется в определении лингвокультурных, когнитивно-сопоставительных характеристик анималистической лексики в сказках на казахском и английском языках, мировоззрении, восприятии мира населения на основе зоонимов. Практической основой статьи является вклад в исследования в областях «Лингвокультурологии» и «Когнитивной лингвистики». Выводы, полученные в результате исследования, могут послужить толчком к проведению лингвокультурного анализа анималистической лексики.

Ключевые слова: анималистическая лексика, зоонимы, лингвокультурология, когнитивная лингвистика, аполог, сказки, мотивация, языковые единицы

LINGUOCULTURAL AND COGNITIVE-COMPARATIVE CHARACTERISTICS OF ANIMALISTIC VOCABULARY

*Zhetessova Zh.A.¹

*¹doctoral student, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov,
Aktobe, Kazakhstan,
e-mail: zhanar_almasovna@mail.ru

Abstract. This article analyzes the animalistic vocabulary in Kazakh and English fairy tales. The purpose of the article is to identify linguocultural,

cognitive-comparative characteristics of animalistic vocabulary, zoonyms in Kazakh and English fairy tales. The study of the vocabulary of the group “animal names”, one of the richest and most diverse thematic groups in the world, reflecting traditions and customs, ethnic and cultural characteristics, and being part of the national linguistic image, has long been successfully carried out on the materials of various languages of the world. The scientific significance of the article is manifested in the consideration of the zoonyms “mouse”, “hare”, “wolf”, “bear” on a practical basis, comparing and considering theoretical conclusions, relying on the works, opinions of researchers regarding animalistic vocabulary in the field of linguoculturology, cognitive linguistics. In the analysis of the problem, in the article under study, animal vocabulary, the works of zoonyms researchers, research articles were taken as a basis. In particular, the dissertation research of A. Kasymbekova, who studied the conceptual image in fairy tales, was examined. The classification system of S. Kaskabasov’s fairy tales is considered. In the study of zoonyms, the opinions of researchers about zoonyms were taken as a basis. The main research methods of the article are implemented within the framework of methods of comparing the storyline of Kazakh and English fairy tales, linguistic and cultural analysis of the given zoonyms. In the main conclusion of the article, the animalistic vocabulary in Kazakh and English fairy tales was considered in parallel, the transfer of the zoonyms “mouse”, “hare”, “wolf”, “bear” in linguistic units and compared with their characteristics in fairy tales. It was also found that fairy tales reflect national identity, expressed through descriptions. In Kazakh cognition, the zoonyms “bear” were analyzed, the meaning of which was changed in meaning, “wolf”, “hare”, “mouse”, used in parallel with the positive-negative character.

The value of the article is manifested in the definition of linguocultural, cognitive-comparative characteristics of animalistic vocabulary in fairy tales in Kazakh and English, worldview, perception of the world of the population based on zoonyms. The practical basis of the article is the contribution to research in the fields of “Linguoculturology” and “Cognitive linguistics”. The conclusions obtained as a result of the study can serve as an impetus to the study of linguistic and cultural analysis, animalistic vocabulary.

Key words: animalistic vocabulary, zoonyms, linguoculturology, cognitive linguistics, apolog, fairy tales, motivation, language units

Статья поступила 03.02.2023

ӘОЖ 81.373

XҒТАР 16.21.47

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.71.4.007>

СИНОНИМИЯНЫ СЕМАНТИКАЛЫҚ КАТЕГОРИЯ РЕТІНДЕ ЗЕРТТЕУДІҢ ЖАҢА ТӘСІЛДЕРІ

*Жиренов С.А.¹, Ержанқызы Ә.²

¹Фил.ғыл.канд., қауымдастырылған профессор, Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,

Алматы, Қазақстан,

e-mail: Saken82@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4660-0381>

²PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық

педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан,

e-mail: erzhanqyzy91@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0037-3777>

Аңдатпа. Синонимия – лексикалық категория. Синонимдік бірліктер сөз мағынасын байытушы лексикалық единица. Синонимдерге тән қасиеттің бірі – мағынажасам қызметі. Ғылыми зерттеу жұмысының мақсаты – тілдегі синонимиялардың семантикалық категория ретінде мағынажасам процесіне белсене қатысатындығы арнайы нысан ретінде зерделенеді.

Лексикалық жүйедегі синонимияны семантикалық категория ретінде зерттеудің негізгі бағыттары мен идеяларына семантикалық парадигмадағы мағыналық өрістің кеңею жолдары, сөз мағынасының дамуы мен өзгеруі, мағыналық реңктердің қолданысы, сөз мағыналарының түрленуі деген мәселелерді зерттеу арқылы семасеология, лексикалық парадигма, когнитивтік семантика секілді бағыттардың мазмұнын теориялық және практикалық тұрғыдан жетілдіруді көздейді.

Ғылыми-зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы мен практикалық маңыздылығына тілдегі синонимдер тек лексикалық единица ғана емес, семантикалық тұрғыдан сөз мағынасын байытушы, мағынажасамдық сипатқа ие категория ретінде арнайы қарастырылуы зерттеудің ғылыми жаңалығы саналса, зерттеудің практикалық маңыздылығына синонимдер семантикасын зерттеу барысында алынған нәтижелер мен тұжырымдары көркем мәтіндерге лексика-семантикалық талдау жұмыстарында және лингвостилистикалық талдаулардың сапасын арттыруға өзіндік септігін тигізеді.

Синонимдік бірліктердің семантикасын зерттеудің әдіснамасына лингвокогнитология, психолингвистика, лингвофилософия, лексикалық парадигма салаларындағы сөздің мағыналық танымдық мазмұнын қалыптастыруға, тілдің лексика-семантикалық қабатын байытуға қатысты лингвистикалық тұжырымдар мен қағидалар, ұстанымдар мен заңдылықтар негіз етіп алынады.

Зерттеу жұмысының негізгі нәтижелері мен талдау жұмыстарына сәйкес синонимдердің ішкі лингвистикалық әлеуеті мен оны тұтынушының психологиялық, танымдық, логикалық қасиеттеріне, коммуникативтік, прагматикалық мақсаттарына байланысты тілдік бірліктердің, оның ішінде лексикалық бірліктердің мағынасының кеңеюінен туындайтын мағынажасамдық құбылыс синонимияның семантикалық категория екендігін көрсетеді.

Ғылыми зерттеу жұмысының қорытындылары тілдегі синонимдік бірліктердің семантикалық болмысын тануда тіл бірліктерінің семантикалық жақындық дәрежесі мен семантикалық өрісі арасында бірінің мазмұнын бірі жетілдіріп отыратын, қоршаған ортамен өзара байланысқа түсіретін көзге көріне бермейтін тіл табиғатына тән нәзік иірімдер жатқандығын көрсетеді.

Зерттеудің құндылығы тіл біліміндегі лингвокогнитология, психоллингвистика, лингвофилософия, лексикалық парадигма секілді ғылым салаларының теориялық базасының дамуы мен синонимия теориясының зерттеу бағыттарына үлес қосады.

Синонимияны семантикалық категория ретінде зерттеудің мақсаты мен міндеттеріне сәйкес лингвистикалық сипаттама әдісі, стилистикалық-семантикалық талдау әдістерімен қатар, теориялық тұжырымдарға сүйене отырып, ғылыми тұрғыдан талдау қорыту т.б. әдістер қолданылды.

Тірек сөздер: синоним, синонимия, семантикалық категория, вариативтілік, денотатив, лингвистика, архисема, дифференциалдық сема, контекст, компонент

Негізгі ережелер

Қазіргі лингвистикалық зерттеулер лексикалық бірліктердің табиғатын жаңаша зерттеуге негізделген. Тілдегі синонимдердің семантикалық категория ретінде зерттеу – белгілі-бір заттың әр алуан реңктегі сипатын білдіретін құрал ғана емес. Ол ауызша және жазбаша тіл табиғатында кездесетін, көркем мәтінге көрік беретін, адам ойының ассоциациялық бейнелеудегі қуатын көрсететін, көркемдеуіш бейне тудырушы және коммуникативтік-семантикалық қызметтерімен ерекшеленетін компонент болып табылады. Синонимия семантикасынан субъектінің әлемнің бейнесін танудағы дүниетанымын, эстетикасын, белгілі бір зат пен құбылыс туралы субъективті көзқарасын, авторлық идиостилін көрсететін лексикалық бірлік ретінде танылады. Синонимдер қоршаған ортадағы зат пен құбылыстың бір болмысының әр алуан кейпін, сапасын, қасиетін көрсететін мағыналық реңкке негізделген категория саналады. Тілдегі синонимдер қоршаған ортадағы белгілі бір заттың әр алуан тілдік бейнесіне қатысты халық дүниетанымының тілдік ерекшелігін көрсетеді.

Кіріспе

XX ғасырдың бірінші және екінші жартысында синонимдерге қатысты Н.Абрамов, З.Е.Александрова, Ю.Д.Апресян, В.А.Гречко, А.Д.Григорьева, В.М.Григорян, А.П.Евгеньева, В.Н.Клюева т.б. зерттеушілер сөздердің синонимдік өлшемдерін әр түрлі деңгейде қарастырды. Осыдан кейін синонимия туралы лингвистикалық идеялар тілдің барлық салаларына енетін құбылыс ретінде айқын дамыды. Тілдегі синонимдерді олардың семантикасы мен функцияларын анықтауға, синонимдерді оқшаулау және жіктеу принциптеріне, сөз мағыналарының жақындығы мен ұқсастығына, синонимдік қатарлардың құрылымы мен шекараларына, синонимия мен вариативтілік қатынасы арнайы қарастырыла бастады. Алайда синонимдер теориясында бірқатар шешілмеген мәселелер, соның ішінде синонимдерді анықтаудың теориялық және әдіснамалық негіздері мәселе шешімін таппады.

Қазақ тіл біліміндегі синонимдерді А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, Н.Сауранбаев, І.Кеңесбаев, Ә.Қайдар, Р.Сыздық секілді ғалымдардың еңбектерінде ішара жалпы шолу ретінде немесе жекелеген кейбір лингвистикалық талдауларында қарастырылған. Ал қазақ тіліндегі синонимдерді арнайы нысан ретінде қарастырған Ә.Болғанбаевтың «Қазақ тіліндегі зат есім синонимдер», «Қазақ тіліндегі синонимдер», «Қазақ тіліндегі синонимдер сөздігі», «Сөз әлемі»; С.Бизақовтың «Сөз варианттары», «Синонимдер сөздігі», «Қазақ тілі қандай тіл?» деген еңбектерінде синонимдердің теориялық негізі мен практикалық мазмұны жан-жақты зерттеледі. Сонымен қатар лексикология пәніне қатысты оқулықтардың авторлары Ғ.Мұсабаева, К.Аханов, Ғ.Қалиев, Б.Сағындықұлы, А.Айғабылұлы, Б.Қалиұлы, Ф.Оразбаева, т.б. секілді ғалымдардың еңбектерінде синонимдердің табиғатына тән ерекшеліктер жан-жақты қарастырылған.

Айта кету керек, ХХІ ғасырда синонимия мәселелерімен айналысатын кейбір ғалымдар денотативті макрокомпоненттегі жақындықты, атап айтқанда синонимдік сөздердің жалпы семантикалық компоненттерін синонимияның қосымша критерийі ретінде ажыратады.

Кейбір авторлар синонимдерді сөйлеудің бір бөлігіне жататындығын коннотативті макрокомпоненттегі айырмашылықтарды ескере отырып, олар салыстырылғанда бірдей ұғымды және бірдей мағынаны білдіруі керек деп санайды. Бірқатар ғалымдар синоним деп тану үшін сөздердің өзара алмастырылуын және ұқсас үйлесімділік өлшемдерін ескеру қажеттігін айтады. Тілдегі синонимдер екі немесе одан да көп лексикалық бірліктердің семемасы деп саналса, олар белгілі бір ұғымды білдіре отырып, өзіне жақын мағыналарды жинайды, семантикалық ядродан тарайтын мағыналық өрісті қалыптастырады (архисема + ядролық жүйелер жиынтығы) және мағыналардың нормативтік үйлесімділігі мен олардың контексте өзара алмасуын білдіреді. Сондай-ақ, тарихи тұрғыдан әр түрлі дәуірлерге жататын лексикалық

бірліктердің мағына өзгерісін ескеру қажет деп санаймыз, өйткені олардың функционалды макрокомпонентінде айырмашылықтар болады.

Жеке семеманың құрамындағы ядролық, перифериялық, коннотативті, функционалды мағыналарды анықтау семантикалық сипаттамаларды (лексикографиялық, психоллингвистикалық, коммуникативті-семантикалық) толықтырылу принципіне сүйене отырып, тілдің мағынасын және оның даму өрісін зерттеу әдістеріне негізделеді. Зерттелетін сөз мағыналарының өрістік сипаты семеманың құрамындағы интегралдық және дифференциалды семаларды анықтауға мүмкіндік береді.

Синонимдер табиғатына лингвокогнитивтік аспектіде зерттеу арқылы олардың лингвистикалық, филологиялық, стилистикалық, эстетикалық, психологиялық, когнитологиялық, т.б. ерекшеліктеріне терең бойлауға болады. Жалпы синоним дегеніміз – сөз. Ал сөз – адамзат баласының заманалар бойғы жасаған тыныс-тіршілігін, ділін, руханият әлемін көрсететін белгі. Адам баласы сөзді қолдануда тілдік көркемдеуіш құралдарды өз қажетіне сай пайдаланған. Мұндағы көркемдеуіш құралдар дегенде тілдің лексикалық қабатының лексика-семантикалық тобына жататын синонимдерге ерекше назар аударуға болады. Көркем әдебиет ұлт тіліне тән баға жетпес құндылықты бойына сіңірген болса, сол көркем дүние тілін көріктендіретін қажетті тілдік амал-тәсілдердің бірі синонимдер арқылы жүзеге асады.

Синонимдер – көркем шығарма тіліне өң беретін, суреттеудің тілдегі ең қажетті құралдарының бірі. Синонимдердің стильдік бояуы қарапайым сөзбен салыстырғанда әлдеқайда күшті, стилистикалық, экспрессивті-эмоционалдық, лингвокогнитивтік мүмкіншіліктері анағұрлым мол. Осымен байланысты синонимдердің тілдік қатынас пен көркем сөзде қолданылатын қызметі сан қырлы. Мәселен, образ сомдау мен портрет жасауда маңызды рөл атқарады. Синонимдер қатысқан суреттеулер арқылы айтылар ой бейнелі шығады. Сонымен қатар, характер жасауда синонимдік тіркестердің орны ерекше.

Лексикалық бірліктердің жақындығы олар үшін ортақ белгілерге негізделеді: ұқсастық – интегралдық семаға сәйкес келуімен, ал айырмашылық – әрбір өрістегі дифференциалдық семаға сәйкес келмейтін белгілердің болуына қарай белгіленеді. Осы тұрғыдан дәйектерімізді дәлелдеу үшін синонимді зерттеудегі жаңартпалар мен жаңа әдістерге шолу жасап көрейік.

Синонимді лингвистикалық категория ретінде тіл білімінің барлық аспектілерінде зерттеу аса маңызды. В.Н.Клюева синонимдердің қысқаша сөздігінде: «Синонимдерді объективті шындықтың барлық құбылысының мәнін көрсететін сөздер мен ұғымдар, қосымша реңктермен ерекшеленетін синонимдер бір-бірін ауыстыру үшін ғана емес, ойды және тұжырымға деген көзқарасымызды нақтылау үшін де қызмет етеді» деп анықтайды [1, 17 б.].

З.Е. Александрованың зерттеуінше: «Бірдей лексикалық мағынасы бар, тек мағынасының реңктерімен, экспрессивті түсімен және тілдің белгілі бір стилистикалық қабатына жататындығымен ерекшеленетін және кем дегенде бір-біріне сәйкес келетін үйлесімділігі бар сөздер ғана синонимдік қатар құрай алады. Тек осы жағдайда олар бір-бірін нақты контексте алмастыра алады» [2, 15 б.].

А.П.Евгеньева: «Синонимдер белгілі ұғымды білдіретін, мағынасы жағынан ұқсас немесе жақын сөздер, белгілі бір уақытта тілде байланысқан және сол ұғымның нәзік семантикалық реңктерін немесе эксперименттік, стилистикалық, жанрлық және басқа да айырмашылықтарын егжей-тегжейлі ажыратуға қызмет етеді» деп анықтайды [3, 29 б.].

Синонимияның жоғарыда келтірілген анықтамалары, яғни ХХ ғасырдағы синонимдік сөздік авторларының тұжырымдары сөйлеудің бір бөлігіне жататын, бірдей ұғымды білдіретін, экспрессивті және стилистикалық айырмашылықтарды білдіруге қызмет ететін, бір-біріне сәйкес келетін синонимдерге қатыстылығын көрсетеді.

Тілдегі өзара мәндес-мағыналас лексикалық бірліктердің мағынасындағы нәзік иірімдерін дәл тауып, синоним сыңарларының айтылмақ ойға байланысты дәлме-дәл келетінін нақты қолдана білудің адресат пен адресант үшін ақпаратты қабылдау мен түсіну барысында маңызы зор. Тіл біліміндегі жалпы синонимдерге қатысты жүргізілген зерттеулердің бәрі синоним табиғатының тылсымына деген құштарлықтан туындаған.

Ал семасиологияның ғылымдағы жеке бағыт ретінде қалыптасуы мен дамуы синонимияның лингвистикалық және антрополингвистикалық табиғатын зерттеуге мүмкіндік берді, ол синонимнің экспрессивті құрал немесе мағына жақындығы ретінде ғана емес, туыс, ұқсас, жақын семаларды әртүрлі деңгейлерімен анықтауға бет бұрды. Осыған байланысты ХХІ ғасырда синонимияға қатысты жаңа идеялар пайда болады. И.В.Царевская мен М.В.Тимашова «синонимдерді бір сөз табына жататын, бірақ денотативті мағынада өзара ұқсас, жақын ал коннотативті мағынада әр түрлі сөздер ретінде қарастырды» [4, 210 б.].

ХХІ ғасырда синонимия мәселелерімен айналысатын кейбір ғалымдар денотативті макрокомпоненттегі жақындықты, атап айтқанда синонимдік сөздердің жалпы семантикалық компоненттерін синонимияның қосымша критерийі ретінде ажыратады. Кейбір авторлар синонимдерді сөйлеудің бір бөлігіне жататындығын коннотативті макрокомпоненттегі айырмашылықтарды ескере отырып, олар салыстырылғанда бірдей ұғымды және бірдей мағынаны білдіруі керек деп санайды.

Бірқатар ғалымдар синоним деп тану үшін сөздердің өзара алмастырылуын және ұқсас үйлесімділік өлшемдерін ескеру қажет деп санайды.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып синонимдер екі немесе одан да көп лексикалық бірліктердің семемасы деп санаймыз, олар белгілі бір ұғымды білдіре отырып, өзіне жақын мағыналарды жинайды, семантикалық ядродан тарайтын мағыналық өрісті қалыптастырады (архисема + ядролық жүйелер жиынтығы) және мағыналардың нормативтік үйлесімділігі мен олардың контексте өзара алмасуын білдіреді. Сондай-ақ, тарихи тұрғыдан әр түрлі дәуірлерге жататын лексикалық бірліктердің мағына өзгерісін ескеру қажет деп санаймыз, өйткені олардың функционалды макрокомпонентінде айырмашылықтар болады.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Жеке семеманың құрамындағы ядролық, перифериялық, коннотативті, функционалды мағыналарды анықтау семантикалық сипаттамаларды (лексикографиялық, психолингвистикалық, коммуникативті-семантикалық) толықтырылу принципіне сүйене отырып, тілдің мағынасын және оның даму өрісін зерттеу әдістеріне негізделеді. Зерттелетін сөз мағыналарының өрістік сипаты семеманың құрамындағы интегралдық және дифференциалды семаларды анықтауға мүмкіндік береді.

Лексикалық бірліктердің жақындығы олар үшін ортақ белгілерге негізделеді: ұқсастық – интегралдық семаға сәйкес келуімен, ал айырмашылық – әрбір өрістегі дифференциалдық семаға сәйкес келмейтін белгілердің болуына қарай белгіленеді.

Синонимдердің мағыналық өрісіндегі жақындық пен алшақтықты зерттеу құрылымдық лингвистика кеңістігінен шығып, антрополингвистикалық аспектіге ұласа бастады.

Синонимдерді зерттеудің төрт негізгі тәсілі анықталды: семантикалық, синтагматикалық, прагматикалық және денотативті тәсілдер.

Семантикалық тәсіл аясында синонимдер толық сәйкес келетін немесе ішінара сәйкес келетін мағынасы бар сөздер ретінде анықталады (О.С.Ахманова, А.Н.Гвоздев, А.Д.Григорьева, В.М.Григорян, Д.Н.Шмелев), құрылымдық тәсіл аясында сөздердің синонимиясы олардың мағынасын өзгертпестен бір контексте олардың өзара алмастырылуы тұрғысынан анықталады (Л.А.Булаховский, С.Ульман, В.К.Фаворин). Прагматикалық көзқараспен зерттеушілердің назары синонимдердің стилистикалық сипаттамасына аударылады (А.П.Евгеньева, Д.Н.Шмелев), денотативті зерттеу кезінде денотатқа қатысты контекстік белгілерге негізгі зерттеу нысанына айналды (Р.А.Будагов, А.А.Реформатский).

Тілдегі синтаксистік синонимияны анықтауда мағынаның «тұрақсыздығы», оның жеке автордың «мағынасында өзгеруі», яғни автордың тілдік тұлғасына тәуелділігі сияқты даулы мәселелер

құрылымдық лингвистикадағы синонимияны басқа қырынан зерттеуге түрткі болды.

Дәстүрлі тәсіл аясында синтаксистік синонимдердің тілдік тұлғаға тәуелділігі сипаты және оған синонимдер сөздіктерінде бекітілген ұқсас мағыналы синонимдердің болмауы тіл жүйесіндегі синтаксистік синонимдерді нақтылау заңдылығына күмән келтіре бастады. Бұл лексиканы жүйе ретінде зерттеу тілдік құбылыстарды саралауды қажет ететіндігін көрсетеді ал сөйлеу жүйесіндегі сөздердің жақындасуы тұтастай алғанда тіл жүйесіне емес, адамтанымдық жүйеде қарастырылуы тиіс деген түйінге алып келді.

Антропоцентристік парадигманың әсерінен лингвистикада синтаксистік синонимияны зерттеуге қатысты танымдық көзқарас белсенді дамып келеді, ол контекстік қоғамдастықты ана тілінде сөйлейтін сөздердің мағынасына субъективті түрде жақындық ретінде қарастырады.

Д.Н. Шмелев: «Әр түрлі сөздерді бір құбылысқа жатқызу мүмкіндігі олардың эквиваленттілігімен немесе семантикалық жақындығымен емес, осы құбылыстың әртүрлі қатынастарымен немесе бағалауымен анықталады» деп тұжырымдайды [5]. Сөз мағыналарының жақындығы объектіні осы заттарға немесе құбылыстарға ортақ қасиет негізінде басқа объектімен салыстыруға негізделген. Сөздердің контекстік жақындығы автор әлемінің жеке бейнесінде олар белгілеген шындық фрагменттерінің жақындасуына байланысты. Ал С.Лебедева: «авторлық немесе субъективті даралықтан туындаған мағына әр түрлі контекстегі сөздердің мағынасының жақындығын сипаттау кезіндегідей айқын көрінбейді» деген тұжырым жасайды [6, 125 б.]. Демек, синтаксистік синонимдер жеке автордың шығармашылық және ойлау актісінің өнімі ретінде анықталады және белгілі бір контексте сөз мағыналарының жақындығын өзектендіреді. Синтаксистік синонимдерді бөліп көрсетудің негізгі критерийі – бұл ақиқат дүние бейнелері элементтерінің арасындағы байланысқа тікелей тәуелділігі және автор әлемінің тілдік бейнесінде көрініс табатын, синонимдер сөздігіне тіркелмеген мағыналардың жақындығы.

Синтаксистік синонимияның пайда болуының алғышарттары ойлаудың әмбебап логикалық құрылымында, оның ассоциативті сипатында және тұрақты стереотиптердің бұзылуында. Синтаксистік синонимдер адам танымындағы ой мен мағынаның желісінен қалыптасады. Ал адамның танымдық іс-әрекеті әрдайым объектілерді басқа объектілерден айырмашылығы арқылы бөлу қажеттілігімен мен мүмкіндігінен туындап жатады. Әрбір адам танымында зат пен құбылыстың мағыналар реттілігі әртүрлі құрылады. Мәселен, «Отан» ұғымы жайлы бірнеше мағыналардың жиындығы әрбір адамның танымында әртүрлі реттеледі. Бірінде ең күрделі құрылымдар алдыңғы қатарда тұруы мүмкін, ал кейбір адамдарда ең қарапайым ассоциациялық

мағыналар бірінші ретте болуы мүмкін. Б.Ю. Норманның айтуынша да, «Сөйлеуші тақырыпты жақсы білу, оны бірқатар ұғымдармен байланыстыру және олардың шеңберін дәйекті түрде тарылту үшін синонимдерді сұрыптайды» [7, 15 б.].

Синтаксистік синонимияның табиғи белгісі – мағыналардың ресми (сөздіктегі) жақындығынан гөрі авторлық танымдағы мағынаның жақындығына екіұшты көрінеді. Сөздердің синонимделу үдерісі контекстегі сөздің мағыналық мазмұнының ілгері дамуына, көбеюіне, оның мағынасын синонимдік өрістермен жетілдіруге әкеледі. Сондықтан авторлық деңгейде болсын, жалпыхалықтық деңгейде болсын мағынаның жақындығы сөздің құнарын, қасиетін, қорын кеңейте түседі.

Осы тұжырымды Н.Никитин: «Мәтін авторының тілдік тұлғасының белгілі бір танымдық құрылымдарының әсерінен контекстегі семантикалық құрылымның өзгеруінен лингвистикалық зерттеулер көрсеткендей, «сөздің мағынасы қатаң және айқын шекараларға ие емес екенін көрсетеді» [8, 82 б.].

Бұл тілдегі семантикалық ығысу, көшу үдерісінің үздіксіз болатынын дәлелдейді. Семантиканың трансформациясы нәтижесінде жеке авторлық мағынаны білдіретін синтаксистік синонимдер бір жағынан лексеманың бастапқы тілдік мағынасынан және жеке ассоциативті базадан, автордың тілдік тұлғасының концептосферасынан алынған бірнеше күрделі өзара байланысты мағыналарды бірден жүзеге асырады.

Осыған байланысты сөздердің жақындасуының мәнін – синтаксистік синонимдерді ескере отырып, лексикалық мағынаның өрістік құрамын кеңейт үрдісінде қарастыру маңыздылығы туындайды. Бұндағы ең маңыздысы – микроконтекстер-лексикалық бірліктердің кездейсоқ жақындасуынан көрінетін синонимдік қатар.

Синонимдік байланыстар мен синонимдік қатынастар сөздердің лексикалық мағыналары арасындағы бір ғана байланыстың түрі болып саналады. Бірақ бір тақырыпты немесе бір ұғымды білдіруге синонимдену үдерісі әртүрлі тәсілді қолданады.

Белгілі лингвист И.В. Арнольдтың пікірінше, Синонимия барлық тілдерге тән және тілдің дамуының көрсеткіші болып табылады, өйткені «бай жан-жақты дамыған сөздік құрамы функционалды стильдердің жоғары дамыған жүйесіне ие, ал стильдердің байлығы таңдау мүмкіндігін арттырады, ал таңдау мүмкіндігі артқанда сөздердің мағыналас өрісі кеңейгенін ұғынамыз, бұл сөзді бір өзара алмастыруға себеп болады, яғни синонимияның дамығанын білдіреді» [9, 271 б.].

Халық пен оның тілінің тарихы неғұрлым күрделі және ұзақ болса, оның әдеби дәстүрі неғұрлым бай болса, лексиканың жалпы құрамы, әсіресе мағыналардың ұқсастығы мен жақындығымен байланысты лексика неғұрлым күрделі, әр түрлі және гетерогенді болады [10, 8 б.]. Кешенді техниканы қолдану синонимдерді сипаттау кезінде зерттеушінің мүмкіндіктерін едәуір арттырады.

Нәтижелер

Синонимді тіл ғылымында мағыналық эквиваленті бар немесе имплицитті (жасырын) мағыналы сөздер тізбегі деп ұғындырады. Дегенмен, кейбір мағыналас сөздер имплицитті қолданыс «гипоним-гипероним» қатынасында синонимдік қатар құра алмайды. Мәселен, «Биыл астық бітік шықты» және «Биыл бидай бітік шықты». «Астық-бидай» өзара синоним бола алмайды. Себебі бидай – астықтың бір түрі. Астық – жалпы (гипоним) атау, бидай – астық тұқымдасына жататын түр атауы. Сондықтан сөйлемде «жалпылық/жекелік» қатынасты ажырататын сөздер ретінде «астық/бидай» сөздері синонимдік жұп бола алмайды. Себебі астық ұғымына бидай да, жүгері де, күріш те, қарақұмық та, тары да, т.б. астық тұқымдасты дәнді дақылдардың барлығы егіліп бітік шыққаны туралы ақпарат ретінде қабылдаушылар үшін «астық/бидай» синонимдік жұбын қалыптастыра алмағандар басқаша түсінуі мүмкін. Дегенмен, қазақтың дәстүрлі мәдениетінде астықты бидай деп қабылдайтын «астық/бидай» мағыналық жұпты қабылдаушылар да бар. Бұндай жағдайда «симметриялы гипонимия» қатынасы деп танылып, синонимдес сөздер ретінде талданып жатады. Демек, кейбір жағдайда, ұлттың немесе халықтың тану, қабылдау ерекшелігіне орай қалыптасқан мағыналас сөздердің мәтін аясында анықталғандықтан, қолданыс шегінде шектеулер болғандықтан ішінара синонимдер деп аталады.

Сонымен синонимдер функционалдық қызметіне қарай толық және ішінара синонимдер деп ажыратылады. Бұлайша ажыратылуының себебі – екі түрлі таңбаланған лексеманың мағыналарында толық және ішінара эквиваленттік болуы. Мәселен: $X=Y$ – толық синонимдер; $X \approx Y$ – ішінара синонимдер. Демек, синонимдердің құрылымында, жасалымында арнайы заңдылықтар болады. Синоним заңдылықтары парадигматикалық, синтагматикалық кеңістікте анықталады. Синоним болудың қағидаттары мен критерийлері де бар. Синонимдер атаудың пайда болуына немесе сөздік қордағы лексемалардың мағыналық дамуына, кеңеюіне, тарылуына тікелей тәуелді болады. Сондықтан синонимдер – үздіксіз динамикадағы құбылыс. Демек, синонимдер лексика-семантикалық категорияның бір типі деп танылады. Лексика-семантикалық категориялар қатарына көпмағыналылық та жатады. Бірақ синонимдердің көпмағыналылыққа қарағанда ономасиологиялық сипаты басым болады. Әдетте синонимдерді лексикология аспектісінде қарастырып, синонимдердің түрлерін ажыратамыз. Мәселен, *идеографиялық синонимдер* (актер-әртіс), *стилистикалық синонимдер* (қыпша бел, бұраң бел, құмырсқа бел), *семантика-стилистикалық синонимдер* (әлсіреу- былжырау; жылау-еңіреу; алдау - «қоянның суретін салу»), т.б. Ал синонимдерді ономасиологиялық аспектіде зерттеу нәтижелері аса байқалмайды. Негізі синонимдердің ішкі мағыналық заңдылықтары ономасиологиялық қағидаттардан анықталады. Себебі синонимдердің жасалу табиғаты «мағынадан формаға» бағытында пайда

болады. Бұл мәселе ономазиологияның нысаны деп танымыз. Әдетте синонимдердің жігін ажыратуда жиі қателесеміз. Себебі синонимдер жеке лексема түрінде де, мәтін мазмұнындағы қызметі ретінде де мағыналас сөздер жұбын құрай алады. Олай болса синонимдердің шегі болмайды және кез келген сөз синонимдік қатар құрай алады деген түйін қалыптасады. Ал шын мәнінде «таза күйінде» синонимдік қатар құрайтын абсолютті синонимдер саны өте аз. Демек, синонимдес сөздердің атау ретіндегі мағыналық құрылымдарын толық меңгеріп алмайынша, синоним заңдылықтарын айқындау қиын.

Сонымен, лексикографиялық әдіс синонимдердің ең толыққанды семалар жүйесін ажыратуға мүмкіндік береді.

Психоллингвистикалық әдіс синонимдердің коннотативті (бағалау/эмоционалды), функционалды белгілерін, сондай-ақ қолданыстағы сөздік басылымдарда көрсетілмеген жаңа семалар мен семантикалық белгілерін ассоциативті эксперимент арқылы толықтыруға мүмкіндік берді.

Коммуникативті-семантикалық әдіс бір синонимдік қатарға кіретін лексикалық бірліктердің нормативтік үйлесімділік аймағын анықтады.

Синонимия – тілдегі әмбебап лингвокогнитивтік процестердің ерекшелігін көрсетуші құбылыс. Лингвокогнитология үшін маңызды болып табылатыны – сөйлеу процесінде синонимдерді қолданудың көптеген когнитивтік мүмкіндіктері бар. Олар негізінен сөзге көрік берудегі стилистикалық, көңілдегі көрікті ойдың қонымы болуын қамтамасыз ететін эмоционалды-экспрессивтілік, сөзбен суреттеудегі адамның қиял әлемінің шексіздігін көрсетудегі романтикалық, дүниені қабылдаудағы ой түкпіріндегі танымдық жүйені көрсететін когнитивтік мүмкіндіктерін атап өтуге болады. Осылардың барлығы біріге келе синонимдердің лингвокогнитивтік жүйеге қатыстылығын көрсетеді.

Тілдегі синонимдерді мың бояулы сырлы сөз деп тануға болады. Синонимдік қатардағы сөздердің мағынасы бір болғанымен (*мұғалім-оқытушы-ұстаз; әскер-жауынгер-сарбаз-жасақ-қол, т.б.*) мағыналық реңкі бөлек болады. Синонимдік қатардағы сөздер мағыналық реңкіне қарай контексте әркелкі қолдануымен бірге, бір бірімен қатар жарыса тізбектеліп те қолданыла береді.

Талқылау

Интеграциялық зерттеу сөздің мағынасындағы жақындық пен ұқсастықты сипаттауда барлық үш әдісін біріктіру арқылы мағыналық дифференцияны анықтауға бағытталды.

Талдауларды қорытындылай келе мынадай тұжырым жасалады:

XXI ғасырда синонимдік қатынастардың табиғатын әртүрлі түсіндіретін бес тәсіл анықталды:

1) Денотативті тәсіл. Синонимдерді ақиқат дүниенің бір құбылысын білдіретін сөздер ретінде түсіндіреді (А.А.Реформатский,

М.Ф.Палевская, Н.Г.Комлев, В.Н.Клюева, С.А.Песина);

2) Дәстүрлі тәсіл. Синонимияны мағынаның ұқсастығы немесе жақындығы ретінде қарастырады (А.П.Евгеньева, Р.А.Будагов, Л.А.Новиков, С.Г.Бержан, А.А.Брагина);

3) Құрылымдық тәсіл. Синонимдердің формальды және семантикалық сипаттамаларының сәйкес келуін болжайды (М.Агрикола, Дж.Лионз, Ю.Д.Апресян);

4) Прагматикалық тәсіл. Синонимдердің өзара алмастырылуын негізгі ұстаным етеді (Л.Мерфи, В.А.Звегинцев, Б.В.Горнунг, В.К.Фаворин, М.И.Черемисина, Ш.Балли, Джексон, С.Ульман, Д.Болигер, Д.Сирс);

5) Психолингвистикалық тәсіл, оның аясында синоним ретінде тіл тұтынушының лексиконына жақын мағыналы сөздердің тартылуының қарастырылуы анықталады (Е.В.Глазанова, А.А.Залевская, С.В.Лебедева, Т.Ю.Сазонова, И.А.Стернин, А.С.Штерн, А.А.Шумилова).

Денотативті тәсілдің аясында синонимдер шындықтың бір құбылысын білдіретін сөздер ретінде қарастырылады, яғни, синонимдерде «белгіленген тақырып» деген жалпы белгі болады. денотативті тәсіл арқылы ортақ, негізгі және жалпы мағынаның реңктерінде болатын және әртүрлі сөйлеу стильдеріне қатысы бар ұқсас семалар анықталады.

Синонимияның денотативті түсіндірмесі терминнің кіріспе түсіндірмесінде жиі кездеседі: «бір затты, бір әрекетті, бір тақырыпты, бір белгіні білдіретін әртүрлі сөздер болады. Мысалы: қасқыр; бөрі – екеуі де бір ғана жануардың атауы.

Дәстүрлі тәсілде синонимдер бірдей немесе жақын мағынасы бар сөздер деп танылады және синонимді таза лингвистикалық категория ретінде қарастырады. Синоним анықтамасы дәстүрлі тәсіл бойынша анықталған дефиниция бойынша оқытылады. Дәстүрлі тәсіл екі бағыт бойынша зерттейді: біріншісі - синонимдерді бірдей мағынасы бар сөздер ретінде қарайды, екіншісі синонимдерді жақын мағынасы бар сөздер ретінде түсіндіреді. Бірдей мен жақын мағыналас сөздердің айырмашылығы бар деген сөз. Әрине, бірдей мағыналы сөздер сирек кездеседі, өйткені тілдегі мағыналардың сәйкестігі сирек кездеседі және лексикалық дублеттердің тар тобымен байланысты. Мысалы: жылқы - ат; қысқаш - тістеуік - атауыз; Әдетте бірдей мағыналы сөздер абсолютті синонимдерді құрайды. Ал абсолютті емес синонимдерде сөзсіз мағынада алшақтық болады, яғни мағынаның жақындығы дифференциация заңымен немесе контраст қағидасымен қалыптасады. Синонимдердің көпшілігі салыстырмалылық қатынасында анықталады. Әдетте, абсолютті емес синонимдер ұқсас мағынасы бар сөздер ретінде түсініледі, бірақ бұл ұқсастықтың өлшемін анықтау өте қиын. Бұл айтарлықтай теориялық проблемалар туғызады: егер абсолютті синонимдер үшін нақты өлшем қолданылуы мүмкін болса, онда

абсолютті емес синонимдер үшін мұндай дәлдік мүмкін емес.

Синонимияны мағынаның жақындығы ретінде түсіндіру «мағынаның реңкі» және «дифференциалды семалар тізбегі» ұғымдары арқылы жүзеге асады: олар синонимдерді басқа синонимдік қатардан ажыратуға мүмкіндік береді. Аталмыш тәсіл сөздердің мағынасын компоненттік талдау әдісіне негіздейді, оған сәйкес сөздің мағынасынан қарапайым семантикалық бірліктер (семалар) бөлінетінін көрсетеді. Дәстүрлі тәсілдің кемшілігі оның психологиялық емес екендігі; тіл тұтынушылар сөздердің лексикалық мағынасын қарапайым компоненттер жіктеп ажыратпайды, оның орнына басқа логиканы қолданатындығын тәжірибелік мәліметтер көрсетті. Демек, синонимдердің табиғи болмысын зерттеу үшін адамтанымдық тәсілдер аса қажет.

Құрылымдық тәсіл. Синоним – көпөлшемді категория. Сондықтан бұл тәсіл синонимдерді жүйелеу мақсатында анықтауды көздейді. Бірақ синонимдердің жаңа түсінігін құруға, басқаша зерттеуге деген серпін дәстүрлі анықтамаға қанағаттанбау және синонимнің семалық өрістері шексіз толыға беретінін тану оны мағыналардың иерархиялық жүйесі, объективті құралдар жиынтығы ретінде қарауға ұмтылыс жасады. Синонимдерді зерттеуде теңгерім бұзылғаннан кейін оны танушылардың арасында сыни көзқарастар қалыптасты.

Шетел лингвистикасында синонимдерді әртүрлі тәсілмен зерттеу Дж Лайонзе шығармаларында кеңінен көрініс тапты. Дж Лайонзе пікірінше синонимдер үш шартқа сәйкес келетін сөздер болып табылады:

- (1) олардың барлық мағыналары бірдей,
- (2) барлық контексте синоним деп танылады
- (3) олар семантикалық жағынан тең [11, 77 б.].

Прагматикалық тәсіл. Осы тәсіл аясында синонимдерді бөлудің екі негізгі әдісін ажыратуға болады: 1) мәтіндегі өзара алмасу; 2) контекстік үйлесімділік. Сөз мағынасы тіл тұтынушы практикасына бағытталса және сөздің мағынасы тілдік практикадағы сөйленіс арқылы түсінілетін болса ғана синонимнің прагматикалық қасиетін көруге болады. Синонимге қатысты отандық және шетелдік ғылыми әдебиеттерде кең таралған анықтама – бұл өзара алмастыру әдісін түсіндіруді көздейтін анықтамалар. «Бір контексте немесе мағынасына жақын контексте бір-бірін алмастыра алатын сөздер мағынасында айтарлықтай айырмашылықты сезінбестен синонимдер деп аталады» деген анықтама синонимдер сөздігіне бағынуды талап етпейді, керісінше сөйленістері, тілдік практикадағы сөзқолданыстың мағыналық мәртебесін алға қояды. Прагматикалық тәсілде синонимдер басқа сөздермен қосылу қабілетімен ерекшеленуі мүмкін. Мысалы, ескі – ұзақ уақытта емес, жақын уақыттағы күйі тозған, мүжілген, қираған, сырылған, ыдыраған, өңі кеткен болып сипатталса, көненің – жылдар немесе ғасырлар бойы сақталуы басымдыққа ие болады. Сондықтан ескі заттық атаулы сөздермен тіркескенде абсолютті мағынасын дәл сақтайды (ескі машина,

ескі сөмке, ескі үй, ескі кеме), ал көне абстракттілі атаулармен тіркескенде контекстік үйлесімділік табады (көне заман, көне тарих, көнекөз қария). Дегенмен, көне сурет деп те айтуға болады, бұл жағдайда суреттің ұзақ жылдар бойы сақталғанын немесе адамның ұзақ жылдардан кейінгі өмірін еске түсіретін уақыт аралығында үлкен қашықтықты білдіруге бағытталған мағынада танылады. Суреттің мүшілген, ескірген, тозған, сарғайған қалпын танытатын мағына екінші реттікке саналады.

Психологиялық тәсіл. Тіл біліміндегі антропоцентристік бағыттың дамуы синонимді осы тәсілмен зерттеуге жол ашты. Соның ішінде синонимдер алғаш рет психолінгвистикалық аспектіде сәтті жаңалықтарға ие болды. Тіл тұтынушының ішкі лексиконында мағыналардың бір-біріне жақындығы ассоциативті эксперименттер арқылы анықталды. Яғни тіл тұтынушының танымында бір семантикалық өріске кіретін мағыналар оның санасында бір ассоциациялық өріспен теңбе-тең болуы сәйкестендірілді. Психолінгвистикалық тәсіл арқылы зерттеудің нәтижесінде гипонимдер мен оның құрылымдық жүйесін құрайтын гиперонимдер синонимдік жүйенің құрамына енді. Синонимнің басты ерекшелігі - мағыналардың жақындығын айқындайтын белгілер сөйлеу актісіндегі сезім-теңеулерді қалыптастырушы белгілермен сәйкес келді [12, 12 б.]. Синонимия көрсеткіштері сөздің ассоциативті тізбегімен пара-пар болды. Дегенмен, адам танымында семантикалық өрістен гөрі ассоциативті өрістің әлдеқайда кең екені анықталды. Себебі семантикалық өрістің шектеу белгілері бар, ал ассоциативті өріс синтагмалық реакцияларды көп тудырады. Ассоциативті өрісте мағыналар тізбегі адамның аялық білім деңгейіне қарай шексіз жалғаса береді, ал синонимдік қатарда мағына жақындығы мен мағына ұқсастығы (бірдейлігі) шегінен асуға болмайды.

Психолінгвистикалық тәсіл зерттеу әдістерін талқылауда үлкен рөл ақарады. Психологиялық тәсіл тіл тұтынушыларына жүргізілетін эксперименттерге сүйенеді, соның ішінде компонентті талдау басымдыққа ие болады, бұл талдау лексикондағы табиғи семантикалық қатынастарды емес көрсетпейді, керісінше тіл тұтынушының интуициялық танымын, мағыналарды сәйкестендіру нәтижелерін жарыққа шығарады.

Құрылымдық лингвистикада тілдік синонимдер мен жағдаяттық синонимдердің аражігін ажырату теориялық белгілерін анықтауда қиындықтар туындады. Тілдік синонимдер деп контекстен тыс мағыналары жақын және бірдей сөздер танылды. Ал жағдаяттық (контекстік) синонимдер деп мағыналардың жақындығы сөздік емес, тек мәнмәтін бойында анықталатын сөздер болып қабылданды [13, 56 б.]. Тілдік және жағдаяттық синонимдерді осылайша ерекшелеу контекстік синонимдерді таныту және қолданыста ажыратуда қиындыққа ұшыратты. Себебі мәтіндегі мағыналардың контекстуалды қатынасы икемді, сәйкестіктер тізбегі өте көп, адамның қабылдауына қарай

мағыналастар тізбегінің көлемі шексіз болды.

Тілдегі синонимдер ауызекі тіл мен жазбаша тілдің қолданыс динамикасында қатар пайдаланылатын бірлік. Мәселен ауызекі тілде дәстүрлі қолданыстағы синонимдер (*ата – қария – ақсақал – қарт – шал, т.б.; тәте(і) – әпке(і) – апай, т.б.; көрші – қошына – қоңсы, т.б.; ренжу – кею – жабырқау – жабығу – қапалану – назалану, т.б.*) қарапайым тұрмыстық өмірде жиі қолданылады. Ал жазбаша мәтіндерде әсіресе көркем мәтіндерде синонимдер мақсатты түрде қолданылады. Мәселен:

Жан сүйсінер бірлік болмаған жерде, саналы тірлік те жоқ.
(Ғ.Мүсірепов)

*****

*Үлкен таланттың басына да бақыт – жолы болғыш аушыға
жолыққан сар сазандай салаң етіп бірден түсе қалмайды.* (Ә.Кекілбаев)

*****

*Әр күн сайын құлшынып,
Әр күн сайын түле бір.
Мәңгі күрес – тіршілік,
Мәңгі майдан – бұл өмір.* (Қадыр)

*****

*Деп үйреттің мәңгүртсің бәрің надан,
Тілден, діннен айырылып елім, далам.
Кеше алаңда сабаған сенің тегің,
Ал таяқты жегендер менің балам.
Ақын жүрек тартуда содан қайғы,
Шыдамаймын айтпауға жарам жайлы.
Кешір мені, замандас, осы жолы,*

Жұбан сізбен пікірлес бола алмайды. (А.Бактыгерев) – жоғарыда көрсетілген көркем мәтіндердегі мысалдарда синонимдер арнайы таңдалып, сұрыпталып барып, қолданысқа түсіріледі. Сол арқылы бір мағыналы ойды өзара мәндес сөздер арқылы жарыса қолданылуы арқылы ойдың анықтығына, сөз бояуының қанық болуына, мағыналық реңк арқылы адам сезіміне эмоционалды-экспрессивті түрде әсер етуі, таным талқысынан орын алуына ықпал етеді.

Сонымен қатар синонимдер функционалды стилдерде түгелге дерлік кездесетін ерекше лексикалық бірлік екендігінде атап өтуге болады. Олар ауызекі стилде дағдылы түрде қолданылса, көркем әдебиет, публицистикалық, ресми іс-қағаздары мен ғылыми стилдерде мақсатты түрде қолданылады.

Синонимдерді корпустық лингвистика аясында зерттеу синонимдік жұптың сәйкесімділігін анықтауда септігін тигізді. Шетел лингвистикасында тіл корпусының мәліметтерімен синоним таңдау моделі сөздердің тіркесімділігін анықтау мүмкіндігін жаңа жетістік

деп санады. Себебі бұл жүйеден синтагмалық қатынасқа талдау жасау мүмкіндігі жеңілдейді. Кластер аясында синонимдердің тізбегі қалыптасады. Сондай-ақ корпус арқылы синонимдердің моделін таңдау, доминатты сөздің синонимдер арасынан тіркесетін сөзін мағынасына қарай лайықтап таңдауы синонимдік қатардағы реттілікті жүйелеуге мүмкіндік берді. Осының нәтижесінде әрбір синонимдік қатардың «дискурстық профилі» қалыптасты. Корпустық лингвистика аясында синонимдердің автоматтандырыған жүйесі қалыптасты. Синонимайзер желісі енгізілді [14, 5 б.].

Синонимді антропоцентристік бағытта зерттеудің нәтижесінде синонимнің бір түрі – когнитивті синонимия қалыптасты. Когнитивті синонимия – бұл денотатты, коннотатты сөзқолданыстардан, менталды асооциациялардан, поэтикалық құндылықтардан, эмоционалды реакциялардан қалыптасқан ұқсас мағыналардың жиынтығы [15, 9 б.]. Когнитивті синонимдер мен тілдік синонимдердің айырмашығы тіл мен танымдағы мағынаның құрылу тетігіне байланысты.

Синонимдерді зерттеудегі функционалды бағыт сөйлеудегі мағыналық жағынан жақын лексикалық бірліктердің рөлін ашуға, синонимдердің мәтіндік мақсатын түсінуге мүмкіндік берді.

Синонимдердің лексикографиялық құрылымын антропоцентристік бағытта зерттеу олардың коммуникативті-прагматикалық қасиеттерінің толық көрінісін білдіреді. Синонимдердің коммуникативті мақсаты – коммуникативті стратегияларын жүзеге асыру үшін тілді ойнату, тіл тұтынушының сөзді құнарлы жеткізуге ықпал ету.

Дәстүрлі түрде синонимдер тілдік немесе ауызша және сөйлеу, контекстік болып бөлінеді. Контекстік синонимдердің дифференциалдық белгілері ретінде оларды узуалды синонимдермен салыстырғанда мынадай ерекшеліктер айқын көрінеді: тіл жүйесінің жетілмегендігі, контекстен тыс қабылдап үйренбегендік, көп қабатты (денотативті-мотивациялық-танымдық) семантикалық құрылым.

Тіл бірлігінің формасы мен мазмұнының асимметриясынан тұратын тіл мен ойлаудың объективті байланысы контекстік синонимияда сөйлеу құбылысы ретінде көрінеді, өйткені контекстік синонимдер автор әлемінің тұлғалық бейнесінің ерекшелігін вербалдайды. Себебі контекстік синонимдерде автор үшін маңызды мағыналар көрініс табады. Контекстік синонимдік қатар мәтіндегі синонимдердің жұмыс істеуінің негізгі формасы болып табылады, өйткені контекстке жақын сөздердің қатары лексемалардың жақындасуының айрықша жағдайларын анықтауға мүмкіндік береді.

Синонимиядағы семантикалық категория туралы мәлімет философиялық, логикалық аспектіде зерттеліп, лингвистика аясында терең әрі нақты пысықталмаған. Дегенмен, аталған теориялық тұжырымдарға сүйене отырып, синонимдердің жұп, қатар құраушы белгісі, жіктелетін функциясын, индукция/дедукцияланатын қасиетін,

өз ішінде синонимдер типіне ажыратылатын ерекшелігін ескере келіп, синонимді семантикалық категория деп тануға болады деген қорытындыға келдік. Бұнымен қоса синонимдер тек зат есімдерден ғана емес, барлық есім және етістерден жасалады. Мысалы антонимдер жасауда сын есім басымдыққа ие болса, синонимдер сөздігіне талдау жасай отырып, қазақ тілінде синонимдер қатарын жасауда етістіктердің белсенді екенін көреміз. Ал сан есімдер мағыналас сөздер жасауда тым әлсіз. Ал зат есімдер гипоним-гипероним қатынасында ғана белсенділік таныта алады. Мысалы: сақина (гипоним) – жүзік, құстұмсық, балдақ (гиперонимдер) – семантикалық тізбекті құрайды. Сол сияқты: жылау (гипоним) – еңіреу, боздау, аңырау, өкіру, ыңырсу, т.б (гиперонимдер) – синонимдік қатарды құраушы семантикалық тізбек болады.

Байқағанымыздай ұсынылған мысалдарда гипоним/гипероним қатынасында олар синонимдес сөздер болатыны айқын. Бірақ негізгі (жалпы) синонимді айқындайтын сөздер жалпы атаудың жеке түрлері ретінде таңдалса, орын алмастыру қызметін атқара алар ма екен? Сондықтан синонимдердің негізгі қызметі орын алмастыру мен нақтылаудың айырмашылықтары семантикалық қашықтықта екенін естеп шығармаған жөн. Олай болса мәнмәтіннің бойында анықталатын синонимдер осы екі қызметі аясында айқын көрініс табады. Мысалы, *Біздің ауылдың сұлу қызы. Біздің ауылдың ажарлы қызы. Біздің ауылдың көркем қызы* деп айтқаннан сөйлемнің мағыналық құрылымында айтарлықтай өзгеріс болмағандықтан ажарлы, көркем, сұлу – синонимдер тізбегіндегі мағыналас сөздерді орын алмастырушылар деп атауға болады. Ал енді мына мысалды қарайық: *Барлығы Ораздың киіміне қызықты. Барлығы Ораздың сырткііміне қызықты. Барлығы Ораздың ішігіне қызықты. Барлығы Ораздың сеңсең ішігіне қызықты* деген сөйлемдердің әрқайсысы жалпылықтан-жекелікке, жалпылықтан-нақтылыққа қарай мағыналық өзгеріс болғанын байқайды. Демек, сөйлемдердегі өзара синонимдес болатын сөздер нақтылаушы қызмет атқарғанымен гипоним/гипероним қатынасын сақтайды.

Синонимдердің нақтылау қызметі фразеологиялық синонимдердің мағынасын айқындауда маңызды рөл атқарады. Мысалы: «алыс» ұғымына синонимдес фразеологизмдер қатарындағы ит арқасы қиянда, ат шаптырым жер, қозыкөш жер, т.б. сияқты тұрақты тіркестердің нақты өлшемі бар. Олар бір-бірімен қашықтығы жағынан сәйкес келе бермейді. Демек, бұл фразеологизмдер нақтылықтан ауытқып, жалпылыққа, соның ішінде «алыс» гипонимінің мағыналас атауына айналғандар. Сол сияқты «жақын» сөзіне синонимдес фразеологизмдер: таяқ тастам жер, сідік шаптырым жер, қол созым жер, т.б. тұрақты тіркестердің де өзіндік өлшемдері бір-біріне сәйкес келмейді, оларды бір мағына тоғысына біріктіріп тұрған «жақын» семасы. Осылайша синонимдік қатарлар мағыналас сөздердің бірігуінен жасалғандықтан, өз ішінде мағыналық қашықтығы тұрғысынан нөлдік қашықтық,

орта қашықтық, алыс қашықтық болып іріктелетінліктен, өз ішінде классификацияланатындықтан семантикалық категория болып табылады. Мағыналардың жақын/алыс қашықтығына қарай тізбектелуі семантикалық градация деп аталады. Бұл – ұқсастықтың белгілеріне қарай анықталады: алдымен ұқсас белгілер, одан кейін ұқсас қасиеттер, одан кейін ұқсас әрекеттер теңестіріледі. Мысалы: «үлкен» ұғымының қазақ тілінде 17 мағыналас сөзі бар. соның ішінде нөлдік қашықтықтағы мағыналас сөздер қатарына, яғни орын алмастыру деңгейінде мына сөздер енеді. ҮЛКЕН – дәу, нән, ірі, орасан, әйдік. Одан кейін орта қашықтыққа мағыналас болғанымен орын алмастыруға келмейтін сөздер қатары енеді. ҮЛКЕН – дырау, ұлы, шоң, шой, қожбан. Одан кейін алыс қашықтыққа мағыналас болғанымен, тілдік қолданыста сирек кездесетін сөздер қатары енеді. ҮЛКЕН – ноян, зораң, дыр, дөй.

Синонимжасамзандылығындасинонимдікқатардыңтұрақтылығын анықтауда мағыналас сөздердің эквиполенттілік қабілетіне аса мән беріледі. Эквиполенттілік – мағыналас сөздердің мәнмәтін құрамында басқа ұғымдармен тіркесуінде семантикалық өзгеріс немесе ауытқудың болмауы. Мәселен, «дос/жолдас» синонимдік жұбы бірінің орнын бірі алмастыра алатын эквиполенттілігін нақтылауда олардың тіркесімділік әлеуетін тексеру міндеттеледі.

Алдымен контрасты теңмағылалығы тексеріледі: жақсы дос/жақсы жолдас; жақын жос/жақын жолдас; сенімді дос/сенімді жолдас. «Дос/жолдас» мағыналас сөздері контрасты тіркесімдерде орын алмастыра алады.

Екіншіден, функторлар тіркесімі: досқа көмек/жолдасқа көмек; досыңмен кеңес/ жолдасыңмен кеңес; достың қолдауы/жолдастың қолдауы.

Үшіншіден, предикатордар тіркесімінде орын алмастыра алатынын тексеру: дос табу/жолдас табу; досын жоғалту/жолдасын жоғалту, досқа сену/жолдасқа сену, досын сату/жолдасын сату.

Үш деңгейде де тіркесімділігі сәйкес болса, «дос/жолдас» мағыналас жұбы – эквиполентті синонимдер деп танылады.

Синонимнің эквиполенттілік заңы не үшін керек? Синонимдік қатарда мағыналас сөздер алдымен заттың белгілеріне баса назар аударылады экспрессивті-эмоционалды, стилистикалық мағыналарын келесі белгілерін ретінде таңдалады. Мәселен, «арық» сөзінің мағыналас лексемасы ретінде *жүдеу* сөзі тұрады. Бүлекі сөздің ортақ заттық белгілері – адамның толық емес, ашаң жүзді, қуаңқы бетті болуы. Бірақ «арық» – тал бойындағы жұқалықты сипаттаса, «жүдеу» – аурушаң, солыққы бейнені сипаттайды. Сондықтан арық – сырт келбетін мінездеуде, жүдеу – жай-күйін баяндауда айтылатын мағыналық реңкі бар қолданыстар. Осы тұрғыдан кейбір жағдаяттарда арық – жүдеуді; жүдеу – арықтың орнын алмастыра алмауы мүмкін. Себебі арық сымбатты, тал шыбықтай бейнесі позитивті бейнелеуге көбірек жұмсалады да, жүдеу – аурушаң,

жадау күйді негативті сипаттауда жиі кездеседі. Сондықтан, «*Арық келген қыпша белді қыз екен*» деген сөйлемді «*Жүдеу келген қыпша белді қыз екен*» деп алмастыра алмаймыз. Демек, бұл жағдайда «арық/жүдеу» синонимдік жұбының эквиоленттілігі жоқ. Ал егер «*Арық шал еңкіс тартыпты*» деген сөйлемге «*Жүдеу шал еңкіс тартыпты*» деп орын алмастыра аламыз. Себебі тіркесуде функторлық сыңар мағынаға сәйкес таңдалған. Бұл жағдайда «арық/жүдеу» мағыналас жұбының эквиоленттілігі бар. Демек, синонимдік қатардың абсолюттілігін анықтауда мағыналардың интенсивтілігі басымдыққа ие болады екен.

Қорытынды

Байқағанымыздай синонимдік бірлік үш семантикалық үдерістің негізінде пайда болады:

1. лексикалану үдерісі;
2. ассоциациялану үдерісі;
3. категориялану үдерісі.

Сонымен қатар синонимдер мағыналық жақындық қасиеті тұрғысынан бірнеше семантикалық категорияның аясында жіктеле алады екен. Синонимдер жеке лексема ретінде де, синтагмалық қатынаста да жұп синонимдер құрай алады. Ал синонимдік қатар құруда бірнеше бірнеше семалар мәнмәтін мазмұнына қарай қиылысады. Синонимдер жаңа мағынаның қалыптасуына негіз болады. Сондай-ақ синонимдер сөз мағынасының бастапқы, кейінгі, тура, ауыспалы мағыналарын анықтаудың басты қағидаты бола алады. Синонимдер мағынаның кеңею және тарылу динамикасын тудырушы семантикалық құбылыс деп саналады.

Ең бастысы синонимия тіл бірліктерінің ментальды кеңістікте қызмет етуіне және санадағы ойды жарыққа шығару тетігі ретінде түсініле бастады. Осы тұрғыдан қазақ тілінде сөзге мағына үстемелеу және әрбір сөзді синонимдендірудің белсенді үдерісі бар екенін анықтауға болады. Синонимдер сөздердің денотатты және коннотатты мағыналарының жұмсалымын ажыратуға негіз болады. Сондай-ақ синонимдер сөз мағыналарының доминантты белгілерін айқындауға ықпал етеді. Синонимдер ұқсас мағыналардың жиынтығы бола отырып, тілдік санадағы тұрақты ассоциацияларды танытуға мүмкіндік береді.

Синонимия – «ұқсас/теріс» қағидасымен мағынаның жақындығын айқындайтын, өзіндік құрылымы, типтері, иерархиялы жүйесі бар, тілдік қатынастағы қызметі мен «теңмағыналылық» заңдылығын қалыптастыратын ережелері бар семантикалық категория.

Синонимия – логикалық, философиялық, лингвистикалық аяда зерттелетін әмбебап құбылыс бола отырып, адамның ойлау, пайымдау әрекеттерінен туындайтын семалық құрылымдарға өз заңы бойынша эквалентті жұп, қатар құрайтын семасиологиялық, ономасиологиялық категория.

Бүгінгі күнге дейін қазақ тіл білімінде синонимия құрылымдық лингвистика деңгейінде зерттелгенімен, антропоцентристік деңгейде, яғни менталді-тілдік категория деңгейінде анықтауға талпыныстар аз болғанын байқадық. Негізінде мағына адамның ойлау өрісінен туындайтындықтан, мағынаның алыс/жақындығын, ұқсастығын салыстыратын категориялар когнитивтік лингвистика, психолінгвистика аспектісінде қарастырылса, жаңа заңдылықтары айқындалады.

Құрылымдық лингвистика аясында синонимдер ұқсас және мағыналас сөздер тізбегі ретінде танылса, когнитивтік лингвистика аспектісінде сөздердің «теңмағыналылық» қағидасын тудырушы, стереотиптенген, ассоциацияланған мағыналарды қалыптастырушы категория ретінде қарастырылады. Сондай-ақ синонимдердің прагматикалық қызметтері мағынаның дистрибуция, унарлы, бинарлы, предикаторлы, функторлы қатынаста абсолютті және эквиполитті синонимдер типін қалыптастыруға, мағынаның эквиваленттілігін сөйленіс пен тіл жұмсалысынан ажыратуға мүмкіндік береді.

Қорыта келгенде тіл білімінде синонимия – семантикалық, ономазиологиялық, менталды категория ретінде сабақтас зерттелуі синонимдердің типтері мен түрлерін, мағыналардың эквиваленттілігі мен эквиполенттілігін, мағыналардың нөлдік қашықтық пен алыс қашықтығы сияқты жаңа заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік тудырады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Ключева В.Н. Краткий словарь синонимов русского языка // https://rusneb.ru/catalog/002072_000044_ARONB 30.08.2021.

[2] Александрова З.Е. Словарь синонимов русского языка. Практический справочник. – М., 2022. – 582 с.

[3] Евгеньева А.П. Словарь синонимов русского языка. – Москва, 2002. – 648 с.

[4] Царевская И.В., Тимашева М.В. К вопросу о синонимии существительных в американском и британском сленге // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 2 (часть 2). <https://science-education.ru/ru/article/view?id=21777>

[5] Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. – Москва, 2006. – 278 с.

[6] Лебедева М.Ю. Лаборатория когнитивных и лингвистических исследований. – Москва, 2021. – 186 с.

[7] Норман Ю. Лексическая и грамматическая семантика. – Москва, 2018. – 379 с.

[8] Никитин Н. Курс лингвистической семантики. – СПб., 2018. – 451 с.

[9] Арнольд И.В. Основы научных исследований в лингвистике. – Москва, 1991. – 140 с.

[10] Шелов С.Д., Цумарев А.Э. О парадигматических отношениях в терминологии: вариативность и синонимия // Язык. Культура. Речевое общение. – 2013. – № 2. – С. 42–59.

[11] Лайонзе Дж. Лингвистическая семантика: Введение. – Москва. 2022. – 390 с.

[12] Евгеньева А.П. Синонимические и парадигматические отношения в лексике // Синонимы и их особенности. – Л., 1972. – С. 5-22.

[13] Иванникова Е.А. К вопросу о взаимоотношении понятия варианта с понятием синонима. – Л., 1972. – С. 138-153.

[14] <https://rustxt.ru/synonymizer>

[15] Белов В.А. Функции употребления синонимов в разных типах текста. <https://cyberleninka.ru/article/n/funktsii-upotrebleniya-sinonimov-v-raznyh-tipah-teksta>

REFERENCES

[1] Klyueva V.N. Kratkij slovar' sinonimov russkogo yazyka (Short dictionary of Russian synonyms) // https://rusneb.ru/catalog/002072_000044_ARONB30.08.2021. [In Rus.]

[2] Aleksandrova Z.E. Slovar' sinonimov russkogo yazyka. Prakticheskij spravochnik (Dictionary of Russian synonyms. The practical handbook) . – М., 2022. – 582 s. [In Rus.]

[3] Evgen'eva A.P. Slovar' sinonimov russkogo yazyka (Dictionary of Russian synonyms). – Moskva, 2002. – 648 s. [In Rus.]

[4] Carevskaya I.V., Timasheva M.V. K voprosu o sinonimii sushchestvitel'nyh v amerikanskom i britanskom slenge (On the question of synonymy of nouns in American and British slang) // Sovremennye problemynauki i obrazovaniya. – 2015 – № 2 (chast' 2). <https://science-education.ru/ru/article/view?id=21777> [In Rus.]

[5] Shmelev D.N. Problemy semanticheskogo analiza leksiki (The problems of semantic analysis of lexis). – Moskva, 2006. – 278 s. [In Rus.]

[6] Lebedeva M.Yu. Laboratoriya kognitivnyh i lingvisticheskikh issledovaniy (Laboratory for Cognitive and Linguistic studies). – Moskva, 2021. – 186 s. [In Rus.]

[7] Norman Yu. Leksicheskaya i grammaticheskaya semantika (Lexical and grammatical semantics). – Moskva, 2018. – 379 s. [In Rus.]

[8] Nikitin N. Kurs lingvisticheskoy semantiki (Course of Linguistic Semantics). – SPb., 2018. – 451 s. [In Rus.]

[9] Arnol'd I.V. Osnovy naunyh issledovaniy v lingvistike. (The basics of scientific research in linguistics) – Moskva, 1991. – 140 s. [In Rus.]

[10] Shelov S.D., Cumarev A.E. O parадигматических отношениях в терминологии: вариативность и синонимия (On paradigmatic relations in terminology: variability and synonymy) // Язык. Kul'tura. Rechevoe obshchenie. – 2013. – № 2. – С. 42–59. [In Rus.]

[11] Lajonze Dzh. Lingvisticheskaya semantika: Vvedenie (Linguistic semantics: Introduction). – Moskva, 2022. – 390 s. [In Rus.]

[12] Evgen'eva A.P. Sinonimicheskie i paradigmicheskie otnosheniya v leksike (Synonymous and paradigmatic relations in vocabulary) // Sinonimy i ih osobennosti. – L., 1972. – S. 5-22. [In Rus.]

[13] Ivannikova E.A. K voprosu o vzaimootnoshenii ponyatiya varianta s ponyatiem sinonima. (To the question on the relationship between notion of variant and notion of synonymy). – L., 1972. – S. 138-153. [In Rus.]

[14] <https://rustxt.ru/synonymizer>.

[15] Belov V.A. Funkcii upotrebleniya sinonimov v raznyh tipah tekstah (Functions of using synonyms in different types of texts). <https://cyberleninka.ru/article/n/funktsii-upotrebleniya-sinonimov-v-raznyh-tipah-teksta> [In Rus.]

НОВЫЕ МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ СИНОНИМИИ КАК СЕМАНТИЧЕСКОЙ КАТЕГОРИИ

*Жиренов С.А.¹, Ержанкызы А.²

*¹ канд. фил. наук, ассоциированный профессор, Казахский
национальный педагогический университет

им. Абая, Алматы, Казахстан,

e-mail: Saken82@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4660-0381>

²PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет
им. Абая, Алматы, Казахстан,

e-mail: erzhankyzy91@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0037-3777>

Аннотация. Основным направлением изучения синонимии в лексической системе как семантической категории является теоретическое и практическое совершенствование содержания таких направлений, как семасеология, лексическая парадигма, когнитивная семантика, путем изучения таких вопросов, как пути расширения семантического поля в семантической парадигме, развитие и изменение значения слова, использование смысловых оттенков, преобразование значений слова.

В качестве научной новизны научно-исследовательской работы можно сказать, что синонимы рассматриваются не только как лексическая единица, но и как категория, семантически обогащающая смысл слова, носящая смыслообразующий характер. К тому же, в то время как синонимы в языке изучаются и анализируются в рамках структурной парадигмы, в этом исследовании синонимы рассматриваются как лингвистически проанализированная работа на основе новаторских подходов к изучению, изучаемых в антропоцентрической парадигме.

В ходе исследования было установлено, что большое внимание уделялось изучению близости и дальности в смысловом поле синонимов. То есть создается впечатление, что изучение синонимов вышло из пространства структурной лингвистики и начало входить в

антрополингвистический аспект. Проанализировав исследования в этом направлении, мы выяснили, что появились новые способы изучения синонимов. В нашей статье мы собираемся систематически представить эти новые методы.

Синонимические единицы в языке считаются количественным и качественным показателем богатства словарного запаса языка. По этой причине синонимы являются неотъемлемой частью динамики диахронического и синхронического развития языка. В статье путем рассмотрения вышеуказанных вопросов предполагается показать инновационные модели изучения семантической природы синонимов.

Научная значимость результатов и научных выводов, полученных в ходе изучения семантики синонимов в статье, способствует дополнению теорий лексико-семантического анализа художественных текстов и лингвостилистики.

Практическая значимость изучения синонимии как семантической категории проявляется в том, что фрагменты анализа могут быть широко использованы в лекционных и семинарских работах, читаемых по областям лингвистики художественного текста и лингвостилистики.

В соответствии с целью и задачами исследования синонимии как семантической категории, наряду с методом лингвистического описания и методами стилистико-семантического анализа на основе теоретических выводов применялись методы научный анализа обобщение.

Ключевые слова: синоним, синонимия, семантическая категория, вариативность, денотатив, лингвистика, архисема, дифференциальная сема, контекст, компонент

NEW METHODS FOR STUDYING A SYNONYM AS A SEMANTIC CATEGORY

*Zhirenov S. A.¹, Yerzhankyzy A.²

*¹ Cand. Phil. Sc., Associate Professor, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan,

e-mail: Saken82@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4660-0381>

²doctoral student in the specialty linguistics, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, Kazakhstan,

e-mail: erzhankyzy91@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0037-3777>

Abstract. The study of the semantics of synonymous units is based on linguistic conclusions and principles, positions and patterns concerning the formation of the semantic cognitive content of the word in the fields of linguocognitology, psycholinguistics, linguophilosophy, lexical paradigm, enrichment of the lexico-semantic layer of the language.

Synonymic units in the language are considered quantitative and qualitative indicator of richness of language vocabulary. For this reason, synonyms are an integral part of the dynamics of diachronic and synchronic

development of language. In the article, by considering the above issues, it is supposed to show innovative models for studying semantic nature of synonyms.

The scientific significance of the results and conclusions obtained during the study of semantics of synonymy in the article contributes to the expansion of theories of lexico-semantic analysis of literary texts and linguistic stylistics.

The practical significance of the study of synonymy as a semantic category is manifested in the fact that fragments of analysis can be widely used in lectures and seminars in the fields of literary text linguistics and linguistic stylistics.

The conclusions of the research work shows that in the cognition of the semantic existence of synonymous units in a language, between the degree of semantic proximity of language units and the semantic field, there are thin threads inherent in the invisible nature of language, which improve the content of one of them, and are interconnected with the environment.

In accordance with the purpose and objectives of the study of synonymy as a semantic category, along with the method of linguistic description and methods of stylistic and semantic analysis on the base of theoretical conclusions, methods of scientific analysis generalization were used.

Keywords: synonym, synonymy, semantic category, variability, denotative, linguistics, archiseme, differential seme, context, component

Статья поступила 08.02.2023

УДК 327.7:327

МРНТИ 16.21.49

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.71.4.008>

**ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В
ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ (НА МАТЕРИАЛЕ
ВЫСТУПЛЕНИЙ КАЗАХСТАНСКИХ ПОЛИТИКОВ)**

Жунусова Ж.Н.¹, *Нугуманова А.Н.²

¹док.фил. наук, профессор, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
e-mail: zhanyl08@mail.ru

*²докторант, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
e-mail: aliya-mj@mail.ru

Аннотация. В статье представлен анализ фразеологизмов, применяющихся в речи казахстанских политических деятелей для характеристики общественно-политических процессов. Целью исследования является лингвистическое исследование устойчивых выражений, выявление основных тенденций их функционирования,

а также интенций автора. Научная и практическая значимость статьи заключается в возможности дальнейшего изучения функционирования фразеологизмов в политическом дискурсивном пространстве. Методология исследования основана на комплексном анализе устойчивых выражений, используемых казахстанскими политиками, классификации оценочных фразеологических единиц, а также выявлении тенденций при трансформации. Представлено исследование различных типов модификаций, которые являются отражением национально-культурной картины мира человека. Языковые единицы фразеологического уровня выполняют в национальной лингвокультурной действительности ряд функций, связанных с возможностями идентификации, мировоззренческими способами отражения окружающего мира, а также институциональными и аксиологическими свойствами. Ценность проведенного исследования определяется пониманием того, что различные модификации фразеологизмов в речи политиков являются результатом индивидуального языково-творческого мышления. Политик, изменяя базовую формальную структуру, семантику, привнося разные коннотативные смысловые оттенки фразеологизма, выражает свою эмоциональную оценку переживаний и усиливает основную прагматическую функцию высказывания в политическом дискурсе. Благодаря уникальному языковому и творческому мышлению автора фразеологизмы претерпевают различного рода изменения, находящиеся в тесной взаимосвязи с контекстуальным фоном, ситуацией, прагматической функцией и другими сопутствующими характеристиками политического дискурса. Практическое значение итогов работы определяется возможностью использования результатов исследования в преподавании вузовских курсов по лексикологии и фразеологии, политической лингвистике, теории текста и дискурса.

Ключевые слова: фразеологизм, политический дискурс, политическая лингвистика, коннотация, языковая картина мира, трансформация, языковое манипулирование, экспрессивность

Основные положения

Современная фразеология русского языка активно пополняет свои запасы новыми устойчивыми выражениями благодаря словотворчеству людей, имеющих образное мышление и способных сочетать новые элементы языка в постоянном меняющемся мировоззрении обществе. Основные характеристики фразеологического выражения являются устойчивость, традиционность, постоянство состава. Тем не менее, рассматривая фразеологизмы в контексте дискурсивных проявлений языка, мы можем наблюдать многообразие трансформаций устойчивых форм.

В статье освещается анализ фразеологических единиц, употребляющихся в речи политической деятелей казахстанской

современности. Материалом исследования послужил корпус фразеологических оборотов, полученный путем сплошной выборки из публичной речи и выступлений казахстанских политиков. На основании анализируемого материала были выявлены основные тенденции и закономерности в применении устойчивых выражений, употребление которых дает возможность проанализировать этнокультурное своеобразие политического дискурса и языковой личности политика.

В работе выявлена закономерность в использовании в политической речи чаще фразеологизмов с негативной оценкой, чем с положительной, в каждой из которых прослеживается отождествление с народом. В статье также изучена роль трансформаций фразеологизмов в политической речи, а также представлено исследование нескольких типов модификации. Благодаря использованию трансформированных фразеологизмов, политическое выступление приобретает новые экспрессивно-стилистические свойства.

Введение

Все чаще в современном политическом дискурсе встречаются выражения фразеологического уровня. При анализе языковой личности политика можно отметить, что каждый современный политик в той или иной мере владеет фразеологической компетенцией, которая развивается при его публичных выступлениях. Подобное изменение возможно наблюдать вследствие развития самой языковой личности политика, которая является обладателем индивидуальных качеств речевой деятельности, а также как участник институционального дискурса, способного в публичной речи формулировать мнение, необходимое для потенциальных избирателей. Политические дискуссии – это «шахматная партия, в которой каждое слово, каждый жест выверен и несет нужную информацию» [1, с. 169].

Политический дискурс является одной из форм институционального дискурсивного пространства и подчиняется общепринятым законам функционирования исследуемого языка и речи. Концептуальная репрезентация индивидом реалий политической жизни отображается во фразеологической основе идеологизированного языка, семантическая составляющая которого является когнитивно-ассоциативной основой идентификации языковой личности политика [2].

Дискурс определяется как «сложное коммуникативное явление, включающее, кроме текста, ещё и экстралингвистические факторы» [3, с. 6]. Между дискурсом и социальными системами существуют сложные отношения, так как «дискурс – это категория, используемая как социальными теоретиками, так и аналитиками и лингвистами» [4, с. 131].

Материалы и методы исследования

Материалом исследования послужили фразеологизмы, полученные результатом сплошной выборки из публичных выступлений политиков Казахстана с 2007 по 2022 год. В работе были использованы следующие методы исследования: описательно-семантический, метод компонентного и контрастивного анализа.

Результаты и обсуждение

Для современного политического дискурса характерно использование идиоматических единиц всех известных типов. В речевых выступлениях современных политиков наблюдается использование фразеологизмов с яркой коннотацией, суть которой заключается в оценке той или иной ситуации и ее участников.

Проанализировав тексты политических выступлений, мы можем отметить, что в них фразеологические единицы применяются в выборочном порядке при характеристике общественно-политической деятельности, а также оценке действий конкретного политика или власти как таковой. В данном исследовании был проведен анализ фразеологизмов, применяющихся в политическом дискурсивном пространстве, а также осуществлена классификация данных единиц на фразеосемантические группы.

Данное деление позволило выявить следующую закономерность: в политическом контексте чаще всего применяются фразеологизмы с негативной оценкой. Подобные приемы используются не только для того, чтобы отрицательно обозначить деятельность того или иного политика, но также и для отождествления себя с электоратом, которые могут также быть недовольны данной политической ситуацией. Такие устойчивые выражения, как *нечистые руки*, *кормить пустыми словами*, *строить воздушные замки*, *навешивать ярмо* и др. представляют собой группу фразеологизмов, содержащие в своем значении семы «обман», «предательство». В обществе неприемлемо распространение ложной информации и пустых обещаний, а также осуждаются поступки, не имеющие конкретных результатов:

«И если мы все время будем в догоняющих, «глотать пыль» за другими, тогда мы никогда не поднимем Казахстан» (Н.А. Назарбаев, 2011), *«Критически важно, чтобы выделяемые средства не ушли в песок, как это бывало много раз»* (К.-Ж. К. Токаев, 2020).

Современные политики, несмотря на преобладание негативных характеристик в речи, стремятся к положительному оцениванию ситуаций, отдельных личностей и их характеристик, проделанной работы или же позитивного прогнозирования предстоящей: *создать с нуля*, *почивать на лаврах*, *жить в согласии*, *расставить все точки над «и»* и др. Положительно оценивается и само население, тем самым еще раз подчеркивается связь с ним: *«Наше поколение родилось под*

счастливой звездой – мы живые свидетели и активные участники зарождения и становления нового Казахстана» (Н.А. Назарбаев, 2018).

В связи с этим, мы можем отметить, что в политическом дискурсивном пространстве фразеологические единицы являются языковыми знаками, которые реализуют и репрезентируют представления носителей языка об общественно-политическом компоненте языковой картины мира.

Как известно, в пространстве политического дискурса фразеологизмы употребляются не в изолированном виде [5], а в тесном взаимодействии друг с другом. Они впоследствии претерпевают различные трансформации и модификации, образуют знаковую совокупность, в свою очередь отражающая существенные характеристики языковой личности публичного деятеля.

Речевые изменения требуют от носителей языка творческого подхода к выражению мыслей, чувств и вообще к самовыражению в речи. Современному публичному деятелю для того, чтобы не потеряться в общей массе политической арены, необходимо развиваться, реагировать на постоянные вызовы окружающего мира с учетом посыла времени, стараясь при этом не стирать свою индивидуальность на фоне безликой толпы. Нужно создать эффект, который будет дальше развиваться и не теряться, а также подчеркнуть свою индивидуальность, используя в своей речи запоминающиеся формулировки. Больше всего это утверждение касается политического дискурса, ведь видным публичным деятелям необходимо учитывать степень влияния своих выступлений на избирателей, что благоприятно скажется на их карьере и привлечет внимание сторонников их общественно-политических взглядов. В науке трансформация понимается как «любое отклонение от общепринятой нормы, закреплённой в лингвистической литературе, а также импровизированное изменение в экспрессивно-стилистических целях» [6, с. 7]. Также необходимо отметить, что фразеологизмы с негативным коннотативным значением чаще подвергаются изменениям, чем выражения с позитивной оценкой, поскольку они часто используются для усиления выразительности [7].

В результате трансформаций фразеологизмы в речи иногда приобретают новые экспрессивно-стилистические свойства. Таким образом, речь становится ярче и разнообразнее, а фразеологические единицы остаются узнаваемыми, запоминающимися и привычными. Рассмотрим ниже несколько примеров трансформаций из публичных выступлений:

«Все понимают, что правительство «откармливает» народ пустыми словами» (Ж.М. Дайрабаев, 2022).

В данном высказывании мы можем наблюдать трансформацию на лексико-грамматическом уровне фразеологизма *кормить обещаниями*. В первоначальной форме глагол *кормить* был заменен на слово *откармливать*, значение которого заключается в усиленном питании

кого-то, доведения до тучности. Таким образом, данное высказывание еще сильнее ставит акцент на том, что народ «откормлен» и доведен до крайнего состояния. Следовательно, данная трансформация была использована для интенсификации языкового значения фразеологизма. Следующее преобразование заключается в замене компонента *обещаниями* на *словами*, а также адвербиальным расширением *пустыми*, сохраняя тем самым синонимическое значение, но привнося уже оттенки дополнительной семантики.

Аналогичному изменению подвергается следующее фразеологическое выражение в высказывании:

«Ничто, никакие моральные ограничения и принципы не способны задержать ловцов за призрачной птицей удачи от западной псевдокультуры» (КНПК, 2016).

Фразеологизм *поймать/словить удачу за хвост* семантически узнаваем, однако он претерпел трансформационные изменения в грамматическом плане: усечение компонента *за хвост*, расширение выражения *призрачной птицей*, тем самым подчеркивая невозможность получить необходимую удачу.

Далее в примере мы можем увидеть похожую трансформацию, но имеющую свои особенности:

«Наш народ хорошо научился «отделять котлеты от мух», реальную политику от мыльных пузырей неприкрытого популизма» (Б. Жумагулов, 2007).

В данном высказывании фразеологизм *отделять котлеты от мух* предстает в неизменном виде, однако по его аналогу строится следующая часть высказывания, в его структуре присутствует также устойчивое выражение *мыльный пузырь*. Таким образом, вторая половина предложения строится на примере первого, сохраняя его семантическое значение.

«Несмотря на то, что для партии это был первый «блин» в Мажилесе, он не оказался для нас комом» (А.О. Конуров, 2016).

В вышеописанном высказывании также использован прием расширения фразеологизма, однако в данном примере это выражение разделено между собой и усилено частицей *не*, тем самым придавая противоположное значение фразеологизму.

«Пришло время разбить этот «стеклянный потолок» и отмыть до блеска этот «липкий пол» – устранить все искусственные барьеры» (К.Ж. Абден, 2022).

Данный пример отличается от уже приведенных выше тем, что в высказывании можно ошибочно выделить трансформированный фразеологизм *достигнуть потолка*, так как существительное *потолок* в одном из своих определений означает «предел, предельная степень чего-либо». Однако в этом случае мы можем определить два известных англоязычной лингвокультуре фразеологизма *стеклянный потолок* и

липкий пол. Первый фразеологизм несет в себе значение «невидимые и формально не обозначенные барьеры, которые препятствуют карьерному росту женщин» [8, с. 116]. А второе выражение означает «систематическую ситуацию, когда женщины долго остаются на низших позициях в служебной иерархии» [8, с. 117]. Но поскольку данные фразеологизмы еще не распространились на общеупотребительном уровне, их понимание может быть воспринято неполно или ошибочно.

Таким образом, языковые единицы фразеологического уровня выполняют в национальной культурно-языковой картине мира ряд функций, связанных с возможностями идентификации, мировоззренческими способами отражения действительности, институциональными и аксиологическими свойствами [9]. Трансформации фразеологизмов обычно понятны адресатам, так как строятся известным в языке способом, по уже имеющимся моделям или аналогиям, но их значение формируется контекстным окружением. В современном политическом дискурсе наблюдается также частое окказиональное употребление фразеологизмов. Нередко отдельные трансформации фразеологизмов являются закономерным проявлением гибкости и диалогичности в употреблении фразеологизмов.

Заключение

В мире современной коммуникации употребление фразеологизмов в политическом дискурсе служит для выражения коммуникативно-прагматической интенции представителя дискурсивного пространства, в том числе и политического деятеля. В своей публичной практике выступающий сталкивается с условиями, определенным образом определяющими порождение фразеологических единиц выражения своих мыслей.

Согласно проведенному исследованию, мы смогли прийти к выводу, что современные политики стремятся к избирательному употреблению фразеологизмов, которая в большинстве случаев вытекает в тенденцию использования их с негативной коннотацией. Так или иначе, изменяя основную формальную структуру, семантику, вводя в значение фразеологизма различные коннотативные оттенки, тем самым коммуникант выражает свои эмоциональные оценки, чувства, мировоззренческие установки, усиливая прагматическую функцию высказываний в политическом дискурсе.

Также необходимо отметить, что в проанализированных нами примерах большую часть трансформаций фразеологических единиц занимают лексико-грамматические изменения, суть которых заключается в усечении или расширении компонентного состава фразеологизма. Таким образом, в них сохраняются отдельные части (элементы) устойчивого выражения и не нарушается семантическая связь между компонентами.

На основании вышесказанного мы можем заключить, что при анализе фразеологизмов, употребляемых в политической речи, предоставляется возможность выявить ценностные приоритеты участников публичных выступлений, а также определить качество языковых средств при организации коммуникативно-дискурсивного пространства.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Нугуманова А.Н. Политический дискурс и дискурсивное пространство: к вопросу возникновения понятий // Инновационная траектория развития лингвистических исследований в современном мире: сборник научных трудов. – М., 2021. – С. 188-193.

[2] Сопова И.В. Фразеология и лингвокультура в формате политического дискурса // Научный результат. Вопросы теоретической и прикладной лингвистики. – 2016. – №1 (7). – С.53-57.

[3] Алефиренко Н.Ф. Текст – Дискурс – Язык // Русская филология. Украинский вестник. – 2007. – №2. – С. 3-7.

[4] Fairclough N. Critical Discourse Analysis. The Critical Study of Language. – Routledge, 2010. – 591 p.

[5] Rebrina L., Malushko E. Representation of Mnemic Process of Memorization in German: Constant Features. // Ibid, 2017. – P. 233-238.

[6] Гусейнова Т. С. Трансформация фразеологических единиц как способ реализации газетной экспрессии: дисс. ... к. филол. н. – Махачкала, 1997. – 188 с.

[7] Helan A. & F. Ali Najwa. Особенности использования фразеологизмов в российском политическом дискурсе // Journal of the College of languages. – 2021. – С. 208-219.

[8] Констатинова А.А. Когнитивно-дискурсивный анализ функционирования идиомы Glass Ceiling в американских социальных медиа // Вестник МГУ: Серия 10. Журналистика. – 2022. – № 2. – С. 111-135.

[9] Третьякова И.Ю. К вопросу об окказиональных модификациях фразеологизмов в политическом дискурсе // Гуманитарные науки. – 2015. – №2 (30). – С.124-129

REFERENCES

[1] Nugumanova A.N. Politicheskii diskurs i diskursivnoe prostranstvo: k voprosu vozniknoveniya ponyatii (Political discourse and discursive space: on the question of the emergence of concepts) // Innovatsionnaya traektoriya razvitiya lingvisticheskikh issledovaniy v sovremennom mire: sbornik nauchnykh trudov. – M., 2021. – S. 188-193. [in Rus.]

[2] Sopova I.V. Frazеologiya i lingvokul'tura v formate politicheskogo diskursa (Phraseology and linguoculture in the format of political discourse) // Nauchnyy rezul'tat. Voprosy teoreticheskoy i prikladnoy lingvistiki. – 2016. – №1 (7). – S.53-57 [in Rus.]

[3] Alefirenko N.F. Tekst – Diskurs – Yazyk (Text – Discourse –

Language) // Russkaya filologiya. Ukrainskii vechnik. – 2007. – №2. – S. 3-7. [in Rus.]

[4] Fairclough N. Critical Discourse Analysis The Critical Study of Language. Routledge. – 2010. – 591 p.

[5] Rebrina L., Malushko E. Representation of Mnemic Process of Memorization in German: Constant Features // Ibid, 2017. – P. 233-238.

[6] Gusseyanova T. S. Transformatsiya frazeologicheskikh yedinit kak sposob realizatsii gazetnoy ekspressii (Transformation of phraseological units as a way of implementing newspaper expression). – Makhachkala. 1997. – 188 s. [in Rus.]

[7] Helan, Ahmed & F.Ali, Najwa. Osobennosti ispol'zovaniya frazeologizmov (Usage Features of the phraseological units in Russian political Discourse) // Journal of the College of languages. – 2021. – S. 208-219. [in Rus.]

[8] Konstatinova A.A. Kognitivno-diskursivnii analiz funktsionirovaniya idioms Glass Ceiling v amerikanskikh sotcialnyh media (A cognitive-discursive analysis of the properties of the Glass Ceiling idiom in American social media) // Vestnik MGU: seriya 10. Zhurnalistika. – 2022 – № 2. – S. 111-135. [in Rus.]

[9] Tret'yakova I.Yu. K voprosu ob okkaziolnal'nih modifikatsiyakh frazeologizmov v politichesom diskurse // Gumanitarnie nauki. – 2015. – №2 (30). – S.124-129. [in Rus.]

САЯСИ ДИСКУРСТА ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІҢ ЖҰМЫС ІСТЕУІ (ҚАЗАҚСТАНДЫҚ САЯСАТКЕРЛЕРДІҢ СӨЗ СӨЙЛЕУ НЕГІЗІНДЕ)

Жунусова Ж.Н.¹, *Нугуманова А.Н.²

¹фил.ғыл.док., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

e-mail: zhanyl08@mail.ru

*²докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

e-mail: aliya-mj@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада қоғамдық-саяси процестерді сипаттау үшін қазақстандық саяси қайраткерлердің сөйлеуінде қолданылатын фразеологиялық бірліктерді талдау ұсынылған. Зерттеудің мақсаты-тұрақты өрнектерді лингвистикалық зерттеу, олардың жұмыс істеуінің негізгі тенденцияларын, сондай-ақ автордың қарқындылығын анықтау. Мақаланың ғылыми және практикалық маңыздылығы саяси дискурсивті кеңістіктегі фразеологиялық бірліктердің қызметін одан әрі зерттеу мүмкіндігі болып табылады. Зерттеу әдістемесі қазақстандық саясаткерлер қолданатын тұрақты өрнектерді кешенді талдауға, бағалаудың фразеологиялық бірліктерін

жіктеуге, сондай-ақ трансформация кезіндегі үрдістерін анықтауға негізделген. Адам әлемінің ұлттық-мәдени бейнесінің көрінісі болып табылатын модификациялардың әртүрлі түрлерін зерттеу ұсынылған. Фразеологиялық деңгейдің лингвистикалық бірліктері ұлттық лингвомәдени шындықта сәйкестендіру мүмкіндіктеріне, қоршаған әлемді бейнелеудің дүниетанымдық тәсілдеріне, сондай-ақ институционалдық және аксиологиялық қасиеттерге байланысты бірқатар функцияларды орындайды. Жүргізілген зерттеудің құндылығы саясаткерлердің сөйлеуіндегі фразеологиялық бірліктердің әртүрлі модификациялары жеке лингвистикалық ойлаудың нәтижесі екенін түсінумен анықталады. Саясаткер негізгі формальды құрылымды, семантиканы өзгерте отырып, фразеологизмнің әртүрлі коннотативті семантикалық реңктерін енгізе отырып, тәжірибені эмоционалды бағалауды білдіреді және саяси дискурста мәлімдеменің негізгі прагматикалық қызметін күшейтеді. Автордың ерекше тілдік және шығармашылық ойлауының арқасында фразеологиялық бірліктер контекстік фонмен, жағдаймен, прагматикалық функциямен және саяси дискурстың басқа да ілесіп сипаттамаларымен тығыз байланысты әртүрлі өзгерістерге ұшырайды. Жұмыс нәтижелерінің практикалық маңыздылығы лексикология және фразеология, саяси лингвистика, мәтін және дискурс теориясы бойынша жоғары оқу орындарының курстарын оқытуда зерттеу нәтижелерін пайдалану мүмкіндігімен анықталады.

Тірек сөздер: фразеологизм, саяси дискурс, саяси лингвистика, коннотация, әлемнің лингвистикалық бейнесі, трансформация, лингвистикалық манипуляция, экспрессивтілік

FUNCTIONING OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN POLITICAL DISCOURSE (ON THE MATERIAL OF SPEECHES OF KAZAKH POLITICIANS)

Zhunosova Zh.N.¹, *Nugumanova A.N.²

¹Doc.Phil.Sc., Professor, Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
e-mail: zhanyl08@mail.ru

*²doctoral student, Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
e-mail: aliya-mj@mail.ru

Annotation. The article presents an analysis of phraseological units used in the speech of Kazakh politicians to characterize socio-political processes. The purpose of the study is a linguistic study of set expressions, identifying the main trends in their functioning, as well as the intentions of the author. The scientific and practical significance of the article lies in the possibility of further study of the functioning of phraseological units in the political discursive space. The research methodology is based on a comprehensive analysis of set expressions used by Kazakh politicians, the classification of evaluative phraseological units, and the identification of trends in transformation. A

study of various types of modifications, which are a reflection of the national and cultural picture of the human world, is presented. Phraseological level linguistic units perform a number of functions in the national linguocultural reality related to the possibilities of identification, worldview ways of reflecting the surrounding world, as well as institutional and axiological properties. The value of the study is determined by understanding that various modifications of phraseological units in the speech of politicians are the result of individual language-creative thinking. The politician, changing the basic formal structure, semantics, introducing different connotative semantic shades of phraseological units, expresses his emotional assessment of experiences and enhances the main pragmatic function of the statement in political discourse. Thanks to the unique linguistic and creative thinking of the author, phraseological units undergo various kinds of changes that are closely related to the contextual background, situation, pragmatic function and other accompanying characteristics of political discourse. The practical significance of the results of the work is determined by the possibility of using the results of the study in teaching university courses in lexicology and phraseology, political linguistics, text theory and discourse.

Key words: phraseological unit, political discourse, political linguistics, connotation, linguistic picture of the world, transformation, linguistic manipulation, expressiveness

Статья поступила 21.12.2022

UDC 811

SRSTI 16.21.51

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.71.4.009>

THE MONGOLIAN LANGUAGE LAYER IN WORK

«SHEZHIRE-I TERAКIME»

*Kenzhalin K.K.¹, Baltabay D.A.²

***¹PhD, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, Kazakhstan,
e-mail: kenkk@mail.ru**

**²doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, Kazakhstan,
e-mail:baltabayev.dosjan@mail.ru**

Abstract. We know that many scientific studies on the origin, stages of formation and development of words common to the Turkic-Mongolian languages are at a hypothetical level. Moreover, the centuries old historical and cultural, geographical connection has led to the emergence of common

lexical units in the Turkic and Mongolian languages. This article examines the linguistic peculiarities of Mongolian words in the material of the historical work «Shezhire-i terakime», studies their use in the Turkic and Mongolian languages, and describes their semantic nature. The study also includes a comparative analysis of the relationship between the lexical layer of historical work in the Chagatai and Mongolian languages. The lexical-semantic analysis of the words considered as Mongolian words *aymaq*, *kurultai*, *sheshen*, *nuker*, *olzha*, *mergen* have been carried out.

The research article notes that the word *aymaq* in the Kazakh language comes from the Mongolian word *aimag* (administrative division), the word *qurultai* is formed from the verb - *qur*, that the *chechen* word comes from the Mongolian roots *shesh*, *che*, *sas*, *tsas*, *tsatz*, that the word *nuker* coincides with the Mongolian word *nuker* (comrade, friend), the word *olzha* in the Mongolian language *olzha*, *olbor*, *olz*, it is scientifically studied that the word *mergen* in the Kazakh language comes from the Mongolian root *mergen* (sniper). The use of the analyzed words in aphorisms in the Turkic-Mongolian languages reflects the practical content of the article. The definition of the etymology of Mongolian words in the Turkic languages, the analysis of their semantic features are the main objectives of the research article. The analyses of phonetic changes, morphological structures, semantic features of Mongolian words, identified in the reviewed work, have been conducted.

Key words: Turkic-Mongolian languages, historical lexicology, lexical layer, semantics, Mongolian words, Shezhire-i terakime, Altaic languages, theory of Altaic languages, comparative historical method

Basic provisions

“Shezhire-i terakime” is a medieval work written in the Chagatai language, where, along with ancient Turkic elements, Arabic, Persian, Mongolian words are often found in the lexical layer. The article made a semantic analysis of the Mongolian elements used in the language of the work. The similarities and differences in the comparison of linguistic units, considered as Mongolian words, with the materials of other close and related Turkic languages are studied. When studying the relationship between the Turkic and Mongolian languages in comparative Altai linguistics, Turkology and Mongolian studies, sound coincidences, grammatical entities, and lexical units are mainly considered as the object of study. Therefore, we have set ourselves the goal of identifying the historical changes and historical development of linguistic units found in a historical work.

Introduction

The study of the nature of the Turkic-Mongolian linguistic association, i.e. the problem of determining the genetic relationship, relations, influence of the Turkic and Mongolian languages on each other, forms the basis of research in Altaic studies. In the issue of determining the nature of commonality and

similarity in the phonological, lexical, morphological, syntactic systems of the Altaic languages, the most extensive empirical material accumulated in the Turkic and Mongolian languages has been chosen as the core for arguing their scientific views by Altaic linguists. The main reason for this approach is that the history of ethnocultural and linguistic ties between the Turkic and Mongolian peoples. They are closely connected with the ethnogenesis of many peoples who inhabited Central Asia, with the history of their ethnic culture, the significance of centuries of history, ethnocultural, linguistic ties and relations between the Turkic and Mongolian peoples.

The words common to the Turkic-Mongolian languages can be divided into three categories: 1) generating stems (roots); 2) ancient and medieval borrowings from the Turkic language into Mongolian; 3) Mongolisms in the Turkic languages. On the basis of such linguistic categories, an etymological analysis of Mongols was made in the work "Shezhire-i terakime", attention was focused on historically phonetic, morphological, semantic changes in language units. When studying the history of the formation of elements common to the Turkic-Mongolian language, materials relating to the Altaic, Turkic-Mongolian, Tungus-Manchurian language associations, their language dialects were taken as a basis.

The long historical relationship between the Mongols and the Turks has led to the emergence of bilateral (from Turkic to Mongolian languages or vice versa) input elements in the Turkic and Mongolian languages, as well as in their dialects. Since a certain group of borrowed words is firmly entrenched in the vocabulary of each of the Turkic, Mongolian languages, their identification and the exact establishment of the chronological terms of their borrowing causes some difficulties.

Materials and methods

The commonalities and similarities between the Turkic and Mongolian languages can be clearly seen both in the language of the literary heritage and in the language of historical works, comparing the language units in the modern and ancient lexical layer. On this basis, a medieval historical work has been taken as the object of the research article - the work of the Khiva Khan Abulgazy Bahadur "Shezhire-i terakime". "Shezhire-i terakime" is a medieval work containing extensive information concerning the history, culture, ethnography of the Turkic peoples, the names of lands and waters. The historical work was written in the 17th century in the Chagatai language. This work is a valuable source in its meaning and content for the Turkic peoples. One of the scientists who first translated into Russian and made a scientific-comparative-historical analysis is A. G. Tumansky. Most of the subsequent studies were written on the basis of the works of A. G. Tumansky. Scientist A.N. Kononov was the first to carry out deep linguistic studies of the work "Shezhire-i terakime" (A.N. Kononov. Pedigree of the Turkmens. Composition of Abu-l-Ghazi Khan of Khiva, 1958). The research of the scientist included

the formation of anthroponyms, toponyms, ethnonyms in the text of the work and a description of their phonetic, morphological, syntactic features. A. N. Kononov compared all versions of the work “Shezhire-i terakime” (there are 7 versions in total) and scientifically investigated their commonality and differences. In addition, linguistic studies of the Turkish scientist Z. K. Olmez (Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü), Ankara-1996) can be attributed to studies related to the language of a historical work.

In determining the theoretical conclusions of the article, the methods of analysis, semantic analysis, descriptive (descriptive), historical-comparative (comparative), historical-comparative (typological), phonetic, morphological were used.

Results

The definition of lexico-semantic features, morphological identity, the scope of use of the Mongolian languages found in the work “Shezhire-i terakime”, comparison with the facts of related languages is important in establishing historical continuity between the Turkic and Mongolian languages. In the Turkic and Mongolian languages, there are many lexical-semantic and grammatical features common to all languages of the Altaic family. The presence in the vocabulary of the Turkic and Mongolian languages of a huge number of common words that cannot be unequivocally called Turkic or Mongolian testifies to the depth of the historical connection between the two groups of languages. The mixing of linguistic elements in the Turkic and Mongolian languages, the formation of common roots are always based on two factors: the first of them is genealogical, related to family ties, and the second is interlingual lexical transformations. The comparative-historical method plays an important role in the possibility of revealing the primordial nature of the word-formation structures of the Mongolian and Turkic languages. A feature of this approach is that it considers the facts of the compared languages from a historical point of view.

Discussion

One of the mongolisms found in the work “Shezhire-i terakime” is *aymak*. For example: *Bu yigirmi törtin tugganlarga aymaq tidiler. Asly omaq turur. Omaqning magnasy urug timek bolur* (Those born at twenty-four were called aimak. The meaning of the word aimak, omak is ru (clan), tribe [1, p.158]).

In Mongolian, the word *aimak* is used in the form *aimag*. The word *aimag* has the following meanings: 1. Tribe ; Mongol, *tureg* ≈ *uud* Mongolian, Turkic tribes; *nuudelchin* ≈ *uud* nomadic tribes; 2. region (administrative division); *Bayan-Olgii, Uvs, Khovd* ≈ *uud* regions of Bayan-Olgii, Uvs, Khovd; 3. (in nature, life) view, world, head; amtny animal world; *urgamlyn* ≈ flora; ac *tuuraitny* ≈ species of ungulates; *uet kholtniy* ≈ *ayaqtylar* of the

generation of the world; 4. (language) system, class; *ugsiyn* ≈ part of speech. In Mongolian, the word *aimak* is also used in the forms *aimaglal*, *aimaglakh*, *aimaghuula-kh*. At the same time, in the Mongolian language, the action is denoted by the suffix *-x*. For example, the word *aimaglal* in the Mongolian language means semantic meanings: 1. "tribe formation, division into tribe"; 2. "regional division"; 3. "species division (in nature), generic division, division into chapters"; 4. "(in language) division into parts of speech". Word *aimagla-x*: 1. Zoning, division into regions; 2. (phenomenon of nature) speciation, division into genera, division into chapters. *Aimagluula-x*: 1. divide into zones (administration); 2. (nature) divided into species, divided into genera, divided into chapters [2, p. 27].

G. Derfer in his study "Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen" indicates that the word *aimak* was borrowed from the Mongolian language and used in the form *aymaq*, *oymak* [1, p. 332].

The word *aimak*, Mong. *aimag*, (assembly, combination of closely related types of something) occurs in two meanings: 1) a) in the medieval Mongols, this term was understood as a union, an association of kindred families, (sub-tribe or, rather, a phratry); b) among the Turkic peoples, this word is more often in the form *uymak* ~ *oymak* in a slightly different meaning: "According to the Turkish dictionary of Vefik Pasha, the ulus is divided into or, il - into uymaks, uymak - into *boyi*, fight - into *uruks* (births)" 2) The term *aimag* also refers to nomadic tribes of mixed origin. In the Turkic languages, this word occurs in the forms: *omac*, *omak*, *umak*, *obak*, *both*; in the Mongolian language: *umuk*, *obog*, *oboh* 'clan', 'a kind of union of blood relatives'. Abul-Ghazi unlawfully equates *aimag* and *omak*; *aimag* is a significantly larger ethnic subdivision than *omak*. According to L. Budagov, the word قياميو، قىموا، قىاميا *kolen*, rod, come from the root قىمويوا "Consider", "Follow (example)", "stand up"[3, p. 94].

In the Kazakh language, the word *aimak* forms a synonymous series with the words *atyrap*, *atyrtau*, *alap*, *olke*, *onir*, *duan*, *ulayat*. In modern Turkic languages, the word *aimag* is more often used in the sense of "administrative division, a certain territorial region" than in the original semantics of "ru (genus), tribe, country".

One of the mongolisms found in the work "Shezhire-i terakime" is *quraltay* / *quryltay*. For example: *Siz altı ogulning her biringizdin tört ogul bolup, barçası yigirmi tört padishahzade bolup siz altıngızdın bashqa men andın qorqa turur men dünyelik üçün agyzlaryngyz ala bolur tip Kün Han Irqyl Hacening sözini qabul qylyp ulug quraltay qyldy* (Spoken by Yrkyl Kazhy "I fear that six sons each born of four sons will become twenty-four sultan princes and will fight for the throne", having heard Kun-khan formed a great kurultai [1, p.151].

Quraltay / *quryltay* - a name characteristic of the Mongolian and Turkish peoples. In the modern Kazakh language, it is used in the meaning of (great assembly) (congress). The Mongolian word *khuraldaan* also has the meaning

quryltai. The root of the infinitive, the initial form of the verb *quru*, *qurau* is also the word *құр*. The verbs *quru*, *qurau* in the phrases etc. mean to create, form. The meaning of the verb *khurak* in the Mongolian language corresponds to the verb *qurau*. There are differences in the Kazakh *quryl* and Mongolian *khural* meanings, the first is a verb, and the second is a noun. When attached to the word *khural* suffix *-daan*, the word *khuradaan* was created, which in translation from the Mongolian language means *kurultai*, *mazhilis*, *council*. Looking at these examples, we see that the Mongolian word *khuraldaan* entered our language with a slight change [4, p. 142].

In the Mongolian language, the word *khural* is used in two different roots: *khural* 1) construction, assembly; $\approx$ *hiykh* organize, hold a meeting; $\approx$ *aar kheleltseh* to talk at the meeting, discussion at the meeting; $\approx$ *yn terguulegchid* management meetings; $\approx$ *khui maslikhat*, meeting, council; *namyn party* meeting; theirs is a great structure, a higher assembly, a congress; *baga* $\approx$ subcongress, congress, conference, congress of representatives; *bug e* $\approx$ plenum; $\approx$ *neeh* opening of the apparatus, opening of the meeting; $\approx$ *heeh* closing the device, closing the meeting; $\approx$ *tarakh* convening a meeting.; 2) (religious) Friday prayer meeting, *zhuman* prayer. The word *khuraldaan* is used in the Mongolian language in the meaning of “*kurytai*, meeting, conference, council” [2, p. 629]. In the same way, with the word *khural*, we can see root words in proverbs and sayings of the Mongolian language: *Zuu khuraaval suh boldog*, *suh khuraaval sum boldog* (pr). If you collect needles, you will make an ax, if you collect axes, you will get a temple. Here the word *khuraaval* is used in the meaning of *collect* [5, p. 117].

G. Dörfer considers *kura-* an intensive form from *kur-* to gather, but he also disputes the connection mong. *quri* - gather, Turk. *qura-* from türk *qur-* to build to pull (bow). Mong. (and other) parallels to *kura-*. G. Ramstedt considers Kir., Sart., Shor *qura-* borrowing from Mong. languages *quri* - *ja* > *qura* -, and mong. *quri* -, *qura* – “to gather” compares with Turkic. *qur-* “to arrange”. The last comparison, due to semantic discrepancies in the verbs, seems not entirely reliable (*qur-* build) [6, p.158-159].

It can be seen from the “Old Turkic Dictionary” that the word is used in the sense of *quriltaj* - folk gathering: *Oguz qagan uluq quriltaj çaqirdi* [7, p. 468].

Regarding the word *kuryltai*, the Dictionary of the Kazakh Literary Language reflects four different semantic meanings: 1. his. Official council of the Turkic-Mongolian nobility; 2. Assembly, convened in the XV-XVIII centuries to resolve the most important issues in the Turkic states, including the Kazakh Khanate; 3.official. The highest body of state power in the countries of Central Asia, such as Turkmenistan, Uzbekistan, Tajikistan; 4. political. < Russian. congress > is the primary meeting of parties, movements and other public associations on the most important issues [8, p.433]. Looking at the forms *quraltay* / *quryltai* / *huradaan*, one can see that they have the same semantic meaning, the root is *qur* / *-qura* / *-khural*.

One of the Mongolisms found in the work "Shezhire-i terakime" is *çeçen*. The following usage of this word is presented in the historical work: *Çeçen* actions are represented by historical words: *Ol aqylly ve togushly ve mirgen çeçen hünerli her maqamga ve her yolga yürümekni bile turgan ve hanga inaq boldu* (He was a smart sniper, a wise, eloquent and intelligent man, who knew where he was going) [1, p.191].

In Mongolian, the word *tsetsen* is used in this sense. B. Bazylkhan "Mongol-Kazakh Tol" *tsetsen*: 1. Orator, Cicero, eloquent, orator, Chrysostom, master of words; ≈ hun speaker; ≈ tselmen ≈ arrow of the word (orator), pious, chrysostom; ≈ angular oratorical word, proverb, saying; ≈ *ug tzeezhind*, *tsetseg navch uuland* oratorical word at the beginning, on the mountain gulsheshek (proverb); 2. portable. loader, loader, direct (gun) [2, p.700].

Whatever changes take place in the lexical structure of the ancient Mongolian language and the modern Mongolian language, the word *tsetsen* in its ancient form has retained an unchanged lexical and phonetic specificity. In addition, the word *tsetsen* is found in the Turkic-Mongolian, Tungus-Manchurian languages, which originated from the Altaic group, having undergone minor sound changes. And the semantic meaning of this word, depending on the development of society, to a certain extent had a different meaning. The word *tsetsen* in the meaning of "smart, wise" is also found in Mongolian proverbs. For example:

Ikh ined etses tee nulimstay tsetsen (Strong laughter leads to wise tears at the end) (equivalent: He who laughs last laughs well) [5, p.58].

Erguu tsetsen khoyor yarzh chadakhgyy, temee yamaa khoyor morgoldozh chadakhgyy (pr). A smart man and a fool cannot talk, a camel and a goat cannot butt heads [5, p.162].

Oolior tsavchaad uran boldoggy, olnyg heleed tsetsen boldoggy (pr). Working with the body, you will not become skillful, talking a lot, you will not be smart [5, p.129].

Hun tsetsen ch helehees naash maddegy, tsaas nimgen ch chichihees naash tsoordoggy (pr). Although a person is smart, he himself will not guess until you say that the paper, although thin, will not tear until you pierce it [5, p.157].

According to the Comparative Dictionary of the Tungus-Manchu Languages, the word *tsetsen* in the Tungus-Manchu languages occurs in the form chechen: *chechen (um)* Chechen [< mo.] Ald, Nrch, Z, Nrch, Uchr, (sechen Tng) 1. Mind, mind; 2. Genius; smart, sensible, reasonable; Cx, Urm is fast (in walking - about a deer); Urm neat (of a person); Tng is hardworking; Tng daring; mo. *cecen* is wise th, smart, smart, metny (about a gun); sage, wisdom accuracy; Boer. Sese(n) sage, wise, wisdom [9, p. 422].

Judging by the fact that in the Tungus-Manchu languages the forms *chechen*, *sesen* are preserved, it can be seen that this word has been unchanged for a very long time in the languages belonging to the Altaic group. In the languages of small peoples, such as Evenkia, Sakha, Buryat, etc., the word

Chechen is used in the meaning of “reason, mind”, “genius, mind”, “business, hardworking”. In general, the word *tsetsen*, along with the forms *sesen*, *chechen*, is used in the Kazakh language as *sheshen*. And the word *sheshen* itself is often used in the Kazakh language - in the meaning of “selective, selectively speaking person” There is a proverb in the Kazakh language: “*Batyr myn kol bastaida, sheshen tar zherde soz bastaida*”. The word *sheshen* in the Kazakh language in the meaning of “smart, word, dilmar” is used in the same meaning in the Kyrgyz, Uzbek, Karakalpak, Bashkir languages as *shechan // sasan*.

In the Turkic languages there are words associated with the word *sheshen*, which is the verb *sheshensu, sheshensinu*. While the Uzbek language uses the word *chechan* to mean “blacksmith, master”, the Tuvan language uses the word *chechen* meaning “beautiful, artistic”. In the Mongolian, Buryat, Kalmyk languages, the words *tsatsen, sese(n), tsatse*, along with the meanings “genius, clever man, sage, witty”, mean “shooter, well-aimed, aiming”. The word *Chechen // Sasan* in the meaning of “marksman” is also found in the Altai, Yakut, Tuvan languages. In the Mongolian languages, the words *saserkhuu, sasarkhehe* are used in the meaning of “boasting about intelligence, ingenuity” and “orating, cleverness”. In this meaning, in the Kyrgyz, Altai, Yakut languages, there is a form of *checherke, sasaarga (checheer + geer)*. And in other Turkic languages, the form *sheshensu* is used [10, p.222].

The root word *sheshen -shesh-* (*chech, sas, tsas, tsats*) can be a common word for Turkish, Mongolian languages, consisting of a root and a suffix.

The use of the word *sheshen* in the Turkic languages, the stabilization of its meaning can also be the result of intervention during the campaigns of Genghis Khan, because in the dictionary of M. Kashgari “*Divan Lugat at-Turk*”, covering the vocabulary of the Turkic languages in the 11th century, the words *sheshen, tsetsen, sesen*, do not meet. In the dictionary of M. Kashgari, it is recorded that the Turkic peoples used the word : “*silik er*”, referring to eloquence, muzzleness, the art of speech. *Siliker* means “sharp tongue”, “dilmar”. This dictionary contains the word *bilik* in the meaning of “reading, smart” [11, p. 369]. In the Turkic languages, in addition to the words *tsetsen, sesen*, there is a single-root word in the form of *sech*. This may be a semantic connection between the word *sech* and the root of the word *tsetsen sech - “distinguish” Tur., Eag., Az., “recognize” Tur., Az., [12, p.268]*.

In the Buryat language there is a word *sesen* in the meaning of “smart, brilliant”. *Sesen (buridemel ugenudyye bii bolgolsodok)* 1. wise, smart, reasonable, well-aimed: *sesen ubgen* - wise old man, *sesen berkhe* - reasonable, wise; *sesen khunei tarhi, uran khunei khurgan* - a sage has a head, a tailor has fingers (proverb); *sesen mergen* - wise, brilliant; *sesen uge seezhede, seseg nabsha uulada* - a wise word - in the chest, flowers and greenery - in the mountains (proverb). The Mongols also had a titular position title: *Sesen Khan*. Similarly, in Mongolia, associated with the word *tsetsen*, there is the

Tsetsen-khan region [13, p.221]. *Çeçen / tsetsen / chechen / sechen / sese(n) / sheshen / shechan / sasan / chechan / soston* we observe phonetic differences in the forms *s//sh, ch//sh, sh//c*. The final root of the analyzed word tsetsen can be *shesh (chech, sas, tsas, tsats)*, and all of them have the semantic meaning "to learn, to know, to speak to the goal, to choose, to select".

One of the Mongolisms encountered in the work "Shezhire-i terakime" is *nöker*. The use of this word in the historical epic: *Andın song bir niçesi köç birlen ve bir niçesi yol birlen üç yurtda bir ivli qalmay barçası Harezmgä keldiler taqy yahşıları nöker ve yamanları raiyyet boldılar* (Everyone came to Khorezm, some were nukers, some were employees) [1, p.109]. In the historical epic, the word is often found *noker*.

B. Bazylkhan indicates the use of the word *nokhor* in the Mongolian language in the meaning of "comrade, friend": *Nokhor* (comrade, friend), *khen n ≈ khen n daisan bolohyg yalgakh* (Distinguish who is friend and who is enemy), *≈ iin chanar zovoh chagt tanigdana* (a friend is known in trouble), *nokhor khan* (wives). And in the form of a verb, the word *nokhorlo-x* means "friendship, partnership". *Nokhortei* (many friends, many comrades), *nokhortei* (has a husband) [2, p.342].

Nuker in the Mongolian languages *nökör nökür* means "friend": among the Mongols, this term meant "a free warrior who pledged to serve his leader; among the Turkic peoples, this term was used to mean "combatant", "military servant" [3, p.80].

There are many proverbs and sayings in the Mongolian language, in which the word *nokhör* is used in the meaning of "friend, comrade":

Aduund izhil kheregtei, hund nökhör kheregtei (pr). A horse for a couple needs another horse, a man needs a comrade.

Aduund mana kheregtei, alivaad nökhör kheregtei (pr). The herd needs a watchman, in any business - a friend. Equivalent: Friendly - not heavy, but apart - at least drop it [5, p.93].

Zuun togrögtey yavsnaas, zuun nökhörtey yavsan n deer (pr). It is better to have a hundred friends than to have a hundred tugriks. Equivalent: Don't have a hundred rubles, but have a hundred friends [5, p.116].

Sayn morind ezen olon, say khund nökhör olon (pr). A good horse has many masters, and a good man has many friends. Equivalent: A tree is supported by roots, and a person is supported by friends [5, p.138].

Sayn morind gasar oyr, say khund nökhör oyr (pr). For a good horse any path is close, for a good person a friend is close [5, p.139].

Suudrees oor nokhorguy, suulnees oor tashuurguyi (pr). There is no friend but a shadow, no whip but a tail [5, p.142].

Khentei nokhorlovol, tuuntei izhilsene (pr). With whom you make friends, you will become like that [5, p.158].

Also in the Buryat language, *nukher* is used in the sense of (comrade, friend): *zuun solhoobkhoo nege khayn nukher deere* (one good friend is more expensive than a hundred rubles). In the Ancient Mongolian language (old

Mong.), the phrase *ashadyn nukher* was used in the meaning of (permanent friend), and *unen nukher* (faithful friend). At the same time, the phrase *nukher nuker* in the old Mongolian language is used in the sense of (member of military friendship) [13, p.620]. The “Old Turkic Dictionary” shows that the words *nökär//nükär* are borrowed from the Mongolian language and acquire the meaning “comrade-in-arms, fighting friend, combatant, servant”. In the legends of the Oguz Khagan, the word *nuker* occurs: *Nukarlarning el kunning qamaqi muni kördilär* - nukers and all the people used it [7, p.361]. In the Tungus-Manchu languages, the word *nuho* is used in the meaning of “friend” [12, p.609].

The word *nuker* is more often used in the Mongolian languages in the sense of “comradely, friendly”, and in the Turkic languages - in the meaning of “employee, assistant”.

One of the Mongolisms found in the work “Shezhire-i terakime” is *olca / olzha*. Use of the word *olja* in the work: *Ol fikr qylyp arabani yasadi, andın körgenler barça araba yasap olcalarını yüklep qaytdylar* (He invented the cart, and those who saw it made the cart and raised the booty) [1, p.131].

In the Mongolian language, the words *olzha, olbor, olz* are used in the meaning of “trophy, success”: $\approx$ *tolbor* find, caught thing; *olzlo-x, olzluula-x* – prey, capture [2, p.365]. In Mongolian proverbs and sayings with the word *olzha* in the meaning of “benefit”, there is the word *olz*: “*Olzny бага n amtai* (pr). And a small benefit is delicious. equivalent: Less is better. The spool is small, but expensive” [5, p.127]. The word *olzha* is found in the work “Shezhire-i terakime” in the meaning of *olca* (ganimet) (caught livestock-property, peace, income) [1, p.430].

The word *olcha* in the Tuvan language means “find, prey, profit, good luck”. *Olcha-azhyk* “income, profitability; *olchala* – “rob”. The word *olzha* in the modern Turkic languages and the word *olcha* in the Tofa language correspond to the meaning “prey, trophy”. *Olzha* in the Turkmen and Kyrgyz languages – “booty (in war, hunting)”, in the Tatar dialect - “benefit”, in the Nogai, Kazakh, Karakalpak, Bashkir, Uzbek, Uighur dialects - “mainly military”, in the Kumuk language - “wife”, Altaic, Teleut languages - “bonds, shackles”. *Olzha* was borrowed from the Mongolian languages, apparently not earlier than the era of the Mongol campaigns, which can be concluded to a certain extent by the absence of this word in Turkic monuments earlier than the 14th century, in particular, in the dictionary of Mahmud of Kashgar. The Mongolian origin of *olzha* in the Turkic languages was pointed out by G. Ramstedt in his Kalmyk-German dictionary. *Olzha* is a derivative of the verb *ol - / olokh* “to find, get, extract, acquire, receive, earn, achieve” [14, p.446-447].

We see phonetic differences in the *olzha/olcha* forms. And in the semantic sense, it is used both in the Turkic and Mongolian languages in a similar, close sense.

One of the mongolisms found in the works of "Shezhire-i terakime" is *mergen / mirgen*. The use of the word *mirgen* in the historical epic: *Ol acayib bahadyr ve mirgen ve alp irdi* (he was a very strong, amazing bahadur and shooter, a hero) [1, p.181].

In Mongolian, *mergen* 1. sniper, archer (on the beast, on the target); an *avlahad* $\approx$ a sniper on the hunt; $\approx$ *harvaach* sniper, shooter, well-aimed archer; 2. bulger, saugey, kumalak, shaman, fortune-teller; $\approx$ *bolovch alddag, melchiy bolovch shavardag* - and the fortune-teller gets mired, and the frog drowns; 3. wise, prudent: *mergen ug* parable, key thought; *tsetsen mergen* speaker, talker, tilmar [2, p.317]. In Mongolian proverbs, the word *mergen* is found in the meaning of "sage", "sharp":

Gertee suusan mergenees, hesezh yavsan teneg deer (pr). A fool who has wandered around the world is better than a sage who has stayed at home [5, p.111].

Meddegt ug khel, mergend goroosiyg shah (pr). Tell the one who understands the word, drive the (wild) goats to the well-aimed shooter [5, p.123].

Z. K. Olmez in his research work "Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü)" defines the word *mirgen* as (atıcı, nişancı, yiğit) (sharpshooter, guy) [1, p.419].

Mergen is borrowed from Mong. languages. Mong. *mergen* (wise, smart, wise man), kalm. *mergn* (sniper, well-aimed shooter, well-aimed archer, skillful, dexterous), Buryat., *mergen* (marked shooter). On the etymology of Mong. *mergen*, where it is suggested that it is derived from *mer - "sneak up, aim", where the author proceeds from the primary meaning "practical" "good connoisseur", and therefore rejects the etymology of G. Ramstedt and the assumption of M. Fasmer about the Indo-Iranian origin of *mergen* (dr. -Ind. *mrgayús* "hunter", *mrgyati* "hunt") and especially, where based on the Tung.-Manchu. data is restored mong. the verb **merge-* with the meaning "to be in grief, to get into trouble", and its closeness to *mergen* is confirmed by a semantic parallel with Hung. *gond* "care" and *gondolkodik* "think, think" ($\rightarrow$ "be aware" - "do something well, accurately, consciously" e.g. "shoot at a target") [12, p. 61-62]. *Merge* (think); *Negidal mejge* $\sim$ *mejgen* (to care, worry, worry) [9, p. 571].

We observe phonetic changes in the forms *mirgen / mergen / bergen / meigen / merket*, such as *m//b, r//y*. From a morphological point of view, the word *mergen* can come from the root *mer - "sneak up, aim." Obviously, additional scientific research is still needed to confirm these scientific hypotheses.

Conclusion

In the course of the study, a semantic analysis of the mongolisms *aimak, kuryltai, sheshen, nuker, olzha, mergen* in the work "Shezhire-i terakime" has been carried out. Attention is drawn to their direct or figurative use,

phonetic differences and morphological features in the Turkic and Mongolian languages in a comparative aspect. During phonetic analysis, we focused on sound correspondences (variability), while morphological analysis - on the origin and appearance of the root morpheme, the presence of suffixes. In the lexical analysis of the elements taken for Mongolism, we also paid attention to their active or passive use. At the same time, a comparative analysis of the functioning of the meanings (semantic proximity and divergence) of these words in relation to the Turkic and Mongolian languages, their proverbs, aphorisms has been carried out. In the course of the study, scientific and theoretical conclusions have been made based on research, scientific opinions of Altaist scientists, Turkologists. "Shezhire-i terakime" is a historical work born in Central Asia, among the Turks, in the lexical structure of which, in addition to Turkic elements, Arabic and Persian words are found in abundance. The use of mongolisms is extremely rare. In addition, scientific conclusions about the features of the historical formation, the penetration into the Turkic languages of the words used in the work and considered as mongolisms, can be assessed as hypothetical so far. Moreover, specific conclusions about the presence of common historical roots and linguistic units that arose as a result of mutual influence and interaction between the Turkic and Mongolian languages, of course, require further research.

Abbreviation

Languages

Az. – Azerbaijani

Boer. – Buryat

mo. - Mongolian languages

mong. - Mongolian

sart. - the language of the Turks of Bukhara

Tung.-Manchu. - Tungus-Manchu, Tungus-Manchu

Turk. – Turkmen

shore – Shor

Dialects

Ald - Aldan dialect of the eastern dialect

Z - Zeya dialect of the eastern dialect

Nrch - Nerchinsk dialect of the eastern dialect

Tng - Tungir dialect of the eastern dialect

Urm - Urmian dialect of the eastern dialect

Uchr - Uchur dialect of the eastern dialect

General

Mong. – Written Mongolian

pr - proverb

his. - historic

REFERENCES

- [1] Zuhul Kargı Ölmez. Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü). – Ankara, 1996. [In Turk.]
- [2] Bazyłkhan B. Moñğol-qazaq tol (Mongolian-Kazakh dictionary). – Ulaanbaatar-Ulgii, 1984. – 560 b. [In Kaz]
- [3] Kononov A.N. Rodoslovnaya turkmen. Sochinenie Abu-l-Gazihana Hivinskogo (Pedigree of the Turkmens. Composition of Abu-l-Ghazi Khan of Khiva). - Moscow - Leningrad, 1958. – 375 s. [In Rus]
- [4] Kaidar A. Ğylymdağy ğūmyr (A. Life in science). Volume 6. – Almaty, 2014. – 239 b. [In Kaz]
- [5] Kulganek I.V. Mongolian proverbs and sayings (Mongol'skie posloviy i pogovorki). Research, translation, commentary. - St. Petersburg: Petersburg Oriental Studies, 2017. – 184 s. [In Rus]
- [6] Levitskaya L.S., Dybo A.V., Rassadin V.I. Etimologicheskij slovar' tyurkskih yazykov: Obshchetyurkskie i mezhtyurkskie osnovy na bukvu 'Q' (Etymological Dictionary of Turkic Languages: Common Turkic and Inter-Turkic Bases Starting with the Letter 'Q'). – M., 2000. – 261s. [In Rus]
- [7] Drevnetyurkskij slovar' (Ancient Turkic Dictionary)/ Ed. Nadelyaev V. M., Nasilov D. M., Tenishev E. R., Shcherbak A. M., Borovkova T. A., Dmitrieva L. V., Zyrin A. A., Kormushin I. V., Letyagina N. I., Tugusheva L. Yu. L., – 1969. – 715 s. [In Rus]
- [8] Qazaq ädabi tılıñ sözdıǵı (Dictionary of the Kazakh literary language). He is a demon. Volume 10 / Kurast. Malbakov M., Ongarbaeva N., Uderbaev A. Zhane t.b. - Q - M. – Almaty, 2011. – 752 b. [In Kaz]
- [9] Sravnitelnyi slovar tunguso-manchjurskikh iazykov (A Comparative Dictionary of the Tungus-Manchu Languages). (T. I: A - NG). – Leningrad, 1975. – 672 s. [In Rus]
- [10] Yskaqov A., Syzdykova R., Sarybaev Sh. Qazaq tılıñ qysqaşa etimologialyq sözdıǵı (Short etymological dictionary of the Kazakh language). – Almaty, 1966. – 240 b. [In Kaz]
- [11] Mahmoud al-Kashgari. Divan Lugat at-Turk (Divan Lugat at-Turk) Translation, preface and comments by Z.-A. M. Auezov. The indices were compiled by R. Ermers. – Almaty, 2005. – 1288 s. [In Rus]
- [12] Etimologicheskij slovar' tyurkskih yazykov (Etymological dictionary of Turkic languages: Common Turkic and inter-Turkic bases for the letters "L", "M", "N", "P", "S"). Ed. sl. Blagov G. F., Levitskaya L. S., Dybo A. V., Nasilov D. M., Potseluevsky E. A. M. – 2003. – 474 s. [In Rus]
- [13] Shagdarov L.D., Cheremisov K.M. Buryatsko-russkij slovar' (Buryat-Russian Dictionary). V. 2: O-Z. – Ulan-Ude, 2008. – 708 s. [In Rus]
- [14] Sevortyan E. V. Etimologicheski slovar turkskih iazykov (Etymological dictionary of Turkic languages). Common Turkic and Inter-Turkic stems into vowels. – M., 1974. – 768 s. [In Rus]

**“ШЕЖІРЕ-И ТЕРАКИМЕ”
ЕҢБЕГІНДЕГІ МОҢҒОЛ ТІЛДІК ҚАБАТЫ**

*Кенжалин Қ.К.¹, Балтабай Д.Ә.²

*¹PhD, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан,
e-mail.ru: kenkk@mail.ru

²докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан,
e-mail.ru: baltabayev.dosjan@mail.ru

Аңдатпа. Түркі-моңғол тілдеріне ортақ сөздердің пайда болуы, қалыптасу және даму кезеңдері туралы көптеген ғылыми зерттеулер гипотезалық деңгейде екені белгілі. Соған қарамастан, ғасырлар бойғы тарихи-мәдени, географиялық байланыс түркі және моңғол тілдерінде ортақ лексикалық бірліктердің пайда болуына себеп болды. Бұл мақалада моңғолизмнің лингвистикалық ерекшеліктері “Шежіре-теракиме” тарихи шығармасының материалында қарастырылып, олардың түркі және моңғол тілдерінде қолданылуы зерттеліп, олардың семантикалық табиғаты сипатталған. Зерттеу сонымен қатар шағатай тіліндегі тарихи еңбектің лексикалық қабаты мен моңғол тілдері арасындағы ортақтықтың салыстырмалы талдауын көрсетті. Моңғолизм ретінде қарастырылатын *аймақ, құрылтай, шешен, нукер, олжа, мерген* сөздеріне лексикалық-семантикалық талдау жүргізілді.

Зерттеу мақалада қазақ тіліндегі *аймақ* сөзі моңғолдың *аймаг* (әкімшілік бөлініс) сөзінен шыққандығы, *құрылтай* сөзі *құр-* етістігінен жасалғандығы, *шешен* сөзі моңғолдың *шеш, чеч, сас, цас, цэц* түбірлерінен тарайтыны, *нөкер* сөзі моңғол тіліндегі *нөхөр* (жолдас, дос) сөзімен сәйкес келетіндігі, *олжа* сөзі моңғол тіліндегі *олжа, олбор, олз* (олжа, табыс) сөздерінен тарағандығы, қазақ тіліндегі *мерген* сөзі моңғол тіліндегі *мэргэн* (мерген) түбірінен шыққандығы ғылыми тұрғыда зерделенеді. Талданған сөздерінің түркі-моңғол тілдеріндегі афоризмдерде қолданылуы мақаланың практикалық мазмұнын аңғартады. Түркі тілдеріндегі моңғолизмдердің этимологиясын анықтау, семантикалық ерекшеліктерін саралау зерттеу жұмысының негізгі міндеттері болып табылады. Соның негізінде зерттеу мақалада аталған моңғолизмдердің фонетикалық өзгерістеріне, морфологиялық құрылымына, семантикалық ерекшеліктеріне, этимологиялық сипатына назар аударылып, оларға лингвистикалық аспектіде біршама талдаулар жасалады.

Тірек сөздер: түркі-моңғол тілдері, тарихи лексикология, лексикалық қабат, семантика, моңғолизм, “Шежіре-и теракиме”, алтай тілдері, Алтай тілдері теориясы, салыстырмалы-тарихи әдіс

**МОНГОЛЬСКИЙ ЯЗЫКОВОЙ ПЛАСТ В ТРУДЕ
«ШЕЖИРЕ-И ТЕРАКИМЕ»**

*Кенжалин К.К.¹, Балтабай Д.А.²

*¹ PhD, доцент, Евразийский национальный университет им. Л.Н.

Гумилева, Астана, Казахстан

e-mail.ru: kenkk@mail.ru

²докторант, Евразийский национальный университет

им. Л.Н. Гумилева,

Астана, Казахстан.

e-mail.ru: baltabayev.dosjan@mail.ru

Аннотация. Известно, что многие научные исследования о происхождении, этапах становления и развития слов, общих для тюрко-монгольских языков, находятся на гипотетическом уровне. Тем не менее, многовековая историко-культурная, географическая связь обусловила возникновение общих лексических единиц в тюркских и монгольском языках. В данной статье рассмотрены лингвистические особенности монголизмов на материале исторического произведения «Шежире-и теракима», исследованы их употребление в тюркских и монгольских языках, описана их семантическая природа. В исследовании также нашло отражение сравнительный анализ общности между лексическим слоем исторического труда в чагатайском языке и монгольскими языками. Проведен лексико-семантический анализ слов *аймақ*, *құрылтай*, *шешен*, *нукер*, *олжа*, *мерген*, рассматриваемых как монголизмы.

В исследовательской статье отмечается, что слово аймак в казахском языке происходит от монгольского слова аймак (административное деление), слово курултай образовано от глагола - қиғ, что чечен слово происходит от монгольских корней шеш, че, сас, цас, цац, что слово нукер совпадает с монгольским это (товарищ, друг), слово олжа – в монгольском языке олжа, олбор, олз, научно изучено, что слово мерген в казахском языке происходит от монгольского корня мерген (снайпер). Употребление анализируемых слов в афоризмах на тюрко-монгольских языках отражает практическое содержание статьи. Определение этимологии монголизмов в тюркских языках, анализ их семантических особенностей являются основными задачами исследовательской статьи. Проведен анализ фонетических изменений, морфологического строения, семантических особенностей монголизмов, выявленных в рассматриваемом произведении.

Ключевые слова: тюрко-монгольские языки, историческая лексикология, лексический слой, семантика, монголизм, «Шежире-и теракима», алтайские языки, теория алтайских языков, сравнительно-исторический метод

Статья поступила 21.02.2023

UDC 80.801

SRSTI 16.21.49

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.71.4.010>

**KAZAKH AND ENGLISH PHRASEOLOGICAL UNITS
DESCRIBING NEGATIVE CHARACTER OF A PERSON**

*Khalym B.¹, Smagulova G.N.², Abuova A.T.³

*^{12nd} year PhD student, Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan
e-mail: bota-@mail.ru

²Doc.Phil. Sc., Professor, Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan
e-mail: smagulova.g@mail.ru

³PhD, Associate Professor, Kazakh National Women's Teacher Training
University, Almaty, Kazakhstan
e-mail: akabuova@gmail.com

Abstract. The purpose of the article is to compare the Kazakh and English equivalent of phraseological units characterizing negative character according to the meaning and the purpose is to use negative character of a person in two languages through phraseological units. The scientific significance of the article is the influence of language units describing negative character on the development of intercultural communication in two unrelated languages, and the practical significance is a promotion of the introduction of the phraseological units characterizing negative behavior used in two languages, in accordance with the laws of the national language without eliminating the semantic connotation caused by circumstances in the process of their use.

The research methodology is based on comparative analysis of the Kazakh and English phraseological units, identification of full and partial equivalents in the compared languages and analysis of non-equivalent English and Kazakh phraseological units. In addition to the linguocultural and semantic methods, mainly the comparative method was used in the study.

The description of human character is compared in any language with various phenomena, zoonymic components, objects, nature, plants and even colors. The authors described the similarities and differences of phraseological units of two languages. Similarities - phraseological expressions in both languages often use the somatism of the body part. The difference is that verbalized phraseological units in English are often combined with pronouns.

The practical significance of the article is that the scientific conclusions based on a result of the research contribute to the development and formation of the field of intercultural communication and linguistic studies.

Keywords: character, a person, behavior, negative character, phraseological trait, negative trait, mood, emotion

Basic provisions

Each person is unique due to his psyche and personality. It shows the individuality of a man. Character is the main component of individuality. The study considers phraseological units characterizing the negative character of a person, which are often used in Kazakh and English languages. The use of phraseological units in a negative manner is compared in terms of meaning in both languages. Human beings are recognized not only by their positive qualities, but also by their behavior, manner of speaking, communication in which linguistic expressions can describe their negative qualities. In order to make it more clearly, the authors explained the origin of the meaning of some phraseological units from Kazakh language.

Introduction

Behavior is a set of psychological characteristics and qualities that are inherent in each person individually. These qualities and features develop differently in each person. According to the nature a person, it is generally divided into two groups: positive and negative. The article describes only negative traits of human character with features of phraseological units in Kazakh and English.

Many scientists, when talking about character, they focus on the "will" of a person. The word "will" means in the "Dictionary of Kazakh literary language" as *power*, and motivation means *hard working*. [1, p.518].

Will-power is a mental process that causes an activity for a person and encourages to act purposefully. Only a strong-willed person can overcome obstacles and achieve his goal. Of course, for this, a person must have such traits of human character as perseverance, fortitude, purposefulness, courage. If such qualities are not enough, or not manifested at all, weak and negative sides of a man will be immediately visible. Such people are characterized by their aimless and involuntary actions. Although weak-willed people have good intentions, they often fail to achieve significant results in society. Even after being failed to achieve aim, it is quite possible that it will lead to negative behavior such as lying, flattery, anger, hatred and dislike.

According to scientific research anger, sadness, anxiety and despair are mainly attributed to negative behaviour. These qualities are the emotional state that a person experiences when he is stressed. The consequences of this lead a person to despair and be under depression, namely dissatisfaction, displeasure, anger, mental stress, sadness, revenge, disappointment and so on. Such state of mind is also very dangerous for human health. Negative emotion causes personality disorder and many obstacles in the life. Unfortunately, not being able to have negative emotion and express it with bad behavior also depends on an internal culture of each person.

It is known to everyone that character, external image and inner spiritual soul of a person, emotions, abilities and will are transmitted through language. And through this language, a person is expressed from different

aspects: pronouns, phrases, proverbs, metaphors, similes, epithets, etc. The relevance of this work considers the linguistic manifestation of the negative side of human nature in the Kazakh and English languages characterized by the phraseological units.

The first scientific concept about human character has been known since ancient times, and the name Aristotle, who described the moral qualities of each person, is proof of this. His student, the ancient Greek philosopher Theophrastus (372-287 BC) analyzed and systematized human qualities of the Athenian people having highlighted more than 30 bad qualities such as wordless, flattering, clown and so on. At the same time, Theophrastus entered the term “character” (in Greek *character* - trait, quality) to science through his tract “Ethical character”. Later, the French writer J. Labruyere (1645-1696) observed the character of intelligentsia for many years and described more than 4,500 types of negative human character. And A.F.Lazursky (1874-1917), who knew that the study of personality and character is the main goal of psychology, developed a branch of psychological science – characterology, which considers type, development, essence and structure of character.

In order to reveal the content of the article in relation to human nature, we should give the description of the main keyword “negative”. “The dictionary of the Kazakh literary language” defines the word “*negative*” as “*unpleasant, no charm*”. For example, “*That Konkai, despite being ugly and having even more unpleasant behavior, was always clinging to Alua (M.Auezov, Osken orken). Ainash was totally confused and did not know what to say, and this man’s eyes seemed unpleasant (M.Sundetov, Kumdagy). The negative cases of Shorman’s behaviour was left like dead leaves after arriving to Akshatau (Zh.Zhumakhanov, Shubartau)* [1, p. 518]. All above examples describe unattractive, negative qualities which are reflected in a person.

The main driving force of human nature is emotion. According to the famous linguist V.I.Shakhovskiy, people of different cultures experience universal emotions: anger, joy, happiness, fear, hatred and so on [2]. Scientist O.Shumeika [3, p.10] identifies 17 dominant types of the semantic field of “negative emotion” in American English, studies its content, shows the dialectical relationship between emotion and feeling.

In the course of study, the semantic field of *negative emotions* can be subdivided into the following microfields like:

- “Depression” (grief or despair comes from the lexical units of the emotional state - regret, anxiety, loneliness, and sadness);
- “Embarrassment” (the feeling of being demeaned is expressed by emotive states of shame and humiliation);
- “Fear” (which includes doubt and terror as feelings of fear);
- “Anxiety” (which is represented by emotions of anguish and suspicion).

Each of them is characterized by semantic correlation of its elements.

The analysis shows that basic negative emotions usually are: *anger, regret, anxiety* and *shame*. Human beings experience such emotional states

when they are under stress. According to the scientist R.K.Shakurov these emotions appear in unmet needs, in connection with collapse of hopes and insurmountable obstacles to achieving highly significant goals [4, p.39].

Psychologists equate such state with frustration (lat.frustratio means failure, deception, useless). The problem of studying mental states and especially a state of frustration has been in the focus of attention of scientists for a long time. In the study of this issue, first of all, two aspects are distinguished: psychoanalytic (Z.Freud) and behavioral (S.Rosenzweig, D.Dollard, N.Miller, N.Mayer and etc.). From psychoanalytic point of view, frustration is considered as a special state or internal conflict when a person encounters obstacles on the way to achieving his goals. From the behavioral point of view, frustration is considered as an external condition which prevents an individual from achieving the desired pleasure [5, p.35].

The famous psychologist K. Izard [6, p.464] emphasizes that emotion is a motivational basis of human activity, and Y.D. Apresyan [7, p.31] clarifies that expression of emotion includes mind, body language, facial expressions, speech, reaction and perception of individuals. Emotions are condition that evaluates the importance of factors affecting a person, the satisfaction and dissatisfaction of his needs.

Among local scientists, namely K.S.Saryshova, Z.H.Ibadildina, A.G.Sembayeva, Sh.I.Nurgozhina, S.B.Koyanbekov, A.Z.Kazanbayeva, G.K.Imanalieva, A.A.Musabaeva, B.S.Zhonkeshov devoted their work to the analysis of emotion and some of its aspects.

Moreover, the following scientist A.Aldamuratov, K.Rakymbekov, M.Bapaeva, G.Nygimetova, Zh.Turkpenovs grouped the names of character in the textbook "General psychology" and divided its properties into four different systems:

1. In relation to work: *diligence, honesty, responsibility for work, laziness, indifference*, etc.

2. In relation to other people: *charity, alertness, demandingness, arrogans, conteme* etc

3. In relation to oneself: *arrogance, haughtiness, pride, selfishness, modesty, humility*. For this character, a person is divided into good, strong, stable and bad-tempered.

4. In relation to objects: *neatness, carelessness, keeping things and negligence*, etc. [8, p.111].

When Russian scientist V.I. Shakhovsky has noted in his work that negative emotions are more than positive emotions [2], but E.N.Azharbekova in her scientific work, when grouping phraseologies expressing human qualities, has mentioned that positive evaluative phraseologies in Kazakh language are more than negative evaluative phraseology [9].

Materials and methods

As a material of the article, phraseological units in Kazakh and English

languages characterizing the negative character of a person are taken from the following phraseological dictionaries:

- Dictionary of Kazakh literary language
- Phraseological dictionary of Kazakh language by I.Kenesbayev
- Phraseological dictionary of Kazakh language by G.Smagulova
- Cambridge International Idiom dictionary
- English Oxford Idiom dictionary.

In the course of studying phraseological units, method of linguocultural analysis, comparative method, method of semantic analysis, systematic analysis were used.

Results and discussion

The verbalization of emotions is realized only in two ways: First - the presence of an emotional state as **a fact** (if we say the word “laughter” or “death”, we neither laugh nor die, but only call or describe these words as a fact). Second - when the **emotional state** is expressed with the help of phrases and idioms (if we say “laugh to tears”, we are referring to our feelings or attitudes based on the concept of denotation) [10, p.25].

The article compares human character of a person in an emotional state with phraseological units in two languages. The presence of negative character is a phenomenon inherent in the nature of all human beings in the world, however their expression in the language depends on the way of life, culture, mental attitude of each nation and the specifics of perception of the world picture.

In both languages, there are enough phraseological units, which describe the negative character of an individual. Phraseological similes belonging to concepts with “negative” content refer to human stupidity, cowardice, greed and so on. It also describes the negative aspects. The following are examples for phraseological units related to negative character of a person in two languages:

1. The concept of “**anger, rage, anxiety, sadness**” in Kazakh: *кәрін төгу, ашуға булығы ашуы алқымына тығылу, көзін аларту/алайту, қас жүзі қара, мінезі шайпау, жанын шығару, көзіне көк шыбын үймелету, ит арқасы құрысу, жүрегі қобалжу, дегбірі қашу, шыдамы жетпеу, кірпігінен қырау тамған, қаңтардағы бурадай, терісі тар, ақ сайтаны ұстады, сіркесі су көтермеу, қабағы қату, желке жүндері үрпнису, дақ салу, ішіне мұз қату, кекшиіп қалу, қояншығы ұстау, оқ жыландай ысқыру, ақ сайтаны ұстады, жүрегі май ішкендей кілкілдеу [11].*

Among these examples, we would like to reveal the meaning of example “*қаңтардағы бурадай*”. “Бура” is the Kazakh name for a male camel. In January, the Buras compete with each other and only the one, who wins, that is, the strongest one will have the privilege of mating. Although these days he is very gentle, but in January, when he is on enough good heat, he does not let anyone to himself. The reason is that a bura, which is ready

for mating is very dangerous when he is on good heat, and there might be dangerous of killing human being. This is probably why the Kazakh phrase «қаңтардағы бурадай азу тісін қайраған – he hold a grudge in January» is used to express anger.

The interaction of language and culture is manifested in the use of zoomorphic images – descriptive animal names to characterize a person. It is the names of animals, birds, insects that are most often the object of metaphorization, since with their direct participation in many languages, a qualitative characteristic of a person, his appearance, behavior, mental abilities, internal state is carried out [12, p. 70].

In English: *bear a grudge against somebody – біреуге тісін қайрау, be at daggers drawn - жауласу, be up in the air – ашуға бой беру, a cloud on one's brow – қабағынан қар жауу, drive somebody crazy – біреудің есін шығаратындай ашуландыру, make somebody's heart bleed – біреуге қасірет шектіру, hang one's head – күйзеліске ұшырау, break one's heart – жүрегі жаралану, be out of one's senses – өзін-өзі ұстай алмау, eat somebody out of house and home – біредің ит терісін басына қантпай, give somebody the hump – көңіліне сағыныш ұялату, get butterflies in one's stomach – иш-бауыры мұздап, денесі түршігу [11, 13]*

2. The concept of «**ruthlesses, cruelty, selfishness**» in Kazakh: *жүрегі қара, Қара байдай қаныпезер, қара жүрек, тас бауыр, тас жүрек, тас көңіл, көкірегі бітеу, без бүйрек, жүнін жұлған тырнадай, кесіп алса қан шықпас, тезі қатты, көн көңіл*. In English: *get grey, grind the faces of the door, hard-hearted, be full of yourself, swollen head, a heart of stone, as miserable as bandicoot, fling somebody aside like an old boat, cold as a frog, a cold fish, a heart of flint*.

In most of the examples given in both languages, a human organ such as «*жүрек-heart, бауыр-liver, көкірек, бүйрек, бет-face*» expresses negative trait of character with the help of somatism. Especially in Kazakh language, the somatism “**heart**” is a key word in creating a negative image of a person. For example, *қоян жүрек (coward), су жүрек (faint hearted), тас жүрек (cruel, merciless), қара жүрек (treacherous, cruel, bloodhound)*. It can be also seen in the English language: *a false heart, a hard heart, a heart of flint [11, 13]*

It is known that the meaning of the phrase «*Қара байдай қаныпезер*» in the Kazakh language comes from a simile describing the cruel, merciless, stingy, selfish character of the hero in the fairy tale taken from folk literature.

3. The concept of “**lie, cunning, trickery**” in Kazakh: *екі сөзді кісі, өтірікті судай сапырды, басқан ізіне шөп шықпайды, биттің ішіне қан құяды, жылан жүрісті, қырқылжың түлкідей, тақыр жерден шөп шығарған, серттен таю, мүйіз ішінде жасырыну, бір тасы қойнында жүру, тырнағын көрсетпей сыйнау*. In English: *carry water on both shoulders, draw the wool over somebody's eyes – көзіне шөп салу, go to the bad – өтірік жолдан таю, put somebody on the spot – біреуге ор қазу, throw dust in somebody's eye – біреуді жолдан тайдыру [11, 13]*

In these examples, simile of snake way of walking in the Kazakh language describes the dull, unpleasant, cold walking of snake, while the slyness of a fox is a simile of cunning and sly qualities of a fox, which is the negative side of a person. Also, the meaning of simile *биттің ішіне қан құяды* describes a cunning person who knows everything what anyone does not know at all. In English *carry water on both shoulders means – carrying on double faced life*.

4. The concept of “**jealousy, greed**” in Kazakh: *пейілі тар, іші арам/тар, ішіне қыл айналмайды, іші жарыла жаздады, қу бастан қуырдақ ет алды, пейілі бұзық, қатты кісі, шық бермес Шығайбай, кесіп алсаң қан шықпайтын жан, сегіз кессе де сіркедей қан шықпау, тастан қатты*. The meaning of the phrase “*шық бермес Шығайбай*” is known from the fairy tale Aldarkose in folk literature: whoever visited the house of the famous rich man at that time, he used to say “go away” without sympathy, and that is the reason of a stingy rich man’s being called as “*шық бермес Шығайбай*”.

English phraseological units: *get somebody the cold shoulder – біреуді менсінбеу немесе әдейі байқамағансықтау, have a chip on one’s shoulder – өзінің сәтсіздігіне біреуді кінәлау, turn up one’s nose at somebody – өзін басқадан артық санау, тәкаппарлану, wash one’s hands of somebody – қара басының қамын ойлау* [11, 13]

5. The concept of “**dissatisfaction, avarice**” in Kazakh: *дүниеге көзі тоймаған, пейілі тар, қасқырдай тойымсыз, аш қасқырдай, жемттікке қонған күшіктей, әкесі аштан өлгендей*. Dissatisfaction is often characterized by a negative behavior of the predatory animals - a wolf.

Here are some English and Kazakh phraseologies, giving the same meaning: *bigheaded – тойымсыздық, have a mind like a cesspool – арам ой болу, suck somebody’s blood – біреудің қанын сорғандай несібесін жеу, as greedy as a wolf – аш қасқырдай, mean as cat’s meat - сараңдық, jump at something like a cock at a groser – бірдеңеден құр қалғандай жармасу* [11, 13]

6. The concept of “**laziness**” in Kazakh language: *көлігі болдырған жолаушыдай, көгендеген қойдай, сең соққан балықтай, болдырған түйедей бұралаңдау, бордай босау*. Laziness describes the negative side of a person who is likely to be a weak and unwilling to do anything. In particular, the phrase *бордай босау* describes the action of a weak, powerless camel. The following are English phrases with Kazakh interpretation: *twiddle one’s thumbs – қол қусырып отыру, bone idle – жатынишер, kick up somebody’s heels doing nothing – біреуге ор қазу, idle away one’s time – уақытын бос өткізу* [11, 13]

7. The concept of “**cowardice**”: *white livered - су жүрек, as timid as a hare – қоян жүрек, like a rat in a trap – інге тығылған тышқандай, sit on a powder keg – жаны қыл ұшында тұрғандай, be afraid of one’s own shadow - көлеңкесінен қорқу, make one’s blood run cold* [16] – денесі

түрпүйің кему, be frightened out of his wits – зәресін зәр түбіне жеткізу, heart missed a beat – жүрегі дүрсілден кему, shook like a leaf [11, 13]

Having analyzed and compared all above-mentioned phraseological units, it is common that most English phrases are verbalized and used with verbs *get, have, be* and many phraseological units are used together with pronouns *one's, someone's, yours* related to a person like.

Among negative emotions, one of the most frequent is the emotion of anger. During the time that any person experiences the emotion of anger, one can observe its physiological, external changes. Fever, increased blood pressure, changes in facial expressions are characteristic of this emotion. Based on the theory of Z. Keveches, emotion becomes known from the very first physiological point of view. For example, redness and pallor of the face. According to Z. Keveches, face and neck getting reddened are indicators of the emotion of anger in English [14].

In any language, the characteristic associated with human behavior or emotion continues to be compared with various phenomena, animals, objects, nature, plants and even colors. Similarities and differences can be observed while comparing the negative feature of human character in phraseological parables and proverbs with zoonym component in Kazakh and English languages.

A number of phraseological units created with the help of somatism of the human body are used to describe a negative image and character of a person. For example: *қоян жүрек, тас жүрек, қара жүрек, мес қарын, боз өкпе, жел өкпе, көк ми, су ми, есек миын жеген, бауыры құтсыз, тас бауыр, без бүйрек*. At the same time in English *a hard heart, a false heart, not to have brain in one's head, loose liver, close liver* and so on [11, 13]

Image characteristic of personality traits, one's inner world, can be expressed by animalistic phraseology and is said to be as universal of different languages and cultures, as it relates to the folklore [15].

Conclusion

There are enough phraseological units in both languages that describe the negative character and soul of a person. Negative behavior is characterized by zoonymic components, anatomical names, including phraseological units based on internal organs, depending on human nature and national values. Somatic phraseologies of a negative meaning characterize a person's cowardice, stupidity, greed, ruthlessness, cruelty, naughtiness and unwillingness to do anything.

In conclusion, in the course of study, it has been proven again that in both languages, the number of phraseological units describing the negative qualities of a person is greater than the number describing the positive side. The reason for this is that unpleasant actions of a person, a negative, wrong attitude towards him are not always only kept in human memory, but also have a stronger impact on the human psyche and could not be forgotten.

REFERENCES

- [1] Qazaq ädebi tılınıñ sözdıǵı (Dictionary of the Kazakh literary language). On bes tomdyq. 5-tom / Qūrast. B.Äbılqasymov, S.Bizaqov, Ä.Jünısbekov jäne t.b. – Almaty, 2011. – 5-tom. – D-J. – 518 b. [in Kaz]
- [2] Shahovskiy V.I. Kategoriya emocii v leksiko-semanticheskoy sisteme yazyka (Categorization of emotions in the lexical and semantic system of the language). – Voronezh, 1987. – 30 s. [in Rus]
- [3] Shumeiko O. Semantics of lexical units that denote negative emotions in modern American English. The J.Adv. Sci. – 2011. – 10 p. [in Eng]
- [4] Shakurov R.K. Psihologiya emocii: Novyj pohod (Emotion of psychology. New way) // Mir psihologii: nauchno-metodicheskij zhurnal. – Rossiya, S. 39 [in Rus]
- [5] Bapaeva S.T. «Belgısızdık jaǵdaiynda bılım aluşıylardıñ frustrasiya küim keşiruı jäne streske tözımdılıǵı» (Experiencing frustration and stress tolerance of students in conditions of ambiguity) // Vestnik KazNPU im.Abaia, seria Psihologia – 2022. – №3 (72). – 35 b. [in Kaz]
- [6] Izard K. Psihologiya emocij (Psychology of Emotions) / Perv. S angl. – SPb: Izdatel'stvo «Piter». – 1999. – 464 s. [in Rus]
- [7] Apresyan V.Yu. Semanticheskie tipy emotsional'nykh metafor // Emotsii v yazyke i rechi: Sb.Statei (Semantic types of emotional metaphors, Emotions in language and speech: Collection of articles. Edited by I.A. Sharonov). – M.: RGGU, 2005. – S. 9-31. [in Rus]
- [8] Aldamūratov Ä., Raqymbekov Q., Bapaeva M., Nyǵymetova G., Tūrıkpenov J. Jalpy psihologia (General psychology): oquqūraly. – Almaty: Nur-Print, 2020. – 111 b. [in Kaz]
- [9] Ajarbekova E.N. Adami qasietterdiñ leksika-semantikalyq eksplikasiyası (Lexico-semantic explication of human qualities). Phd дәrejesin alu üşın daiyndaǵan diss. – Qaraǵandy, 2022. [in Kaz]
- [10] Teliya V. N. Ekspressivnost' kak proyavlenie sub»ektivnogo faktora v yazyke i ee pragmaticheskaya orientatsiya // Chelovecheskii faktor v yazyke. Yazykovye mekhanizmy ekspressivnosti (Expressiveness as a manifestation of a subjective factor in language and its pragmatic orientation// The human factor in language.) – M.: Nauka, 1991. – 25s. [in Rus]
- [11] Smagulova G.N. Qazaq tılınıñ frazeologialyq sözdıǵı. – Almaty. Qazaq Universiteti, 2020 [in Kaz]
- [12] Sansyzbaeva S.K. Lingvokul'turologicheskie aspekty izucheniya zoomorfnyh obrazov v kazahskom i russkom yazykah//Sovremennye trendy i filologii: istoki i perspektivy. – Almaty, Kazak Universiteti, 2012. – 70 s. [in Rus]
- [13] Cowie A.P. The Oxford English Dictionary of English idioms / A.P. Cowie, R. Macklin, I.R. Vc Caig. – UK: Oxford University Press, 2002 [in Eng]
- [14] Kövesces Z. Emotion Concepts. – N. Y.: Springer-Verlag, 1990. – 230 p [in Eng]

[15] Hsieh S.C. A Lexicological Study on Animal Fixed Expressions // The ALWS archives: A selection of papers from the International Wittgenstein Symposia in Kirchberg am Wechsel. – 2014. – P. 184-187 [in Eng]

**ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕ АДАМНЫҢ
ЖАҒЫМСЫЗ МІНЕЗІН СИПАТТАЙТЫН
ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ТІРКЕСТЕР**

*Халым Б.¹, Смағұлова Г.Н.², Абуова А.Т.³

*¹2 курс докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық
Университет, Алматы, Қазақстан
e-mail: bota-@mail.ru

²фил.ғыл.док., профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық
Университет, Алматы, Қазақстан
e-mail: smagulova.g@mail.ru

³PhD, қауымдастырылған профессор м.а., Қазақ ұлттық қыздар
педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
e-mail: akabuova@gmail.com

Аңдатпа. Мақала туыс емес екі тілдегі адам бойындағы жағымсыз мінезді сипаттайтын фразеологиялық бірліктерді дүниетанымдық және мәдениетаралық қарым-қатынас негізінде қарастырады.

Мақаланың мақсаты жағымсыз мінезді сипаттайтын фразеологизмдердің қазақ және ағылшын тілдеріндегі баламасын мағынасына қарай салыстырып – салғастыру болса, міндеті - адамның жағымсыз мінезінің тұрақты тіркестер арқылы екі тілдегі қолданысы. Мақаланың ғылыми маңыздылығы – жағымсыз мінезді сипаттайтын тілдік бірліктердің туыс емес екі тілдегі мәдениетаралық қарым-қатынасының дамуына әсер етуі болса, практикалық маңыздылығы – екі тілде қолданылатын жағымсыз қасиетті сипаттайтын фразеологиялық тіркестердің қолдану барысында жағдаятқа байланысты, мағыналық реңкін жоймай ұлттық тіл заңдылықтарына сай қолданысқа енуіне үлес қосу.

Зерттеу әдістемесі қазақ және ағылшын тіліндегі фразеологиялық тіркестерді салыстырмалы талдауға, салыстырылған тілдердегі толық, жартылай баламаларды анықтауға және баламасы жоқ ағылшын және қазақ фразеологиялық бірліктерін талдауға негізделген. Зерттеу барысында лингвомәдени және семантикалық әдістерден басқа, салыстырмалы-салғастырмалы әдіс көбірек қолданылды.

Мінез-құлықты сипаттау қай тілде болмасын әртүрлі құбылыстармен, зоонимдік компоненттермен, заттармен, табиғатпен, өсімдіктермен, тіпті түстермен де салыстырылады. Авторлар мақалада екі тілдегі фразеологим тіркестеріндегі ұқсастықтары мен айырмашылықтарына сипаттама берді. Ұқсастықтары – екі тілде де фразеологиялық тіркестер дене мүшесінің соматизмін жиі қолданады.

Айырмашылықтары – ағылшын тіліндегі фразеологиялық тіркестер вербалдана отырып, есімдікпен көп тіркесіп айтылады.

Мақаланың практикалық маңыздылығы зерттеу нәтижесінде жасалған ғылыми тұжырымдар мәдениетаралық қарым-қатынас, лингвомәдениеттану саласының дамып, қалыптасуына, сонымен қатар салыстырмалы-салғастырмалы тіл біліміне байланысты зерттеулерді толықтыруға, әрі тереңдетуге өз үлесін қосады.

Тірек сөздер: мінез, адам, мінез-құлық, жағымсыз мінез, фразеологиялық тіркес, жағымсыз қасиет, көңіл-күй, эмоция

КАЗАХСКИЕ И АНГЛИЙСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОБОРОТЫ ХАРАКТЕРИЗУЮЩИЕ НЕГАТИВНЫЙ ХАРАКТЕР

*Халым Б.¹, Смагулова Г.Н.², Абуова А.Т.³

*¹докторант 2 курса, Казахский Национальный Университет
им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
e-mail: bota-@mail.ru

²док.фил.наук, профессор, Казахский Национальный Университет
им.Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
e-mail: smagulova.g@mail.ru

³PhD, и.о. ассоциированный профессор, Казахский национальный
женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
e-mail: akabuova@gmail.com

Аннотация: В данной статье исследуются казахские и английские фразеологические обороты, характеризующие негативные черты человеческого поведения, на основе мировоззренческой и межкультурной коммуникации.

Цель статьи – сравнить и сопоставить казахские и английские эквиваленты фразеологизмов, описывающих негативный характер, а задача – использовать отрицательный характер человека в двух языках через фразеологизмы. Научная значимость статьи-влияние языковых единиц, характеризующих негативный характер, на развитие межкультурной коммуникации на двух неродственных языках, практическая значимость – содействие введению в действие фразеологических выражений, характеризующих негативное свойство, употребляемое на двух языках, в соответствии с законами национального языка, не устрняя смыслового оттенка, обусловленного обстоятельствами в процессе их использования.

Методология исследования основана на сопоставительном анализе казахских и английских фразеологических оборотов, выявлении полных, частичных эквивалентов в сравниваемых языках и анализе безэквивалентных английских и казахских фразеологических оборотов. В исследовании, помимо лингвокультурного и семантического методов, использовался сравнительно-сопоставительный метод.

Описание поведения сравнивается с различными явлениями, зоонимическими компонентами, предметами, природой, растениями и даже цветами, независимо от языка. Авторы дали характеристику сходства и различий фразеологизмов на двух языках. Сходство заключается в том, что в обоих языках фразеологические фразы часто используют соматизм части тела, а различия – фразеологические фразы в английском языке произносятся с вербализацией, с множественным сочетанием с местоимением.

Практическая значимость статьи: научные выводы, результаты исследования вносят свой вклад в развитие и формирование сферы межкультурной коммуникации, лингвокультурологии, а также в дополнение и углубление исследований, связанных с сопоставительным языкознанием.

Ключевые слова: характер, личность, поведение, негативное поведение, фразеологическая фраза, отрицательная черта, настроение, эмоция

Статья поступила 22.05.2023

UDC 81'367

SRSTI 16.21.49

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.71.4.011>

PHRASEOLOGICAL UNITS WITH A SOMATIC COMPONENT IN THE KAZAKH AND TURKISH LANGUAGES

Kildiroglu M.¹, *Shakirova K.M.²

¹Doctor, Associate Professor, Kastamonu University, Kastamonu, Turkey
e-mail: mkildiroglu@kastamonu.edu.tr

*²Master of Ped. Sc., Associate Professor of Arkalyk Pedagogical Institute
named after Y. Altynsarin, Arkalyk, Kazakhstan
e-mail: katira_1971@mail.ru

Abstract. This paper is a comparative analysis of phraseological units which contain human body parts. The purpose of this study is to study the phraseological units and to identify their main similarities and differences. The comparative analysis was conducted on the basis of two languages belonging to the same language group: Kazakh and Turkish. The materials of the study were phraseological units functioning in the Kazakh and Turkish languages, extracted from the phraseological dictionaries by the sampling method.

The scientific novelty of the study lies in the fact that it is the experience of a detailed comparative analysis of the semantics of phraseological units containing human body parts in two single-systems, genetically close languages – Kazakh and Turkish.

The main research methods were: comparative and comparative methods and descriptive methods.

The scientific significance of this work lies in the fact that the differences between the phraseological expressions in the Kazakh and Turkish languages have been established as a result of the study. Often the same phenomenon is conveyed completely differently, different images and metaphors are used. Even more frequent is the use of different verbs in the same phraseology.

The conclusions obtained during the research work make it possible to qualify, in fact, that the bulk of the phraseological units of the Kazakh and Turkish languages related to human body parts are mostly identical with each other, despite the fact that quite often the Kazakh and Turkish languages use different verbs to convey the same image. It should be noted that the commonality of culture and religion could not but play a role in the formation of the phraseological composition of the two languages.

Key words: somatism, phraseology units, human body, verb, somatic component, metaphor, culture, religion

Basic provisions

When globalization, cultural consolidation, and enrichment issues arose in the middle of the 20th century, somatic vocabulary was used to address these issues. This included improving the effectiveness of the language's lexical composition, adding to the knowledge of the country, meeting communicative linguistics goals and objectives, and meeting the practical goals and objectives of having active knowledge of a foreign language.

According to Y.N. Karaulov, it is impossible to recognize a language on its own without looking beyond it, without addressing its inventor, disseminator, user, or a particular language person. [1, p. 7]. The analysis of the somatic lexicon, which first and foremost causes cognition of the lexicon itself, naming and reflecting its construction that is, grouping the names of its standing parts, analyzing and understanding this lexicon, is necessary for the success of an appeal to the creator of language. It is no accident that linguists have long focused on somatic vocabulary, which is among the earliest categories of a language's lexical makeup. The ontogenetic functional qualities of human body parts and their expression through conventional notation account for the numerous linkages between somatisms and the realities of the outside world.

The majority of phraseological terms in the languages we have selected for the study have exact translations in other languages. As phraseological expressions are a reflection of the cultural and national qualities of the language, this is clearly owing to the close proximity of both languages as well as the shared culture of the two peoples.

Everyday speech is given a vibrant emotional coloring by the employment of phraseological units, which also enables a succinct, thorough, and correct description of any circumstance. This area of linguistics best captures the people's national identity through language, folklore, and historical and cultural experience.

Introduction

Phraseology is one of the fields in linguistics that is of scientific interest. Therefore, of the scientists who have contributed to the study of phraseology, we can currently observe both foreign and Kazakh scholars.

Along with foreign scientists, such as D.O. Dobrovolsky, N.N. Amosova, A.V. Kunin, I.I. Chernysheva, C. Carciari, P. Tabossi, S. Glucksberg, R.W. Gibbs, S. Sprenger, P. Corradini, H. Jackson, M. McShane, W. Eismann, E. Piirainen, C. Schindler, of domestic scientists, were engaged in the study of phraseology I. Kenesbayev, G. Smagulova, G. Kaliyev, M. Kopylenko, A. Bolganbayev, S. Ye. Issabekov, K. K. Duisekova, H. Kazakhmetova, A. K. Sagintayeva and others.

In recent years, there has been a growing interest in phraseology containing somatisms – nouns with the original meaning of human body parts. A phraseological unit with a somatic component or a somatic phraseological unit (hereinafter SPU) is usually understood as a phraseological unit, the leading or dependent component of which is a word denoting not only external physical forms of the human body *бас/baş* ‘head’, *қол/qol-el* ‘hand’, *мұрын/burun* ‘nose’, *көз/göz* ‘eye’, *құлақ/kulak* ‘ear’ etc. The choice of these phraseological units is conditioned by the fact that SPUs are communicatively the most significant and highly productive part of the phraseological composition [2, p. 205].

Phraseological expressions with somatic elements spontaneously appear in various historical eras and linguistic varieties, independently of one another, as a result of common human observations of himself, his body parts, common physical and mental signs of man, common developmental conditions, observation of animal life and behavior, and research into human actions and emotions [3, p. 113].

The well-known egocentricity of man explains why the somatic layer of phraseology is a linguistic universal and can be found in many languages around the world in addition to the Kazakh and Turkish being compared.

The figurative content of the named units embodies some ideas of man about himself; with their help one can partially reveal and understand the national “spirit” of the people, their psychology, and mentality. The national “spirit” of the people, their psychology, mentality and character, about which philosophers, historians, writers and culturologists are now talking so much.

National culture plays a significant role in determining how this code manifests in the archetypes of linguistic consciousness as seen via the phraseological fund of language.

The phraseology in the Kazakh and Turkish languages is particularly rich when words are used to name the senses through which one knows and observes reality. About 70% of all somatic phraseological units have components like *head, eye, nose, hand, heart, ear, tongue*. There are two categories of part names: names of *internal organs* and names of *exterior parts*. While the internal organs (*heart, blood, liver, lungs*) make up around

10% of SPU, they are less visible and less accessible for examination than the external portions (eyes, head, arm, and leg) [4, p. 212].

Materials and methods

Somatic phraseology in the Kazakh language has been studied from different angles. Many of them have been written on the following lines: B. Nagasbekova “Multivalence of somatic phraseological units”, B. Nurzhanov, B. O. Ospanov “The phraseosemantic field of somatic “eyes” in the image of the linguistic world”, D. B. Rskeldieva “Universal phenomenon of somatic phraseology”, “Somatic phraseology referring to a person whose internal organs are catalytic”, “Heart” somaticism in Kazakh and English languages”, K. S. Kalybayeva “Somatic phraseology in Turkish languages”, Sh. T. Kudyarov “Somatic phraseology in Abay’s poems”, A. Karipzhanov “Somatic phraseology on the basis of somatic names in the works of Zhusip Kopeyev”, B. Uyzbaev “Somatic verb phraseology in Kazakh language: ethnolinguistic character”, R. E. Valikhanova “Comparative study of Kazakh and Russian somaticisms”, M. T. Sabitova “Somatic phraseology as an object of comparative study” and others. There are such scientists as D. Aksan, O.A. Aksoy, L. Subash, T. Doganay, M. E. Sarachbashi, S. Emir, Iskender Pala, etc. studied the phraseological phenomenon in the Turkish language. The main research methods of the paper are comparative and descriptive.

Results and discussion

The semantic field of somaticisms is consistent with each other. There are also types that are very different. However, most somatic structures are similar and consistent, i.e. equivalent. Many proverbs have the same artistic and stylistic appearance, and the somaticisms entering into functional use are also homonymic somaticisms in Kazakh and in Turkish. But it is worth noting that sometimes there is a difference of somaticisms in the use of textual (proverbial) units corresponding to stylistic-emotional tones, their relatively dual relationship. For example, a consistent pattern of combinations can be observed in the following words *жүрек – kalp* ‘heart’, *көңіл, жан – gönül, can* ‘soul’.

Kazakh linguists as A. Bolganbayuly and G. Kaliuly consider that the function of anatomical names in generating general phraseology is special [5, p. 198].

In both languages, there is a lot of phraseology that comes with words as, *бас/baş, қол/col-el, мұрын/burn, көз/göz, құлақ/kulak* etc. In the previous researches Asqarova G.S., Temenova G.K. noticed that these words, especially in Turkish, take a very active part in creating two-syllable phraseology. For example, if the *бас/baş* ‘head’ is the basis for about 80 figurative phrases, the Kazakh language has more than 50 two-syllable phraseological units created in connection with it. In addition, *ауыз/ağız* ‘mouth’ is involved in 42 in Turkish, 27 in Kazakh, in Turkish *аяқ/ayak* ‘leg’ is 32, but in Kazakh is

19, the word *eye* is involved 66 in Turkish, and 45 in Kazakh [6, 34–38]. In our opinion, this is due to the most important aspects of human life: the *head* symbolizes mental activity, logic, mind; the *hand* – action, physical activity; the *eye* – the ability to cognize and perceive the world; the *mouth* – speech, conversation, exchange of thoughts and opinions. We think this is true not only for Kazakh and Turkish, but also for other languages too.

To begin with, we will consider and analyze phraseological units that have the same semantic component. For your convenience, we divide them into groups depending on what organ/part of the body they are connected to.

The most active in the phraseology is in its direct meaning as part of the body: to give head, to grab head, head and two ears, to hang head, like snow on head, to bow head, blood rushed to the head, from head to toe, head is dizzy, etc.

To begin with, those idioms that have the same semantic component have been reviewed and analyzed. For convenience, we will divide them into groups according to which organ/part of the body they are associated with. We have examined 158 Kazakh and 178 Turkish phraseological units in a comparative aspect, modelled on the somatic components of *bac/baş* 'head'.

As we can see, there is a slight difference in the quantitative proportion of phraseological units in the compared languages. The role of the considered somatic component in the semantics of the phraseological models is quite interesting and diverse. As this study has shown, the lexeme head, as a component of phraseological models, can form different meanings and connotations in the above-mentioned languages, acquiring an emotive evaluation in different types of discourse. Phraseological expressions with a somatic component head implement the figurative meaning of direct word combinations naming various actions and states, and convey the linguistic and cultural views of the people, associated with one of the important parts of the human body.

БАС/БАŞ. Бас қатыру/Баş ағритмақ. This phrase is very often said during a conversation it means disturbing the person, causing a headache. In this pair of phraseological expressions, the used verbs are different. “**Бас ауырты/Баş ағритмақта үстүне yoktur senin**” (literally: to cause any problem) where the phrase “*baş ағритмақта үстүне yoktur senin*” means ‘no equal to you in causing trouble’. But in Kazakh this expression means ‘not to give rest or haunt’. But the component *алдына жан салмау* ‘no equal’ does not use in Kazakh. We cannot deny that the two options are slightly different from each other. We cannot deny that the two options are slightly different from each other. Because, the Kazakh version lacks a “no equal” component.

Бас көмертпнеу/Баş ашағи гитмек – ‘to bow dow’. The phrase, used in the sense of permanent damage, deterioration, applies to both the physical and material condition of people. In this case, two different verbs are used in the two versions.

Бас көз болу/Баş göz etmek – ‘to take care/look after’. In examining a variant of this phraseology, we noticed that the expression is used in the sense of marrying. In the Dictionary of Turkish Phraseology, we found these examples: In examining a variant of this phraseology, we noticed that the expression is used in the sense of marrying. In the Dictionary of Turkish Phraseology, we found these examples: *Şu kızı da bir baş göz edersem gözüm arkada kalmayacak* (literary: ‘If I look after this girl, I will not be left unattended’). However, in Kazakh this expressions instead of *to take care/look after* also means *to lead/to role/ do not leave without attention*. The two idioms differ in their structure and the components used. Thus, this expression in Turkish is very similar to the Tartar version. Tatar scholar L.R. Sharafutdinova believes that the phraseology of related languages has more similarities than differences [7, p. 168].

Басына отырғызу/Baş üstünde yeri olmak (have a place in head). It is a phrase that is said when a guest enters or observes a house to express respect for the guest and is used to show honour in the home. In Kazakh this expression is also has such meaning: *Қонақтарды үстел басына отырғызу* (*seat guests at the table*). In all of the above phraseological expressions which we gave as the example we only see differences in the verbs.

ҚОЛ/ҚОЛ-(EL). The component *қол* – in Kazakh and *qol-(el)* in Turkish can convey in the meaning of phraseological units both positive and pejorative evaluations. The basic symbolism of the *қол/qol-(el)* ‘hand’ from ancient times is action, power, protection which reflects its important role in human life and belief, The hand reflects its important role in human life and the belief that it is capable of transmitting spiritual and physical energy.

In order to compare phraseological units with the component hand, 121 phraseological units were identified from the phraseological dictionary of the Kazakh language [8, p. 338–348].

Қол/qol is a hand component expressions. An analysis of the materials collected from the Turkish Dictionary of Phrases shows that the *kol* is the second largest number of component phrases after the *baş*. There are 28 component expressions with *kol* in the Turkish language. This is because in most cases, *el* components are used to mean *el* ‘palm’ in the sense of ‘hand’.

Due to the fact that the word *қол/qol-(el)* has a rich symbolism and is used with a variety of meanings, this group of phraseological units is the most numerous in all the studied languages. As a result of a comparative analysis of Kazakh and Turkish PU with the somatic component *қол/qol-(el)*, the both positive and pejorative their meanings, conditioned by cultural universals containing moral evaluations of human life, axiological and behavioural regulatives.

Қол қанат (қолғанат) болу/kol kanat olmak. This expression in both languages means ‘to help someone’ but in Turkish some examples shows that the expression means also ‘to protect’. For example: “*Қазір сойталдай жігіт, ер жетті, қол қанат болды, – деді ол орақ мұртын ширатын*”

[9, p. 211] – ('He's a young man now, he's grown up, he's become a helper, he said, curling his slanted moustache'). The Kazakh language reveals the meaning of the phraseology. In Turkish we noticed the same positive connotation, for example: "*Sade çocuğuna değil, eşine de kol kanat gerer, ona da analık eder*" [10, p. 61] – (*She is a mother not only to her child, but also to her husband*).

In Turkish we discovered two phraseological expressions which do not have equivalents in Kazakh. In Kazakh such expressions do not contain somatic component *қол* 'hand'. For example: "***Kollarını açmak***" – 'open your hands' and "***Kol gezmek***" – 'to wander'. "*Kollarını açmak*" the phrase can give a variety of meanings but one of them we discovered more close to Kazakh. For example: "*Havaalanında dostlarımız bizi açık kollarla karşıladılar*" – 'At the airport, our friends welcomed us with open arm'. The PU with such which means "*welcome with open arms, embrace*" we discovered also in Kazakh but as we mentioned before without somatic component. For example: "*Құдалар бізді құшағын кең ашып қарсылады*" – 'The in laws welcomed us with open arms'.

A phraseological expression "***kol gezmek***" has also several meanings one of them is 'to have a lot of bad situations and action'. For example: "*Bölgede, salgın bir hastalık kol geziyor*" – 'An epidemic is raging in the region'. In Kazakh we met closer expressions 'өріс алу, өршіп кету' – 'to expand', 'to increase' as we see in Kazakh it has common meaning. In the following example the meaning of 'өріс алу' is closer to the Turkish which has negative meaning. "*Өлкемізде инфекция жұқтырған адамдар саны өршіп кетті*" – 'The number of people infected in our country has increased'. A.S. Murzinova, a researcher of Kumyk phraseological units, considers that depending on the structural-semantic cohesion of the phraseological unit, the verb component can be combined and take different forms of the indicative mood [11, p. 151].

As a result, the Turkish word *kol* can be broken down into the following categories, one of them is *el* – 'palm'. "***El açmak***" – 'begging, asking for help', literary it means 'to open the palms'. In Kazakh the expression it looks like this "*қол жаю*" and has the same meaning, for example: "*Қазір қолын жайып, қайыр тілеп жүргендерді қаланың кез келген бұрышынан кездестіруге болады*" – 'Now you can find beggars in every corner of the city'. "*Köşede oturmuş, gelip geçene el açıyordu*" – 'He sat in a corner, holding out his hand to a passerby'. Another meaning of begging 'қол жаю' is opening somebody's palms and to say a prayer with a wish for well-being. In this case the meaning of the *қол* (алақан) and *el* (palm) is the same.

El component expressions make up one of the biggest categories of *kol* 'hand' component phrase. There are 122 such expressions in total. These phrases have a variety of meanings in Turkish. It is important to note that the phraseological units with various somatisms are not meant to advance a nominative function; rather, they are intended to draw attention to the features of these somatisms.

They convey a kind of “coded information” to us. There are more than two hundred phraseological expressions in the Kazakh and Turkish languages with the somatism *қол/qol-(el)*. The ‘hand’ is not only a human tool, but also a means of communication (greeting, saying goodbye, expressing emotions, etc.). Since ancient times, people have secured contracts, buying and selling by shaking hands. The notions ‘to have’ and ‘to acquire’ are also inseparably connected with a ‘hand’; they became a part of such phraseological expressions as: kaz.: ‘to hold in hands, to take in hands’, ‘to impose a hand (fixing the right to ownership)’; tur. *elinin altında, el koymak, elden almak*, etc.

МҰРЫН/BURUN. From the phraseological dictionary of the Kazakh and Turkish languages we have identified about thirty phraseological units with the component *nos*. From the phraseological dictionary of the Kazakh and Turkish languages we have identified about thirty phraseological units with the component *мұрын/burun* ‘nose’. The meaning of the word *мұрын/burun* ‘nose’ is in most cases formed by metaphorical transfer. In the phraseological formation in the Kazakh and Turkish languages, as a rule, only the first meaning also participates, i.e. as an anatomical organ (face part) of the lexeme *мұрын/burun* ‘nose’ and most phraseological expressions with the studied component retain a semantic connection with its main meaning.

The following is an example where the nose is the object of a metaphorical description because it is a visible part of the face. However, we have noticed that the nose is often used to describe a man’s appearance: “*ağzı burnu yerinde*” – ‘to have everything on’ (lit.: ‘mouth and nose are in place’); “*koç burunlu*” – ‘a humped nose’ (lit.: hooked nose). As we can see, the *burun* ‘nose’ is an organ of importance only for male appearance, and a pronounced *burun* is viewed positively in the national consciousness: “*atta karın, yiğitte burun*” – ‘a fast horse can be seen by its stomach, a good fellow by his nose’ (lit.: “a horse has a belly, a good man has a nose”). But this expression is only in Turkish.

A block of phraseological expressions is involved in describing physiological reactions, for example: “*burnundan kan damlayıncaya kadar çalışmak*” ‘to work till the sweat runs (lit.: ‘to work until one’s nose bleeds’). In Kazakh we discovered the phraseology with the same meaning but somatic component ‘nose’ is used differently, for example: “*мұрынынан шаныштып жүру*” – ‘to work hard’.

The metonymic transfer based on the location of the nose as a protruding part of the face forms the meaning “The nose as a direction indicator”, which in turn forms various derivative meanings. Thus, the nose is an indicator of a person’s attitude to someone or something. In the example of the material under consideration the material in question is reflected in a negative attitude:

"burun bükme" – to crooked (lit.: 'to bend one's nose'); **"burun kıvrımak"** – 'to turn one's nose up' (lit.: "to twist one's nose"). In Kazakh we are giving following expressions, **"мұрынды көкке көтеру/мұрынды шүйіру"** – 'turn one's nose up; think of yourself as superior to others'.

КӨЗ/ГӨЗ. Somatism with the component **көз/гöz** 'eye' are the most common in Kazakh and Turkish languages. Over three hundred phraseological expressions with the somatic component of goats have been identified in the languages studied.

The **көз/гöz** component represents the sincerity of what is said or implied and reflects the emotional and/or mental component of the person. The following functional-semantic types of PU are distinguished: **"gözünü kan bürümek"** – 'eyes filled with blood' and **"көзіне қан құйылу/толу"** 'blush with a rush of blood under the influence of anger' as we see all variants in two languages are the same. The expression emphasizes the psycho-emotional state of a person. The next example has the same meaning in both languages but the verbs are used differently: **"gözleri dört açmak"** – 'eyes on the forehead climb, eyes glaze over, eyes are popping out' and the example in Kazakh **"көзін бақырайтты"** – 'to hatch the eyes'. This phrase expresses the extreme surprise of the person.

It is noteworthy that a similar equivalent in Kazakh variant of the next expression **"gözlerin içi gülmek"** 'joyful eyes' (lit.: 'to laugh in the eye' means 'to show contempt, disrespect'). As for phraseology with a similar meaning, it would be the idiom **"көзі қуанып/көз қуанышы"**. The Kazakh and Turkish phraseological unit **көз/гöz** represents the following expressions of human emotions: courage, cowardice, generosity, desire, love, dislike, shame. Phraseological expressions expressing the physiological state of a person were considered in the following examples. Phraseological expressions expressing the physiological state of a person were considered in the following examples: **"көз салу"** – 'to take note, to heed', a Turkish variant is **"göz etmek"** – 'to make eye signs, to wink' however, we found slight differences in the meaning. Expressions emphasize attitudes between people are shown in the next examples, where the meanings of the expressions in both languages are the same: **"көз бояу/гöz boyamak"** – 'draw the wool over eyes, to mislead, to lie'.

During the study we paid attention to phraseological expressions expressing the aspectual characteristics of an action: **"көзді ашып жұмғаниша"** and **"gözünü ақір қарауыңсауа кадар"** – 'in the blink of an eye, suddenly'. The examples **"көз қиығын (қырын) салу/gözünüң киуриғиула бакмак"** are also have the similar meaning which translated into English as 'to catch a glimpse, to peep, to squint'.

In this article, semantic parallels related to the reflection of the human soul world in the culture of the Kazakh and Turkish people should also be noted, which also testifies to the influence of cultural contacts and cultural zone of these peoples [12, p. 108].

ҚҰЛАҚ/KULAK. It is noticeable that Turkish and Kazakh frequently use phraseological formulations with paired somatic components. The compound, paired words with the lexemes *көз/göz* and *құлақ/kulak* ‘ear’ are also related to the perception of reality and reflect a person’s mental and spiritual world: “*көз-құлақ болу*” and “*göz kulak olmak*” – ‘to take care, to look after’. These phraseological expressions belong to the group of communicative phraseological expressions which express phraseological unities. However, most scholars argue that the translation of these idioms is difficult in both Russian and English. E. Khismatullina highlights the following problems, which are related to the difference in grammatical structure, the difference in cultures. She also pointed that translating phrases verbatim, it is possible to find the phrase in the translated language as well. However, its meaning from the source language may be very different. Some idioms in Kazakh and Turkish

have become so well-established that when translated literally into Russian or English, the meaning will be completely unclear [13, p. 412].

The following idioms “*құлағына шалынды/kulağına çalınmak*” – ‘mishear, to hear at random’ are almost completely identical and can be literally translated into Kazakh from Turkish and vice versa without loss of meaning [14, p. 107].

A slight difference that we can note is the difference in the form of verb endings: in the Kazakh version “*шалынды*” verb is in the past tense, while in the Turkish one “*çalınmak*” is used in the initial form.

There is a slight difference in the text of the phraseological turnover in the following example; “*құлақты шулату*” – ‘to gossip’ (lit.: ‘to ring in the ears’), the Kazakh version uses the verb “*шулату*” – ‘to make noise’, while the Turkish version uses “*çınlatmak*” - to ring in “*kulağını çınlatmak*”.

Table 1. Distribution of phraseological units into groups based on the forming lexeme

The forming lexeme	Phraseological expressions in Kazakh	Phraseological expressions in Turkish	Grammatical characteristic
<i>bac/baş</i>	- бас қатыру - бас көтертпеу - бас көз болу - басына отырғызу/	- baş ağrıtmak - baş aşağı gitmek - baş göz etmek - başı üstünde yeri olmak	verb-propositional phrases
<i>қол/қол-(el)</i>	- қол канат (қолғанат) болу - құшақ ашу - <i>no equivalent</i> - қол жаю	- kol kanat olmak - kollarını açmak - kol gezmek - el açmak	verb-propositional phrases; adverbial phrases
<i>мұрын/burun</i>	- мұрнынан шаншылып жүру - мұрынды шүйіру - мұрынды көкке көтеру - <i>no equivalent</i>	- burnundan kan çalışmak - burnun bükme - burnun kıvrımak - ağzı burnu yerinde - koç burnulu - atta karın, yiğitte burnun	verb-propositional phrases
<i>көз/göz</i>	- көзіне қан құйылу/толу - көзін бақырайтты - көзі қуанып/көз қуанышы - көз салу - көз бояу - көзді ашып жұмғанша - көз қиығын (қырын) салу	- gözünü kan бүрümek - gözleri dört açmak - gözlerin içi gülmek - göz etmek - göz boyamak - gözünü açıp kapayınca kadar - gözünün kuyruğuyla bakmak	noun phrases; adjectival phrases
<i>құлақ/kulak</i>	- көз-құлақ болу - құлағына шалынды - құлақты шулату	- göz kulak olmak - kulağına çalınmak - kulağını çınlatmak	adjectival phrases; modal phrases

After collecting practical material and examples, we divided all the selected phraseological expressions into groups based on the forming lexeme. We considered it appropriate to distinguish the following groups: *bac/baş*, *қол/қол-el*, *мұрын/burun*, *көз/göz*, *құлақ/kulak*. Table number one clearly shows the distribution of selected phraseological units by groups.

As can be seen from the table above, the most phraseological expressions with the somatism element belong to the groups head and eyes. These two groups are the most diverse and contain the most different idioms (6 and 7 respectively). However, despite this, some phraseological expressions have no equivalents in the languages we study. It is no coincidence that this is one of the most numerous groups of phraseological expressions, because the head and eyes are the main source of information, and the main part of information about the world around us is obtained by means of sight. In the selected phraseological expressions, it is the meaning of receiving information and the orientation of attention.

Conclusion

In general, a comparative analysis of the composition of phraseological units in two languages showed that the types of their components are common to both languages, as the first part, the most common in both languages are body parts which are emphasize aspectual characterization of the action, the relationship between people, the physiological state of a person and psycho-emotional state of the person.

Along with the constituent components of somatic phraseological expressions in both languages, their semantics in structure also have many similarities, but the two languages do not duplicate each other, lexicographically similar, despite the mirrorless repetition, the semantic structure, so to speak, the lexico-semantic nature of the specificity shows. The main thing is to be able to compare the internal, external structure of somatic phrases in the two languages and to understand that the speaker of the language is one of the channels of the common worldview of the people, the national thinking.

The examples we have collected show that the human body, indeed, is widely represented through the inclusion of its names in the component composition of Russian phraseological expressions. The somatisms contained in phraseological units fulfil a variety of semantic functions. The “bodily” components of phraseological units embody certain cultural meanings.

On the other hand, in the course of this work we have also identified differences between phraseological expressions in the Kazakh and Turkish languages. The same phenomenon is often conveyed in completely different ways, using different images and metaphors. Even more frequent is the use of different verbs in the same phraseology. Even more frequent is the use of different verbs in the same phraseology.

REFERENCES

- [1] Karaulov Yu. N. Russian language. Encyclopedia / Gl. red. Yu. N. Karaulov. – M.: Bol'shaya Rossijskaya enciklopediya. Drofa, 1997. – 703 p.
- [2] Shanskii N.M. Phraseology of the modern Russian language. – M., 1999. – 292 p.
- [3] Arsent'yeva Ye.F. Comparative analysis of phraseological units expressing the character of a person in English and Russian: diss.... dr. philol. science. – M., 1984. – 213 p.
- [4] Vezhbickaya A. Understanding cultures through keywords. – M., 2001. – 201 p.
- [5] Bolganbaiuly A.G. Lexicology and phraseology of the modern Kazakh language. – Almaty: Sanat, 1997. – 255 p.
- [6] Asqarova G.S., Temenova G.K. Phraseology: somatisms in the Kazakh and Turkish languages // Bulletin of Abay KazNUPU, “Philology” series. – 2020. – No. 4 (74). – P. 34–38. <https://doi.org/10.51889/2020-4.1728-7804.07>
- [7] Sharafutdinova L.R. Comparative analysis of phraseological units with somatic components in Tatar and Turkish languages. Minbar. Islamic Studies. – 2014. – No 7 (2). – P. 162–173. <https://doi.org/10.31162/2618-9569-2014-7-2-162-173>
- [8] Kenesbayev I. Phraseological dictionary. – Almaty: «Arys» baspasy, 2007. – 800 p. [In Kaz]

[9] Shaimerdenov S. Essays: fiction / S. Shaimerdenov. – Almaty: An Arys, 2013. 5-t.: Povester, angimeler, eseler. – 318 p.

[10] Shabanova S. Lexical and semantic features of *el* (Hand) component phrases in Turkish // The American Journal of Social Science and Education Innovations. – P. 60–65. <https://doi.org/10.37547/tajssei/Volume03Issue09-14>

[11] Murzinova A. S. Study of phraseology in Kumyk linguistics // Journal «Bulletin of Ablai Khan KazUIR and WL» series «Philological sciences». – 2022. – Vol. 66 № 3. – P. 147–159. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.66.3.011>

[12] Pacsai I. Somatic phraseological units of European and Oriental Languages. – 2022. – Vol. 4. – №4. – P. 99–112. <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2022-4-99-112>

[13] Khismatullina E. I. Peculiarities of translation of phraseology on materials of different-structured languages (on the example of Turkish and Russian). Modern Oriental Studies. – 2021; 3(3). – P. 410-417. <http://doi.org/10.24412/2686-9675-3-2021-410-417>

[14] Bagirov N.R. Somatic phrases with the component numerals in Turkic languages summary. ISJ Theoretical & Applied Science. – 2016. – 11 (43). – P. 105–110. <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.2016.11.43.19>

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ СОМАТИКАЛЫҚ ҚҰРАМЫ БАР ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕР

Кылдыроглу М.¹, *Шакирова Қ.М.²

¹доктор, қауымд.профессор, Кастамону университеті,
Кастамону, Түркия

e-mail: mkildiroglu@kastamonu.edu.tr

*² пед.ғыл. магистрі, доцент, Ы. Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институты, Арқалық, Қазақстан
e-mail: katira_1971@mail.ru

Аңдатпа. Бұл жұмыста адамның дене мүшелеріне байланысты фразеологизмдерге салыстырмалы талдау жасалады. Бұл зерттеудің мақсаты – фразеологиялық бірліктерді зерттеу және олардың негізгі ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау. Салыстырмалы талдау бір тілдік топқа кіретін екі тіл: қазақ және түрік тілдерінің негізінде жүргізілген. Зерттеу материалдары ретінде фразеологиялық сөздіктерден жаппай іріктеу әдісімен жинақталған қазақ және түрік тілдеріндегі фразеологиялық тікестер алынған. Қазақ және түрік тілдеріндегі соматикалық фразеологизмдердің жалпы лексика-грамматикалық сипаттарына қатысты мәселелерде қоса қарастырылды

Зерттеудің ғылыми жаңалығы – бір топтағы екі біржүйелі, генетикалық жақын тіл – қазақ және түрік тілдеріндегі құрамында адамның дене мүшесі қолданылған фразеологизмдерге толық талдау жасалуында.

Негізгі зерттеу әдістері ретінде салыстырмалы-салғастырмалы, сипаттау әдістері алынды.

Талдау нәтижесінде анықталған қазақ және түрік тілдеріндегі фразеологиялық оралымдардың айырмашылықтары жұмыстың ғылыми жаңалығы ретінде көрініс береді. Бір құбылыс екі тілде әр түрлі беріледі, түрлі образдар мен метафоралар арқылы бейнеленеді. Тағы бір ерекшелігі, екі тілде бір мағынадағы фразеологизмдерде түрлі етістіктер қолданылады.

Зерттеу жұмысының нәтижесінде алынған қорытындылар, шын мәнінде, адамның дене мүшелеріне қатысты қазақ және түрік тілдеріндегі фразеологизмдердің негізгі бөлігі өзара ұқсас, айырмашылығы белгілі бір образды беру үшін әр түрлі етістіктерді қолданылады деген қорытынды шығаруға болады. Көбінесе қазақ және түрік тілдері әртүрлі етістіктерді беру үшін бір бейнені пайдаланады. Аталмыш тілдердегі соматикалық фразеологизмдердің басым көпшілігі етістік сөз табына қатысты болып келеді.

Екі халыққа ортақ мәдениет пен діннің рөлі екі тілдегі фразеологиялық тіркестердің қалыптасуында маңызды екендігін атап өткен жөн.

Тірек сөздер: соматизм, фразеологиялық бірліктер, адам денесі, етістік, соматикалық компонент, метафора, мәдениет, дін

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ С СОМАТИЧЕСКИМ КОМПОНЕНТОМ В КАЗАХСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

Кылдыроглу М.¹, *Шакирова К.М.²

¹доктор, ассоц.профессор, Университет Кастамону, Кастамону, Турция
e-mail: mkildiroglu@kastamonu.edu.tr

*²магистр пед. наук, Аркалыкский педагогический институт
имени Ы. Алтынсарина, Аркалык, Казахстан
e-mail: katira_1971@mail.ru

Аннотация. В данной работе проводится сравнительный анализ фразеологизмов, которые содержат части тела человека. Целью настоящего исследования является изучение фразеологических единиц, и выявления их основных сходств и различий. Сравнительный анализ был проведен на базе двух языков, принадлежащих к одной языковой группе: казахского и турецкого. Материалами исследования выступили фразеологические единицы, функционирующие в казахском и турецком языках, извлеченные из фразеологических словарей методом сплошной выборки.

Научная новизна исследования состоит в том, что она является опытом детального сравнительного анализа семантики фразеологических единиц, содержащих части тела человека, двух односистемных, генетически близких языков – казахского и турецкого.

Основными методами исследования выступили: сравнительно-сопоставительный и описательный методы.

Научная значимость данной работы заключается в том, что в результате исследования установлены различия между фразеологическими оборотами в казахском и турецком языках. Зачастую одно и то же явление передается абсолютно по-разному, используются разные образы и метафоры. Еще более частым является использование различных глаголов в одном и том же фразеологизме.

Выводы, полученные во время исследовательской работы, дают возможность квалифицировать, собственно, что основная масса фразеологических единиц казахского и турецкого языков, связанная с частями тела человека, по большей части идентичны между собой, несмотря на то, что достаточно часто казахский и турецкий языки для передачи одного и того же образа используют различные глаголы. Необходимо отметить, что общность культуры и религии не могла не сыграть свою роль в становлении фразеологического состава двух языков.

Ключевые слова: соматизм, фразеологические единицы, тело человека, глагол, соматический компонент, метафора, культура, религия

Статья поступила 02.03.2023

UDC 81`23

SRSTI 16.21.63

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.71.4.012>

**MULTILINGUALISM AND INTERFERENCE: A CASE STUDY
OF KAZAKH, RUSSIAN AND ENGLISH LANGUAGES
PERFORMANCE IN KAZAKHSTANI YOUTH**

*Kuzembayeva G.A.¹, Polzyakova Ye.², Zhumagaliyeva A.³, Madi A.⁴

*¹PhD, Associate Professor, K. Zhubanov Aktobe Regional University,
Aktobe, Kazakhstan

e-mail: kuzembayeva@mail.ru

²Master student, K. Zhubanov Aktobe Regional University,
Aktobe, Kazakhstan

e-mail: polzyakovaelizaveta@gmail.com

³Master student, K. Zhubanov Aktobe Regional University,
Aktobe, Kazakhstan

e-mail: ais07z@mail.ru

⁴Master student, K. Zhubanov Aktobe Regional University,
Aktobe, Kazakhstan

e-mail: aisulu.madi@mail.ru

Abstract. The interference of languages in minds of multilingual speakers, mastering several foreign languages in addition to their mother tongue, is inevitable. Much is still unknown about differences in the innate

ability to learn a foreign language and its relationship to native language proficiency. Being a multiethnic and multilingual country, Kazakhstan supports the policy of trinity of languages – Kazakh, Russian and English. The purpose of this research is to study the language performance of the Kazakhstani trilingual youth exposing language deviations in speech practices in three languages – Kazakh, Russian and English. The research method used in the study comprised interviews, conducted among the representatives of the Kazakhstani youth. Sixty-six students of K. Zhubanov Aktobe Regional University (Aktobe, the Republic of Kazakhstan) aged 18-29 years participated in the study. The collected interview data were used to compare the respondents' performance in the Kazakh, Russian and English languages, to describe the specifics of their language processes in the above-mentioned languages, and to identify language inconsistencies, if there were any, in their communication. Code-switching, code-mixing, pauses, fillers, and context mismatch were among the deviations examined. The study results demonstrated that language deviations in speech and communication are a usual practice for the representatives of the Kazakhstani youth. Language deviations such as code-switching, code-mixing, pauses, fillers and context mismatch were observed in the speech of Kazakhstani multilingual youth. The most common among language deviations in the speech performance of Kazakhstani youth were code-switching (24.4%) and code-mixing (41.5%) in Kazakh, fillers (65.5%) and code-mixing (13.8%) in Russian, pauses (29.2%) and fillers (29.2%) in English. The scientific significance of the study implies the defining of language deviations occurring in speech practices of Kazakhstani multilingual youth in Kazakh, Russian and English languages. The practical significance of research lies in the fact that the study findings will contribute to a better understanding of the performance of different languages in a multilingual's mind, especially in the context of adopting the trilingual policy in Kazakhstan, as well as to an effective communication.

Keywords: multilingualism, trilingual youth, the Republic of Kazakhstan, language deviations, code-switching, code-mixing, fillers, pauses, context mismatch, language acquisition

Basic provisions

Language is a reflection of a country's culture and the attitude of its people. Studying a foreign language contributes to a better understanding of its bearers, discovering how social relationships are formed in another nation, and learning to deal with others who think and perceive the world differently. In this regard, the quote by Frank Smith "One language sets you in a corridor for life, two languages open every door along the way" remains extremely relevant.

Within a linguistic community the ability to perfectly speak two languages is declared as "bilingualism", which is defined as "the native-like control of two languages" [1]. In contrast to this opinion Macnamara [2]

suggests, that a bilingual is anybody who has negligible abilities in one of the four language aptitudes – listening comprehension, speaking, reading and writing in a language other than his mother tongue.

Multilingualism is defined as “the existence of multiple languages in a country, municipality, or city”, “the use of three or more languages”, “the ability to speak multiple languages”, and in the sense of this sense, multilingualism is widely seen as “the natural state of mankind” [3]. The experience of multilinguals in juggling three or more languages has implications for language processing, as both the native and second languages change as bilingual proficiency is acquired, as well as domain general cognitive processes, resulting in monolinguals having better executive function than monolinguals [4]. Multilingualism is sometimes used interchangeably with bilingualism, which refers to the capacity to speak two languages fluently [5]. For instance, Cook [6], who used a holistic approach, coined the word multicompetence to describe a complex sort of competence that differs qualitatively from that of monolingual speakers of a language. He believed that multilingual individuals’ understanding of their native language differs from monolingual speakers’ because learning a second language might have an impact on the first. As a matter of fact, the majority of previous studies as well as the most linguists all around the world are interested in exploring the issues of multilingualism.

The Republic of Kazakhstan has become one of the CIS leaders in the modernization of socio-economics, market and politics, and bilingualism has played an important role in this. In Kazakhstan, the State policy of the unity of three languages suggests speaking three languages: Kazakh as a state language, Russian as a language of international communication, and English as a language of successful integration into global economics.

With more than one hundred and thirty nationalities living in Kazakhstan, most of the population is bilingual (Kazakh and Russian). Research states that 39.2% of Kazakhstani people aged 18-29 years and only 25.9% of the older generation (aged 61 years and up) speak Kazakh at home [7]. Russian is spoken by 27% of young people and 43% of the elderly. The amount of citizens aged 41 to 50 years who communicate in both languages in family is relatively high (31.4%). Among the representatives of other ethnic groups, both Kazakh and Russian are spoken by 8.5% of the Kazakhstan’s population. The East Kazakhstan (39.1%) has the highest proportion of speakers of both languages, followed by the Central Kazakhstan (35.3%), North (24%), West (19.2%) and South (17.9%). 3.8% of the population can read and write fluently. Language policy in the Republic of Kazakhstan dates back to 2007 when the cultural project “New Kazakhstan in the New World” was proposed by the head of the state, serving as a big step forward in the development of language practices [8].

At present, people’s studying of English is motivated by the government programmes on the development at all stages of education [9]. This is in

line with the worldwide practices with many students who are a part of an educational curriculum that includes a second language (L2).

In bilingual research the core characteristics of the multilingual language acquisition appear to be developing. While monolinguals are exposed to only one type of language information, bilinguals are exposed to two. The language situation with the first language (L1) being built up in early childhood as a result of linguistic input in L1-speaking homes, and the second language (L2) later coming into play via L2 communicators and study, can be described as emergent bilingualism. On many assessments, students receiving L2 input are expected to perform similarly to native speakers, but there may be some residual asymmetries that reflect their L2 knowledge's reliance on their initial L1 knowledge [10].

The simultaneous activation of several languages promotes conflict between them, making the multilingual a mental juggler. Language interference including various deviations can be noted in multilinguals' language performance: code-switching, code-mixing, fillers, pauses, context mismatch. Code switching is the practice of simultaneously switching between two languages or between two dialects or registers of the same language. Therefore, in some cases, it can be considered as an automatic or unconscious action. It inevitably performs some basic functions that may be beneficial in a language learning environment. These functions are listed as topic switch, affective functions, and repetitive functions [11]. Code-mixing is quite a similar practice, in which a multilingual speaker mixes words and grammatical rules from different languages into a single sentence. Language deviations are of great practical importance since they're used occasionally on the everyday basis.

Introduction

In today's globalized society, being able to converse in more than one language has become a valuable asset. Multilingualism is widely spread in the multi-ethnic geographical space, for instance, twenty percent of the United States' population speak a language at home other than English, fifty-six percent of Europeans and over half of the entire world's population is bilingual [12]. As for Kazakhstan with more than one hundred and thirty nationalities living there, the majority of Kazakhs speak two languages – Kazakh and Russian. Slavic people mainly speak only one language, whereas Uighur, Uzbek, Dungan, Turkish, Azerbaijani, Tajik, Tatar, and other ethnic groups are multilingual [13].

The speech behavior of different multilinguals varies greatly. Some multilingual speakers master several foreign languages, as well as their mother tongue, and the interference of languages in their mind is inevitable. Some multilinguals are much less proficient in a second language than their native language, and there is a constant strong interference in their speech. Multilingual speakers easily switch from one language to another depending

on the situation, though some of them do it with great difficulty. The same person may behave completely differently in terms of language production in different situations, his behavior may change over time, or he may be predisposed from birth to a certain form of linguistic behavior. These variables and conditions were studied by language psychologists [14].

Much is still unknown about differences in the innate ability to learn a foreign language and its relationship to native language proficiency. Foreign language teachers admit that some students are much more successful in learning foreign languages than others, but attempt to predict such success on the basis of tests, excluding observation of the learning process itself. It is an advanced claim that early multilingualism increases the ability to learn foreign languages, and that is still awaiting scientific validation. However, research in recent years by neuroscientists, psychologists and linguists using the latest brain scans has uncovered many of the cognitive and intellectual benefits of bilingualism. The main explanation for pros of bilingualism is the fact that the incredibly flexible brains are perfectly capable of multitasking [15].

The study is aimed at investigating the multilinguals' speech practices among the Kazakhstani youth, speaking the Kazakh, Russian and English languages. The study tasks included observation of the respondents' language performance: whether they tend to utilize only one language at one time or engage several languages in the course of their communication. Thus, the study seeks answer for the following research question:

RQ1: What are the specifics of Kazakhstani youth's language performance in Kazakh, Russian and English?

RQ2: What language deviations are noticed in the speech practices of the Kazakhstani trilinguals?

Materials and methods

The purpose of this research is to study the language performance of the Kazakhstani trilingual youth from the perspectives of language deviations in speech practices in three languages – Russian, Kazakh, and English. The study design comprised interviews conducted with the students of the K. Zhubanov Aktobe Regional University speaking three languages (Kazakh, Russian, and English). The research methods included observation, critical analysis and descriptive statistics of the research data.

A standardized structured interview was administered where specific questions are asked in a set order and in a set manner to ensure no variation between interviews. A questionnaire consisted of nine questions – 3 in Kazakh, 3 in Russian and 3 in English. Participant demographic information such as name, gender, age, nationality, level of each language apprehension and the time spent on their acquisition was obtained. The respondents participated on the voluntary basis and the prior consent was obtained in line with the research ethics. The respondents' answers were recorded with the help of the

mobile phone voice recorder and further transcribed for critical and statistical analysis.

Critical analysis of the data collected included listening to respondents answers individually, scrutinizing the use of Kazakh, Russian and English languages as well as their level of proficiency in them, capturing mistakes in speech, corrections and pauses, the replacement of words from one language to another.

Descriptive statistics were applied in order to define the ratio of language deviations in the speech processes of the study participants. The respondents' answers were coded and statistically analyzed in the MS Excel program through the Analysis Toolpak function. The interview data were specified and certain parameters were selected. The calculation was performed using the statistical macro function, and the results were placed in tables.

Results and discussion

The demographic information about the interview respondents is presented in Table 1.

Table 1. The Study Participants' Demographics

Nationality	Total		Male		Female	
	n	%	n	%	n	%
Kazakh	54	81.8	1	1.5	53	80.3
Russian	8	12.1	-	-	8	12.1
German	2	3	-	-	2	3
Chechen	1	1.5	-	-	1	1.5
Kyrgyz	1	1.5	-	-	1	1.5
Total	66	100	1	1.5	65	98.5

The level of language proficiency of the study participants in Kazakh, Russian and English were defined. A five-point scale from 1 (poor acquisition) to 5 (excellent knowledge) was used by the participants for self-evaluation reports on their language skills. The ratio of the respondents' language proficiency levels is stated in Figure 1.

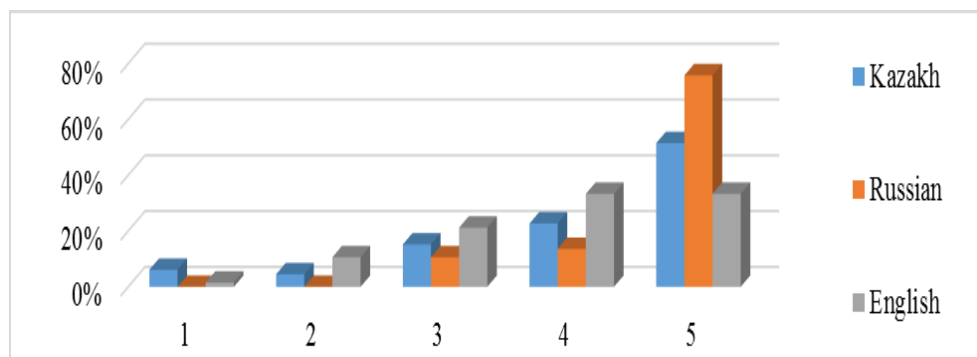

Figure 1 – The Study Participants' Proficiency in Three Languages

Figure 1 demonstrates that 6.1% of respondents evaluate their Kazakh language proficiency at the lowest level (point 1), 4.5% at the 2nd level, 15.2% at the 3rd level, 22.7% at the 4th level, and 51.5% of respondents indicate the highest level of the Kazakh language proficiency.

The Russian language proficiency was not rated lower than point 3, indicated by 10.6% of respondents, point 4 Russian language proficiency was stated by 13.6% of respondents, 75.8% confidently assigned themselves with the highest score (point 5).

The time spent on mastering English by each of the respondents varies. The shortest period of learning English by the respondents is 6 months, and the longest period is 27 years. Mean duration of English language mastering by the interviewed youth is 10.2 years.

The study participants' speech processes analysis included five types of language deviations such as code-switching, code-mixing, pauses, fillers and context mismatch.

Code-switching:

Екінші сұрақ... нерушимый квадрат и сплоченность.

Interviewer: *Опишите себя 5 словами.*

Interviewee: *Мен шынышыл, мейірімдімін, I'm honest, well.*

Менің отбасым үлкен. Мен, менің .... I forgot, my husband.

Code-mixing:

In Kazakh: *Ол тоғда төртінші класс оқушысы.*

Но, енді негізгі мәсәле өзім шығар.

Ну то есть, мен өзім-өзіме ұнамай жүрмін.

Позитивный настройі.

Хоббиміз бар.

Бизнесімді ашып.

Отбасым өте дружный.

In Russian: *Я оптимист, энергичная и ақкөніл.*

Связь, которую вы ищете, проще говоря feedback.

Fillers:

In Kazakh: *және, келесі, солай.*

In Russian: *Так, ну, типо, как бы.*

In English: *okay, like, so, for example, and.*

The ratio of language deviations in the respondents' speech is demonstrated in Table 2.

Table 2. Ratio of Language Deviations in the Respondents' Speech

Language deviations	Kazakh		Russian		English	
	n	%	n	%	n	%
Code-switching	10	24.4	2	6.9	4	16.7
Code-mixing	17	41.5	4	13.8	2	8.3
Pauses	7	17.1	3	10.4	7	29.2
Fillers	4	9.8	19	65.5	7	29.2
Context mismatch	3	7.3	1	3.5	4	16.7
Total	41	100	29	100	24	100

Code-switching (24.4%) and code-mixing (41.5%) in Kazakh, fillers (65.5%) and code-mixing (13.8%) in Russian, pauses (29.2%) and fillers (29.2%) in English.

Most of the interviewees, when answering the questions in Kazakh, used Russian words, and sometimes replaced the Kazakh language with full sentences in Russian.

While answering the questions in English some phrases were replaced by the phrases in Russian, least of all they were replaced by Kazakh words.

There were the few pauses, mostly due to people's thinking "what" to answer, rather than remembering a certain word or meaning in one of the languages, although such moments occurred.

Many fillers were observed in the interviewee's speech processes. The fillers included phrases heard on a daily basis, since they are used by many people.

Context mismatch was rare in the speech of the respondents. Some people tried to provide additional information to expand their answer in a particular language or to show an excellent vocabulary use by adding "complex words" to their speech that were not appropriate to the context, and this contributed to some misunderstanding in communication. A number of follow-up questions particularly in Russian and English, and rarely in Kazakh were asked. The majority of interviewees made some grammar mistakes and demonstrated cases of wrong pronunciation of words, specifically in English.

Conclusion

The study findings confirm that language deviations in speech and communication are a usual practice for the representatives of the Kazakhstani

youth. One might even say they have become an integral part of the present-day speech of the study respondents.

By analyzing language deviations such as code-switching, code-mixing, pauses, fillers and context mismatch in the speech of Kazakhstani multilingual youth, we found out that they are more likely to use code-switching and code-mixing in their speech practices. This is rather justified by the fact that in most families in Kazakhstan the use of two languages predominates, due to which some people cannot fully focus on one language, but rather replace words in Kazakh or Russian or mix them. Regarding the English language, since the interviews were conducted at the Faculty of Philology and most of the respondents noted that they had been studying it for a long time, we observed that students had difficulties in responding to a question asked in a certain language, showing their skills and mastery when answering, clearly and expressively stating their opinion. Context mismatch was rare, and pauses were made more likely due to people's choosing the proper words, and not trying to remember a particular word, meaning or translation.

The study results demonstrate a strong influence of multilingualism in a modern Kazakhstani society, in which proficiency in the Kazakh, Russian and English languages is gaining importance. Language learning is extremely important due to current global processes leading to the rise of multilingualism as a socio-cultural phenomenon of an everyday reality. Studying into multilingualism, one should not ignore the system of modern secondary education contributing to the implementation of foreign languages into the school program.

REFERENCES

- [1] Bloomfield L. *Language*. – New York: Holt, 1999. – 556 p.
- [2] Macnamara J. The Bilingual's Linguistic Performance. A Psychological Overview // *Journal of Social Issues*. – 1967 – 23(2). – P. 58–77.
- [3] Flynn S. What do we mean by 'Development' in multilingual language acquisition: Where do we start, where do we end and how do we get there? Plenary presentation at the 10th International Conference on Third Language Acquisition and Multilingualism, September 1-3, University of Vienna. <https://thirdlanguage2016.univie.ac.at/keynote-speakers/suzanne-flynn/>
- [4] Kroll J.F., Dussias, P.E., Bogulski, C.A., & Valdes Kroff, J.R. Juggling Two Languages in One Mind: What Bilinguals Tell Us About Language Processing and its Consequences for Cognition // *Psychology of Learning and Motivation*. – 2012. – 56. – P. 229–262.
- [5] Lyons J. *Language and Linguistics: An Introduction*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1981. – 356 p.
- [6] Cook V. *Effects of the second language on the first*. – Clevedon, UK: Multilingual Matters, 2003. – 268 p.

[7] Cennosti kazahstanskogo obshhestva v sociologicheskom izmerenii (Values of Kazakhstani society in the sociological dimension.). <https://opinions.kz/images/books/Ценности%20казахстанского%20общества,%202020.pdf> [in Rus.]

[8] Nazarbayev N.A. Growth of Welfare of Kazakhstan's Citizens is the Primary Goal of State Policy. Address of the President of the Republic of Kazakhstan H.E. Mr. Nursultan Nazarbayev to the people of Kazakhstan. https://www.akorda.kz/en/addresses/addresses_of_president/address-of-the-president-of-the-republic-of-kazakhstan-nursultan-nazarbayev-to-the-people-of-kazakhstan-february-6-2008

[9] Kuzembaeva G., Karimsakova A. & Kупenova A. Trilingualism in Kazakhstan // International Journal of Multilingual Education. – 2018. – VI (11). – P. 87–90.

[10] Hernandez A., Li P. & MacWhinney B. The emergence of competing modules in bilingualism // Trends in Cognitive Sciences. – 2005. – 9(5). – P. 220–225.

[11] Mattsson A., & Burenhult-Mattsson N. Code-switching in second language teaching of French // Working Papers. – 1999. – 47. – P. 59-72.

[12] Deumert A. Multilingualism // R. Mesthrie (Ed.), The Cambridge Handbook of Sociolinguistics (Cambridge Handbooks in Language and Linguistics). – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – P. 261-282

[13] Baiteliyeva Zh. Multilingualism in Kazakhstan and Problems of Teaching the Kazakh Language. <https://conference.pixel-online.net/ICT4LL/files/ict4ll/ed0008/FP/1968-MUL1243-FP-ICT4LL8.pdf>

[14] Weinreich U. Languages in Contact. – New York: The Hague, 1963. – 148 p.

[15] Vinche G. Chto proishodit v mozgu bilingva? (What happens in the brain of a bilingual?). https://www.bbc.com/ukrainian/vert_fut_russian/2016/08/160817_ru_s_vert_fut_amazing_benefits_of_being_bilingual [in Rus.]

**КӨПТІЛДІК ЖӘНЕ ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ:
ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖАСТАРДЫҢ ҚАЗАҚ, ОРЫС ЖӘНЕ
АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕ СӨЙЛЕУ ӨНІМДІЛІГІН ЗЕРТТЕУ**

*Күзембаева Г.А.¹, Ползякова Е.², Жумағалиева А.³, Мәди А.⁴

¹PhD, доцент, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан,
e-mail: kuzembayeva@mail.ru

²магистрант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан,
e-mail: polzyakovaelizaveta@gmail.com

³магистрант, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан,
e-mail: ais07z@mail.ru

⁴магистрант, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан,
e-mail: aisulu.madi@mail.ru

Аңдатпа. Ана тілінен басқа бірнеше шетел тілдерінде сөйлейтін көптілді адамдардың санасында тілдердің интерференциясы сөзсіз жүзеге асады. Шетел тілін меңгерудің туа біткен қабілетінің айырмашылықтары мен оның ана тілін білумен байланысы туралы әлі де көп нәрсе белгісіз. Қазақстан көпұлтты және көптілді ел бола отырып, халықтың қазақ, орыс және ағылшын тілдерін білуін көздейтін үштілділік саясатын ұстанады. Бұл зерттеудің мақсаты үш тілді меңгерген қазақ жастарының қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде сөйлеу тәжірибесіндегі тілдік ауытқуларды анықтай отырып, тілдік әрекетінің ерекшеліктерін зерттеу. Зерттеу әдісі ретінде қазақстандық жастардың өкілдері арасында сұхбат жүргізілді. Зерттеуге Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің (Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы) 18 бен 29 жас аралығындағы 66 студенті қатысты. Жиналған сұхбат материалдары респонденттердің орыс, қазақ және ағылшын тілдерін меңгеру деңгейлерін салыстыру, жоғарыда аталған тілдердегі тілдік үдерістердің ерекшеліктерін анықтау, сондай-ақ қазақстандық жастардың қарым-қатынасындағы тілдік сәйкессіздіктерді анықтау үшін пайдаланылды. Кодты ауыстыру, кодты араластыру, кідірістер, толтырғыштар және мәтінмәннің сәйкессіздігі сияқты тілдік ауытқулар зерттелді. Зерттеу нәтижелері сөйлеу мен қарым-қатынаста тілдік ауытқулар қазақстандық жастар өкілдері үшін әдеттегі тәжірибе екенін көрсетті. Көптілді қазақ жастарының сөйлеуінде кодты ауыстыру, кодты араластыру, кідірістер, толтырғыштар, мәтінмәннің сәйкессіздігі сияқты тілдік ауытқулар байқалды. Қазақстандық жастардың сөйлеу әрекетіндегі тілдік ауытқулардың ішінде қазақ тілінде код ауыстыру (24,4%) және код араластыру (41,5%), орыс тілінде толтырғыштар (65,5%) және кодтарды араластыру (13,8%), ағылшын тілінде кідірістер (29,2%) және толтырғыштар (29,2%) көп байқалды. Зерттеудің

ғылыми маңыздылығы қазақстандық көптілді жастардың қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі сөйлеу тәжірибесінде кездесетін тілдік ауытқуларды анықтаумен айқындалады. Зерттеудің тәжірибелік маңыздылығы зерттеу нәтижелерінің Қазақстандағы үштілділік саясатын өзектілендіру контекстінде ерекше маңызды болып табылатын көптілділердің санасында тілдік өнімділікті жақсырақ түсінуге ықпал ететіндігімен және тиімді қарым-қатынас жасау үшін қолданылуымен айқындалады.

Тірек сөздер: көптілділік, үштілді жастар, Қазақстан Республикасы, тілдегі ауытқулар, кодты ауыстыру, код араластыру, толтырғыштар, кідірістер, мәтінмәннің сәйкессіздігі, тілді меңгеру

ПОЛИЯЗЫЧИЕ И ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ: ИЗУЧЕНИЕ ЯЗЫКОВОЙ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОСТИ КАЗАХСТАНСКОЙ МОЛОДЕЖИ В КАЗАХСКОМ, РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

*Кузембаева Г.А.¹, Ползякова Е.², Жумагалиева А.³, Мадиди А.⁴

¹PhD, доцент, Актюбинский региональный университет
им. К. Жубанова, Актюбе, Казахстан,
e-mail: kuzembayeva@mail.ru

²магистрант, Актюбинский региональный университет
им. К.Жубанова, Актюбе, Казахстан,
e-mail: polzyakovaelizaveta@gmail.com

³магистрант, Актюбинский региональный университет
им. К.Жубанова, Актюбе, Казахстан,
e-mail: ais07z@mail.ru

⁴магистрант, Актюбинский региональный университет
им. К.Жубанова, Актюбе, Казахстан,
e-mail: aisulu.madi@mail.ru

Аннотация. Интерференция языков в сознании многоязычных людей, владеющих несколькими иностранными языками в дополнение к родному языку, неотвратима. Много еще неизвестно о различиях врожденной способности к изучению иностранного языка и ее связи со знанием родного языка. Будучи многонациональной и полиязычной страной, Казахстан поддерживает политику трёхязычия, обуславливающей владение казахским, русским и английским языками. Целью данного исследования является изучение специфики языковой производительности казахстанской трёхязычной молодежи с выявлением языковых отклонений в речевых практиках на трех языках – казахском, русском и английском. Основным методом исследования является интервью, проведенное среди представителей казахстанской молодежи. В исследовании приняли участие 66 студентов Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова (г. Актюбе, Республика Казахстан) в возрасте от 18-ти до 29-ти лет. Собранные материалы

интервью использовались для сравнения уровней владения респондентов русским, казахским и английским языками, определения специфики языковых процессов на вышеуказанных языках, а также для выявления языковых несоответствий, если они были, в коммуникации казахстанской молодежи. Переключение кода, смешение кода, паузы, заполнители и несоответствие контекста были среди исследованных отклонений. Результаты исследования показали, что языковые отклонения в речи и общении являются обычной практикой для представителей казахстанской молодежи. В речи казахстанской полиязычной молодежи наблюдались такие языковые отклонения, как переключение кодов, смешение кодов, паузы, наполнители и несоответствие контекста. Среди языковых отклонений в речевой деятельности казахстанской молодежи наиболее часто встречались переключение кодов (24,4%) и смешение кодов (41,5%) в казахском языке, наполнители (65,5%) и смешение кодов (13,8%) в русском языке, паузы (29,2%) и наполнители (29,2%) в английском языке. Научная значимость исследования заключается в определении языковых отклонений, встречающихся в речевых практиках казахстанской полиязычной молодежи в казахском, русском и английском языках. Практическая значимость исследования состоит в том, что результаты исследования будут способствовать лучшему пониманию языковой производительности в сознании полилингвов, что особенно значимо в контексте актуализации политики трехязычия в Казахстане, и будут использованы для эффективной коммуникации.

Ключевые слова: полиязычие, трехязычная молодежь, Республика Казахстан, языковые отклонения, переключение кодов, смешение кодов, наполнители, паузы, несовпадение контекста, овладение языком

Статья поступила 25.02.2023

ЭОЖ 81-119

XFTAP 16.21.07

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.71.4.013>

ӘЗІЛ-ОСПАҚТЫ ФУНКЦИОНАЛДЫ ДИСКУРСТЫҚ ТАЛДАУ

*Рысмагамбетова Н.А.¹

¹докторант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті,

Ақтөбе, Қазақстан,

e-mail: aitokrayan@gmail.com

Аңдатпа. Бұл мақалада әртүрлі зерттеу көздеріне сүйене отырып, сондай-ақ нақты мысалдарды есепке ала отырып, «Әзіл-оспақты функционалды дискурстық талдау» ұсынылады.

Мақаланың мақсаты – эзіл-оспақты функционалды дискурстық жағынан талдай отырып, позитивті эзіл-оспаққа ерекше назар аударудан бас тартып, оның басқа қырынан да қарау. Дискурсивті аналитика зерттеушілерінің назарын аударатын салалардың бірі – бұл эзіл-оспақ тудыратын жауаптар туралы ақпараттарды саралау. Эзіл-оспаққа жауап берудің прототипі ретінде күлуге бағытталған ертеректегі зерттеулерден алшақтай отырып, бірқатар соңғы зерттеулер жауап берудің эзіл-оспақты қолдау немесе қабылдамау сияқты басқа да тәсілдерін анықтады және талқылады.

Зерттеу әртүрлі дерек көздеріндегі эзіл-оспақтың функционалды дискурстық талдауын салыстырмалы зерттеу әдісі арқылы жүзеге асты. Осы әдістемелік мәселелерден басқа, эзіл-оспақты зерттеу кезінде дискурс талдаушылары жиі кездесетін тағы бір күрделі сұрақ-бұл деректердегі эзілді нақпа-нақ қалай анықтауға болатындығы туралы берілді. Мақалада функционалды дискурсты аналитикалық қырынан қарастырып, психоаналитикалық теорияларының әртүрлі аспектілерінен зерттеулер келтірілген.

Мақаланың ғылыми маңыздылығы эзіл-оспақты функционалды дискурстық талдау арқылы назар аударатын стратегиялардың кейбіреулеріне, мысалы, эзіл-оспақты көбірек қосып сөйлеу, сөйлеушінің сөздерін қайталап отыру, өзара әрекеттесуге аса ынтамен қарау, негізгі сөйлемдерге келісу, келіспеу, балама интерпретацияларды ұсыну, сондай-ақ ым-ишараны мимикалық қимылдарды пайдалану, күлімсіреу, бас изеу, қасты көтеріп сөйлеу сияқты мәселелер қарастырылды.

Мақаланың практикалық маңыздылығы эзіл-оспақтың жұмыс орны контекстіндегі отбасындағы, достар ортасындағы шиеленіс пен стрессті жеңілдету үшін қолданылуындағы орны, интерактивті эзіл-оспақтың динамикасы мен күрделілігі маңыздылығы айқындалды. Эзіл-оспақты қолданудың кейбір тәсілдері анықталды және сипатталды.

Эзіл-оспақтың функционалды дискурстық талдауының әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, диалогтік сипатын түсінуге арналған натуралистік әдістері оның мақсаты, ол туралы пікірлер, сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Эзіл-оспақ дискурсының қызметін айқындау барысында оның қоғамдық ортада қолданысы берілді.

Тірек сөздер: эзіл-оспақ, функционалды дискурс, қарым-қатынас, талдау, интерактивті эзіл, аналитика, зерттеуші, стратегия

Негізгі ережелер

Дискурсты функционалды талдау желеуімен жүргізілген зерттеулер, когнитивтік-перцептивті, әлеуметтік мінез-құлық және эзіл-қалжыңның психоаналитикалық теорияларының әртүрлі аспектілеріне таңдамалы түрде сүйене отырып жүргізілген (осы теорияларды толығырақ көрсету үшін) және өзара әрекеттесу кезінде эзіл-оспақтың қандай функционалды қызмет атқаратынын зерттейді. Мысалы, жұмыс

орнының контекстінде функционалды дискурс талдаушылары әзіл-оспақты қарым-қатынас барысында күш басымдығын жүзеге асыру және көрсету (кейде бүркемелеу немесе тіпті даулау) үшін шиеленіс пен стрессті жеңілдету үшін қалай пайдалануға болатынына қызығушылық танытты [1, 20-25 бб.]. Қандай да бір нақты қатып қалған теорияға жатқызбай, әзіл-оспақтың әртүрлі теорияларының түсінігін қиылыстыру және біріктіру, функционалды дискурсивті-аналитикалық зерттеулердегі әзіл-оспақтың күрделілігі мен көп функционалдығы туралы жан-жақты тұжырымдаманың дамуына ықпал етеді [2]. Әзіл-оспақ аналитикалық бағыттағы бұрынғы зерттеулер, белгілі бір жағдайды мысалға ала отырып, ешқандай сыни көзқарасты қолданбастан, әзіл-оспақты анықтап оны сипаттауға ғана бағытталған болатын.

Ақырында бұл зерттеулердің көбісі интерактивті әзіл-оспақтың динамикасы мен күрделілігін тым жеңілдеткені үшін және бір мезгілде немесе баламалы түрде қолданылатын анағұрлым терең, нәзік тұстарын елемегені үшін сынға ұшырады. Функционалдық дискурсты аналитикалық қырыннан қарастырған әзіл-оспаққа қатысты бұрынғы зерттеулер, ешқандай ерекше сынауды қолданбастан, белгілі бір жағдайдағы әзіл-қалжыңның әсері мен тиімділігі айқын деп қабылдау негізінде білгілі бір әрекеттестіктегі әзіл-оспақ мысалдарының функцияларын анықтау және сипаттауға бағытталған.

Мысалы, Вествуд пен Родс өздерінің «Әзіл, жұмыс және ұйымдастыру» кітабында функционалды көзқарасты көптеген әзілдердің, әсіресе жұмыс орнындағы әзілдің артындағы кейбір сыни және күрделі динамикалық сәттерді елемегені үшін сынайды [3]. Олар әсіресе билік, бақылау, қарсылық және үстемдік сияқты маңызды элементтерді ескермеуді атап өтеді. Алайда, бұл сын әзіл-оспақтың кейбір бұрынғы функционалды зерттеулеріне қатысты болуы мүмкін болса да, дискурсивті аналитикалық зерттеулердің кейінгі дамуы бұл сыни элементтерді анықтап, әзіл-оспақтың дискурсивті стратегия ретінде қалай қолданылатынын (кейде стратегиялық), сондай-ақ билікке, бақылауға және үстемдікке қарсы тұру әсіресе жұмыс орны контекстінде қарсы тұруды зерттей бастады [4, 346.].

Дискурсты функционалдылығы жағынан талдай отырып зерттеудегі келесі, тығыз байланысты бағыт-бұл позитивті әзіл-оспаққа ерекше назар аударудан бас тарту. Бұрын әзіл-оспақ зерттеулері ылғи позитивтілікке бағытталған болатын – мысалы, ынтымақтастық пен топтық үйлесімділікті тудыратын құрал ретінде сондай-ақ, көп жағдайда әзіл мейірім тудыру үшін, қолдау көрсету үшін және жақсы ниетпен жүзеге асырылады деп санау қалыптасқан еді. Алайда, әзілдің үш тарихи теориясы көрсеткендей, көптеген әзіл-оспақ мотивтерінде, агрессия және басқаларды мазақ ету элементтері басым. Дегенмен, әзіл-оспақтың бұл «көлеңкелі» жағы дискурсивті-аналитикалық зерттеулерде ұзақ уақыт бойы еленбеді. Биллиг айтқандай, әзіл-оспақтың «көлеңкелі»

жағы проблемалы және оған қол жеткізу қиын болуы мүмкін. Әзіл-оспақтың «көлеңкелі» жағын елемеді функционалды дискурсты зерттей бастаған талдаушылар да мойындады, бұл бірінші кезекте көңілді емес, керісінше қауіпті, мазасыз және бұлыңғыр [5, 619-640]. Бұл зерттеу жеке адамдар, белгілі бір топтағы адамдар тыйым салынған немесе қасиетті деп санайтын, сондай-ақ қолданыстағы билік қатынастары мен status quo-ға күмән келтіру құралы ретінде кейбір идеяларға, тақырыптар мен құндылықтарға қарсы тұру үшін, кейде стратегиялық мақсатта әзіл-оспақты қолданудың кейбір тәсілдерін анықтады және сипаттады. Жалпы қабылданған болжамдар мен хаттамаларды жоққа шығару мақсатында қолайсыздық тудыратын тақырыптарды әдейі трансгрессивті әзілмен комедиялық эффект алу үшін зерттеуге болады. Әзіл-оспақтың бұл қызметі әдетте мұндай мәселелерді орайластыра алмайтындар үшін қолайлы болып табылады. Мысалы: жұмыс орнында бағынышты қызметтегілер мен достар арасына жаңа қосылғандар, өзінен жоғары сатыда тұрғандарды сынау үшін, кейде бас салып қарсы шығу үшін әзіл-оспақты пайдалана алады.

Кіріспе

Әзіл-оспақтың функционалды дискурстық талдауындағы мәселелер туралы ең маңыздылары жоғарыда сөз болды.

Дискурсивті аналитика зерттеушілерінің назарын аударатын тағы бір сала – бұл әзіл-оспақ тудыратын жауаптар. Әзіл-оспаққа жауап берудің прототипі ретінде күлуге бағытталған бұрынғы зерттеулерден алшақтай отырып, бірнеше соңғы зерттеулер жауап берудің басқа да тәсілдерін анықтады және талқылады – ол әзіл-оспақты қолдау немесе қабылдамау. Назар аудартатын стратегиялардың кейбіреулеріне, мысалы, әзіл-оспақты көбірек қосып сөйлеу, сөйлеушінің сөздерін қайталап отыру, өзара әрекеттесуге аса ынтамен қарау, негізгі сөйлемдерге келісу, келіспеу, балама интерпретацияларды ұсыну, сондай-ақ ым-ишараны мимикалық қимылдарды пайдалану, күлімсіреу, бас изеу, қасты көтеріп сөйлеу жатады. Жауап беру стратегиясы- таңдау ситуациялық контекстке (сұхбаттасушылар арасындағы қарым-қатынасқа) және қолданылатын әзіл-оспақ түріне байланысты болады. Мысалы, өзін-өзі қорлайтын әзіл-оспаққа әдетте күлкі емес, сөйлеушінің өзін-өзі сынауымен немесе эмпатия білдіруімен келіспеушілік көзқараспен жауап береді. Функционалды дискурстық талдау тұрғысынан әзіл-оспақты зерттеудегі кейбір жетістіктердің қысқаша шолуы көрсеткендей, әзіл-оспақ әр түрлі функцияларды орындау үшін қолдануға болатын өте күрделі және даулы стратегия болып табылады.

Әзіл-оспақтың функционалдық қырын соңғы онжылдықта бірқатар отандық тілшілер мен зерттеушілер де өз зерттеу нысанына алды. Атап айтар болсақ: В.И. Жумагулова, М.М. Тілеужанов, Т.К. Кожекеева, П.Б. Коржева [15,88 б.].

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Дискурсты функционалдық талдау ұранындағы зерттеулер интерактивті әлеуметтік лингвистика [6], сөйлеу қарым-қатынасын талдау және сөйлеу кезіндегі дискурстық талдау сияқты дискурстың бірқатар түрлі аналитикалық бағыттарына сүйенеді. Белгілі бір құрылым мен тәсілді таңдау көбінесе зерттеушілердің нақты қызығушылығына және олардың зерттеу мақсаттары мен міндеттеріне байланысты. Алайда, осы айырмашылықтарға қарамастан, дискурсты талдаушылар әдетте әзілдің шынайы, табиғи (жасанды түрде емес) мысалдарымен жұмыс істейді және әзіл-оспақ пайда болатын өзара әрекеттесу контекстіне ерекше назар аударады.

Әзіл-оспақтарды жинақтаудың сұхбат, өз-өзіне есеп беру деректері, бақылау құрылғыларын қосу сияқты іс-әрекет түрлеріне қарағанда, дискурс-талдаушылары табиғи әзіл-оспақ жағдайларын аудио (кейде бейне) жазбаларға жазуға бейім. Бұл натуралистік әдістер пайдалы және зерттеу нәтижелерін зерттеуші мен респондент бірлесіп жасағандықтан мұндай зерттеу әзіл-оспақ пайда болатын «фонды қалыптастыратын жағдайларды» ескеруі керек [14]. Осылайша, бұл әдістемелік тәсіл мол деректер көзіне жолықтырады, ол өз кезегінде зерттеушілерге әзілдің «диалогтық сипатын» түсінуге, оны оқшауламай интерактивті және әлеуметтік-мәдени аспектілерге мұқият назар аудара отырып, талдауға мүмкіндік береді. Алайда, бұл табиғи деректерге назар аудару әзіл-оспақты жинауға және анықтауға байланысты бірнеше мәселелерге әкеледі. Мысалы, табиғи өзара әрекеттесуді тіркеудің негізгі кемшіліктерінің бірі- зерттеушілер көбінесе өзара әрекеттесу тақырыптарына және өзара әрекеттесудің жалпы дамуына салыстырмалы түрде аз ықпал етеді, қандай деректер алатынын алдын-ала біле алмайды, олар өздерінің жазып алған өзара әрекеттесу деректерінде, қаншалықты әзіл-оспақ жағдайлары болатынын оңай басқара алмайды. Бірақ осы кемшіліктерге қарамастан, салыстырмалы түрде үлкен көлемдегі деректерді жинау арқылы белгілі бір дәрежеде азайтуға болатын жиналған деректер әдетте өте бай және дискурсивті-аналитикалық тәсілдерге тән сапалы терең талдау жүргізудің тамаша көзі болып табылады. Әзіл-оспақтың функциялары мен қолданылуы туралы үлкен мәлімдемелер мен жалпылау жасаудың орнына, осы талдаудың нәтижесінде алынған идеялар, әдетте, әзіл-оспақтың нақты жағдайда өзара әрекеттесуде жұмыс істейтін нақты процестерді жақсы түсіну үшін қолданылады.

Осы әдістемелік мәселелерден басқа, әзіл-оспақты зерттеу кезінде дискурс талдаушылары жиі кездесетін тағы бір күрделі сұрақ-бұл деректердегі әзіл-оспақты нақпа-нақ қалай анықтауға болатындығы. Әзіл-оспаққа жауап берудің әртүрлі стратегиялары болғандықтан, жоғарыда қысқаша айтқанымыздай, белгілі бір сөздің әзіл-оспақпен немесе байсалды айтылғанын білу әрқашан оңай емес. Бұл мәселені шешу

үшін және сөйлесу кезінде әзіл-оспақты анықтаудың жүйелі жолдарын табу үшін зерттеушілер көбінесе «паралингвистикалық, прозодикалық және дискурсивті белгілерге» сүйенеді және сөйлеушінің сөйлеу үніне, аудиторияның есту мүмкіндігіне, сондай-ақ (мүмкін болған жағдайда) ым-ишара реакцияларына ерекше назар аударады [4].

Зерттеуші просодиялық ерекшеліктерін көре алмайтын электрондық хабарламалар мен хаттар тәрізді жазбаша қарым-қатынаста әзіл-оспақты анықтау ықтималдығы күрделі. Мұны айналып өтудің бір жолы-контекстуализацияның басқа белгілеріне сүйену, соның ішінде, эмодзилерді (мысалы, күлкі), аббревиатураларды (мысалы, «күледі»), метакомментарийлерді (мысалы, «әзілдесу») немесе лексикалық бірліктердің ерекше таңдауын (мысалы, ресми атақ пен фамилияны қолдану бейресми электрондық пошта жазу) қолдану. Жазбаша қарым-қатынаста әзіл-оспақты анықтаудың тағы бір жолы-белгілі бір мәтін қандай реакция (визуалды немесе мәтіндік) тудыратынын қарау. Тағы бір мүмкіндік, автор мен мәтінді алушының әзіл-оспаққа ниеттері мен қабылдауларын тексеру. Бұл тексеру процесі «қатысушыларды тексеру» деп аталады, онда зерттеуші зерттелетін құбылыстардың интерпретацияларын деректер көзі болып табылатын нақты адамдармен салыстырады. Бұл нәтижелердің пайдалы валидациясы болуы мүмкін және зерттеушіге әзіл-оспақ жасаушылардың көзқарасын дәлірек көрсету үшін интерпретацияларды одан әрі нақтылау немесе өзгерту мүмкіндігін ұсынады.

Нәтижелер

Дискурсты функционалдық талдаудың әзіл-оспақты зерттеуге қосқан негізгі үлестерінің бірі-әзіл-оспақтың өзара әрекеттесу кезінде қалай көрінетінін түсінуде болып табылады, сонымен қатар оның әзіл-оспақ функциялары орындалатын әртүрлі дискурстық процестерді сәйкестендіру, сипаттау қабілетінде. Басқаша айтқанда, әзіл-оспақтың дискурсивті аспектілерін талдай отырып, дискурсивті аналитикалық зерттеу құрылымы күрделілігін, әзілдеп алдау, келіссөздерді, сондай-ақ әзіл-оспаққа жауап берудің кейбір қиындықтарын көрсетеді. Осылайша, нақты бір жағдайда әзіл-оспақтың қандай функцияны атқаратыны ғана емес, сонымен қатар қарым-қатынас жасаушылар арасында әзіл-оспақтың қалай (бірлесіп) жасалатыны және оған қалай жауап беретіні туралы функцияларды түсіну туралы да сөз болып отыр.

Функционалды дискурс тұрғысынан әзіл-оспақты зерттеудің жалпы мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес, әзіл-оспақтың әртүрлі элеуметтік ортада атқаратын функцияларын анықтауға және талқылауға мүдделі, олар: жұмыс орны [4], сыныптар [6, 375-395], отбасы мен достарының ортасы. Бұл бөлімде біз әзіл – оспақ орындай алатын көптеген функциялардың бірнешеуін ғана талқылаймыз және бұл салыстырмалы түрде қарапайым болып көрінгенімен, әзіл-оспақты

анықтау, сипаттау және тіпті үшін жіктеу өте қиын тапсырмалар болып табылады, себебі әзіл-оспақ әмбебап, жан-жақты пайдаланылады, әзіл-оспақтың кез-келген түрі бір уақытта бірнеше функцияларды орындай алады. Kuipers атап өткендей: «Әзіл-оспақты ешқашан бір функцияға, мәнге немесе мақсатқа дейін қысқартуға болмайды» және мұндай екіұштылық әзіл-оспақтың «тартымды және жағымсыз» болуы мүмкін екенін көрсетеді [7, 179-195 бб.].

Келесі мысалда бұл айқын ашылған.

Мысал:

IT мекемеде сатушы Альф корпоративті фильмнің көрсетіліміне билет алмады, оны ұжымдастарының бірі Кара ұйымдастырған болатын. Үзіліс кезінде Альф ешқандай сәлемдеспестен ұжымдастарының ортасына келіп:

- Кара, сен сұрқиясың!- деді, (езу тартып, барлығы күлді).

Бұл өзіне назар аударарлық сөзге барлығы әзіл ретінде қабылдап, күлді. Сөз бағытталған Кара да қатты күлді. Альфтың қалжыңы күлкі тудырғанмен бұл жерде оның наразылығын, Караны кінәлап тұрғандығы туралы ақпаратты жеткізді. Ол осылайша, сыни көзқарас пен Караның келеңсіз жауап беруінің алдын алды. [8, 584-599 бб.]

Өзінің тарихи дамуында әзіл-оспақтың сапасы да өзгеру үстінде. Әзіл-оспақтың тек қызметі ғана емес, оның сипаты мен бағыты, көрініс табу жолдары да, өзгеріп келеді. Жоғарыда атап көрсеткендей, әрбір әлеуметтік құбылыс, белгілі бір қоғамдық-саяси шарттар, оның дамуына ықпал етеді. Қазақ халқының әзіл-оспақ тақырыбындағы ерекшелігі-дидактикалық қызметінде болып табылады.

Әзіл-қалжың қазақ қоғамында тұрмыстық жағдайларда, той, мерекелерде қолданыс тапқан. Тойбастар, жар-жар, бет ашар әндерінің мазмұнында кездеседі.

Мысалы: Ана отырған бикеші

Жібектей ескен шүйкесі

Мен де келін болам деп,

Құрып бір отыр жүйкесі.

Келін болуға жасы жеткен бойжеткенді таныстыру үшін осындай әзіл-оспақты жолдарды қолданған.

Қазіргі қазақ халқының ауызша шығармашылығы бұл бір жағынан қалыптасқан дәстүрлердің дамуы, екінші жағынан осы дәстүрлердің трансформациясы. Қазақ халқының тұрмысында жиі қолданылатын тұрақты тіркестер мен жаңылтпаштарда да әзіл-сықақ көріністері бар.

Мысалы: Күйе күйе, күйе ме?

Күйге қолым күйе ме?

Күйге қолым күймейді.

Бетімнен анам сүймейді. [15, 90-91 бб.]

Талқылау

Жалпы, әзіл-оспақ вербальді, визуалды және физикалық әзіл-оспақ болып бөлінеді, бірақ көптеген зерттеулерге сәйкес функционалды дискурстық талдау тұрғысынан біз мұнда тек ауызша әзіл-оспаққа назар аударамыз. Әзіл орындайтын функциялардың көпшілігі келесі санаттардың біріне (немесе бірнешеуіне) жатады: ынтымақтастық құру, билікті жүзеге асыру және психологиялық функцияларды орындау. Әзіл-оспақты дискурсивті-аналитикалық зерттеулер негізінен осы функциялардың алғашқы екеуіне қызығушылық танытады, әзіл-оспақты ынтымақтастықты құру және нығайту құралы ретінде, сондай-ақ билікке қарсы тұру және құлату құралы ретінде қолдану туралы бірнеше зерттеулер бар. Мұнда біз дискурсты талдау тұрғысынан осы екі функцияны да қысқаша талқылаймыз.

Ынтымақтастық құру. Әзіл-оспақтың әңгімелесушілер арасындағы ынтымақтастықты құру, қолдау және нығайту қабілеті көбінесе әзіл-оспақтың ең негізгі функциясы ретінде сипатталады, ол тіпті диверсиялық әзіл-оспақта да қолданылады [4, 159 б.]. Әр түрлі топтар әзіл-оспақты қолданудың әр түрлі тәсілдерін дамытқандықтан (мысалы, әзіл-қалжыңда, сондай-ақ кімге қатысты әзіл-оспақтың осы немесе басқа түрін қолдануға рұқсат етілген нормаларда және әзіл-оспақ жағдайларына жауап берудің қолайлы тәсілдерін құрайтын нормаларда көрінеді), топ мүшелігі туралы белгі беру және әртүрлі топтар арасындағы шекараны белгілеу тәрізді, әзіл-оспақты дұрыс қолдану маңызды аспект болып табылады.

Мысалы, Австралия мен Ұлыбританиядағы ер адамдардың арасындағы барлық қарым-қатынастарында әзіл-оспақтар, келемеждейтін әзіл-қалжыңдары зерттеуде Хауг пен Бусфилд (2012) бұл тәжірибелер олардың деректерінде қайталанғанын және оларды қолдану қарым-қатынас идеалымен тығыз байланысты екенін анықтады, ол достар арасындағы «өзінді тым байыпты қабылдамау» түсінігінің болуы еді. Осылайша, осы топтардың мүшелері арасында мұндай әзіл-оспақты үнемі қолдану ынтымақтастық пен «достықтың әлеуметтік байланыстарын нығайтуға және растауға» ықпал етті [9, 1099 – 1114 бб.]. Ұқсас тенденцияны Nabib байқады, ол әртүрлі әлеуметтік-мәдени топтардағы достар тобында жиі әзіл-оспақты мазақ ету үшін қолданатынын атап өтті [10].

Сол сияқты, Эверттің (2003) отбасылық әзіл-оспақ зерттеуінде, ол Канзас штатындағы отбасы ынтымақтастық пен жақындықты қалыптастыру үшін сыртқы агрессивті әзіл-оспақты қолданғанын анықтады. Келекелеп айтылған ескертулер мен әзілдер отбасы мүшелері үшін «интерактивті мақсатпен» пайдаланылып, «қарым-қатынас үндестігін» құру үшін қолданылды [11]. Жұмыс орнындағы әзіл-оспақты зерттеу барысында Плестер мен Сейерс [8] зерттеу жүргізген IT компаниясында әріптестері жеке қасиеттерін, сырт келбеттерін, мінез-

күлқтарын «мазақ еткенді» ұнататынын байқады. Осы нақты жұмыс орнында нәсіл, жыныс және физикалық сипаттамалар сияқты аңдап сөйлейтін тақырыптар бойынша эзіл-оспақтар айтылғанда рахаттану компанияның жұмыс мәдениетіне еніп, қабылданып кеткені туралы белгі берді. Осындай мазақы сипат алған эзіл-оспақтар әріптестер арасында жиі қолданылып, теріс қабылданбады, олар мұны эзіл- қалжың ретінде қабылдады.

Алайда, эзіл-оспақты тек ынтымақтастықты нығайту және топ мүшелігін белгілеу құралы ретінде ғана емес, сондай-ақ әртүрлі функцияларды орындау үшін, мысалы жұмыс орнында билік басымдылығын білдіру мақсатында пайдалануға болады.

Үстемдік жасау. Эзіл-оспақ пен билік арасындағы қарым – қатынас өте жақын және эзіл шынымен де билікті көрсетудің әмбебап құралы болып табылады. Мысалы, мақсатқа жету арқылы сондай-ақ топтық нормаларды анықтау мен осы нормалардан ауытқығандарды орнына қою үшін қолданылады. Бұл соңғы функцияда, Холмс пен Марра айтқандай, эзіл-оспақ «сондай-ақ әлсіздерге әлеуметтік тұрғыдан дауласу немесе билікті құлату құралы ретінде қол жетімді». Алайда, бұл диверсиялық функциядан басқа, эзіл-оспақты биліктің арақатынасын төмендету үшін де қолдануға болады және «сөйлеушінің аспаптық мақсатына күш айырмашылығын нақты төмендету арқылы қол жеткізуге болады» [4]. Осы әр түрлі және кейде бір-біріне қайшы келетін функциялардың барлығы эзіл-оспақтың көп функционалдығын көрсетеді. Холмс атап өткендей, оның көркемділігі мен қолданушыларға деген тартымдылығы «оның икемділігінде», себебі «ол қалқан, сондай-ақ езілгендердің арсеналындағы өткір қару ретінде жұмыс істей алады».

Жұмыс орындарында билік пен ынтымақтастық дискурстары басым және бір-бірімен күрделі түрде өзара байланысты жерде, эзіл-оспақтың билік пен ынтымақтастықты көрсету құралы ретінде пайдаланылуы оны ерекше маңызды етеді. Эзіл-оспақ сөйлеушіге күш пен сыпайылықты білдіруге көмектесетіндіктен, ол тек функционалды дискурстың талдаушыларын ғана емес, сонымен қатар эзіл-оспақ зерттеушілерінің де кеңінен қарастыруына болады. Функционалды дискурс тұрғысынан кейбір дискурсивті стратегияларды анықтау және сипаттау үшін әртүрлі зерттеулер жүргізілді. Мысалы, сын немесе келіспеушілік сияқты жағымсыз аффективті сөйлеу әрекеттері, сынау мен келіспеушілік кезінде жағдайды шиеленістірмеу мақсатында эзіл-оспақты қолдану, әңгімелесушілерге теріс әсерін азайтып, жағымды қарым-қатынасты сақтауға көмектеседі [1].

Эзіл-оспақтың бұл функциясы әсіресе ықпалды сұхбаттасушыларға қатысты жағымсыз аффективті сөйлеу әрекеттері кезінде, мысалы, жұмыс орны контекстінде басшылық қызметтегілерге қарамағындағылардың қарсы сөйлеуі кезінде эзіл-оспақты пайдалану қолайлы [4]. Батлер күлкінің күшін атап көрсетеді, күлкіні «жұмыс орнындағы адамдардың

мінез-құлқын түзету үшін қолдануға болады», - деген қорытындыға келеді, себебі ол «келеке ету мен ұялту процестері арқылы мекемелерде элеуметтік реттеуші рөлін атқарады» [12]. Ол адамдарды әзіл-оспақ арқылы басқаруға болатынын айтады, өйткені конформистік емес мінез-құлық күлкіге айналуы ғажап емес, көптеген адамдар күлкіге қалғанды ұнатпайтындықтан, мазақ етуі мүмкін әрекеттерден аулақ болады.

Бұл әртүрлі функцияларды, әрине, бір уақытта орындауға болады, әзіл-оспақ үлгісін билікті жүзеге асыру үшін де, сонымен бірге сұхбаттасушылар арасындағы ынтымақтастықты құру және нығайту үшін де оңай пайдалануға болады. Әзіл-оспақтың осы функцияларымен қоса, оның сұхбаттасушыларға үйлесімділік көрсету қабілеті де бар.

Әзіл-оспақ тек жеке тұлғаны дәріптеудің достар арасында немесе басқа ортада өзін ерекше ұстау, алшақ ұстау құралы ғана болып қоймай, сондай-ақ кәсіби және гендерлік ерекшеліктерді дәріптеу үшін құнды стратегия болып табылады.

Әзіл-оспақтың берілуі кезінде әртүрлі тілдік стильдер қандай да бір заттар мен құбылыстарды сипаттау үшін сәйкес лексика таңдалады. Лексикадағы бір стильдегі элементті, екіншіге ауыстыру әзіл-оспақты жеткізудің бір тәсілі. Ол тілдік механизмдердің көмегімен оның функциясы арқылы жүзеге асады [15, 55 б.].

Қорытынды

Әзіл-оспақ тұрғысынан функционалды дискурстық талдауға арналған, жоғарыда айтылған зерттеулер, негізінен аз зерттелген сала болып қала береді. Мұнда біз тек кейбір заманауи тенденциялар мен кейбір ықтимал зерттеу бағыттарын атап өттік. Функционалды дискурстық талдау тұрғысынан әзіл-оспақты зерттеудегі ерекше маңызды жетістіктердің бірі-ағылшын тілінен өзге қазақ, корей, кантон, грек және басқа тілдерде әзіл-оспақтың қолданылуы мен функцияларын талдауға бағытталған қозғалыстар болып отыр [8].

Бұл зерттеу осы тілдерде әзіл-оспақ арқылы берілетін және әртүрлі контекстерде жауап беретін нақты стратегияларды анықтау және сипаттау арқылы әзіл-оспақтың күрделілігі туралы қызықты жаңа мағлұматтар беріп қана қоймайды, сонымен қатар «әзіл-оспақ» туралы қалыптасқан түсінікті қолдау немесе жоққа шығару үшін жаңа деректер мен қосымша ақпараттар береді. Бұл бағыттағы оң дамуға қарамастан әзіл-оспақтың әртүрлі функцияларын және олардың өзара әрекеттесу тәсілдерін толық түсіну үшін ағылшын тілінен басқа тілдердегі әзіл-оспақ туралы көбірек зерттеу қажет.

Әр түрлі контексте, соның ішінде сыныпта, жұмыс орнында және достар арасында мәдениетаралық коммуникациядағы әзіл-оспақ туралы соңғы зерттеулер де қызықты [13]. Бірақ тағы да осы контексттерде әзіл-оспақ туралы көбірек зерттеу қажет. Атап айтқанда, әзіл-оспақ мәдениет пен тілге байланысты деген тұжырымға сүйене отырып, бұл

зерттеу бағыты өзара қарым-қатынастағы мәдениеттің рөлі жағынан кейбір жемісті тұжырымдар жасауға кепілдік береді, бұл әзіл-оспақты зерттемейтін зерттеушілерді қызықтыруы керек.

Функционалды дискурстық талдау тұрғысынан жақында жүргізілген әзіл-оспақ зерттеулерінің тағы бір қызықты тенденциясы-сәтсіз әзіл-оспақ сияқты әзіл-оспақтың нақты түрлері мен функцияларына, әзіл-оспақтың ерекше күрделі және даулы түрі келеке ететін әзіл-оспақ, иронияға - сонымен қатар әзіл-оспақтың «қараңғы аспектілері» яғни әзіл-оспақты әдейі ренжітуге немесе шекараны бұзуға бағытталған тұстарына көбірек назар аударылып жүр. Әзіл-оспақтың түрлері мен функцияларының әртүрлі аспектілерін белгілі бір жағдайлар мен контекстерде яғни жұмыс орнында, отбасында немесе достар шеңберінде зерттей келе, әзіл-оспақтың қызметі туралы аз болса да қажетті түсінік береді.

Алайда, бұл зерттеудің көп бөлігі функционалды дискурстық талдау тұрғысынан ауызша және аз дәрежеде жазбаша өзара әрекеттесуге бағытталған. Электрондық пошта, Facebook және Twitter сияқты онлайн ортада әзіл-оспақтың әртүрлі қолданылуы мен функцияларын зерттейтін зерттеулер өте аз. Бұл тұрғыда әзіл-оспақ туралы басқа көзқарастар бар, функционалды дискурстың талдаушылары осы уақытқа дейін осы онлайн контексттерден алшақ болды. Бірақ әлеуметтік және кәсіби өзара әрекеттесу үшін онлайн ортаның өзектілігі артып келе жатқандықтан, бұл контекст болашақ зерттеулер үшін маңызды мүмкіндіктер ашады.

Болашақ зерттеулердің ағымдағы тенденциялары мен бағыттарының анық емес екені айқын. Соңғы кездері әзіл-оспаққа айтарлықтай көп көңіл бөлінетін болса да әзіл-оспақтың дискурс-аналитиктердің күн тәртібіне қайта оралуына ықпал ететін дискурсивті стратегия, әзіл-оспақтың күрделілігіне жаңа үлес қосатын зерттеушілер санын көбейтеді.

Ауызша немесе жазбаша табиғи шынайы интерактивті деректерді жинаудың маңызды артықшылықтарының бірі-бұл әзіл-оспақ жағдайлары анықталғаннан кейін зерттеушілерге әзіл-оспақтың қалай орын алғанын, яғни оның қалай құрылатынын, кейде сұхбаттасушылар арасындағы ынтымақтастықта әртүрлі функцияларды қалай орындайтынын жақсы түсіну үшін терең талдау жасауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, әзіл-оспақ тізбегін толығымен қарау (контекстен тыс түсініктемеге назар аудармай) зерттеушілерге әзіл-оспақ мысалында орындайтын әртүрлі әзіл-оспақ түрлері мен әртүрлі функциялардың күрделі өзара әрекеттесуін сипаттауға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Schnurr S. & Chan A. When laughter is not enough. Responding to teasing and self-denigrating humour at work // Journal of Pragmatics. – 2011. – P. 20-35.

- [2] Martin R. A. The psychology of humor. An integrative approach. – Burlington MA: Elsevier 2007. – P. 85-369.
- [3] Westwood R. & Rhodes C. (Eds.). Humor, work and organisation. – London: Routledge, 2007. – P. 1-29.
- [4] Holmes J. & Marra M. Having a laugh at work: How humour contributes to workplace culture // Journal of Pragmatics. – 2002. – P. 65-87.
- [5] Dynel M. Isn't it ironic? Defining the scope of (non)humorous irony // Humor. – 2014. – P. 619-640.
- [6] Davies C. Humor in intercultural interaction as both content and process in the classroom // Humor. – 2015. – P. 375-395.
- [7] Kuipers G. The divisive power of humor: Comedy, taste and symbolic boundaries // Cultural Sociology. – 2011. – 7(2). – 179-195p.
- [8] Plester B. A. Take it like a man! Performing hegemonic masculinity through organizational humor // Ephemera, 15(3), forthcoming. – 2015. – P. 584-599.
- [9] Haugh M. & Bousfield. D. Mock impoliteness, jocular mockery and jocular abuse in Australian and British English // Journal of Pragmatics. – 2012. – 44. – P. 1099 – 1114.
- [10] Habib R. Humor and disagreement: Identity construction and cross-cultural enrichment // Journal of Pragmatics. – 2008. – 40 – P. 1117–1145.
- [11] Everts E. Identifying a particular family humor style: A sociolinguistic discourse analysis // Humor. – 2003 – 16(4). – P. 369-412.
- [12] Butler N. 'Joking aside: Theorizing laughter in organizations', Culture and Organization. – 2015. – 21(1). – P. 42-58.
- [13] Wang Y. Humor in British academic lectures and Chinese students' perceptions of it // Journal of Pragmatics. – 2014. – 68. – P. 80-93.
- [14] Alvesson M. & Sköldbberg K. Reflexive methodology. New vistas for qualitative research. – London, 2000. – P. 3-8.
- [15] Мадиева З.К. Лингвокультурологические особенности казахского юмора // Республиканский научный журнал «Қазақтану». – 2022. – № 2 (14). – С. 88-91.

REFERENCES

- [1] Schnurr S. & Chan, A. When laughter is not enough. Responding to teasing and self- denigrating humour at work // Journal of Pragmatics. – 2011. – P. 20-35.
- [2] Martin R. A. The psychology of humor. An integrative approach. – Burlington, MA: Elsevier, 2007. – P. 85-369.
- [3] Westwood R. & Rhodes C. (Eds.). (). Humor, work and organisation. – London: Routledge, 2007. – P. 1-29.
- [4] Holmes J. & Marra M. Having a laugh at work: How humour contributes to workplace culture // Journal of Pragmatics. – 2002. – P. 65-87.
- [5] Dynel M. Isn't it ironic? Defining the scope of (non)humorous irony // Humor. – 2014. – P. 619-640.

- [6] Davies C. Humor in intercultural interaction as both content and process in the classroom // *Humor*. – 2015. – P. 375-395.
- [7] Kuipers G. The divisive power of humor: Comedy, taste and symbolic boundaries // *Cultural Sociology*. – 2011. – 7(2). – 179-195p.
- [8] Plester B. A. Take it like a man! Performing hegemonic masculinity through organizational humor // *Ephemera*, 15(3), forthcoming. – 2015. – P. 584-599.
- [9] Haugh M. & Bousfield. D. Mock impoliteness, jocular mockery and jocular abuse in Australian and British English // *Journal of Pragmatics*. – 2012. – 44. – P. 1099—1114.
- [10] Habib R. Humor and disagreement: Identity construction and cross-cultural enrichment // *Journal of Pragmatics*. – 2008. – 40. – P. 1117–1145.
- [11] Everts E. Identifying a particular family humor style: A sociolinguistic discourse analysis // *Humor*. – 2003. – 16(4). – P. 369-412.
- [12] Butler N. 'Joking aside: Theorizing laughter in organizations', *Culture and Organization*. – 21(1). – 2015. – P. 42-58.
- [13] Wang Y. Humor in British academic lectures and Chinese students' perceptions of it // *Journal of Pragmatics*. – 2014. – 68. – P. 80-93.
- [14] Alvesson M. & Sköldbberg K. Reflexive methodology. New vistas for qualitative research. – London, 2000. – P. 3-8.
- [15] Madieva Z.K. Lingvokul'turologicheskie osobennosti kazahskogo yumora (Linguocultural peculiarities of Kazakh humour) // *Respublikanskij nauchnyj zhurnal «Қазақтану»*. – 2022. – № 2 (14). – S. 88-91. [In Rus.]

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ ДИСКУРС АНАЛИЗ ЮМОРА

*Рысмагамбетова Н.А.¹

^{*1}докторант, Актюбинский региональный университет
имени К. Жубанова, Актобе, Казахстан,
e-mail: aitokrayan@gmail.com

Аннотация. В этой статье предлагается «функциональный дискурсивный анализ юмора», основанный на различных источниках исследований, а также с учетом конкретных примеров.

Цель статьи – проанализировать юмор с функциональной дискурсивной точки зрения, отказавшись уделять особое внимание позитивному юмору и рассматривая его под другим углом. Одна из областей, которая привлекает внимание исследователей дискурсивной аналитики – это дифференциация информации об ответах, которые вызывают юмор. Отойдя от более ранних исследований, направленных на смех как прототип ответа на юмор, несколько недавних исследований выявили и обсудили другие способы ответа с точки зрения поддержки или отклонения юмора.

Исследование было проведено с использованием метода сравнительного изучения функционального дискурсивного анализа

юмора из различных источников. Помимо этих методологических вопросов, еще один сложный вопрос, с которым часто сталкиваются аналитики дискурса при изучении юмора, заключается в том, как точно определить юмор в данных. В статье рассматривается функциональный дискурс с аналитической точки зрения и приводятся исследования различных аспектов психоаналитических теорий.

Научная значимость статьи заключается в том, что некоторые из стратегий, привлекающих внимание посредством функционального дискурсивного анализа юмора, такие как говорение с большим количеством юмора, повторение слов говорящего, более мотивированное отношение к взаимодействию, согласие с основными предложениями, несогласие, предложение альтернативных интерпретаций, а также использование жестов мимики, улыбка, кивание, поднятие бровей были рассмотрены.

Практическая значимость статьи заключается в определении динамики и сложности значения интерактивного юмора. Были выявлены и описаны некоторые способы использования юмора.

Методологический, процессуальный (технологический) и инструментальный уровни функционального дискурсивного анализа юмора, натуралистические методы для понимания диалогического характера представлены его целью, мнения о нем, а также результат. В ходе определения деятельности юмористического дискурса было дано его использование в общественных кругах.

Ключевые слова: юмор, функциональный дискурс, коммуникация, анализ, интерактивный юмор, аналитика, исследователь, стратегия

FUNCTIONAL DISCOURSE ANALYSIS OF HUMOR

*Rysmagambetova N.A.¹

¹doctoral student, Aktobe Regional university named after K.Zhubanov,
Aktobe, Kazakhstan,
e-mail: aitokrayan@gmail.com

Abstract. This article proposes a “functional discursive analysis of humor” based on various sources of research, as well as taking into account specific examples.

The purpose of the article is to analyze humor from a functional discursive point of view, refusing to pay special attention to positive humor and considering it from a different angle. One of the areas that attracts the attention of researchers of discursive analytics is the differentiation of information about responses that cause humor. Moving away from earlier studies focused on laughter as a prototype response to humor, several recent studies have identified and discussed other ways to respond in terms of supporting or rejecting humor.

The study was conducted using the method of comparative study of the functional discursive analysis of humor from various sources. In addition to these methodological questions, another difficult question that discourse analysts often face when studying humor is how to accurately identify humor in the data. The article examines the functional discourse from an analytical point of view and provides research on various aspects of psychoanalytic theories.

The scientific significance of the article lies in the fact that some of the strategies that attract attention through the functional discursive analysis of humor, such as speaking with a lot of humor, repeating the words of the speaker, a more motivated attitude to interaction, agreement with the main proposals, disagreement, offering alternative interpretations, as well as the use of facial gestures, smiling, nodding, raising eyebrow issues such as speech were considered.

Practical significance of the article is that the place of humor in the context of the workplace in the family, in the circle of friends to relieve tension and stress, the importance of dynamics and complexity of interactive humor is determined. Some ways of using humor have been identified and described.

Methodological, procedural (technological) and instrumental levels of the functional discursive analysis of humor, naturalistic methods for understanding the dialogical character, its purpose, opinions about it, as well as the result are presented. In the course of defining the activity of humorous discourse, its use in public circles was given.

Key words: humor, functional discourse, communication, analysis, interactive humor, analytics, researcher, strategy

Статья поступила 03.02.2023

ӘОЖ 81' 373

XҒТАР 16.01.11

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.71.4.014>

АНТРОПОНИМДЕРДІҢ ХАЛЫҚТЫҚ ЛИНГВИСТИКАДА ТҮСІНДІРІЛУІ

Садирова К.К.¹, *Жазықова Р.Б.²

¹фил.ғыл. док., профессор, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан,
e-mail: kulzat.sadirova@mail.ru

*²докторант, «8D02304-Филология» мамандығы
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан
e-mail: rau_083@mail.ru

Аңдатпа. Ұсынылып отырған жұмыс халықтық лингвистиканы лингвистикалық антропологияның бір саласы деп қарайтын көзқарастарға сүйене отырып, антропонимдердің шығу төркінін халықтың қарапайым санасы қалай түсіндіретінін анықтауға арналған.

Мақаланың мақсаты – антропонимдердің халықтық лингвистикада түсіндірілу ерекшеліктерін *Мираш*, *Мапырашты*, *Шапырашты*, *Жалайыр*, *Қаңлы* атауларына қатысты аңыз-әңгімелер негізінде анықтау. Халықтық лингвистиканың зерттеу нысанына тіл тұтынушыларының өз тілдері туралы түсініктері, бұл түсініктің тілдің құрылымына және қауымдастықтағы әлеуметтік-мәдени жағдаятқа әсері кіреді деп саналады. Оның бір саласы халықтық этимологияда сөздің шығу төркіні тіл тұтынушысы тарапынан қалай түсінілетіні, яғни атау астарында не жатқанын, оның әлеуметтік себептері мен салдарларын, олардың мәдени мәнін ашу мақсат етіледі.

Мақаланың *ғылыми маңыздылығы* халықтық лингвистика терминінің жарыспалы қолданыстары мен олардың мәні, зерттеушілердің өзара үндесетін және қарама-қайшы пікірлерінің сұрыпталып, халықтық лингвистиканың ғылыми зерттеу нысаны мен пәніне, халықтық немесе қарапайым метатілдік сана мен ғылыми білімнің арақатысын айқындауға қатысты тұжырымдардың жүйеленуімен, ал *практикалық маңызы* тіл туралы «кәсіби емес» білімді талдау үлгісінің берілуімен түсіндіріледі.

Жұмысты орындау барысында ғылыми зерттеулерге шолу жасауда негізгі тұжырымдарды салыстыру, талдау әдістері және түрлі дереккөздерден жинақталған халықтық лингвистиканың мысалдарына мәтіндік талдау жасау әдісі қолданылды. Жұмыс қорытындысында *Мираш*, *Мапырашты*, *Шапырашты*, *Жалайыр* антропонимдерінің халықтың қарапайым санасындағы түсінігін аңыздар мен әңгімелер мазмұны тасымалдайтынын, сол мәтіндер мазмұнына сүйене отырып атаулардың берілу себептерін (1) адам мінезіне қатысты берілген

лақап атау (*Мираш*), 2) адамның бойындағы күш-қуатына негізделген атау (*Мапырашты*) 3) соған дыбыстық ұқсастықпен әрі ат қоюшының өтінішімен берілген атау (*Мапырашты/Шапырашты*), 4) көзінің қисық, қылилығын негізге алып қойылған атау (*Шапырашты*), 5) батырдың күштілігін сипаттаған тіркестің кірігуі (*Жал айырған батыр/Жалайыр*) анықталып, тұжырымдалды.

Ұсынылып отырған мақаланың құндылығы халықтық лингвистиканы жеке сала сапасында қарастыратын ғылыми тұжырымдарды толықтырады. Жұмыстың практикалық мәні жасалған тұжырымдардың осы бағыттағы зерттеулерде қолдануға жарамдылығымен сипатталады.

Тірек сөздер: халықтық лингвистика, қарапайым метатілдік сана, тіл туралы білім, тіл туралы білімді танудың кәсіби емес немесе әуесқой методологиясы, халықтық этимология, лингвистикалық антропология, ономастика, антропоним

Негізгі ережелер

Тіл білімінде атаулардың шығуы мен қалыптасуын ғылыми негізде түсіндіретін этимология, атаулар мазмұнындағы этномәдени ақпараттарды талдап, зерделейтін этнолингвистика, лингвомәдениеттану т.с.с. лингвистика бағыттары орныққан, олар адамды тіл арқылы тану мақсатында дамып, өздерінің ғылыми зерттеу әдіс-тәсілдерін жетілдіріп келеді. Осындай ғылыми бағыттар қатарында лингвистикалық антропология және оның бір саласы саналатын халықтық лингвистика бағытын да атауға болады. Халықтық лингвистика мәселелері қазақ тіл біліміне қатысты зерттеулерде (Т.Жанұзақов, Е.Керімбаев, Г.Смағұлова және т.б.), атап айтқанда, сөздердің шығу төркінін түсіндіруде халықтық этимология мәселелері аталып жүр. Бірақ халықтық лингвистика жеке ғылым саласы ретінде орнықтаған. Біз өз жұмысымызда халықтық лингвистиканы өз зерттеу нысаны бар (тіл туралы «кәсіби емес» білім) жеке сала деп түсіндіретін ғалымдар зерттеулеріне шолу жасай отырып, төрт атаудың - Мираш, Мапырашты, Шапырашты, Жалайыр – қойылуының халықтық лингвистика тұрғысынан түсіндірілуіне тоқталамыз.

Кіріспе

Халықтық лингвистиканы жеке сала ретінде тануға қатысты пікір біржақты емес. Халықтық лингвистика термині «әуесқой лингвистика», «фолк-лингвистика», «тұрмыстық лингвистика», «қарапайым лингвистика», «метатілдік сана лингвистикасы», «қарапайым металингвистика» деген сөздермен де аталып жүр. Бұл қатарда аталып тұрған «фолк-лингвистика» терминін Н.Д.Поличенко пайдаланады және оның мәнін былай ашады: «тіл туралы қарапайым білім мен ғылымның аралығындағы деңгей». Әрине тіл туралы «кәсіби емес» білімді

талдау өзектілігі сол білімнің, нақты атағанда, «әуесқой тілшінің» тіл туралы білімді тану әдіснамасы немесе «әуесқой методология» заңдылығын анықтауға ұмтылумен байланысты. «Фолк-лингвистика» термині еуропалық тілшілер қолданатын «folk linguistics» терминімен сәйкес келеді, оның да білдіретін мәні – халықтық немесе қарапайым лингвистика. Тілші ғалымдардың негізгі дені «халықтық немесе әуесқой лингвистика» деген ғылым жоқ деп санайды.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Кейбір зерттеушілер халықтық лингвистика деректерін негізге ала отырып, белгілі бір салаға қатысты тұжырымдарды дәлелдейді не терістейді. Мұндай мысалды біз әлем тарихы туралы түсінікті қайта қарауды ұсынатын және өз теориясына халықтық лингвистика деректерін негіз ететін А.Т.Фоменконың 2000 жылы «История и антиистория» [1,11 б.] жинағына енген тұжырымдарынан байқаймыз. Бұл жұмыста жалқы есімдердің халықтық этимологиясын келтіру арқылы белгілі бір тарихи деректерді, елдер тарихын қайта қарастыру мәселесі көтеріледі. Аталған жұмыс мазмұны орыс лингвисттері тарапынан терістеліп, ондағы келтірілген сөздердің халықтық этимологиясына сай түсінігіне дәстүрлі ғылыми этимологиялық деректер қарсы келтіріліп, әуесқой лингвистиканың шындыққа жанаспайтынын дәлелдейді. Бұл еңбек – А.Зализняктың «Из заметок о любительской лингвистике» деп аталатын зерттеуі [2, 210 б.].

Халықтық лингвистика лингвистикалық антропологияның бір саласы сапасында қарастырылып, зерттеу нысанына тіл тұтынушыларының өз тілдері туралы түсініктері, бұл түсініктің тілдің құрылымына және қауымдастықтағы әлеуметтік-мәдени жағдаятқа әсері кіреді деп түсіндіріледі [3,423 б.].

Әлеуметтіклингвистикасаласындазерттеужүргізетінғалымдардың айтуынша, тіл тұтынушыларының «тілді сезінуі» тек фонетикалық қана емес, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік деңгейді де қамтиды. Ол тіл тұтынушыларының лингвистикалық фактілер мен тұрақты тілдік стереотиптердің қызметін «қарапайым» бағалауынан көрінеді.

Ғылыми зерттеулерге шолу жасауда негізгі тұжырымдарды салыстыру, талдау әдістері және түрлі дереккөздерден жинақталған халықтық лингвистиканың мысалдарына мәтіндік талдау жасау әдісі қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау

«Халықтық лингвистика» терминін ғылыми айналысқа енгізген Н.М.Хенингсвальд деп көрсетіліп жүр. Ол халықтық лингвистиканың зерттеу нысанына енетін мәселені «адамдардың тілді қалай пайдаланатыны мен өзінің және өзгелердің тілдік тәртібі туралы не ойлайтынының арасындағы айырмашылықпен» сабақтастырады. Оның

айтуынша, тілдің өзін ғана зерттемеу керек, тілді пайдалануға деген адамдардың реакциясын зерттеу керек, адамдардың тілге қатысты не айтатынын зерттеу керек. Ол халықтық лингвистика қарастыратын мәселелер қатарын былай тізбектейді: тілдік категорияларға (сөзге, сөйлемге т.с.с.) және тілдік құбылыстарға (синонимияға, омонимияға), сөз актілеріне қатысты тіл тұтынушыларының не ойлайтыны мен әлеуметтік категориялардың (жасы мен гендер (жынысы)) сөзінде кездесетін айтылымдардың ерекшеліктері т.с.с. [4,16 б.].

Халықтық лингвистикада сөздің шығу төркінін тіл тұтынушысы тарапынан түсінілуінің, яғни халықтық этимологияның астарында не жатқанын, оның әлеуметтік себептері мен салдарларын, олардың мәдени мәнін ашу мақсат етіледі. Тіл тұтынушысының өзінің тілі туралы ойлауын қандай әлеуметтік және мәдени факторлар туғызатынын анықтауға тырысуы керек. Оны анықтауда әлеуметтік-мәдени антропологияға Э.Сепирдің шәкірті американдық Кеннет Пайк енгізген эмикалық тұрғыдан (эмный подход), нақты айтқанда фонематикалық айырмашылықтарды анықтай отырып зерттеу қолданылады. Кеннет Пайктың тұжырымдауынша, тілдегі дыбыстардың мән ажыратушылық (фонемалық) қызметі тілдердің мәдени айырмашылықтарын да білдіреді [5, 154 б.]. Эмикалық зерттеу жүргізу сондай-ақ әлеуметтік топтардың ішкі көзқарасын, яғни субъективті көзқарасын зерттеуден тұрады.

Халықтық лингвистика кейбір академиялық зерттеулерде, нақтырақ айтқанда, В.Алпатовтың [6,8 б.] көрсетуінше, Н.Я.Марр зерттеулерінде де кездеседі. Әрине Н.Я.Марр тілдердің даму тарихын ескерген, бірақ дыбыс ұқсастықтарына қарай сөздердің шығу төркінін түсіндіруді «белгісіз сөзді өзіне белгілі сөзбен» ұқсатып түсіндіру кездескен.

Халықтық лингвистиканың көбірек сөз болатын саласы – халықтық этимология. В.Алпатовтың тұжырымдауынша, халықтық этимологияны жасауда тіл тұтынушылары тарапынан екі түрлі ұстаным байқалады: біріншісі – белгісізді белгілі арқылы түсіндіру. Өз ана тіліндегі не өзге тілден енген өзі үшін белгісіз сөзді өзіне шығу төркіні белгілі сөз арқылы түсіндіру жиі кездеседі. Екіншісі – сөздердің дыбыстық ұқсастығы нәтижесінде шығу төркінін түсіндіру. Бұл кезде сөз семантикасы қосымша рөл атқарады. Дыбысталуы ұқсас сөздердің арасында мүлдем мағыналық байланыс болмауы да мүмкін.

Р.Шордың [7,112 б.] айтуынша, халықтық лингвистиканың негізінде халықтың қарапайым санасы жатыр. Қарапайым сана өзге елдің түсініксіз сөзін қабылдамай, оны өз тіліндегі түсінікті сөзбен сабақтастырып, соған сай түрлі каламбур мен пародиялар түзіледі. Халықтық лингвистиканың негізінде халықтың қарапайым санасы жататыны Н.Д.Голев [8,39 б.] редакторлық жасаған ұжымдық монографиялық зерттеуде де дәлелденген. Аталған зерттеуде қарапайым (халықтық) лингвистика және оның түрлі деңгейлерін жан-жақты зерделеп, оны жаңа бір ғылым сапасында қарастырады. Зерттеуге сүйенсек, қарапайым

лингвистиканың негізгі зерттеу нысаны – қарапайым метатілдік сана, ал зерттеу пәні – метатілдік сананың лингвистикасы. Авторлар метатілдік сананы феномен сапасында тани отырып, оны жалпыфилософиялық және лингвофилософиялық тұрғыдан зерделейді, «қарапайым лингвистикалық технологияның» маңызды белгілерін сипаттайды, тілдік және метатілдік сананың өзара арақатынасына қатысты ой түйеді, тыңдаушы мен сөйлеушінің метатілдік әрекетінің заңдылықтарын ашады, метатілдік тұлғаның жеке даралық және ұжымдық портретін модельдейді, қарапайым метатілдік сананы тіл саясатының және түрлі әлеуметтік әрекеттесудің негізгі факторы ретінде талдайды. Н.Д.Голев қарапайым метатілдік сананың онтологиялық, гносеологиялық феномен сапасында болмысын сипаттап, тілге қатысты «тұрмыстық» және ғылыми танымның арақатысын анықтап, оларды өзара қарама-қарсы әрі өзара байланысты метатілдік әрекет түрлері деп санайды, сонымен қатар тұлғаның метатілдік санасының жалпыланған деңгейлік моделін көрсетеді. Н.Д.Голев халықтық лингвистика феномені туралы мәліметтерді жүйелеп, оған теориялық тұтастық береді. Л.Г.Зубкова метатілдік сананың даму тарихына шолу жасайды. Лингвистикалық зерттеулерде ғылым мен ғылымға дейінгі ойлаудың бірбағыттылығы туралы тезис орныққан: қарапайым метатілдік сана теориядан бұрын болады, қарапайым (халықтық) лингвистика - тіл білімі ғылымына баратын саты. Л.Г.Зубкованың тұжырымдарына сүйенсек, тілді ой елегінен өткізудің екі түрі бар: қарапайым және ғылыми, бұл екеуі өзіндік дамуға қабілетті, ал ол адамның өзіндік дамуымен шарттасады. Осы арқылы тұлғаның метатілдік санасының үшдеңгейлілігі көрінеді.

Жалпы халықтық лингвистикаға қатысты ой-пікірлер қазақ тілші ғалымдар тарапынан да қозғалған. Халықтық лингвистиканың саласы болып саналатын халықтық этимология мәселесі Г.А.Бөрібаева мен Г.Б.Мадиеваның «Топонимдік аңыздар: халықтық этимология мәселесі» деген мақаласында арнайы қаралады [9,6 б.].

Халықтық этимологияда сөздің шығу төркінін түсіндіруде аңыз, әңгімелерге сүйенеді. Мысалы, Ұлы жүз руының бірі «Шапырашты» атауының шығуы туралы мынадай екі түрлі аңыз бар:

1) Шапырашты – Бәйдібек бидің ортаншы әйелі Зеріптен туған жалғыз ұлы – Жалманбеттің әйелі – Жұпардан туған. Ел ішінде әрі сұлу, биязы мінезіне қарай «Мапырашты», «Мираш» деп атанған ол алғашқы ұлына екі қабат кезінде қайынатасы Бәйдібек терең ұраға (аранға) түсіріп, қыл шылбырмен тұмылдырықтап, тірідей жетелеп, ауыл шетіне алып келе жатқан жолбарысты, алдынан шығып, тізе бүгіп сәлем беріп, сыралғы-сауға сұрап алып, сойғызып, жүрегін шикідей жеп, жерігін қандырған екен. Сөйтіп Жалманбеттің әйелі Жұпар (ел оны «Мапырашты» деп атап кеткен екен) ай-күні толып ұл тапқанда, баланың жолдасы түспей дүние салады да, баланың атын өзінің өтініш аманаты бойынша анасының лақап атына ұйқастырып, «Шапырашты»

қояды. Жетім қалған Шапыраштыны Жұпардың енесі Зеріп пен сырласы Сыланды ақ сүтін беріп өсіріпті. 2) Енді бір аңызда бұл есім баланың бір көзі екінші көзімен атысып, шапыраштанып туғандықтан берілген деп баяндалады [10, 35 б.].

Осы аңыздар екі атаудың қойылу себебін түсіндіріп тұр. 1) Мапырашты не Мираш аты – лақап ат, шын есімі – Жұпар. *Мираш* сөзінің түбірі – *Мира*, ал *-и* реңк мәнді (еркелету) жұрнақ, ал ғалым Т.Жанұзақовтың «Қазақ есімдерінің анықтамалығында» бұл есімнің мағынасы – *бейбіт, тыныштық өмір* дегенді білдіреді. Мәтін мазмұнында Жұпарды *әрі сұлу, әрі биязы мінезіне қарай* Мираш деп атаған деп көрсетілуі мен сөздікте тіркелген Мира атауының *бейбіт, тыныштық өмір* деген мағыналары сабақтасады. Ал *Мапырашты* лақап атауының қойылуында имплицитті мән бар деп ойлаймыз. Қазақ тілінде *жапыра-мапыра* деген қос сөздің екінші сыңарында *мапыра* сөзі кездеседі, ол *жапыра* сөзінің басқы дыбысының алмасуымен қайталанып тұр, бұл қос сөздің мағынасын академик Ә.Қайдар: *қалың шөпті адамның, малдың жапырауы* ...Екінші бүйрегіне аударыла беріп еді, қалың құрақты *жапыра-мапыра* жақындап келе жатқан жойқын сытыр естілді (Ә.Кекілбаев. Бір уыс топырақ, 198). [11, 156 б.] деп түсіндіреді. Осыған сүйенсек, мәтіндегі «жолбарыстың жүрегін шикілей жеп жерігін қандырғанын» ескерсек, *Мапырашты* лақап атының берілу негізінде *жолбарыстың жүрегін шикілей жейтін* батылдық, күш жатыр деп ойлаймыз. Сонда Мапырашты сөзін *мапыра* сөзімен сабақтастықта алсақ, *қуатты күшті* деген мағынаны білдіреді деп ойлаймыз.

Мәтін мазмұнында *Шапырашты* атауының қойылуының екі себебі анық аталған: 1) анасының *Мапырашты* деген лақап атына ұйқастырып қояды. Бұл жерде халықтың қарапайым тілдік санасында атаудың шығу төркінін дыбыстық ұқсастық негізінде түсіндіріп тұр. Бұл жерде сөз семантикасы қосымша рөл атқарып тұр. 2) Баланың бір көзі екінші көзімен атысып, шапыраштанып туғандықтан берілген. Бұл түсіндіру *шапыраш* сөзінің көздің қисық, қылилығын білдіретін тура мағынасымен сәйкес келеді. Бұл тұста сөз семантикасы алға шығып тұр. Аңғарып отырғанымыздай, шапырашты сөзінің, ру атауының шығуын түсіндіретін аңызда «Мапырашты/Шапырашты» деп дыбыстық ұйқастық та, сыртқы сипатқа қарап ат беру де бар.

«Жалайыр» руының атауының шығуын аңыз былай түсіндіреді: «Құдайберген батыр (Үйсіннің екінші баласы Жансақалдан туған, енді бірде Төле бидің немересі деп те айтылады) ертеде ауылына тосыннан жау тиіп, үйінен қылышын қолына ұстай жүгіре шыққанда қапелімде мінерге аты болмай, желі басында тұрған бір айғырды жүген-ноқтасыз жайдақ мініп, шаба жөнеледі. Жау алдына шыға келгенде арындап келе жатқан айғырдың басын ірікпек болып, кекілін ұстап жұлқа тартып қалғанда, сұрапыл күштің әсерінен жылқының терісі жиырылып, жалы шоқтығына дейін бір-ақ сыпырылып шығады. Осыған байланысты

ауылдастары Құдайбергенді «Жал айырған батыр» деп атап кетеді. Бұл сөздер «Жалайыр» болып бір сөзге айналып, кейін ол осы атадан тараған әулеттің жалпы атауына айналып кетіпті-мыс». Ел арасында айтылатын «Жылқының жалын, жауының жағын айырған» деген тіркес те осыдан қалған [10,38 б.]. «Қаңлы» атауы *қаңғу оғлы*, не *қаңғар оғлы* деген тайпа атауының өзара бірігіп, ықшамдалуының нәтижесінде қалыптасқан [12, 24 б.]. Қаңлылардың шығу тегі туралы аңыз «қаңлы» атауын арбаның жасалуымен байланыстырады: «Оғыз хан барып, татарларға тиді. Татар ханы сан мың әскерімен оған қарсы шықты; олар шайқасып, Оғыз хан кенет шабуыл жасап, оның (татар ханының) қолын быт-шыт қылды. Оғыз ханның қолына көп олжа түсті, оларды тиеп алып кетуге лау жетпейді. Олардың қасында қолы епсекті бір шебер кісі болып, ол ойланып-толғанып арба жасады. Оған қарап, бәрі де арба құрастырып, оған олжаны тиеп, бәрі үйіне қайтып келді. Арбаны «қаңлы» деп атады. Бұған дейін оның (арба) аты да, заты да болған емес, ол қозғалғанда «қаңқ» деп дыбыс шығаратын себепті оны «қаңқ» атады. Оны жасаған адамды «қаңқылы» деді. Бүкіл Қаңлы елі сол адамның үрім-бұтағы» [13].

Аңыз мәтінінің мазмұнында *Жалайыр* есімінің қойылуына Құдайберген батырдың тосыннан жау шапқан кездегі іс-әрекеті мен сол кезде танылған орасан күші негіз болғаны айтылған. «Жал айырған батыр» деп аталып келіп, бұл сөздер «Жалайыр» болып бір сөзге айналып кеткен деген түсіндірмесінде де халықтың қарапайым тілдік санасында атаудың шығу төркінін дыбыстық ұқсастық негізінде түсіндіріп тұр. Алдыңғы атаулардан айырмасы бұл кезде сөздің шығуын негіздеуде олардың дыбысталуы мен семантикалары тең түсетіні байқалып тұр.

Қорытынды

Халықтық лингвистика мәселесінің ғылыми деңгейде мойындалуына қатысты пікірлер әр жақты. Ең алдымен, халықтық лингвистика жеке ғылым саласы бола алмайды деген пікір де, халықтық лингвистика жеке ғылым саласы бола алады деген де пікір бар екенін аңғардық. Халықтық лингвистиканың тіл білімінің жеке саласы деген ғалымдар оның зерттеу нысанына қарапайым метатілдік сана, ал зерттеу пәніне – қарапайым метатілдік сананың лингвистикасы жатады деп негіздейді.

Халықтық лингвистикаға жарыса қолданылатын терминдер бар, осы ғылыми атаулардың біреуін таңдап, қолданысқа орнықтыру қажет. Халықтық лингвистиканың халықтық этимологиясы саласы өзгелеріне қарағанда көбірек зерттелген, халықтық диалектология, фонетика, кей зерттеулерде грамматика мәселелері де көтерілген. Қазақ тіл ғылымында, негізінен, халықтық этимология мәселесі көбірек талданған.

Халықтық лингвистика ғылымының зерттелуіне қатысты мәліметтерді талдай отыра, біздің тұжырымымыз мынаған саяды:

1. Халықтық лингвистиканы тіл білімінің жеке саласы сапасында қарау дұрыс, оның дұрыстығы – қарапайым метатілдік сананың тіл туралы жинақтап сақтайтын білімі ғылыми білімнің сатысы болып саналады. Халықтық лингвистиканың өзіндік методологиясын зерттеп, зерделеу керек, сол арқылы жалпы «кәсіби емес тілшілердің» тілді танудағы негізгі заңдылықтары анықталады, сол арқылы жалпы тіл туралы түсінік қалыптастыратын тіл табиғаты, соған сай адамның өзі таныла түседі.

2. Халықтық лингвистиканың негізгі зерттеу нысаны саналатын «қарапайым метатілдік сана» түсінігін жан-жақты зерделеу қажет.

3. Антропонимдерінің халықтың қарапайым санасындағы түсінігін аңыздар мен әңгімелер мазмұны ұрпақтан-ұрпаққа тасымалдайды.

4. Аңыз-әңгіме мәтіндері мазмұнына сүйене отырып *Мираш*, *Мапырашты*, *Шапырашты*, *Жалайыр* атауларының қойылу себептері мынадай:

- 1) адам мінезіне қатысты берілген лақап ат (Мираш),
- 2) адамның бойындағы күш-қуатына негізделген ат (Мапырашты),
- 3) дыбыстық ұқсастықпен әрі ат қоюшының өтінішімен берілген ат (Мапырашты/Шапырашты),
- 4) көзінің қисық, қылилығын негізге алып қойылған ат (Шапырашты),
- 5) батырдың күштілігін сипаттаған тіркестің кірігуі (Жал айырған батыр/Жалайыр).

ӘДЕБИЕТ

- [1] Фоменко А.Т. История и антиистория. – Москва, 2001. – 264 с.
- [2] Зализняк А. Из заметок о любительской лингвистике. – Москва: Московские учебники, 2010. – 240 с.
- [3] Гаврилова К. «Народная лингвистика» – взгляд носителей языка на язык // Антропологический форум. – 2013. – №18. – С. 423-443.
- [4] Hoenigswald H.M. A Proposal for the Study of Folk Linguistics //Socio-linguistics: Proceedings of the UCLA Sociolinguistic Conference 1964. – Mouton, 1966. – P.16-20
- [5] Pike K. Etic and Emic Standpoints for the Description of Behavior // A.G.Smith (ed.) Communication and Culture: Readings in the Codes of Human Interaction. – N.Y.: Holt, Rinehart and Winston, 1966. – P. 152-163.
- [6] Алпатов В. Народная лингвистика в Японии и России // «Народная лингвистика»: взгляд носителей языка на язык. – СПб, 2012. – С. 7-10.
- [7] Шор Р. Язык и общество. – Москва, 2009. – 160 с.
- [8] Голев Н.Д. Обыденное метаязыковое сознание: онтологические и гносеологические аспекты. – Кемерово; Барнаул: Изд-во Алтайского ун-та, 2009. – Ч. 1. – 532 с.

[9] Бөрібаева Г.А., Мадиева Г.Б. Топонимдік аңыздар: халықтық этимология мәселесі //Тіл білімінің мәселелері. https://emirsaba.org/problemi_yazikoznaniya.html 13.11.2023

[10] Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік) II том. Қоғам. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2013. – 728 б.

[11] Қайдар Ә. Қазақ тіліндегі қос сөздер: зерттеу және сөздік. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2013. – 456 б.

[12] Толстов С.П., Кляшторный С.Г. По истории Золотой Орды. Т. I. –541 с.

[13] Қаңлы руы. – Мәтін: электронды // kk.wikipedia.org – Уикипедия ашық энциклопедиясы [сайт]. https://kk.wikipedia.org/wiki/Қаңлы_руы 13.11.2023

REFERENCES

[1] Fomenko A.T. Istoriya i antiistoriya (History and antihistory). – Moskva, 2001. – 264 s. [In Rus.]

[2] Zaliznyak A. Iz zametok o liubitelskoi lingvistike (From notes on amateur linguistics). – Moskva: Moskovskie uchebniki, 2010. – 240 s. [In Rus.]

[3] Gavrilova K. «Narodnaya lingvistika» – vzglyad nositelei yazyka na yazyk // Antropologicheskii forum (“Folk Linguistics” – native speakers’ view of the language// Anthropological Forum). – 2013. – № 18. – S. 423-443 [In Rus.]

[4] Hoenigswald H.M. A Proposal for the Study of Folk Linguistics // Socio-linguistics: Proceedings of the UCLA Sociolinguistic Conference 1964. – Mouton, 1966. – P.16-20

[5] Pike K. Etic and Emic Standpoints for the Description of Behavior // A.G.Smith (ed.) Communication and Culture: Readings in the Codes of Human Interaction. – N.Y.: Holt, Rinehart and Winston, 1966. – P. 152-163

[6] Alpatov V. Narodnaya lingvistika v Yaponii i Rossii // «Narodnaya lingvistika»: vzglyad nositelei yazyka na yazyk. (Folk Linguistics in Japan and Russia //“Folk Linguistics” – native speakers’ view of the language). – SPb, 2012. – S. 7-10 [In Rus.]

[7] Shor R. Yazyk i obshestvo (Language and society). – Moskva, 2009. – 160 s. [In Rus.]

[8] Golev N.D. Obydennoe metayazykovoe soznanie: ontologicheskie i gnoseologicheskie aspekty (Everyday metalanguage consciousness: ontological and epistemological aspects). – Kemerevo; Barnaul: Izdatelstvo Altaiskogo universiteta, 2009. – Issue.1. – 532 s. [In Rus.]

[9] Boribayeva G.A., Madiyeva G.B. Toponimdik anyzdar: khalyktyk etimologiya maselesi// Til biliminin maseleleri (Toponymic legends: the problem of folk etymology // Problems of Linguistics.). https://emirsaba.org/problemi_yazikoznaniya.html. [In Kaz.]

[10] Kaidar A. Kazaktar ana tili aleminde (etnolingvistikalыk sozdik) II

tom. Kogam. (Kazakhs in the world of their native language (ethnolinguistic dictionary) Vol. II. Society) – Almaty. Sardar, 2013. – 728 b. [In Kaz.]

[11] Kaidar A. Kazak tilindegi kos sozder: zertteu zhane sozdik (Double words in the Kazakh language: research and dictionary). – Almaty. Sardar, 2013. – 456 b. [In Kaz.]

[12] Tolstov S.P., Klyashtorni S.G. Po istorii Zolotoi Ordy (On the history of the Golden Horde). Vol. I. – 541 s. [In Rus.]

[13] Kanly ruy (Kangli tribe). – Matin: elektronady (Text: electronic) // kk.wikipedia.org – Uikipediya ashkyk entsiklopediyasy: [sait] (Wikipedia open encyclopedia). https://kk.wikipedia.org/wiki/Kanly_ruy 13.11.2023. [In Kaz.]

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ АНТРОПОНИМОВ В НАРОДНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Садирова К.К.¹, *Жазыкова Р.Б.²

¹док.фил. наук, профессор, Актюбинский региональный университет
имени К.Жубанова, Актобе, Казахстан
e-mail: kulzat.sadirova@mail.ru

*²докторант, специальность «8D02304-Филология»
Акдюбинский региональный университет
имени К.Жубанова, Актобе, Казахстан
e-mail: rau_083@mail.ru

Аннотация. Предлагаемая работа направлена определить то, как обыденное сознание народа объясняет происхождение антропонимов на основе взглядов, рассматривающих народное языкознание как раздел лингвистической антропологии.

Цель статьи – выявить особенности интерпретации антропонимов в народной лингвистике на основе легенд и рассказов, связанных с наименованиями *Мираш*, *Мапырашты*, *Шапырашты*, *Жалайыр*, *Канлы*. Считается, что предметом исследования народной лингвистики являются представления носителей языка о своем языке, влияние этого понимания на структуру языка и социокультурную ситуацию в сообществе. Одной из ее областей является то, как в народной этимологии происхождение слова понимается носителем языка, т.е. то, что лежит в основе названия, его социальные причины и следствия, его культурное значение.

Научная значимость статьи заключается в анализе конкурирующих вариантов использования термина *народная лингвистика* и их значения, совместимых и противоречивых мнений исследователей, систематизации положений, относящихся к предмету и объекту научного исследования народной лингвистики, определению соотношения народного или обыденного метаязыкового сознания и научного знания, а практическая значимость – передаче модели анализа «непрофессиональных» знаний о языке.

В ходе выполнения работы по обзору научных исследований были использованы методы сравнения, анализа основных положений и метод контекстуального анализа примеров народной лингвистики, взятых из различных источников. В заключении работы отмечено, что содержание легенд и рассказов раскрывает понимание в обыденном сознании народа антропонимов *Мираш*, *Мапырашты*, *Шапырашты*, *Жалайыр*, на основе содержания этих текстов определены причины присвоения имен: 1) прозвище, связанное с характером человека (Мираш); 2) имя, указывающее на силу человека (Мапырашты); 3) имя, имеющее звуковое сходство и имеющее отношение к просьбе того, кто нарекает именем (Мапырашты/Шапырашты); 4) имя, связанное с косоглазием (Шапырашты), 5) имя, образованное из сочетания слов, описывающих силу героя (Жал айырған батыр/Жалайыр)).

Ценность предлагаемой статьи дополняет научные выводы, рассматривающие народную лингвистику как отдельную область лингвистики. Практическая значимость работы характеризуется применимостью полученных выводов в исследованиях данного направления.

Ключевые слова: народная лингвистика, обыденное метаязыковое сознание, языкознание, непрофессиональная или любительская методология познания языка, народная этимология, лингвистическая антропология, ономастика, антропоним

INTERPRETATION OF ANTHROPONYMS IN FOLK LINGUISTICS

Sadirova K.K.¹, *Zhazykova R.B.²

¹Doc. Phil. Sc., Professor, Aktobe Regional University
named after K. Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan
e-mail: kulzat.sadirova@mail.ru

*²PhD student, speciality «8D02304-Philology»,
Aktobe Regional University
named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan
e-mail: rau_083@mail.ru

Abstract. The proposed work is devoted to determining how the origin of anthroponyms is explained by the simple consciousness of the people, based on the views that consider folk linguistics as a branch of linguistic anthropology.

The purpose of the article is to identify the peculiarities of the interpretation of anthroponyms in folk linguistics based on legends and stories concerning the names *Mirash*, *Mapyrashty*, *Shapyrashty*, *Zhalaiyr*, *Kanly*. It is believed that the subject of folk linguistics research is the native speakers' ideas about their language, the impact of this understanding on the structure of the language and the socio-cultural situation in the community. One of his areas is how in folk etymology the origins of a word are understood by a native

speaker, i.e. what underlies the name, its social causes and consequences, and their cultural significance.

The scientific significance of the article is explained by the systematization of statements related to the subject and object of scientific research of folk linguistics, the determination of the ratio of folk or everyday metalanguage consciousness and scientific knowledge, the analysis of mutually consonant and contradictory judgments of researchers, folk linguistics terms' uses and their meanings, and the practical significance – the transfer of the model of analysis of "unprofessional" knowledge about the language.

In the course of the work in the review of scientific research, methods of comparison, analysis of the main conclusions and the method of contextual analysis of examples of folk linguistics collected from various sources were used. In conclusion, it is noted that the anthroponyms *Mirash*, *Mapyrashty*, *Shapyrashty*, *Zhalaiyr* in the everyday consciousness of the people carry the content of legends and stories, based on the content of these texts determine the reasons for naming (1) a pseudonym assigned in relation to the character of a person (*Mirash*); 2) a name based on the power of a person (*Mapyrashty*); 3) the name given to him by sound similarity and by addressing him (*Mapyrashty* / *Shapyrashty*); 4) the name due to the curvature, inertia of the eyes (*Shapyrashty*), 5) the combination of phrases describing the strength of the hero (*Zhal aiyr gan batyr* / *Zhalaiyr*) was determined and formulated.

The value of the proposed article complements the scientific conclusions that consider folk linguistics as a separate branch of linguistics. The practical significance of the work is characterized by the suitability of the conclusions drawn for use in research in this area.

Key words: folk linguistics, simple metalanguage consciousness, linguistics, non-professional or amateur methodology of language cognition, folk etymology, linguistic anthropology, onomastics, anthroponym

Статья поступила 7.10.2022

ӘОЖ 81`373.221

XҒТАР 16.21.51

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.71.4.015>

КЕЙБІР ӨСІМДІК АТАУЛАРЫНЫҢ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ СИПАТЫ

Сарекенова Қ.Қ.¹, Бейсенбай А.Б.², *Мұхтарова Ф.С.³

¹фил.ғыл.док., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қаласы, Қазақстан,
e-mail: sarekenova@mail.ru, 0000-0002-9464-0070

²фил.ғыл.канд., доцент, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан,
e-mail: Beisenbai_ab@enu.kz

*³докторант, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан,
e-mail: farizamm97@gmail.com, 0000-0003-4996-9210

Аңдатпа. Қазақ даласы жер бедері алуан түрлі, өсімдіктер мен жануарлар дүниесіне бай. Халықтың ұлттық болмысын, рухани мәдениетін, салт-дәстүр ерекшелігін *табиғат-адам* қатынасына сай келетін өсімдік атаулары көрсетеді. Жылдар бойы өсімдік атауларының биологиялық ерекшеліктері мен құрылымдық жүйесі қарастырылды. Ал олардың семантикасы, фитонимдердің жасалу уәжі, ұлттық ерекшелігі әлі де зерттеуді талап етеді.

Зерттеу жұмысының мақсаты – қазақ тіліндегі өсімдік атауларын нысан етіп алып, олардың когнитивтік лингвистикадағы орнын анықтау, этнографиялық сипатын көрсету. *Зерттеу жұмысының маңыздылығы адыраспан, жусан, қамыс, бадам, жаңғақ* секілді фитонимдердің этимологиясын, лингвистикалық ерекшеліктерін, емдік қасиеттерін, киелілік, магиялық, мифтік айрықша белгілерін қарастыру. Мақаланы жазу барысында сипаттау, лексика-семантикалық талдау, жүйелеу әдістері қолданылды. *Зерттеу жұмысының негізгі нәтижесінде* адыраспанның пайдасы, басты ерекшелігі туралы ақпарат беріліп, түрік және қазақ халықтарының осы өсімдік жайлы таным-түсініктері салыстырылды. Жусан өсімдігінің этимологиясына тоқталып, қазақ танымындағы символдық мәні ескерілді. Қамыс фитониміне анықтама беріліп, этнографиялық сипаты айқындалды, сонымен қатар қамысқа байланысты кездесетін түс жорулар қарастырылды. Ғалымдардың теориялық пікірлері ескеріліп, аталған өсімдіктердің көркем әдебиетте қолданылу ерекшеліктері, фитонимдер негізінде жасалған тұрақты тіркестер мен тілдік бірліктер көрсетілді. Өсімдіктерге қатысты тіл білімінде, ауыз әдебиеті үлгілерінде кездесетін теңеулер, ырым-тыйым сөздер мен мифологиялық ақпараттар, наным-сенімдер қарастырылды. *Зерттеудің практикалық маңызы:* этнографиялық сөздіктерді пайдалана

отырып берілген өсімдіктердің этнолингвистикалық сипаты анықталды. Антропоэзектік парадигма негізінде өсімдік атауларына қатысты бірліктерді адамның танымдық ойлау қабілетімен байланыстыра қарастыру қолға алынды.

Тірек сөздер: этнолингвистика, жусан, адыраспан, қамыс, бадам, жаңғақ, фитоним, табиғат

Негізгі ережелер

Белгілі бір халықтың сөздік құрамы сол этностың тілдік ерекшелігін, әлемнің тілдік бейнесін көрсетеді. Оның құрамына әртүрлі лексемалар, соның ішінде фитонимдік тілдік бірліктер кіреді. Тарихи тұрғыдан алғанда, өсімдік атауларының мазмұны, олардың этнолингвистикалық, танымдық, антропоэзектік, мәдени, құрылымдық, прагматикалық сипаттарын терең зерттеу маңызды. Себебі тілімізде қолданылып жүрген көптеген тілдік бірліктердің (мақал-мәтел, фразеологизм, топонимдер, т.б.) құрамында өсімдік атаулары кездеседі. Өсімдік атаулары түрлі, әрі сан жағынан көп, олардың әрқайсысының мағынасын ашу, этимологиясына тоқталу, атау ретінде қолданылу себептерін қарастыру тіл мамандары үшін маңызды.

Кіріспе

Өсімдік атауларын зерттеу жиырмамыншы ғасырда қарқын ала бастады. В.В.Радлов, Н.И.Ильминский, Ә.Диваев сынды ғалымдар түркі тілдес халықтардағы фитонимдерге қатысты ырым-тыйымдарға тоқталса, С.Арыстанғалиев, Т.Мұсақұлов, М.Бимағамбетов, Г.А. Омарбекова секілді ғалымдар өсімдік атауларына қатысты сөздіктермен айналысты. Ал Б.Қалиев, М.Күштаева, т.б. ғалымдар өсімдіктердің семантикасына, этимологиясына назар аударып, олардың аталу уәжіне тоқталды.

Өсімдік атауларына қатысты ғалым П.Поляковтың 1946 жылы орысша-қазақша өсімдік атауларына қатысты сөздігі жарыққа шықты. Бұл сөздікте кей өсімдік атауларының қате қолданылып жүргендігі, кейбір атауларды әлі де зерттеу қажет екендігі аталды, сонымен қатар ғалым ботаникалық терминдерді талдаған «О казахских ботанических терминах» атты мақаласы жарияланған [1].

Фитонимдерді тек терминологиялық тұрғыдан емес, жалпы лингвистикалық жағынан Г.Ұйықбаев зерттеген. Өзінің «Өсімдіктердің халықтық атаулары» атты зерттеу еңбегінде өсімдік атауларының жасалуына негіз болатын факторларға тоқталады. Мәселен, түсі, көлемі, географиялық орны, иесі, саны, дәмі, емдік қасиеті, тұрмыста қолданылуы. Қазақ тіліндегі фитонимдерді латын, орыс тілдеріндегі өсімдік атауларымен салыстырып, мысал келтіріп, олардың ұқсастықтарын дәлелдеп көрсетеді. Өсімдіктерге қатысты терминдерді биологиялық, лингвистикалық тұрғыдан Ш. Күркебаев өсімдік мүшелеріне қатысты

терминдерге тоқталып, адамның дене мүшелеріне қатысты жасалған өсімдік атауларын талдап, жасалу жолдарын, қолданылу ерекшеліктерін, әдеби тіліміздегі орнын көрсетті. Ал А.Айғабылов өсімдік атауларының бір тобы бау-бақша фитонимдерін семантикалық тұрғыдан зерттеді. Олардың этимологиялық қабатына талдау жасады [2].

Ғалым Б.Қалиев фитонимдердің тілдік ерекшеліктеріне, жасалу жолы мен шығу төркініне назар аударды. Ғалым өсімдік атауларының ұлт болмысымен байланысын зерттеп, талдау барысында функционалдық тәсілді қолданған. Ол өзінің «Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары» атты еңбегінде жалпы өсімдік атауларының лексикалық құрамына, морфологиялық ерекшеліктеріне, жасалуының номинативтік, уәжділік, семасиологиялық негіздеріне тоқталып, оларды былай жіктеп көрсетеді:

- Өсімдіктердің төл атаулары (түркі тілдеріне ортақ өсімдік атаулары және қазақ тіліне тән өсімдік атаулары);
- Басқа тілден енген өсімдік атаулары (араб-парсы тілінен енген және моңғол тілінен енген, орыс тілінен ауысқан) [3, 89 б.];

Этнолингвистика саласын жүйелі зерттеген Ә.Қайдаров үш үлкен макро топты бөліп алады. Олар (Адам, Қоғам, Табиғат), осы табиғат макро тобының микрожүйесі ретінде қарастырылып жүрген фитонимдерді өзге тілден енген өсімдік атаулары, түркі тілдеріне ортақ өсімдік атаулары, өсімдіктердің төл атаулары деп қарастыруға болады деп көрсеткен. Тілімізге тән өсімдік атаулары *ажырық, бетеге, арам шөп, бұйырғын, жантақ, жалбыз, шытыр, селеу, қына, мия, шекілдеуік, т.б.* Ғалым фитонимдерді семантикалық тақырыпшаларға бөледі. *Бұталар, шөптесіндер, шөптер, ағаштар, дәнді дақылдар, гүлдер, бау-бақша, көкөніс, жеміс-жидек, саңырауқұлақтар, т.б.*

Өсімдік атаулары мал шаруашылығымен тікелей байланысты. Себебі өсімдіктер малға азық, түрлі ауруларға ем. Жайылымға қолайлы шөптерді *от* деп атаймыз. Этнографиялық энциклопедияда жағымды, жасық, көк, қара, ақ, ащы де әр отқа кіретін өсімдіктерді алты топқа бөлген. Жағымды от: көде, бетеге, селеу, жауылша, тарлау, қызғалдақ, жұмыр, қияқ, т.б. Жасық от: құмай, шым, мысыққұйрық, т.б. Көк от: көк балауса, көкорай шалғын, көк майса, көкпе көк, т.б. Қара от: жусан және оның түрлері, көкпек, баялыш, кекіре, мия, соран, текесақал, итсиген, т.б. Бұл топқа кіретін өсімдіктер күз айларында белең ала бастайтын ащы шөптер. Ақ от: көкмия, қамыс, жоңышқа, бидайық, бетеге, көде, ажырақ, т.б. Ащы от: жантақ, сексеуіл, қарабарқын, қарасоран, күйреуік, жыңғыл, тал, жиде, тораңғы, торғайоты, балықкөз, шыртылдақ, шытыр, қызғалдақ, дүзген, текесақал, ақбас, шайыр, шағыр, бөргек, құрғаш т.б. [4, 292 б.].

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Ауыз әдебиеті үлгілері мен көркем шығармалар зерттеу материалдары ретінде алынды. Қазақ тіліндегі өсімдік атауларының

ұлттық-мәдени, этнографиялық, фитонимдік бейнесін ашуда антропоцентристік, жүйелілік және аксиологиялық ұстанымдар ескерілді. Зерттеу жұмысын жүргізуде талдау, сипаттау, салыстырмалы-типологиялық әдістер мен топтастыру тәсілі қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау

Фитонимдер – әртүрлі өсімдіктердің атауын қамтитын лексиканың ерекше тақырыптық тобы. Тілімізде кездесіп жүрген *жаңғақ, жусан, алма, қайың, қамыс, терек, құрма, шабдалы, інжір, бадам, өрік, қияр, сарымсақ, қара от, қара өрік, т.б.* өсімдік атауларының өзіндік қойылу уәжі бар. Сол себепті фитонимдердің жасалуына географиялық аймақ, климат, қоршаған орта және өзге де факторлар өз әсерін тигізеді.

Адыраспан. Ежелден медицинада, тұрмыстық өмірде жиі қолданылған. Бұл сөздің шығу төркіні көне түркі тіліндегі *адыр-адир-айыр* етістіктерін салыстырудан шығады. Бұл жайлы ғалым Е.Керімбаев географиялық атаулардағы адыр сөзі көне түркі тілдерінде (ажырату, бөлу, айыру) мәнінде қолданылған етістік екендігін айтады. Бір қатар географиялық атаулардың жасалуына негіз болған. Демек, айыр\адыр мағыналас, тек фонетикалық й\д сәйкестіктерін көреміз [5, 161 б.].

Қазақ халқының тұрмысында адыраспанның орны ерекше болған. Улы өсімдіктер қатарына жататын адыраспанның емдік қасиеті өте көп. Атап айтсақ, тіс ауырғанда адыраспанның шөбін пайдаланған, буын, аяқ-қол қақсағанда, дене бөрітіп теріскен шыққанда осы шөптің суымен булаған. Жапырағы мен сабағы ұмытшақтық ауруына ем. Жануарларға да бұл шөптің пайдасы өте зор. Жануарлар өз жараларын адыраспанға аунап кетірген. Сонымен қатар мал шаруашылығында қотыр, жараны кетіру үшін қолданады. Далада өсіп тұрған адыраспанды жұлмаған. Шыбын-шіркей бұл өсімдікке жоламаған. Қолөнер саласында адыраспанды қайнатып, одан алынған бояумен жіптерді бояған.

Ерте заманда адамдар адыраспанның күлінен сақар, насыбай жасап, сабын қайнатқан. Медициналық тұрғыдан бұл шөптің тұнбасын тамақ ауруларын емдеуге, ал қайнатпасын тер шығарып, іш жүргізу үшін пайдаланған. Емдік қасиеті мол адыраспанды мал шаруашылығында мал қотырын емдеуде қызыл, қара бұрышқа араластырып жағады. Киікоты, мыңжапырақ шөптерімен араластырып асқазан емдесе, оның тұқымынан алынған бояумен жүн бояған [6, 510 б.]. Мысалы: Дьяков дүрбіні көзіне апарып еді, қолы қалтырады ма, қалай сығаласа да көзі қарсы беттегі сары төбенің байрайына тіреліп, адыраспан ба, итсигек пе, қайда бір сондай қауқиған қадау-қадау бұталарға түсе берді.

Шетелдік ғалымдардың еңбектерінде бұл шөпке мынандай анықтама беріледі: (гармала) қарапайым шөп. Азия медицинасында бұл шөпті ұйықтататын, құсуға қарсы және антигельминтикалық тұрғыда қолданады. Таяу Шығыста және Орталық Африкада түсік түсіретін дәрі ретінде пайдаланады. [7, 5-6 б.].

Адыраспан шөбінің магиялық, киелілік қасиеті де бар және бұл құбылыс түркі халықтарының көбісінде кездеседі. Қазақ танымында **адыраспан – от – аластау** ұғымдары бір-бірімен байланысты. Ежелден қоршаған ортаны танып, әлемнің тылсым күштеріне сенген көшпелі мәдениетті сақтаған халқымыз көшіп келген қыстау, жайлау, жаңа қонысын отпен немесе адыраспанмен аластаған. Бұл түсінік жақсылық орнасын, бәле-жала кетсін және мифологиялық тұрғыдан жын-шайтандар жоламасын деген мәнге ие. Жаңа түскен келін мен буыны қатаймаған баланы бекікке жатқызар алдында да адыраспанмен аластаған. Аластау дегеніміз оттың немесе адыраспанның көмегімен тазарту тәсілі, көз тию, бәле-жаладан оттың көмегімен арылу.

Этнографиялық сөздікке: «аластау барысында жанып тұрған отқа тұз себіледі. Сартылдап жанған оттан әуелі малдары, кейін ауыл адамдары өтеді. Әйелдер дауыстап «алас, алас», «ескі жұртта есіркедің, жаңа жұртта жарылқа» деп Жаратқанға шүкіршілік білдіріп, қыстан, жылдан аман-есен шыққандарына тәубешілік етеді [8, 190 б.].

Түрік тілінде «адыраспанды» «*üzerlik otu*» деп атайды. Түркі халықтары үшін бұл өте пайдалы, киелі, магиялық күші бар өсімдік. Түркі халықтарының аңызында бұл сиқырлы өсімдік ретінде де белгілі «көбелектер» делінген. Кейбіреулер бұл өсімдікті «гармала» деп сириялықтар мен мысырлықтар оны «бесаса» (Беса құдайының өсімдігі) деп атайды. Өсімдіктің тамыры қара және ақ түсті болады. Ежелгі мысырлықтар бұл өсімдікті жаман көзден қорғану үшін қолданған, хош иісті заттар жасаған және Солтүстік Африка елдерінде бұл дәстүр әлі күнге дейін сақталған [9, 11 б.].

Қазақ және түрік халықтарының «адыраспанға» қатысты танымдық көзқарастары ұқсас. Оған дәлел «жаман көз», «көз тию», «өткір көз» сияқты наным-сенімдердің қалыптасуы. Түрік, қазақ халықтарында **адыраспанды** жаман көзден (*nazar*) сақтау үшін үйдің керегесіне кептіріп іліп қойған. Бұл дәстүр күні бүгінге дейін сақталған. Адыраспанды тұтатып, оның түтінімен үйді, сарайды аластау да түркі халықтарында сақталған дәстүр.

Ғалым С.Қондыбай адыраспан жайлы: «Ыстық өлкеде өсетін ащы дәні бар өсімдік, (адыраспан, адыраспан шыққан жерді, сірә, баспан) деген тіркестен айрықша қасиетке ие екенін байқауымызға болады. Бұл өсімдіктің киесіне сенгендіктен, тек ер адамдар дәрет алып, ерте аттанып, жұлар алдында сәлем берген:

Ассалаумағайкүм, адыраспан,
Бізге сізге жіберді Омар, Оспан, - деп бастап, малдас құрып, құран аяттарын оқыған [10, 134 б.].

Изенді, бетегелі, мық жусанды,

Ақ көде малға шүйгін шөп аман бол!

(Қозы Көрпеш – Баян Сұлу жырынан үзінді)

Жусан. (қ.қалп. *жусан*, ноғ. *йувсан*, башқ. *арем*, қырғ. *эрмен*, түрк.

йовшан, өзб. *эрмон*, көне түрк. *javsan*). Қазақ емшілері жусанды емдік шөп ретінде қаны азайған, әлсіреген, қажыған адамға демдеп берген. Қотырды емдеуге, ішек құрттарын түсіруде пайдаланған. Этимологиялық ерекшелігіне тоқталсақ ежелгі орыс сөздігінде *rolëti /гореть, пылать/ яғни жану мағынасында*, ал өзге деректерде *pel-/ pol-* түбірі түс атаумен байланысты деп беріледі. Сол себепті ерекше семиотикалық мәртебесі бар жусан ерекше түсті, ащы дәмі шөп мағынасын береді. [11, 36 б.].

Жусан – қырда өсетін бозғылт көкшіл түсті, аңқыған өткір иісті, қой түлігі сүйсініп жейтін шөп. Жусанның көптеген түрлері бар. Қазақ даласында өсетін көптеген шөптердің емдік қасиеті бар. Жусан гүлінің кенені өлтіретін қасиеті болғандықтан оны қойдың үстіне себеді, сонымен қатар малдың ішек құртын түсіру үшін де қолданады. Жусанға жайылған малдың еті дәмді, майлы болады. Мал шаруышылығынан бөлек оның адамға тигізер пайдасы зор. Адам бойындағы бактерияларды өлтіріп, сүйелді кетіруге көтеседі. Түсі ерекше, иесі бар өсімдік.

Ә.Қайдардың анықтамасы бойынша, жусан – далалы, шөлейт жерлерде өсетін көпжылдық өсімдік. Ғалымдардың пайымдауынша, сексен екі түрі бар. Құрамында эфир майы болғандықтан иіс суларды өндіруде, арақ-шарап жасауда қолданылады [6, 519 б.].

Қазақ даласында жусанның көптеген түрлері кездеседі. Атап айтсақ:

Боз жусан – жаздың соңғы айларында көктейтін көпжылдық өсімдік.

Дермене жусан – Қазақстанның оңтүстік өңірінде өсетін жабайы өсімдік. Емдік қасиеті мол.

Қара жусан – аласа, қысы-жазы үнемі көгеріп тұратын көпжылдық өсімдік.

Кез келген халықтың болмысын, рухани құндылығын оның тілінен көреміз. Адамзат баласының ертеден қоршаған ортаны тану, құбылыстарды салыстыру арқылы ассоциативтік бейнесі қалыптасқан. Жалпылық сипатта ассоциативтік бейне символға айналады. Жусан шөбінің халық танымындағы орны ерекше. Ассоциация тұрғыдан қазақ танымында (жусан – дала, кең өлке, жусан – иіс, жағымды, жусан – отан, мемлекет, жусан – сағыныш). Бұны тіліміздегі көркем шығармалардан байқаймыз.

Кигені бөкен жарғақ, кебенектен,
Қобдадан деме күйші неге кеткен?
Жусанның иісі жұпар өз жерінде,
Қарттар-ай иісі бар сөздерінде,
Жүрекке жиі-жиі тебен өткен.

Тілдік қорымызда жусанға байланысты *бетегеден биік, жусаннан аласа* тұрақты тіркесі кездеседі.

Қамыс. Өзен, көл жағаларында, сулы, балшықты жерде өсетін көпжылдық өсімдік. Мысалы: Қырман мен ауылдың екі ортасында

қалың **қамыс** пен қара қоға өскен кішкентай жыра-сай бар болатын, содан қорқып келеді.

Этнографиялық сөздікте қамыс туралы мынандай анықтама берген: «Қамыс – шаруашылықта пайдаланылатын балшықты жерде өсетін өсімдік. Қазақ қоғамында лашық, сарай салғанда, үй қабырғасын көтергенде балшыққа қамысты майдалап қосатын болған. Шөп шықпай, қуаңшылық болған жылдары жас, балауса қамыстарды жадымен турап малға азық ретінде берген. Этнографиялық таным бойынша, Сыр өңіріндегі қазақтар алғаш түскен келіннің бетін ашу үшін қамысты пайдаланады. Келіннің беті жабылған орамалдың ұшына қамысты байлап, сол өңірдің жас баласы немесе бетін ашатын адам ұстайды, яғни келіннен туылған балалар қамыстай қауғалап өссін деген сенім бар [4, 570 б.].

Т. Қоңыровтың «Теңеулер табиғаты» атты еңбегінде қамысқа байланысты *жел соққан қамыстай жапырылу, желді күнгі қамыстай, қалың қамыстай қирату, қамыстай құлақ, қамыстай әдемі, қамыстай шанышылту, қамыстай дүлей, нар қамыстай жапыру, сүйрік қамыстай өсіру, шоқ қамыстай* секілді теңеулер кездеседі [12, 336 б.]. Тілімізде қамыс сөзіне қатысты мынандай тұрақты тіркестер бар: *қамыс құлақ, қамыстай сүйір құлақ.*

Қамыстың этнографиялық сипаты:

- Жараланған жануарлардың қорғанысы, аң-құстардың ұялары мен індері орналасқан мекен;
- Ежелгі дәуірде киіз үйдің бір элементі ретінде қысты күндері еденге қамыс төселген;
- Қамыс өзінің берік, төзімділігімен де ерекшеленеді, сондықтан қамыстан баулап көпір жасаған;
- Қамысты тоқып балық аулауға арналған құрылғы жасалған. Қаза деп аталады;
- Қазақ мәдениетінде оқу-ағарту ісі дами бастағанда қамыстан қалам жасау әдісі пайда болған;
- Табағи апат кезінде суды, тасқынды бөгеу үшін қамыс қолданылған;
- Жоқшылық, ашаршылық кезінде қазақтар мәйітті қамысқа орап жерлеген деректер де кездеседі;

Ауыз әдебиеті үлгілерінде «қамысқа» байланысты мынандай түс жорулар кездеседі. Жәй қамысты көру – жаман пиғыл, әрекет, ауыр сөз. Ал алтыннан немесе күмістен болғандығын көру – осы өмірдегі адамның байлығы, ізгі істері, жақсы әйелі мен балаларының жетістікке жетуі. Ауылдың ішінде қамыс өсіп тұрса – сол ауылдың дұрыс емес істерінің ортаға шығуы, әйелдердің жиналуы. Кей кезде қамыс – неке қиюдың белгісі, жоғалған малдың табылуын білдіреді. Қамыстан жасалған үйді көру – жақсылықтың белгісі. [13, 121б.]. Түс жору, саным-сенім, тыйым,

табу сөздер көшпелі мәдениетті сақтаған қазақ халқының тұрмыстық өмірінде ерекше орынға ие болған.

Бадам. Түркі халықтарында жеміске берілген атау. Тілімізде кірме сөз ретінде иран тілінен еніп отыр. Жергілікті халық бұл өсімдікті түкті өрік деп атаса, тәжік тілінде бодам (миндаль). Мысалы: Аласа дөңгелек үстел үстінде жайпақ жез табақта **бадам**, пісте, жаңғақ, хұрма, жүзім және де он шақты жемістердің түрлері толып тұр екен. Бадамның отаны – Орталық және Батыс Азияның таулы аймақтары. Осы жерден шығысқа қарай Қытай мен Үндістанға; батысқа Солтүстік Иран, Сирия және Жерорта теңізі елдеріне таралған.

Жаңғақ: йаңақ (тат.диал)/ жаңақ// жаңғақ (қырғ) – жаңғақ (қаз.,қалп.). В.Бангтың жаңғақ тыйағ (май) сөзімен төркіндес деген пікіріне сүйеніп, Э.В.Севортян азербайжан тілінде йағ+ақ бірліктерінен тұратындығын, түбірі (бір майлы нәрсенің) атауы, ал екінші компонент ұқсату мағынасын тудыратын модель деп түсіндіреді [14, 166 б.]. Қазақтың танымында жаңғақтың алар орны ерекше. Қолөнерде қоза бүйімі бас киімге немесе сырт киімге арналған. Жаңғақ секілді іші қуыс, сырты күмбез секілді болады. Сондықтан белгілі бір аймақтарда қоза – жаңғақ деп те аталады.

Жаңғақ тұқымдасының қосжарнақтылар тұқымдасының ағаш түрі, қыста жапырақты, қабығы қалың және жоғары өсетін, ұзаққа төзімді, бағалы ағаш. Қатты қабықтағы бұл ағаштың қоректік, майлы және дәмді жемісі бар. Арабтың sawz/cauz (жаңғақ) сөзінен алынған. Жаңғақ – Кіші Азияның шығысында қарқынды өсетін өсімдік. Махмұд Қашқарлық сөздігінде яғак сөзі жаңғақ деп берілген. Әзербайжан тілінде seviz, goz, ұйғыр тілінде уаңгак, ұйғыр тілінде янгак, түрікмен тілінде hoz, қырғыз тілінде жанггак, қазақ тілінде жаңғақ [15]. Қорыта айтқанда, өсімдік дүниесінің семантикалық мәні өте ауқымды. Тіл білімінің барлық саласында кездесіп, халықтың болмысын көрсететін ауқымды атаулар жүйесі.

Зерттеу мақаласын жүргізу барысында мына нәтижелерге қол жеткіздік:

- Фитонимдерге, олардың тілдік бірліктерде қолданылу ерекшеліктеріне қатысты ғалымдар пікірі сараланды;
- *Адыраспан, жусан, бадам, жаңғақ, қамыс* секілді өсімдік атауларының семантикасы, этимологиясы қарастырылды;
- Адыраспан өсімдігінің мифтік, шаманизмдік ерекшеліктері туралы ақпарат берілді;
- Ауыз әдебиеті үлгілерінде осы өсімдік атауларының қолданылуына мысалдар келтірілді;
- Ассоциативті бейне негізінде *жусан* шөбінің концептілік ерекшелігі қаралды;
- Тіліміздегі *қамыс* сөзіне қатысты теңеулер мен фразеологизмдер талданды;

Қорытынды

Қорыта айтқанда, тіл мен мәдениет байланысынан пайда болған тілдік деректер сол этностың, халықтың сөздік қоры мен байлығының көрсеткіші бола алады. Адамның дүниетанымы, қоршаған ортаны қабылдауы, тұрмыс-тіршілігі «әлем бейнесін» көрсетсе, халық менталитетінің, салт-дәстүр мен әдеп-ғұрпының көрінісі тілдік сананы қалыптастырады. Сол себепті әлемнің тілдік бейнесі арқылы кез келген этностың тілінде сол халықтың танымдық ерекшеліктерін көре аламыз. Тілдік қорымыздың бір бөлігін табиғат – адам – қоғам сабақтастығындағы өсімдік атаулары құрайды. Ежелден қоршаған ортамен етене байланыс жасаған адамзат өсімдіктің пайдасы мен қызметін білген. Зерттеу жұмысын жүргізу барысында өсімдіктердің емдік қасиетінің өте мол болғанын байқадық. Қазақ танымында «адыраспан, жусан, бадам, қамыс, жаңғақ» секілді өсімдік атауларына тоқталдық. Олардың дәстүрлі сипатынан бөлек, символдық, мифтік, этнографиялық ерекшеліктері қарастырылды. Ауыз әдебиеті үлгілерінде қыз-келіншектердің сұлулығын сипаттауда, беріктік пен мықтылықты, туған жерге сағынышты бейнелеуді фитонимдер теңеу, тұрақты тіркес ретінде, символ мәнінде жиі қолданылған. Сондықтан «қамыс, жусан» секілді өсімдіктерге қатысты тілдік бірліктер талданды.

ӘДЕБИЕТ

[1] Поляков П.П. О казахских ботанических терминах// Вестник Ан КазССР . – Алма-ата: Наука, 1950. – №6. – С. 98-99.

[2] Шормакова А. Қазақ тіліндегі өсімдік әлемінің лингвомәдени бейнесі: филол. ғыл. канд. ...диссер. – Алматы, 2020. – 178 б.

[3] Қалиев Б. Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары. – Алматы: Ғылым, 1988. – 159 б.

[4] Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі / Энциклопедия 2 том. – Алматы, ТОО «Алем Даму Интеграциясы», 2012. – 736 б.

[5] Большой энциклопедический словарь лекарственных растений – 2015.– 761 с.

[6] Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде. Т.3: Табиғат. – Алматы: Сардар, 2013. – 608 б.

[7] Блинова К.Ф. и др. Ботанико-фармакогностический словарь: Справ. пособие / Под ред. К.Ф. Блиновой, Г.П. Яковлева. – Москва: Высш. шк., 1990. – С. 178-179.

[8] Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі / Энциклопедия 1 том. – Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграциясы», 2017. – 738 б.

[9] Kübra ŞAHİN. Üzerlik bitkisinin türk halk kültürü ve sanati açısından incelenmesi. Erzurum–2012.

[10] Қондыбай С. Байырғы қазақ дүниетанымының негіздері.

Энциклопедиялық басылым. – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2018. – 480 б.

[11] Колосова В.Б. Лексика и символика славянской народной ботаники. Этнолингвистический аспект / В.Б. Колосова. – Москва: Индрик, 2009. – 352 с.

[12] Қоңыров Т. Теңеулер табиғаты. Оқу құралы. – Алматы: «Алаш» баспасы, 2005. – 512 б.

[13] Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», 2013. Т. 94: Түс жору және ырымдар. – 432 б.

[14] Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. Қазақ тілі этимологиясының ғылыми-теориялық негіздері. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014. – 256 б.

[15] Bilal A. Ak sözlük. – 2019. <http://aksozluk.org/badem> 14.02.2023.

REFERENCES

[1] Poläkov P.P. O kazahskih botanicheskikh terminah (About Kazakh botanical terms)// Vestnik An KazSSr . – Alma-ata: Nauka, 1950, №6. – S. 98-99. [In Rus.]

[2] Şormakova A. Qazaq tılındegı ösımdık älemınıñ lingvomädeni beinesı (Linguocultur al image of the plant world in the Kazakh language): filol. ğyl. kand. ...dissr. – Almaty, 2020. – 178 b. [in Kaz.]

[3] Qaliev B. Qazaq tılındegı ösımdık atauları (Plant names in Kazakh). – Almaty: Ğylym, 1988. – 159b. [in Kaz.]

[4] Qazaqtyñ etnografialyq kategorialar, üğymdar men ataularınyñ дәstürlı jüiesı (The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names) / Ensiklopedia 2 tom. – Almaty, TOO «Alem Damu İntegrasiyası», 2012. – 736 b. [in Kaz.]

[5] Böļsoi ensiklopedicheski slovär lekarstvennyh rasteni (Large encyclopedic dictionary of medicinal plants). – 2015. – 761 s. [In Rus.]

[6] Qaidar Ä. Qazaqtar ana tılı äleminde (Kazakhs in the world of their native language). T.3: Tabığat. – Almaty: Sardar, 2013. – 608 b. [in Kaz.]

[7] Blinova K.F. i dr. Botaniko-farmakognosticheski slovär (Botanical and pharmacognostic dictionary): Sprav. posobie / Pod red. K.F. Blinovoi, G.P. İakovleva. – Moskva: Vyssh. shk., 1990. – S. 178-179. [In Rus.]

[8] Qazaqtyñ etnografialyq kategorialar, üğymdar men ataularınyñ дәstürlı jüiesı (The traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names) / Ensiklopedia 1 tom. – Almaty: TOO «Alem Damu İntegrasiyası», 2017. – 738 b. [in Kaz.]

[9] Kübra ŞAHİN. Üzerlik bitkisinin türk halk kültürü ve sanatı açısından incelenmesi (Investigation of the herbaceous plant from the point of view of Turkish folk culture and art). Erzurum–2012 [in Turk.]

[10] Qondybai S. Baiyrĝy qazaq dinietanymınyñ negızderi (Fundamentals of the indigenous Kazakh religion). Ensiklopedialyq basylym. – Almaty: «Qazaq tılı» baspası, 2018. – 480 bet. [in Kaz.]

[11] Kolosova V. B. Leksika i simbolika slavänskoj narodnoj botaniki (Vocabulary and symbolism of Slavic folk botany). Etnolingvističeskij aspekt/V.B. Kolosova. – Moskva : İndrik, 2009. – 352 s. [In Rus.]

[12] Qoňyrov T. Teñeuler tabiğaty (Nature of simulations). Oqu qūraly. – Almaty: «Alaş» baspasy, 2005. – 512 bet. [in Kaz.]

[13] Babalar sözi (Word of ancestors): Jüztomdyq.—Astana: «Foliant», 2013 . – T. 94: Tüs joru jäne yrymdar. – 432 bet. [in Kaz.]

[14] Qaidar Ä. Ğylymdağy ğūmyr. Qazaq tılı etimologiasynyñ ğylymi-teorialyq negizderi (Scientific and theoretical foundations of the etymology of the Kazakh language of life in science). – Almaty: «Sardar» baspa üii, 2014. – 256 b. [in Kaz.]

[15] Bilal A. Ak sözlük (White dictionary). – 2019. <http://aksozluk.org/badem> 14.02.2023. [in Turk.]

ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР НЕКОТОРЫХ НАЗВАНИЙ РАСТЕНИЙ

Сарекенова К.К.¹, Бейсенбай А.Б.², *Мухтарова Ф.С.³

¹ док.фил. наук., профессор, Евразийский национальный университет им.Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Казахстан, 0000-0002-9464-0070, e-mail:sarekenova@mail.ru

² канд. фил. наук, доцент, Евразийский национальный университет им.Л. Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан, e-mail:Beisenbai_ab@enu.kz

*³ докторант, Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан, 0000-0003-4996-9210, e-mail:farizamm97@gmail.com

Аннотация. Казахская степь разнообразна, богата растительным и животным миром. Национальная природа, духовная культура и традиции народа показаны названиями растений, в соответствии с связью природа-человек. В течение многих лет рассматривались биологические особенности и структурная система названий растений. А их семантика, мотивация создания фитонимов, национальная специфика еще требуют изучения.

Цель исследовательской работы – определить их место в когнитивной лингвистике, показать этнографический характер, взяв в качестве объектов названия растений в казахском языке. Значимость исследовательской работы состоит в рассмотрении этимологии, лингвистических особенностей, лечебных свойств, отличительных черт святости, магии, мифов таких фитонимов, как гарлама, полынь, тростник, миндаль, грецкий орех. При написании статьи использовались методы описания, лексико-семантического анализа, систематизации. В результате исследовательской работы была представлена информация о пользе адыраспана, о его главных особенностях, сравнивались представления турецкого и казахского народов об этом растении.

Остановившись на этимологии растения полыни, было учтено символическое значение в казахском познании. Дано определение фитониму камыша, определен этнографический характер, а также рассмотрены толкования снов, связанных с камышом. Были учтены теоретические мнения ученых, продемонстрированы особенности использования указанных растений в художественной литературе, устойчивые словосочетания и языковые единицы, созданные на основе этих растений. Рассматривались сравнения, фразеологизмы, суеверные слова и мифологическая информация, верования, встречающиеся в языкознании, образцах устной литературы, относящиеся к указанным растениям. Практическая значимость исследования: с использованием этнографических словарей выявлен этнолингвистический характер данных растений. На основе антропотопической парадигмы предпринято рассмотрение единиц, относящихся к названиям растений, в связи с познавательной мыслительной способностью человека.

Ключевые слова: этнолингвистика, полынь, гарлама, тростник, миндаль, грецкий орех, фитоним, природа

ETHNOGRAPHIC CHARACTER OF SOME PLANT NAMES

Sarekenova K.K.¹, Beisenbai A.B.², *Mukhtarova F.S.³

¹ Doc.Phil.Sc., Professor, L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, Kazakhstan,

e-mail: sarekenova@mail.ru, 0000-0002-9464-0070,

² Cand.Phil.Sc., Docent, L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, Kazakhstan,

e-mail:Beisenbai_ab@enu.kz

*³ doctoral student, L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Astana, Kazakhstan,

e-mail:farizamm97@gmail.com, 0000-0003-4996-9210

Abstract. The Kazakh steppe is diverse, rich in flora and fauna. The national nature, spiritual culture and traditions of the people are shown by the names of plants corresponding to the relationship between nature and man. For many years, biological features and the structural system of plant names have been considered. And their semantics, the motivation for creating phytonyms, and national specifics still need to be studied.

The purpose of the research work is to determine their place in cognitive linguistics, to show their ethnographic character by taking the names of plants of the Kazakh language as objects. The significance of the research work consists in considering the etymology, linguistic features, medicinal properties, distinctive features of holiness, magic, myths of such phytonyms, like harlama, wormwood, cane, almonds, walnuts. When writing the article, methods of description, lexico-semantic analysis, and systematization were used. As a result of the research work, information was provided about the

benefits of adyraspan, about its main features, and the ideas of the Turkish and Kazakh peoples about this plant were compared. Having stopped at the etymology of the wormwood plant, the symbolic meaning in Kazakh cognition was taken into account. The definition of the phytonym of the reed is given, the ethnographic character is determined, and the interpretation of dreams associated with the reed is also considered. The theoretical opinions of scientists were taken into account, the peculiarities of the use of these plants in fiction, stable phrases and language units created on the basis of these plants were demonstrated. Comparisons, phraseological units, superstitious words and mythological information, beliefs found in linguistics, samples of oral literature related to these plants were considered. Practical significance of the study: using ethnographic dictionaries, the ethnolinguistic nature of these plants was revealed. On the basis of the anthropotopic paradigm, the consideration of units related to the names of plants in connection with the cognitive thinking ability of a person is undertaken.

Key words: ethnolinguistics, wormwood, harlama, reed, almond, walnut, phytonym, nature

Статья поступила 08.02.2023

ӘОЖ 81-114.2
ХҒТАР 16.21.35
<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.71.4.016>

ЭЛЕКТРОНДЫ ХАТТЫҢ ЛИНГВО-КОММУНИКАТИВТІК БЕЛГІЛЕРІ

*Сәрсеке Г.Ә.¹

***¹Фил. ғыл. канд., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан,
e-mail: sarseke_ga@enu.kz**

Аңдатпа. Мақала электронды коммуникация құралдарының бірі – электронды хат туралы зерттеудің нәтижелерімен бөліседі. Бұл зерттеудің мақсаты – коммуникацияның құралы ретінде электронды хаттың лингвистикалық және коммуникативтік белгілерін анықтау.

Электронды пошта арқылы хат алмасу адамдар арасындағы қарым-қатынасқа өткен ғасырдың 70 жылдарынан бүгінгі күнге дейін қызмет етіп келе жатқан электронды коммуникацияның тұрақты әрі сенімді құралы болып қалуда. Оның электронды коммуникацияның басқа түрлерімен салыстырғанда өзіне тән ерекшеліктері мен белгілері бар. Электронды коммуникацияның жылдам хабарлама, чат топтар, веб блогтар, тағы басқа түрлерімен салыстырғанда электронды хат байланыстың іске асуы, уақыт

пен мекенге тәуелсіздігі, кері байланыстың ілеспелілігі, функционалдық мақсаты, құрылымы, стилі және тілі жағынан ерекшеленеді. Сонымен қатар электронды хаттың коммуникацияның бұрыннан қалыптасқан дәстүрлі жазбаша және ауызша сөйлеу орталарымен ұқсайтын және олардан ажырайтын сипаттары бар.

Зерттеудің дереккөздері электронды коммуникация, соның ішінде электронды хат тақырыбында жарық көрген ғылыми зерттеулер болып табылады. Зерттеу деректері ретінде зерттеу авторының жұмыс электронды поштасынан іскерлік мақсаттағы электронды хаттар алынды. Зерттеу салыстыру, сыни талдау және контент-талдау әдістерімен жүргізілді.

Бұл зерттеудің нәтижелері электронды хаттың байланыстың сенімді әрі тұрақты құралы болуы, қарым-қатынасқа жайлылық пен еркіндік қосуы, бірден бірнеше адресатқа жіберілуі және тез жетуі, сондай-ақ хабарламалардың уақытша болуы белгілерімен электронды коммуникацияның басқа түрлерінен ерекшеленетінін, ал табиғатында асхронды және синхронды байланыс түрлерінің қатарласа жүруі және ілеспелі кері байланыстың кем болуы белгілерімен қарым-қатынастың ауызша сөйлеу ортасына ұқсайтынын және одан ажырайтынын да көрсетіп отыр. Электронды хат адамдар арасындағы қарым-қатынасты жүзеге асыратын, өзіне тән құрылымы және тілдік белгілері бар коммуникациялық орта болып табылады.

Бұл зерттеудің құндылығы қазақ тілді электронды коммуникация тақырыбының зерттелуін кеңейту, сондай-ақ оның мәселелерін түсіну мен талдауды тереңдету болып табылады.

Жұмыс қорытындыларының практикалық маңызы адамдар арасындағы электронды қарым-қатынастың ғылыми негізін түсінуден, виртуалды әлемді қолданушылардың лингвистикалық танымын кеңейтуден және интернет пен тіл арақатынасының түрлі аспектілерін зерттеуге бағытталған лингвистикалық еңбектердің санын арттырудан көрінеді.

Тірек сөздер: электронды хат, компьютерге негізделген коммуникация, электронды коммуникация, электронды пошта, лингвистика, онлайн, асхронды, синхронды

Негізгі ережелер

Электронды хат электронды коммуникацияның (компьютерге негізделген коммуникацияның) бір түрі болып табылады. Ақпараттық технологияның қарқындап дамуымен электронды құралдардың адамзаттың күнделікті қарым-қатынасында қызметі артып, мүмкіндігі кеңейе түсті. Электронды пошта - коммуникацияның интернет желісімен байланыстырылған құралы және адамдар арасындағы қарым-қатынас ортасы.

Электронды хаттың функционалдық мақсаттарын, электронды коммуникацияның бір түрі ретінде белгілерін, құрылымын және тілін зерттеу маңызды. Электронды хатты қолданудың ұлттық ерекшеліктері де арнайы зерттеуге тұрарлық.

Электронды хат адамдар арасында байланысты уақыт пен мекенге тәуелсіз қамтамасыз ететін, коммуниканттарға жайлылық беретін ыңғайлы байланыс құралы болуымен қатар, табиғатында қарым-қатынастың ауызша және жазбаша түрлерінің бірқатар белгілерін топтастырған, кері байланыстың өзіндік сипатымен, асинхронды белгісімен ерекшеленетін электронды коммуникацияның түрі болып табылады.

Кіріспе

Электронды пошта арқылы жіберілетін электронды хат іскерлік және жеке мақсаттарда адамдармен қарым-қатынас жасауда қолданылатын коммуникация құралдарының бірі болып табылады. Электронды хаттың электронды коммуникацияның басқа түрлерімен салыстыра қарағанда ерекшеленетін де, ортақтасатын да белгілері бар. Ол белгілер электронды хаттың құрылымынан, тілінен және қызметінен көрінеді. Электронды хатты, мысалы, жедел хабарламалармен салыстырғанда оның бірқатар белгілері анық көрінеді. Мобильді қосымшалар арқылы мүмкін болып отырған жедел хабарламалар қарым-қатынаста кеңінен қолданылады және коммуниканттардың жылдам хабар алмасуына мүмкіндік береді. Дегенмен, жедел хабарламаларды күнделікті өмірдегі қызмет аясының бәрінде қолдана алмайсыз. Олар туыстық, достық қарым-қатынастарда өте ыңғайлы болғанымен, ресми қарым-қатынастарда кеңінен қолдануға келмейді. Оның орнына электронды поштаны қолданған әлдеқайда салмақты және ол ресми қарым-қатынасты жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Демек, электронды коммуникация түрлерінің әрқайсысының осындай және тағы басқа ерекшеліктері бар. Бұл мақаланың мақсаты да сонда, ол электронды коммуникацияның бір түрі ретінде электронды хаттың лингвистикалық және коммуникативтік белгілерін ашу болып табылады.

Электронды хат арқылы ақпарат алмасу процесін лингвистикалық аспектіде зерттеу маңызды. Шетел зерттеулерінде бұл тақырыптың зерттелуі ХХ ғасырдан басталып бірнеше онжылдықтарға созылса, қазақ тіл білімінде зерттелуі әлі де басталу кезеңінде. Қазақ тіл білімінде электронды коммуникация тақырыбын, тіл және интернет арақатынасын зерттеу өзекті. Ендеше, бұл жұмыс та біздің осы саланың зерттелуін дамытуда жүргізіп жатқан зерттеулеріміздің қатарын жалғастыратын болады [1]. Бұл зерттеу жұмысының мақсаты электронды хаттың электронды коммуникацияның түрі ретінде табиғатын ашып, оның лингвистикалық белгілерін анықтау болып табылады. Мақалада, алдымен, электронды поштаның адамдар арасындағы қарым-қатынастың

құралы ретіндегі ерекшеліктері ашылады, екіншіден, электронды хаттың табиғаты мен белгілері айқындалады, үшіншіден, электронды хаттың құрылымы мен тілдік белгілері талданады.

Материалдар мен әдістердің сиппатамасы

Зерттеу материалдары ретінде жеке электронды жұмыс поштадан іріктелген электронды хаттар алынды. Зерттеудің іріктелген деректері бір ай мерзім уақыт шегіндегі жалпы саны 809 электронды хат, оның ішінде 494 хат келіп түскен, 315 хат жіберілген хаттар болды. 809 электронды хаттың 178-і құжат- және аудио файлдарды жіберу мақсатында жіберілген және алынған. Ондай хаттар коммуникативтік қызмет атқармайды, электронды поштаның тасымалдау қызметін пайдаланып жіберілген, сондықтан хаттардың жалпы санынан алынып тасталды. Сонда зерттеудің деректері ретінде жалпы саны 631 хат талдауға түсті. Хаттар үш тілде - қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде жазылған; олардың пайыздық үлес салмағы төмендегідей: 83,2%-ы қазақ, 12,83%-ы ағылшын, 3,96%-ы орыс тілдерінде.

Зерттеудің этикалық талаптарына сәйкес адамдардың жеке басына және ұйымдарға қатысты жария етуге болмайтын ақпарат пен деректер кодталды. Хаттардағы адамдардың аты-жөндері, электронды пошталары, басқа да байланыс деректері көрсетілмейді, олардың орнына көп нүкте ... белгісі қойылып, жанында жақша ішінде кодталған деректің атауы көрсетілді. Кейбір тұстарда электронды хаттағы хабарламаның мазмұны жеке деректерді жарияламау мақсатында қысқартылып берілді.

Талдауға іріктелген хаттардың функционалдық мақсаттары әр түрлі: жеке, іскерлік, аралас (жеке және іскерлік), жазылу немесе тізім, жарнамалар, спам хаттар, жүйеден келген хаттар. Зерттеудің деректері жұмыс поштадан алынғандықтан, хаттардың барлығы дерлік іскерлік мақсаттағы хаттар болып келеді, оның ішінде академиялық ортадағы іскерлік хаттар құрайды. Жарнамалар мен спам хаттар зерттеудің мақсатына сәйкес жоғарыда көрсетілген деректер санынан және талдаудан алынып тасталды. Хаттардағы хабарламалар зерттеуде сол қалпында берілді: құрылымына, тыныс белгісіне, стиліне, емлесіне түзетулер енгізілген жок.

Зерттеуде электронды хаттың лингвистикалық және коммуникативтік ерекшеліктерін ашуда ғылыми зерттеулердегі ойтұжырымдар сараптау, салыстыру және сыни талдау тәсілдерімен талданды. Электронды хаттардағы хабарламаларды талдауда контент-талдау әдісі қолданылды.

Нәтижелер

Электронды пошта коммуникацияның құралы ретінде

Электронды поштаның өмірге келуі ХХ ғасырдың 60 жылдарының технологиялық жаңалықтарының бірі болатын. Хат алғашқыда компьютер

жүйелері арқылы жіберілсе, кейіннен технологияның дамуымен оны мобильді телефоннан да жіберу мүмкіндігі пайда болды. Электронды пошта арқылы хат жіберу тарихы 1971 жылдан басталғанымен, электронды хат арқылы байланыс орнату ХХ ғасырдың аяғынан бастап кең қанат жая бастады. Оған, әрине, Интернетті қолданудың артуының әсері зор болды. Электронды пошта тарихи пайда болуы жағынан алғашқы және желіні дамытудың негізгі қозғалтқышы болған. 1960 жылдардың басында алдымен бір машинаны қолданушылар арасында хат жіберу мүмкін болса, кейіннен 1970 жылы бір лабораториядағы екі компьютер арасында алғаш рет хат жіберілген. Компьютерден компьютерге хат жіберу жаңалығы Рэй Томлинсонға тиесілі. Ол – машиналар арқылы хат жіберуді ойлап тапқан адам. Кейіннен 1972 жылы Р.Томлинсонның бұл әдісін ARPANET (Advanced Research Projects Agency Network) желіде пайдаланып, іске қосады. Джон Нотонның: «Желі электронды пошта арқылы құрылған... Ол жүйені майлайтын май», – деуі сондықтан [2, 150 б.]. Техника арқылы хат жіберу желідегі сол кездің ірі жаңалығы болатын.

Электронды хат адамдар арасындағы қарым-қатынасқа қызмет етіп келеді. Дегенмен электронды поштамен хат жіберу қазіргі уақытта электронды қарым-қатынастың басқа түрлерімен, әсіресе, жедел хабарламамен, салыстырғанда «ескірген» болып есептеледі. Электронды қарым-қатынастың жаңа түрлерінің шығуымен электронды хат та өзінің «танымалдығын», қолданымдылығын жоғалта бастады деген пікірлер бар. Әр түрлі мобильді қосымшаларды, сондай-ақ әлеуметтік желілердің хабарлама жіберу мессенджерлерін пайдалана отырып жылдам хабарлама жіберіп, ақпарат алмасу мүмкіндігі электронды хаттың қолданысын біршама ығыстыра бастағаны рас. Дегенмен, ол адамдар арасында байланыс орнатуда әлі де болса қолданылады және бірнеше пайдалы тұстары бар. Әрине, осыдан он, жиырма жыл бұрынғы электронды поштаның қолданысы мен қазіргі қолданысының арасында үлкен айырма бар. Мәселен, 1990 жылдардың аяғында М.Кинслей жүргізген өз зерттеуінде Майкрософт компаниясының ішіндегі қарым-қатынастың шамамен 99 пайызы электронды пошта арқылы жүзеге асатындығын айтқан [3, 128 б.]. Кейінгі мобильді қосымшалар қарым-қатынастың жылдамдығын арттырып, синхронды және асинхронды түрде жедел байланыс жасаудың құралдары ретінде кеңінен қолданылуда. М.Кинслейдің «Майкрософтта ешқашан телефон шырылдамайды» деген әйгілі фразасының [3, 113 б.] өзектілігі қазірде бәсеңдеген болар, дегенмен бұл электронды поштаның қызметін жоққа шығармайды. Соңғы статистикалық мәліметтер электронды пошта адамдар арасындағы қарым-қатынаста әлі де болса көп пайдаланылатын электронды құрал екенін көрсетіп отыр. 2019 жылдың басында әлем бойынша шамамен 3,8 миллиард электронды пошта тіркелімдері болған, бұл 2018 жылдан 100 миллионға артқандығын көрсетеді [4]. Миллениум

ұрпағының басқа ұрпақтармен салыстырғанда электронды поштамен жұмыс істеуге көбірек уақыт жұмсайтыны (олар электронды поштамен жұмыс жасауға күніне шамамен 6.4 сағат жұмсайды екен) «жастар электронды поштаны көп пайдаланбайды» дейтін кең таралған пікірдің де шындыққа жанаспайтынын көрсетіп отыр [4].

Электронды поштаның әлі де болса электронды қарым-қатынастың өте маңызды әрі сенімді құралы болып табылуының бір себебі оның интернеттің орташа қолданушысына жақсы танымал жалғыз құрал болуында. Оған, мысалы, К.Дуршайд пен К.Френер ғалымдар формаларды толтырғанда Skype идентификациясы немесе Twitter akkaунты сұралмай, электронды пошта мекенжайының сұралатындығын, себебі Skype идентификациясы немесе Twitter akkaунтының уақытша қолданыста болып, кейін пайдаланбай қалу тәжірибесін электронды поштаның әлі де қолданыста болатындығына дәлел ретінде келтіреді [5, 35 б.]. Сол сияқты мобильді телефон нөмірлерін немесе мобильді телефонға тәуелді түрлі қосымшаларды қарым-қатынаста пайдаланумен салыстырғанда электронды пошта қарым-қатынастың тұрақтылығына сенімді кепіл бола алатындығын айту қажет. Айталық, егер танысқан адамдарыңызбен коммуникацияны әрі қарай жалғастыру мақсатында мобильді телефон нөмірлерімен алмасатын болсаңыз, телефон нөмірі өзгеруіне, телефонның жоғалуына т.с.с. себептерге байланысты, адаммен қарым-қатынасты үзіп алуыңыз мүмкін. Ал электронды пошта мекенжайы поштаңызда бір хат алмасқаннан кейін де сақталады және интернет байланысы бар барлық жерде сіз поштаңыздан хабарлама жіберу арқылы қайтадан қарым-қатынасты жалғастыра аласыз. Сондай-ақ алыс қашықтықтардан байланыс орнатуда да электронды поштаның қызметі зор. Интернеттің қызметін пайдалана отырып, кез-келген уақытта және ақпаратты қабылдаушының жер шарының қай нүктесінде болғанына қарамастан, қажетті хабарды не ақпаратты жібере аласыз. Бұл тұрғыдан электронды пошта адамдар арасындағы байланысты сақтауға мүмкіндік беретін сенімді қарым-қатынас құралы болып табылады.

Электронды хаттың табиғаты және белгілері

Хаттың электронды түрі қарым-қатынаста бұрыннан қолданылып келе жатқан дәстүрлі хатқа «бәсекелес» болды. Қазіргі қолданыста екеуі де қатар жүріп келеді, дегенмен электронды хаттың дәстүрлі хатты ығыстырып шығара бастағаны белгілі. 2013 жылғы зерттеу электронды поштамен хат жіберу жеке қарым-қатынастың құралы ретінде дәстүрлі жазылған хаттарды 92 пайызға ауыстыра бастағанын көрсеткен [6]. Қаламмен қағазға жазып жеткізілетін хатпен салыстырғанда электронды хаттың бірқатар артықшылықтары бар. Электронды хаттың дәстүрлі хатқа қарағанда жекелік сипаты аздау болғанымен, адамдарға бөгет жасамайтын қарым-қатынастың түрі ретінде қолайлы болып саналады. Адамға бөгет жасамау белгісі электронды хаттың бір артықшылығы

болып табылады. Бұл тұста электронды хатты телефон қоңырауымен салыстыруға болады. Көп жағдайда адамдар телефонға қоңырау шалудан гөрі электронды хат жазуды артық көреді, себебі электронды хат адамды алаңдатпайды: жұмыс жасап жатса, жұмысынан бөлмейді, кітап оқып жатса, оқуынан бөлмейді. Келесі белгісі - электронды хаттың алушысына уақыт пен географиялық кеңістікке тәуелсіз жылдам жетуі. Бұл оны алыс қашықтықтағы адамдармен байланыс орнатудың қолайлы құралы етеді. Дәстүрлі хаттың жетуі электронды хатпен салыстырғанда көп уақытты алса, электронды хат өз алушыларына уақытқа және мекенге тәуелсіз тез жетеді. Тек электронды поштаңыздың интернетпен байланысы болса жеткілікті, әр түрлі географиялық аймақта мекендеген бірнеше адресатқа бір мезетте бір ғана батырманы басып электронды хат жібере аласыз. Тағы бір артықшылығы – хаттың электронды түрінде хат жіберушінің жазып отырған сөйлемдерін ойланып жазуына және қажет болса, түзетуіне мүмкіндігі бар. Электронды хаттар мәтіндерді жазу арқылы құрастырылады. Хат мәтінін жазу офлайн немесе онлайн форматтарда да іске аса алады. Мәтінге негізделген электронды хаттар коммуникация қатысушыларының онлайнда болуын немесе бір уақытта не бір мекенде болуын талап етпейді. Хабарламалар офлайнда да құрастырыла беретіндіктен, бұл хатты жіберушіге өз хабарламасын жоспарлауына және өңдеуге уақыт мүмкіндігін береді [7]. Келесі бір артықшылығы ақпаратты бір емес, бірнеше адамға тез жеткізу мүмкіндігіне ие. Алғашқыда хат алмасу екі коммуниканттың арасында ғана жүрсе, кейіннен техникалық мүмкіндіктердің кеңеюінің нәтижесінде электронды хатты бір мезгілде бірнеше адамға жіберуге болатын болды. Хатқа бірден жауап бере алу мүмкіндігі де электронды хаттың дәстүрлі хатпен салыстырғандағы басты артықшылығы болып табылады. Егер дәстүрлі хатқа жауап жіберу белгілі бір мөлшерде қолайсыздықтар тудырса, мәселен, конверт сатып алу, ашықхат болса, арнайы марка жапсыру, поштаға немесе пошта жәшігіне апарып салу, ал электронды хатты бір демде батырманы басып-ақ жібере аласыз. Әрине, дәстүрлі хаттың электронды хаттан кейбір артықшылықтары да бар. Ең басты артықшылығы – дәстүрлі хаттың интернетке тәуелсіз болуы. Дәстүрлі хатты интернетті қолданбайтын адамдар да ала алады.

Электронды хат электронды коммуникацияның асинхронды түріне жатады. Коммуникацияның синхронды түрінде коммуниканттар арасында хат алмасу бір мезгілде жүреді, асинхронды түрінде хатты жіберуші мен алушының хабарлама алмасуы әр түрлі уақытта болады. С. Херринг типологиясына сәйкес, электронды хат бірбағытта хабарлама жіберумен асинхронды коммуникацияның мысалы болып табылады: «коммуникация серіктестері бір мезгілде жүйеге кіруі қажет те емес және басқа адамның хабарлама теріп жатқанын олар көре де алмайды» [8, 614-615 б.]. Дегенмен электронды хат қарым-қатынасында коммуниканттар синхронды түрде де хат алмасып, бірден жауап қайтара алады. Сондықтан

электронды хат толығымен асихронды коммуникация түріне жатады деп айту қиын. Хатты жазушы мен алушының бір мезгілде байланыста отырып, хатты жазып, оны оқып, жауап беруі және алуы электронды хат алмасуды синхронды ете түседі. Н.С.Баронның түсіндіруімен айтсақ, «хабарламаларды электронды пошта арқылы шынайы уақытқа жақын режимінде жіберіп, дереу жауаптың алынуы технологиялық тұрғыдан асихронды деп танылатын ортаны синхронды етеді» [9, 1 б.].

Электронды хаттар коммуникацияға белгілі бір дәрежеде еркіндік пен жайлылық қосып, коммуниканттарға ыңғайлы жағдайда байланыс жасауға мүмкіндік береді. Электронды хат коммуникация қатысушыларына әңгімелесушіні бетпе-бет көріп отырмағандықтан немесе естіп отырмағандықтан бетпе-бет сөйлесуге қарағанда емін-еркін қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді. Зерттеу нәтижесі әйелдердің ерлермен, студенттердің оқытушылармен, жоғары лауазымдағы адамдардың өздерінен төмен лауазымдағы адамдармен электронды хат арқылы хабарласуы еркіндік, жайлылық, тіпті жаңа идеяларға ұсыныс жасауға мүмкіндік бергенін көрсетіп отыр [10, 147 б.].

Электронды хатқа уақытқа бағыныштылық белгісі тән. Хат жіберілген соң, оған жауап күтіледі, жауаптың берілуі бірден болуы да мүмкін немесе жауап араға уақыт салып барып та келуі мүмкін. Уақытша болу белгісі электронды поштадағы хаттарды бірден жоя алу мүмкіндігімен де түсіндіріледі. Д.Кристал электронды хатқа жауаптың бірден күтілуін не талап етілуін және хабарламалардың уақытша болуын оның уақытқа бағыныштылық белгілері ретінде атаған [11, 32 б.]. Бірден жойылып кету, яғни уақытшалық, және уақытқа тәуелділік белгісі электронды хатты ауызша сөйлеуге ұқсатады. Дегенмен электронды хаттағы хабарламаны сөйлеп емес, жазып құрастырамыз, сол себепті ол мәтінге негізделген онлайн коммуникацияға жатады, бұл белгісі оны жазуға жақындатады [11, 32 б.; 12, 3 б.].

Коммуникациядағы кері байланыс - электронды хаттың табиғатын аша түсетін белгілердің бірі. Электронды хаттағы кері байланыс кемінде екі коммуниканттың арасында негізінен диалог сипатында орын алады. Хат жіберілгеннен соң, көбіне оған жауап күтіледі. Демек, хатты жіберушінің оны алушысымен кері байланыс орнатуы жүзеге асады. Электронды хаттағы кері байланыс ауызша сөйлеудегідей бір мезгілде бола ала ма? Міне, бұл сұрақта зерттеушілер пікірлері біркелкі емес. Электронды хатта ауызша сөйлеудегідей коммуникация интерактивті, синхронды түрде жүреді: хатты алушы жіберілген ақпаратқа немесе хабарға реакциясын бірден байқата алады, оны жіберуші де бірден байқай алады [10]. Хатты жіберуші мен алушының синхронды түрде онлайнда болуы талап етілмегенмін, олар синхронды түрде онлайнда болып, хабарлама секундтар ішінде жіберіліп және алынуы мүмкін. Осы белгісі жағынан электронды хат ауызша сөйлеуге жақындайды. Электронды хат алмасулар бір уақытта онлайнда жүрсе, ол сөйлесу сияқты жанды сипатқа

ие болады. Ауызша сөйлесу сияқты динамикалық, интерактивті және ефемералды сипаттарға ие [12, 27 б.]. Енді бір зерттеушілер электронды хатта кері байланыстың бір мезгілде бола бермейтінін айтады [13; 14]. Д.Кристал технологияның қызметінде бір мезгілде кері байланыстың жоқтығына көңіл аудартады және мұны ауызша сөйлеуден ерекшелетін белгі деп атап өтеді [11, 32-33 б.]. Компьютер арқылы жіберілетін хабарламалар аяқталған және бірбағытты сипатқа ие [13; 11]. Бетпе-бет сөйлесуде коммуниканттың хабарламаға реакциясын бірден көре аласың не біле аласың, электронды хатта ол жоқ. Жіберілген хабарламаны қабылдаушы бірден оқуы да мүмкін немесе белгілі бір уақыт өткен соң да оқуы мүмкін. Сондай-ақ техника арқылы жіберілген хатты қабылдаушы хатты жіберуші құрастырып болғаннан кейін ғана оқи алады. Мұндай кері байланыс электронды коммуникацияның жылдам хабарлама, чат топтар, сондай-ақ электронды хат түрлерінің сөйлеу тілінен айырмасын көрсететін белгі болып табылады. Кейде хатты жіберуші мен алушы онлайнда қатар отырып, синхронды түрде кері байланыс болады десек те, бұл жағдайда да ол, егер электронды хатты құрастыру және жіберу жылдамдығын ауызша сөйлеу жылдамдығымен салыстырсақ, баяуырақ. Тіпті коммуниканттар бір мезгілде байланыста отырып, хатты алушы бірден жауап қайтарса да, хат алушысының экранына жеткенше түрлі техникалық себептерден - негізгі компьютердегі трафиктің тығыздығынан немесе жіберуші мен алушының құрылғыларындағы проблемалардан т.т. - кешігу болуы мүмкін [11, 34 б.]. Осы кешігу себебінен электронды хаттағы өзара әрекеттестіктің ырғағы бетпе-бет сөйлесуде орын алатын қарқындылыққа жетпейді. Ендеше, кері байланыстағы уақыт жағынан кешігу факторы электронды хатты бетпе-бет ауызша сөйлесуден ерекшелейді.

Электронды хаттың құрылымы мен тілдік белгілері

Талданған іскерлік хаттар оқытушы мен білім алушылар, оқытушы мен оқытушы(лар), оқытушы мен ұйым/мекеме, оқытушы мен жеке тұлға араларында коммуникацияны жүзеге асырған. Хаттар арқылы кемінде екі және одан да көп коммуниканттар арасында байланыс іске асқан. Хаттардың көбінде хатты жіберушінің хатты алушымен кері байланысы, интерактивті байланысы көрінеді.

Талданған хаттарды функционалдық белгісіне қарай былайша топтастыруға болады:

- Жауап хатты талап ететін хаттар: сұрақ хат, өтініш хат, сұрау хат, ұсыныс хат;

- Жауап хатты талап етпейтін хаттар: ескерту хаты, еске салу хаты, шақыру хат, жазылу хат.

Осылардың кейбіріне мысалдар берсек. Мысалы, *сұрақ хат*:

Сәлеметсіз бе, анкетаны Survey Monkey де жасадым. Бірақ почтамен жібере алмай жатырмын. Ақылы болып шығып тұр. Сілтемесін жіберу де солай болып тұр. Ертең сабақ барысында көрсетуге немесе гугл формада жасауға бола ма?

Өтініш хатқа мысал:

...(аты-жөні)!

Қайырлы кеш!

...(топ атауы) тобы ... (аты-жөні)

Осы екі тақырыптың біреуін көріп таңдап берсеніз

Шақыру хатқа мысал:

Тақырып: Rapid publication with a 50% discount in a Scimago-indexed journal

Dear Colleague,

Quick publication in journal at a 50% discount

You are invited to submit research articles in **International Journal of Membrane Science and Technology**. The journal is indexed in Scopus and provides fast publication, often within a timeframe of to 3 days following the receipt of the article processing fee.

(Хабарлама мәтіні қысқартылды)

You can contact us

Dr. ...(аты-жөні)

E-mail : ...(электронды пошта)

WhatsApp : ...(телефон нөмірі)

Электронды поштаның пішіні *Кімнен, Кімге, Күн, Тақырып* құрылымдық бөліктерінен тұрады. Компьютерлік бағдарлама алғашқы үшеуін автоматты түрде жасайды. Электронды хаттың *Тақырып* бөлігіне хаттағы хабарламаның тақырыбы жазылады. Тақырып белгілі бір функционалдық мақсат көздейді. Ол хабарламадағы негізгі ойды белгілейді. Тақырып электронды хат хабарламасын жеткізуде және хаттың хатты алушы тарапынан уақытында оқылуында маңызды рөл атқарады. Электронды поштаға күніне келетін хаттардың саны көп болып, қай хатты бірінші оқу керектігін шешкенде хаттың тақырыбы маңызды. Хабарламаның мазмұны маңызды болып, хатқа шұғыл жауап беру қажет болғанда, хатты алушы хаттың тақырыбына қарап хатты оқу кезегін шешуі мүмкін. Ендеше хаттың тақырыбы хабарламаның алушы тарапынан тез оқылуына, сәйкесінше тез жауап берілуіне ықпал етеді.

Электронды хаттардың тақырыптарына мысалдар:

Тақырып: Приглашение на Научно-практическую конференцию «Игра в педагогическом процессе»

Здравствуйте! Приглашаем Вас и Ваших коллег принять участие в работе научно-практической конференции « Игра в педагогическом процессе», которая состоится в ГБНОУ СО «Академия для одаренных детей (Наяновой)» (г. Самара) 7 ноября 2023 г. Возможно очное, дистанционное и заочное участие.

Информационное письмо: <https://nayanova.edu/science/conf/Conf-2023-11-Game-in-pedagogics.pdf>

С уважением, ...(ұйым атауы) ...(электронды пошта)

Тақырып: аккредитация есебіне

Сәлеметсіз бе ...(аты-жөні)!

Мен «Филология» магистратура мамандығының аккредитациясын жасап жатыр едім. Соған сіздерден 2022 және 2023 жылдары шыққан ПОҚ-тың ғылыми жарияланымдары керек. Әзірше осыны жібере берсеңіз, сосын тағы ақпарат қажет болса, сұрармын.

Рахмет.

Құрметпен,
...(аты-жөні)

Талданған хаттардың арасында тақырыпты функционалдық мақсатына сай емес қолдану да кездеседі. Тақырып бөлігіне хаттағы хабарламаның мазмұнын жазу үрдісі байқалады. Тақырыпты функционалдық мақсатына сай пайдаланбаудың мынадай түрлерін көрсетуге болады:

- тақырыпқа сәлемдесуді қою;
- тақырыптың орнына хабарлама мазмұнын жазу;
- тақырыпты бос қалдыру.

Мысалы, төмендегі хаттарда Тақырыпқа сәлемдесу фразалары қойылған:

From: ...(аты-жөні)

Sent: Tuesday, October 17, 2023 9:47 AM

To: ...(аты-жөні) <...(электронды пошта)>

Subject: Сәлеметсіз бе!

From: ... (аты-жөні)

Sent: Monday, October 9, 2023 8:24 PM

To: ... (...(электронды пошталар)

Subject: Қайырлы кеш!

Тақырыптың орнына хабарламаның мазмұны жазылған:

From: ...(бөлім атауы)

Sent: Friday, October 13, 2023 11:08 AM

To: ...(аты-жөні) <...(электронды пошта)>

Subject: коллеги доброе утро, прошу включить в ваши отчеты актуальную информацию от библиотеки

Тақырып бос қалдырылған:

(без темы)

Сәлеметсіз бе! Мен 1 аралық бақылау тапсырмасына жинаған ақпараттарымды компьютерде теріп үлгермей жатырмын. Платонусқа салып үлгермей жатсам, поштаңызға жіберсем бола ма?

Отправлено из мобильной Почты Mail.ru

Электронды хат хабарламасының құрылымы ашылу, негізгі мәтін және жабылудан тұрады. Ашылу сәлемдесуден тұрады. Сәлемдесуден кейін хат арқылы жеткізілетін хабарламаның негізгі мәтіні орналасады. Жабылуда қол қою орын алады, онда хатты жазушының аты-жөні жазылады, кейде лауазымы мен қызмет орны бірге көрсетіледі. Жабылуда хатты жіберуші қол қоюды электронды поштаның техникалық мүмкіндігін пайдаланып автоматты түрде қоя алады.

Сәлемдесуде электронды хатты бастау үшін адамның аты, аты-жөні және/немесе арнайы сәлемдесу фразалары пайдаланылады. Біз талдаған хаттарда түрлі сәлемдесулер қолданылған. Оларды мынадай категорияларға топтастырып көрсетеміз: 1) ресми (ағылшын тілінде «Dear», «Dear Ms. ...(аты-жөні)», «Dear Professor ...(аты-жөні)»; қазақ тілінде «Сәлеметсіз бе», «Сәлеметсіз бе, ...(аты-жөні)», «Қайырлы күн», «Қайырлы күн, ...(аты-жөні)», «Қайырлы кеш», «Қайырлы кеш, ...(аты-жөні)», «Құрметті ...(аты-жөні немесе топтық атау)», *оқытушылар, әріптестер, студенттер, магистранттар, коллеги сияқты топтық атаулар да жұмсалады; орыс тілінде «Доброе утро», «Добрый вечер»); 2) бейресми (ағылшын тілінде «Hi» немесе «Hello», кейде ол кісі есімімен қатар келеді «Hello ...(аты)», қазақ тілінде «Сәлем», «Сәлем, ...(аты)»/«... (аты), сәлем»); 3) аралас - ресми мен бейресмидің араласуы (ағылшын тілінде «Dear ..., Greetings», «Greetings», қазақ тілінде «Сәлеметсіз бе, ...(аты)», немесе толық аты-жөні); 4) ашылу жоқ.*

Ресми ашылуға мысал:

Құрметті магистранттар,

Мудлға жазбаша жұмысты тіркейміз. Платонусқа тапсырған магистранттар ғана жүктейді. Дедлайн: 21.10.23

1. Курсқа өтеміз

2. 7-аптаны ашамыз
3. 1-аралық бақылаудың жазбаша жұмысын ашамыз
4. Жұмысты жүктейміз

Құрметпен,
...(аты-жөні)

Бейресми ашылуға мысал:

...(аты), сәлем! Шамам келгенше, тапқан материалдарымды салдым. 1.2,13 -тармақшасына ғана ештеңе таба алмадым. Қалғаны бар. Мен жұмыстан тек екіден кейін ғана келемін. Рахмет!

... (аты-жөні) (электронды поштаның техникалық мүмкіндігімен автоматты қойылған)

Аралас ашылуға мысал:

Dear Respected Scholar, Greetings!

We hope this email meets you in high spirits of sound health and zealous mind.

We would like to invite you to participate and submit your research.

**1st INTERNATIONAL CONFERENCE ON E-COMMERCE
AND DIGITAL MARKETING STRATEGIES (EDM-24)**

January 27-28, 2024 | Osaka, Japan

Submission Id: ...(электронды пошта)

Faithfully yours in impact.

Kind regards
...(аты-жөні)
...(электронды пошта)

Электронды хат хабарламасының құрылымында сәлемдесу үнемі бола бермейді. Ол негізінен жіберілген хатқа бірден жауап берілетін диалог хаттарда орын алады. Сондай жағдайларда хаттың ашылуында сәлемдесудің түсіп қалуы заңды. Сонымен қатар бір-бірін жақсы білетін адамдар арасындағы хат алмасуларда да сәлемдесу үнемі орын ала бермейді.

Хабарлама құрылымында жабылумен қатар алдын-ала жабылу болады. Біз талдаған хаттардың ішінде алдын-ала жабылулар кездесті, негізінен ол ағылшын тілінде жазылған хаттарда көбірек ұшырасты. Ағылшын тілді хаттарда алдын-ала жабылуда «I hope to hear from you soon», «I look forward to your reply» сияқты ресми айтылыстар қолданылған. Ресми және бейресми фразалардан «Thanks!», «Regards», «Best regards», «Sincerely» сөздері қолданылған. Қазақ тілді хаттарда «Құрметпен», «Ізгі тілекпен», «Жауап күтемін», «Сұрақтарыңыз

болса, хабарласыңыз» фразалары мен айтылыстары, орыс тілінде «С уважением», «Спасибо» фразалары жұмсалған. Қазақ тілді хаттарда «Рахмет!» сөзі өте сирек кездесті. Қазақ тілінде хат жазушылардың хатты алғыс айтумен алдын-ала жабуы өте сирек. Көп жағдайда қазақ тілінде жазылған хат алдын-ала жабылусыз бірден жабылу бөлігіне өтеді немесе хат хабарлама мәтінімен аяқталады. Мысалы, мына төмендегі хаттарда алдын-ала жабылуларда «Do not hesitate to contact us for any additional enquiries», «I am looking forward to the reply to my inquiry», «Жауап күтемін» айтылыстары мен «Best regards» фразасы жұмсалған:

(хабарлама мәтіні)

Do not hesitate to contact us for any additional enquiries.

Best regards,

Dr ...(аты-жөні), Scientific Manager

Dear Professor,

Thank you for your prompt reply.

(хабарлама мәтіні)

I am looking forward to the reply to my inquiry.

Best regards,

...(аты-жөні)

...(аты), қайырлы кеш! Сапа бөлімінен де тағы ақпарат келіпті ғой. Оны бөліп алып, апта соңына қарай аударайық. Қалай қарайсың? сен өзің аударатын пунктіні ал, қалғанын мен аударамын. Жауап күтемін.

...(аты-жөні)

Жабылуда электронды хат хабарламасын аяқтау үшін белгілі бір атпен қол қою қолданылады. Біз талдаған хаттарда жабылулардың мынадай типтері ұшырасты:

- жабылудың ресми түрі: қол қою - алдын-ала жабылу фразаларымен бірге аты-жөні («Құрметпен, ...(аты-жөні)», «With kind regards, ...(аты-жөні)», «Yours sincerely, ...(аты-жөні)»); «Құрметпен» фразасымен бірге аты-жөні және атақ-лауазымы («Best regards, Dr ...(аты-жөні), Scientific Manager»). Кейде жабылуда хат жіберушінің алдын-ала енгізген пішінінде аты-жөні автоматты қойылады;

- жабылудың бейресми түрі: «Cheers», «...(аты)»; «...(аты-жөні)»;

- жабылу жоқ.

Мысалы, төмендегі хатта жабылудың ресми түрінде қол қоюмен қатар хатты жіберушінің қызметі, лауазымы, ұйымының атауы толық жазылған:

Қайырлы күн!

(хабарлама мәтіні)

Құрметпен, ...(аты-жөні),
...(ұйым атауы)
...(бөлім атауы)
...(қызмет лауазымы)
...(мобильді телефон нөмірі)

Сәлеметсіз бе, ...(аты-жөні)!

Сізге өзім ұсыныс ретінде жасап қойған рейтингтерді жіберіп отырмын. ГТН және ЖТБ пәндері бойынша жасап қойдым.

Құрметпен,
... (аты-жөні) (электронды поштаның техникалық мүмкіндігімен автоматты қойылған)

Жабылуы жоқ хаттарда қол қою болмайды, яғни хатты жіберуші атын не аты-жөнін жазбайды немесе ол автоматты түрде қойылмайды. Мысалы:

Ертең сабақтан бос уақытта маған хабарласыңызшы: ...(телефон нөмірі)

Отправлено из Mail.ru для Android

Хаттарды «Сау болыңыз» фразасымен жабу өте аз кездесті.

Хат хабарламасы үнемі жабылумен аяқталмауы мүмкін. Мысалы, хаттардың ішінде «Кеш мазаласам, айып етпеңіз» айтылысымен аяқталған хат кездесті. Бұл фраза - сыпайылықтың маркері, белгілі бір ұйымдағы адамдар арасындағы ресми қарым-қатынастың мәдениетін көрсетеді.

Хат хабарламасының құрылымында байқалған бір стильдік ерекшелікті атап өткіміз келеді. Ол ағылшын тілінде жазылған хаттар мен қазақ тілінде жазылған хаттардың құрылымын беруде стильдік айырмашылық байқалады. Ағылшын тіліндегі хаттарда әрбір құрылымдық бөліктің орналасуы айқын ажыратылып тұрады. Ол техникалық тұрғыдан бір аралық бос жолмен ресімделеді. Мысалы:

Dear ...(аты-жөні),

Thank you for keeping me informed. I do not see any ethical problem in letting them know that I am embedded in the correspondence, but I do not think it would influence the process either. So let us wait what they reply and hope for the best.

With kind regards,
...(аты-жөні)

Хаттан көрініп тұрғандай, хаттың құрылымында сәлемдесу, хабарламаның негізгі мазмұны және хаттың жабылуы бір аралық бос

жолдармен бөлініп жазылған. Қазақ тіліндегі хаттарда мұндай ресімдеу өте аз кездесті, көбінде құрылымдық бөліктер аралық жолсыз бірінен кейін бірі орналасады. Мысалы:

Құрметті әріптестер! 2019-2023 жылдар аралығында біліктілікті арттыру курстарынан өткен сертификаттарыңызды түсіріп, маған почтаға не ватсапқа салып жіберіңіздер! Аккредитацияға керек болып жатыр. Бүгіннен қалдырмаңыздар! Рахмет!

Всем добрый вечер! Направляю СЗ№05-03-22-0068 23 октября т.г. Министерство науки и высшего образования Республики Казахстан объявило конкурс 2023 года на соискание ежегодной премии «Лучший научный работник». В связи с ограниченным сроком подачи заявок (20 календарных дней со дня опубликования объявления о конкурсе) и необходимостью подготовки рекомендаций Ученого совета, факультетам необходимо в срок до 30 октября т.г. представить в Департамент науки кандидатуры претендентов на соискание премии для рассмотрения на Ученом совете университета.

Электронды хаттардағы сәлемдесулер мен қоштасулар сыпайылықтың белгілері болып табылады және олар өз кезегінде коммуниканттар тиесілі ұйымдағы мәдениеттіліктің көрсеткіші болып саналады.

Талқылау

Электронды пошта - компьютер қосымшасы ретінде өткен ғасырдың 60-70 жылдарынан пайда болып, содан бері адамдар арасындағы қарым-қатынасқа қызмет етіп келе жатқан құрал. Ол адамдар арасындағы қарым-қатынаста жеке мақсатта да, іскерлік мақсатта да қолданылатын сенімді әрі маңызды электронды құрал болып табылады.

Электронды пошта арқылы жеткізілетін хаттың коммуникацияның чат, блог, жедел хабарламалар түрлерімен салыстырғанда бірқатар артықшылықтары бар. Ол артықшылықтары дәстүрлі хатпен салыстырғанда анық көрінеді. Электронды хаттың ешкімге бөгет жасамау, адресатқа тез жету, хатты бірнеше адамның бір мезетте ала алу мүмкіндігі, хатты жіберушінің хат мәтінін түзетіп, өңдей алу мүмкіндігі сияқты белгілері оның артықшылықтары болып табылады.

Электронды поштаны қолдану жиілігі электронды коммуникацияның басқа түрлерімен салыстырғанда бәсеңдеген сияқты көрінеді. Қазіргі қарым-қатынаста смартфондарда орнатылған түрлі қосымшалардың қызметімен жіберілетін жедел хабарламалардың қызметі артқаны рас. Дегенмен, статистикалық зерттеулер электронды поштаның қолданыста әлі де өнімді екенін, тіпті жастар арасында кеңінен қолданылатынын көрсетіп отыр.

Электронды пошта арқылы хат алмасу қарым-қатынастың асихронды түріне жатады. Асихронды әр түрлі уақытта коммуниканттардың байланыс орнатуы болса, синхронды - коммуникацияның бір уақытта іске асуы. Асихрондылық электронды хаттың типтік ерекшелігі болғанымен, оның табиғатына синхрондылық белгінің де тән екенін айтады зерттеушілер. Асихронды өзараәрекеттестікте екі коммуникант синхронды түрде, бір уақытта онлайнда отырып, электронды пошта арқылы хат жіберіп, алушы бірден жауап қайтарып байланыс жасай алады. Бұл синхронды байланыста уақыт факторы орын алатынын ескеруіміз қажет. Зерттеулер жылдам қарым-қатынас жүзеге асатын синхронды байланыстың өзінде технологиялық тұрғыдан уақытқа кешігу болатынын көрсетіп отыр. Хаттардың екінші бір адамның компьютерінің немесе мобильді телефонының экранына жетуінде техникалық тұрғыдан аз да болса кешігу болады. Бұл кешігу факторы электронды хатты ауызша сөйлеуден ерекшелейді. Себебі бетпе-бет сөйлесуде коммуникация қатысушылары арасында хабарламалардың жету жылдамдығы жоғары, кешігу болмайды. Яғни уақытқа кешігу белгісі электронды хаттың типтік белгісі және оның ауызша сөйлеуден ерекшелігі болып саналады.

Кері байланыстың болуы - электронды хаттың сипатын аша түсетін белгілердің бірі. Коммуникацияда кері байланыстың болуы электронды хатқа да тән белгі болып табылады, осы белгісімен ол сөйлеу тіліне жақындай түседі дейді бірқатар зерттеушілер. Кері байланыс электронды хатта орын алады, дегенмен оның бір мезгілде болуына зерттеушілер күмән келтіреді. Электронды хаттағы кері байланыс бетпе-бет сөйлеудегідей коммуниканттың реакциясын бірден көріп, оған кері реакцияны бірден таныта алумен бірдей емес. Электронды хатты алушы хатқа жауапты араға уақыт салып барып беруі мүмкін немесе бірден жауап берді дегеннің өзінде, жоғарыда көрсеткен техникалық уақыт кешігуі орын алуы мүмкін.

Электронды хаттың құрылымында тақырып ерекше рөл атқарады. Тақырып хабарлама мәтінінің түйіні десек болады. Талданған хаттарда тақырыпты функционалдық мақсатына сай қолданбау көрініс берді. Бұл хатты жазушының тақырыпқа аса көңіл бөлмейтінін көрсетеді немесе тақырыпты бос қалдырып кетуіне асығыстық, уақыт алмау себепкер болуы мүмкін. Дегенмен тақырыптың хаттың уақытында оқылуына ықпал ететінін ұмытпаған жөн.

Хаттың ашылуы сәлемдесуден басталады, алайда оның хат хабарламасының құрылымында үнемі болуы заңдылық емес. Хатты жіберуші хаттарына бірден жауап алып, байланыс синхронды түрде болғанда, сондай-ақ таныс екі коммуникант арасындағы қарым-қатынаста хаттағы сәлемдесу түсіп қалуы мүмкін. Д.Кристал «...әдетте бірін-бірі жақсы білетін адамдар арасында дереу жіберілетін жауаптар болғанда, мұнда жауап беруші хабарламаны екі бөліктен тұратын өзара әрекеттестіктің екінші бөлігі (іргелес жұп) ретінде қарастырғанда сәлемдесудің орынсыз» екенін айтады [11, 105 б.].

Ағылшын тілінде жазылған іскерлік хаттарда ашылуға «Dear» сөзі көп кездесе, қазақ тілді хаттарда сәлемдесуде «Сәлеметсіз бе» сөзі жиі жұмсалады. Коммуниканттар арасындағы әлеуметтік қарым-қатынастың сипатын хаттардан көруге болады. Әріптестердің өзара хат алмасуларында ресми де, бейресми де сәлемдесулер ұшырасса, оқытушылар мен білім алушылар арасында ресми сәлемдесулер қолданылған. Сәлемдесулер мен қоштасулар сыпайылықтың маркерлері ретінде белгілі бір ұйымдағы жұмыс мәдениетінен хабар береді. Сәлемдесуді немесе қоштасуды таңдау, сондай-ақ оның хат хабарламасында бар не жоқ болуы «... жеке хабарламаны жеткізіп қана қоймайды, сонымен қатар жұмыс орнында тату немесе татулығы аз мәдениет қалыптастыруға да ықпал етеді және өз кезегінде сол мәдениетті көрсетеді» [15, 474 б.].

Қорытынды

Бұл зерттеуде электронды пошта арқылы жеткізілетін электронды хаттың лингвистикалық және коммуникативтік белгілері ашылды. Электронды пошта - өткен ғасырда өмірімізге еніп, бүгінгі күнге дейін қолданылып келе жатқан коммуникацияның интернет желісімен байланыстырылған құралы. Электронды пошта арқылы электронды хат жіберіліп, сол арқылы коммуниканттар арасында хабарламалар, құжаттар, аудио және бейне материалдар жіберу жүзеге асады. Электронды хаттың электронды коммуникацияның басқа түрлерінен ерекшеленетін негізгі белгілері осы зерттеу жұмысында талданды.

Бұл зерттеу электронды коммуникация және тіл мен интернеттің арақатынасы тақырыптарында жүргізілетін зерттеулердің қатарын толықтырады. Зерттеудің мақсаты электронды коммуникация түрлерінің лингвистикалық және коммуникативтік белгілерінің қазақ тілді деректер негізінде талқыланып, зерттелуіне жол ашу, соның нәтижесінде зерттеулердің санын арттыруды көздейді.

Зерттеу нысанына қатысты келешекте зерттеуді қажет ететін тақырыптар көп. Қазақ тілді қолданушылар арасында электронды поштаның қолданысы мен оның қарым-қатынастағы қызметтері арнайы зерттеуді қажет етеді. Сонымен қатар қазақ тілді қолданушының жазуындағы электронды хаттың басқа да лингвистикалық белгілері ерекше зерттеуді қажет етеді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Сәрсекке Г.Ә. Компьютерге негізделген коммуникацияның лингвистикалық мінездемесі // Ш. Уәлиханов атындағы КМУ хабаршысы. Филология сериясы. – № 4. – 2019. – Б. 100-106.

[2] Naughton J. A. Brief History of the Future: The Origins of the Internet. – London: Phoenix, 2000. – 332 p.

[3] Kinsley M. The Morality and Metaphysics of Email. <https://www.forbes.com/asap/>.

[4] How many people in the world use email? <https://www.campaignmonitor.com/resources/knowledge-base/how-many-people-in-the-world-use-email/>.

[5] Durscheid Ch., Frehner, C. Email communication // Handbook of Pragmatics of Computer-Mediated Communication. – Berlin: De Gruyter Mouton, 2013. – P. 35-52.

[6] Email Statistics Report, 2013-2017 – Executive Summary. – 2013. <https://www.radicati.com/wp/wp-content/uploads/2013/04/Email-Statistics-Report-2013-2017>.

[7] Baron N.S. Why Email Looks Like Speech Proofreading, Pedagogy, and Public Face. Presented at “Language, the Media, and International Communication”. March 29 – April 1, 2001. - St. Catherine’s College, Oxford, UK.

[8] Herring S.C. Computer-mediated discourse // Handbook of Discourse Analysis. – Oxford, UK: Blackwell, 2001. – P. 612–634.

[9] Baron N.S. Discourse Structures in Instant Messaging: The Case of Utterance Breaks // Language@Internet. – 2010. – No 7(4). – P. 1-32.

[10] Baron N.S. Letters by phone or speech by other means: The linguistics of email // Language and Communication. – 1998. – No. 18. – P. 133-170.

[11] Crystal D. Language and the Internet. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 277 p.

[12] Danet B. The Language of Email. - European Union Summer School. - Lecture II. – University of Rome. – 2002. – P. 1-27.

[13] Cherny L. Conversation and community: Chat in a virtual world. – Stanford, CA: Center for the Study of Language and Information Publications, 1999. – 369 p.

[14] Herring S.C. A faceted classification scheme for computer-mediated discourse // Language@Internet. – 2007. – No 4(1). – P. 1-37.

[15] Waldvogel J. Greetings and closings in workplace email // Journal of Computer-Mediated Communication. – 2007. – No 12 (2). – P. 456-477. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1083-6101.2007.00333.x>.

REFERENCES

[1] Sørseke G.Ə. Komp’yuterge negi`zdelgen kommunikacziyany`n lingvistikalı`k mi`nezdemesi` (Linguistic characteristics of computer-based communication) // Sh. Ualikhanov aty`ndary` KMU khabarshy`sy`. Filologiya seriyasy`. – № 4. – 2019. – B. 100-106.

[2] Naughton J. A. Brief History of the Future: The Origins of the Internet. – London: Phoenix, 2000. – 332 p.

[3] Kinsley M. The Morality and Metaphysics of Email. <https://www.forbes.com/asap/>.

[4] How many people in the world use email? <https://www.campaignmonitor.com/resources/knowledge-base/how-many-people-in-the-world-use-email/>.

[5] Durscheid Ch., Frehner, C. Email communication // Handbook of Pragmatics of Computer-Mediated Communication. – Berlin: De Gruyter Mouton, 2013. – P. 35-52.

[6] Email Statistics Report, 2013-2017 – Executive Summary. – 2013. <https://www.radicati.com/wp/wp-content/uploads/2013/04/Email-Statistics-Report-2013-2017>.

[7] Baron N.S. Why Email Looks Like Speech Proofreading, Pedagogy, and Public Face. Presented at "Language, the Media, and International Communication". March 29 – April 1, 2001. - St. Catherine's College, Oxford, UK.

[8] Herring S.C. Computer-mediated discourse // Handbook of Discourse Analysis. – Oxford, UK: Blackwell, 2001. – P. 612–634.

[9] Baron N.S. Discourse Structures in Instant Messaging: The Case of Utterance Breaks // Language@Internet. – 2010. – No 7(4). – P. 1-32.

[10] Baron N.S. Letters by phone or speech by other means: The linguistics of email // Language and Communication. – 1998. – No. 18. – P. 133-170.

[11] Crystal D. Language and the Internet. – Cambridge: Cambridge University Press, 2006. – 277 p.

[12] Danet B. The Language of Email. - European Union Summer School. - Lecture II. – University of Rome. – 2002. – P. 1-27.

[13] Cherny L. Conversation and community: Chat in a virtual world. – Stanford, CA: Center for the Study of Language and Information Publications, 1999. – 369 p.

[14] Herring S.C. A faceted classification scheme for computer-mediated discourse // Language@Internet. – 2007. – No 4(1). – P. 1-37.

[15] Waldvogel J. Greetings and closings in workplace email // Journal of Computer-Mediated Communication. – 2007. – No 12 (2). – P. 456-477. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1083-6101.2007.00333.x>.

ЛИНГВО-КОММУНИКАТИВНЫЕ ПРИЗНАКИ ЭЛЕКТРОННОГО ПИСЬМА

*Сарсеке Г.А.¹

*¹канд. фил. наук, доцент, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан,
e-mail: sarseke_ga@enu.kz

Аннотация. В статье представлены результаты исследования одного из типов компьютерно-опосредованной коммуникации – электронного письма. Целью данного исследования является определение сущности электронного письма как средства коммуникации и ее языковых особенностей.

Электронное письмо является одним из типов компьютерно-опосредованной коммуникации. Обмен электронными письмами

посредством электронной почты остается стабильным и надежным средством компьютерно-опосредованной коммуникации, которое служит людям с 1970-х годов. Электронное письмо имеет свои особенности и характеристики по сравнению с другими типами компьютерно-опосредованной коммуникации. По сравнению с обменом мгновенными сообщениями, чат-группами, веб-блогами и другими типами электронной коммуникации электронное письмо отличается характером коммуникации, независимостью от времени и места, синхронностью обратной связи, функциональным назначением, структурой, стилем и языком. Также электронное письмо имеет схожие и в то же время отличительные характеристики от традиционной среды как письменной, так и устной коммуникации.

Источниками исследования являются опубликованные научные исследования по теме электронной коммуникации, в том числе электронного письма. В качестве данных исследования были взяты электронные письма для деловых целей с рабочего адреса электронной почты автора исследования. Исследование проводилось методами сравнения, критического анализа и контент-анализа.

Результаты этого исследования показывают, что электронное письмо отличается от других типов электронной коммуникации по признакам таких как надежным и стабильным, удобным и предоставляющим свободу в общении средством, возможностью передачи сообщений нескольким адресатам одновременно и с большой скоростью, а по асинхронным, синхронным и признаками обратной связи оно как схоже с устной речью, так и имеет отличия от нее. Электронная почта – это коммуникационная среда, которая осуществляет общение между людьми, имеет характерную структуру и языковые черты.

Ценность данного исследования заключается в расширении исследования темы электронной коммуникации на казахском языке, а также в углублении понимания и анализа его проблем.

Практическую значимость выводов данной работы можно увидеть в проявлении понимания научной основы электронного общения между людьми, расширении лингвистического познания пользователей виртуального мира. Это исследование пополняет ряд лингвистических работ прикладного характера, направленных на изучение соотношения различных аспектов интернета и языка.

Ключевые слова: электронное письмо, компьютерно-опосредованная коммуникация, электронная коммуникация, электронная почта, лингвистика, онлайн, асинхронный, синхронный

LINGUISTIC AND COMMUNICATIVE FEATURES OF ELECTRONIC MAIL

*Sarseke G.A.¹

*¹Cand.Phil. Sc., Docent, L.N. Gumilyev Eurasian National University,
Astana, Kazakhstan
e-mail: sarseke_ga@enu.kz

Abstract. The article presents the results of a study on electronic mail as one mode of computer-mediated communication. The purpose of the study is to determine the nature of email as mode of communication and its linguistic features.

Email remains a stable and reliable means of computer-mediated communication that has been serving people since the 1970s. Compared to instant messaging, chat groups, web blogs, and other modes of electronic communication, email differs in terms of its nature of communication, independent access to time and place, simultaneous feedback, functional purposes, structure, style and language. In addition, email has characteristics similar to and different from traditional written and spoken communication mediums.

The sources of the study are the studies on the topic of electronic communication, including electronic mail. Electronic mails from the work e-mail of the author of the study are used as research data. The research is carried out by methods of comparison, critical analysis and content analysis.

The results of this study have shown that electronic mail differs from other modes of electronic communication in that it is a reliable and permanent tool of communication, adds comfort and freedom to communication, can be sent to multiple recipients at once and reaches them quickly, and features temporality of messages, while its combination of asynchronous and synchronous communication types and a lack of simultaneous feedback nature bring it closer to spoken medium of communication and at the same time distinguish it from it. Email is a mode of communication with its own structure and language features.

The value of this study is to expand the research on the electronic communication in Kazakh, as well as to deepen the understanding and analysis of its research questions.

The practical significance of the results of the work is reflected in understanding the scientific basis of electronic communication, expanding the linguistic knowledge of users of the virtual world, and increasing the number of studies aimed at investigating various aspects of the relationship between the Internet and language.

Key words: electronic mail, email, computer-mediated communication, electronic communication, linguistics, online, asynchronous, synchronous

Статья поступила 26.02.2023

ӘОЖ 81'373

XҒТАР 16.01.09

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.71.4.017>

**СЕЙФ САРАИДІҢ «ГҮЛІСТАН БИТ-ТҮРКИ»
ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІНІҢ
ГРАФИКА-ОРФОГРАФИЯЛЫҚ, ФОНЕТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ**

*Сейітбекова А.А.¹, Мамырбек Г.М.², Малбақов М.М.³

¹фил.ғыл.канд., Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы, Қазақстан,

e-mail: Ainurseit@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4268-1572>

²фил.ғыл.канд., Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы, Қазақстан,

e-mail: gulfar76@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7399-2122>

³фил.ғыл.док., Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы, Қазақстан,

e-mail: myrzabergen@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8485-0544>

Аңдатпа. Ортағасырда араб графикасының жалпытүркілік сөздерді таңбалауда өзіндік жүйесі болды. Араб жазуы ғасырлар бойы қолданыста болып, сол кездегі қоғамның рухани, мәдени қажетін өтеді. Сондықтан біздің дәуірімізге дейін сақталған ортағасыр жазба ескерткіштер мәтіндерінің графикалық, орфографиялық және фонетикалық ерекшеліктері толық зерттеуді қажет етеді. Себебі қазіргі түркологиялық зерттеулерде араб графикасымен жазылған мәтіндердегі кейбір әріптерді, олардың графикалық белгілерін әртүрлі қабылдап, әртүрлі транскрипциялағанын байқауға болады. Кез келген араб жазулы жазба ескерткіштің транскрипциясы мен аудармасын жасау үшін графика-орфографиялық ерекшелігін талдау – теориялық және практикалық тұрғыдан өзекті болып отыр. Осыған орай зерттеу жұмысының мақсаты – Алтын Орда дәуірінде жазылған көпшілікке мәлім Сейф Сараидің «Гүлістан бит-түрки» жазба ескерткішінің графикасын, графикалық бірліктерінің функциясын, орфографиялық принциптері, тарихи-орфографиялық нормаларын, фонетикалық ерекшелігін талдау.

Сейф Сараидің «Гүлістан бит-түрки» жазба ескерткішіндегі графикалық, орфографиялық, фонетикалық бірліктер лингво-статистикалық, тарихи-салыстырмалы талдау әдістері негізінде қарастырылды.

Зерттеу барысында мынадай нәтижелерге қол жеткізіледі: араб графикасымен дауысты, дауыссыз дыбыстардың берілу жүйесі талданады; кейбір дыбыстардың көпфункционалдылығы және оның жазуға әсері анықталады; орфографиялық принциптері айқындалады; графикалық, орфографиялық, фонетикалық ерекшеліктері өзге де

орта ғасыр жазба ескерткіштермен салыстырылады, ұқсастықтары мен айырмашылықтары анықталады, қазіргі қазақ тілімен сабақтастығы талданады.

Зерттеу нәтижесі ортағасыр дәуіріндегі түркі тілдері тарихындағы араб жазуының рөлін анықтауға болады. Зерттеу жұмысының практикалық мәні түркітану саласындағы, оның ішінде қазақ тіл біліміндегі кейбір графика мен фонетикада туындаған мәселелерді нақтылауда, толықтыруда көрінеді.

Тірек сөздер: араб графикасы, ескерткіш, графема, дыбыс, аудару, фонетика, орфография, транскрипция

Негізгі ережелер

Алтын Орда дәуірінде жазылған Сейф Сараидің «Гүлістан бит-түрки» жазба ескерткішін белгілі түркітанушылар Э. Наджип, Б. Сағындықов лексикалық тұрғыдан зерттеп, өзге түркі тілдерімен салыстырды. Алайда аталмыш жазба ескерткіштің графикалық, орфографиялық ерекшелігі егжей-тегжей зерттелген емес. Ал кез келген жазба ескерткіштің транскрипциясы мен аудармасын жасау үшін графика-орфографиялық ерекшелігін нақтылауды қажет етеді. Мақаладағы талдаулар жазба мұралармен жұмыс жасайтын зерттеушілерге пайдалы болар деген үміттеміз.

Кіріспе

Ортағасырда араб графикасымен жазылған түрлі жанрдағы жазба ескерткіштер түркі халықтарының жазба мәдениетінің дамуына ерекше ықпал етті. Алайда араб графикасы ортағасырда түркі халықтарының (аралас тілдегі) артикуляциялық базасына сәйкес барлық дыбыстарды дәлме дәл бейнелей алмағаны белгілі. Себебі ортағасыр жазба ескерткіштері мәтіндерінің графикалық жүйесі күрделі болды. Мәтін мазмұнында қыпшақтық, оғыздық, қарлұқтық лексикалық элементтерден бөлек, араб, парсы тілдерінен енген ауыс-түйістер молынан кездесіп отырды. Араб әліпбиіне негізделген түркі жазуы қайсы тілдің дыбыстық жүйесінің графикалық көрінісі деген мәселенің басы ашылмаған болатын [1]. Сол кезеңде қолданыста болған араб графикасының түркілік сөздерді таңбалауда өзіндік ішкі құрылымы мен жүйесі болды. Осыған байланысты мақсатымыз – Сейф Сараидің «Гүлістан бит-түрки» жазба ескерткіші мәтінінің графикасы, графикалық бірліктердің функциясы, орфографиялық принциптері, тарихи-орфографиялық нормалары, фонетикалық қолданыстарын талдау.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу жұмысының дереккөзі ретінде Сейф Сараидің «Гүлістан бит-түрки» жазба ескерткішінің Стамбұл ұлттық кітапханасының «Йени жами» қорында сақталған араб графикасымен жазылған нұсқасы мен

1980 жылы Қазанда басылған Хатиб Усманова мен Зейнап Мақсұтованың авторлығымен жарияланған нұсқасының көшірмелері пайдаланылды.

Зерттеуде XIV ғасырдағы жазба ескерткіштердегі графикалық және орфографиялық, фонетикалық жүйесінің даму үдерістерін зерттеуде *сипаттамалы, лингвотекстологиялық, тарихи-салыстырмалы, лингвостатистикалық* әдістері пайдаланылды. Сонымен қатар графикалық, фонетикалық бірліктерді талдауда *топтастыру, тұжырымдау, түсіндіру* тәсілдері негізінде жүзеге асырылды.

Ортағасыр лексикалық бірліктердің графикалық, фонетикалық, орфографиялық ерекшеліктерін талдауда отандық түркітанушылардың Э. Наджиптің «Тюркоязычный памятник XIV века «Гулистан» Сейфа Сараи и его язык» [2], Б. Сағындықовтың «Сравнительный анализ лексики тюркоязычных памятников XIV века» [3], Н. Уәлидің «Графика. Орфография. Орфоэпия» [1], орыс ғалымдарының Д.Д. Васильевтің «Графический фонд памятников тюркской рунической письменности азиатского ареала» атты еңбегінде түркі руникалық жазуының пайда болуы туралы болжамдар айтылады және палеографиясы зерттеледі [4], Т.А. Амированың «Функциональная взаимосвязь письменного и звукового языка» [5], Ортағасыр жазба ескерткіштері бойынша К.П. Садыковтың «Графико-фонетические особенности тюркских уйгурописьменных памятников XI-XV вв.» [6], А.М. Щербактың «Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из Восточного Туркестана» [7] еңбектері пайдаланылды.

Нәтижелер және талқылау

Жазба тілдің жалпы графикалық және графемдік ерекшеліктері болатынын ескерсек, *графикалық ерекшелікке* мәтіннің парақ бетіне орналасуы, азатжол, қаріп түрлері (майлы, ашық, көлбеу әріп), үзiктi жазу, асты сызылған жазу, қаріп түсі. Сондай-ақ, әріп саны, әріп тіркесі, әріп диакритикасы, тыныс белгілер жатады. *Графемдік ерекшелікке* әліпбидегі әріп мәндері, графеманың мазмұн межесі мен тұрпат межесі, тілдің фонологиялық құрылымының графемаларға сәйкес келуі, бір әріптің бір не бірнеше фонеманы, бір не бірнеше фонеманың бір графемаға сәйкес жазба тілдің оқылу және жазылу жүйесі жатады [1].

Қазақ топырағына ислам дінімен енген араб графикасы өзінің негізгі тұрпатынан формасы мен геометриясына қарай әртүрлі әдіс-тәсілдермен дамып, көркем жазудың (*куфи, талиқ, райхани, маджари, кирма, диуани, шикасте, риқа*) графикалық қорын байытты. Сондықтан араб жазу жүйесіндегі инвариант графемаға арабтың негізгі таңбаларын және вариант графемаға көркем жазудың барлық қосалқы графикалық түрін жатқызуға болады. Осы тұрғыдан алғанда біздің зерттеу нысанымызға алынып отырған Сейф Сараидің «Гүлістан бит-түрки» жазба ескерткішінің мәтіні сол кезеңде кең тараған көркем жазудың түрі – «мамлүк насх» жазуымен жазылған [2]. Әрбір бетте жазылатын өлең

жолдарының бағандары мен тармақтарын ескеріп, көлемді поэтикалық жырларда кездесетін *ғазал, маснауи, рубай, фард*. т.б. өлең жолдарын өзіндік ерекше композициямен орналастырылып жазылған. Сондай-ақ, мәтінде екіұшты оқуға болатын графемалар жиі кездесіп отырады. Бұндай жағдай сөздерді транскрипциялауда, фонетикалық ерекшелігін тануда қиындық тудырады. Сондықтан алдымен жазба ескерткіш мәтініндегі автор пайдаланған барлық таңбалардың тұрпат межесі мен мазмұн межесін (термин авторы – Н. Уәли), саны мен қолдану жиілігін анықтап, сол тұстағы өзге ортағасыр жазба ескерткіштері мәтініндегі таңбалар құрамымен салыстырып, бір тұжырымға келуге болады. Т.А. Амированың айтуынша, графикалық лингвистиканың аясында жазба тіл мен ауызша тілдің арақатынасын тану мақсатында жазба тілдің жүйесін, сипатын және тілдің бұрынғы кездегі дыбыстық құрамын анықтауға болады [5, 55 б.].

Автордың «Гүлістан бит-түрки» мәтінін белгілеуде қолданған таңбалардың жалпы саны – 31. Оның 28-і араб әріптері және 2-і ژ (же), پ (пе) парсы әріптері, 1-і түркі тілдерінің дыбыстық қорында кездесетін ك (ң) түркі графемасы.

Кесте 1. «Гүлістан бит-түрки» мәтінін белгілеуде қолданылған таңбалар

Арабша	Қазақша	Арабша	Қазақша	Арабша	Қазақша
ا	а, ә, е	ز	з	ق	қ
ب	б	ژ	ж	ك	к = г
ت	т	س	с	ل	л
پ	р	ش	ш	م	м
ث	с	ص	с	ن	н
خ	ж = ч = ш	ض	з	كذ	ң
ح	х	ط	т	ه	h (сөз басында, сөз ортасында) е (сөз соңында)
خ	х	ظ	з	و	у, ұ, ү, о, ө
د	д	ع	ғ	ى	ы, і, е
ذ	з	غ	ғ	كسرا	е
ر	р	ف	ф	فاتخا	а, е
				دامما	у, ұ, ү, ө

Мәтіндегі барлық таңбаларды қарастырғанымызда Махмұд Қашқаридің әліпбиіндегі дауыссыз дыбыстардың ішінде қолданылған үстінде үш нүктесі бар ژ уау (w) таңбасы алынбаған. ژ Уау (w) таңбасы Құтыптың «Хұсрау уа Шырын» жазба ескерткіші мәтінін таңбалауда қолданылады.

Дауысты дыбыстардың берілу жүйесі. Араб графикасында үш созылыңқы және үш қысқа дауысты дыбыс бар. Үш ұзын *алиф* – ا, *уау* – و, *иаи-мажһул* – ي таңбаларымен берілсе, а қысқа дауыстыны белгілейтін *фатха*, у қысқа дауыстыны белгілейтін *дамма*, и қысқа дауыстыны белгілейтін *кесра* деп аталатын диакритикалық белгілермен көрініс табады. А.М. Щербак мынадай болжам айтады: «Эти долгие гласные возникли в результате автономных процессов выпадения согласных и последующего стяжения гласных или сохранили общетюркскую долготу, о происхождения которой пока трудно сказать что-либо определенное» [7, с 34.]. Мәтіндегі созылыңқы дауысты дыбыстардың белгіленуіне назар аударайық.

Кесте 2. Мәтінде созылыңқы дауысты дыбыстардың берілуі

ا алиф	و уау	ي иаи-мажһул
а – ا كُنْ ا (анын)	ө – ب و ك (көп)	ы – ا ش ي ق (қыш)
ә – ا ل و ك د (дәгүл)	ү – ا ق ا ث و ب (бұтақ)	і – ا ر ي ب (бір)
е – ا ج ن ر ي ب (бірнеше)	ү – ا ز و ي (йүз)	е – ا ل ي ك (кел)
–	у – ا ن و ج (чун)	Сөз ортасындағы дифтонгтар: ей – ا ز ي ن ت (зейнет) йа – ا ت ي ك ح (хикайат)

Сонымен қатар ي (йа) әрпі анлаут позициясында *йа, йы, йү, йо: йахшы, йыл, йүз, йол* дифтонгоидтардың, ал و (уа) а алифтен кейін тұрса немесе дауыссыз дыбыстан кейін тұрса дифтонгтардың қызметін атқарады. Мәселен, و : *Ей* ұғұл бұ адам ұғлының хатері айла кім ризыққа мутағалақ тұрұр .... *Ей, ұлым, адам баласының жаны ризыққа байлаулы ...*(Гл).

Жалпы орта ғасыр жазба ескерткіштер мәтіндерінде дауысты дыбыстардан басталатын сөздердің басында алиф жазылғанмен оқылмайды. Мәселен, و *алиф* және *уау* дауыстыларынан басталатын сөздерде ө, о, ү (өз, өткен, он, ол, үч, үсті) болып оқылады. Сол сияқты ا *алиф* және *иа* дыбыстарынан басталатын сөздерде бірде е (*ерді, ерсе, ешкім*), бірде и (*ішінде*) болып оқылады.

Араб тіліндегі *фатха, дамма, кесра* харакаттары мәтінде 7 а, ә, ү, ұ, и, ы, е дауыстының мәнін білдіреді. Олар көбіне араб, парсы сөздерін таңбалауда қолданылған.

Кесте 3. Мәтінде харакаттардың берілуі

◌ белгілейтін фатха	◌ белгілейтін дамма	◌ белгілейтін кесра
а – شادىرق (қарындаш) ارحص (сахара)	ﻯ – سلطان (сұлтан) درور (дүрүр)	и – منتف (фитне)
ә – خنگ (гәнж)	ү – دنيا (дүние)	ы – حاتمى (Хатымтай)
-	-	е – كسمائىن (кесмейін)

Араб тіліндегі харакаттар әдетте жіңішке дауыстының мәнін білдіреді. Біз қарастырып отырған мәтінде фатха жуан **а** дауыстының мәнін білдіріп тұр. Фатха белгісі мәтінде барлық түркі, араб, парсы сөздері мен түбір сөзге жалғанатын қосымшаларға да қойылған және жиілігі өте жоғары. Бұл харакаттың жуан екендігін алдыңғы және одан кейінгі буынға қарап анықтауға болады. Мысалы, *қа-рын-даш, ха-лық, са-ха-ра, халында* т.б. «ә» дыбысын білдіретін фатха араб, парсы тілінен енген сөздерді белгілейді: *мәжліс, дәрс, нәби*, т.б.

Қысқа дауыстыларды белгілейтін *фатха, дамма, кесра* харакаттары (диакритикалық белгілері) түркі сөздеріне *алиф, уау, дамма* таңбаларымен қатар қолданылып, түркі сөздерінің жуан-жіңішкелігін білдірген. Мәселен, *رالوق* (құллар), *مودرك* (көрдүм), *اسلىق* (қылса), *نالغا* (ұғлан), *نالىب* (білән), *نادنوم* (мұндан), т.б.

Харакаттары таңбаланбаған сөздер мағынасына қарай ажыратылып, дауысты дыбыстарды білдіретін таңбалармен транскрипцияланды. Мәселен, *ارق* (кра) *қара*, *نامرف* (фрман) *фәрман*, *ىجنتلا* (алтнчы) *алтынчы*, *ىالكالب* (блгей) *білгей*, *رورت* (трұр) *тұрұр*, *ىكرت* (тркі) *түркі*, т.б. Харакаттардың белгіленбеуі түркі тілінде жазылған барлық орта ғасыр, тіпті XVIII-XIX ғғ. қазақ жазбаларына ортақ келетін қадим жазу жүйесінің ерекшелігі. Мәтінде харакатсыз берілген сөздер контекстік әдіспен оқылады.

Араб тілінде сөз басы дауыстыдан басталмайды, **а, у, и**-мен басталатын сөздер хамза дауыссызынан басталады. Мысалы: *اخىر* – *ахбар*, *امال* – *амал*, *اجال* – *ажал*, *امتحان* – *имтихан*, *اشرط* – *ишарат*. Хамза белгісі мәтінде тек араб сөздеріне ғана емес, түркі сөздеріне де қойылған: *قوترا* (артұқ), т.б. [8]. Сол сияқты араб тілінде дауыссыз дыбыстың қосарланып келетін ташдид белгісі мәтінде түркі сөздеріне де қойылған: *مىتىا* (еттім), *ىتىا* (айтты), т.б. Яғни «айт» түбіріне жалғанатын «-ты» қосымшасы ташдид белгісі арқылы қойылып кете берген.

Мәтінде парсы тілінің изафеттік таңбалары да орын алған. К.П. Садыков: «Араб жазулы мәтіндердегі парсы изафетін беруде графикалық принцип қолданылады. Яғни, анықталатын сөз дауыссызға аяқталса бір *ى* йа, дауыстыға аяқталса екі *ىى* йа таңбасы жалғанады. Араб жазуында

графикалық принцип сақталғанымен, оның түркі тіліндегі айтылуын жоққа шығаруға болмайтынын атап өткен жөн», - дейді [7, 17-б.]. Алайда біз қарастырып отырған ескерткіш мәтінінде диакритикалық (кесра) таңбасы кейбір изафеттік тіркестерге болмаса, көбіне қолданылмаған, бұндай тіркестер байланыстырушы қосымша «е» арқылы оқылады. Мәселен, *кітаб е фақиһін* (шариғат заңының мұғалімі), *мамадух е назар* (дұрыс көзқарас), *махбуб е жаһан* (әлем сүйіктісі), т.б.

Ортағасыр мәтіндерінде езулік қысаң дауысты дыбыстардың түсіріліп қолданылуы – араб, парсы сөздеріне ғана тән тілдік құбылыс: *құдрет, маслхат, мағлұмат, хзMAT, хұкм, шұқр* т.б. Бұндай ерекшелік түркі сөздеріне де қатысты анықталды: *Гүлстан, Түркстан, бағрым, тобрақ, арслан, көбрек, түрк, қырқ қорқ*, т.б. Гүл тілесе хатырың толы табақ бұ «*Гүлстанымдан*» оқы бір уарақ. *Гүл тілесе жаның толы табақ бұл «Гүлістанымнан» оқы бір парақ* (Гл). Фалан шарикім *Түркстанга* кетіп тұрұр дағы фалан базағатым Һендустанға иетіп тұрұр. «*Пәлен серігім Түркістанга кетті және пәлен тауарым Үндістанга жетті* (Гл).

Неғаһ ужудының айағы ажал балшығына батты фирақы отына *бағрым* йаныб көзлерім йүрек қанын ақытты. *Кенеттен өміріне ажал төнді, жоқтық отына бауырым жанып, көздерім жүрек қанын ағызды* (Гл). Хорезминің гәртәні *тобрақ* болса һәм атын тірі тұтар жаһан ічре сөзлері. *Егер Хорезмидің тәні топырақ болса да, атын тірі тұтар жаһан ішінде сөздері* (Гл). Йемес ит сарқұтын келіп *арслан* ғар ічінде ажин өлер болса ариф ер нәфсісіне ұйыб кетмес. *Ит сарқытын арыстан келіп жемес, үңгір ішінде аштан өлер болса, ақылды ер нәпсісіне ұйып кетпес* (Гл).

Езулік қысаң дауыстылардың түркі сөздерінде түсіп қалу құбылысы өзге ортағасыр жазба ескерткіштер мәтіндерінде де кездеседі. Мәселен, Мәнім *бағрымга* ол йүз кез жарахат қылұр. *Ол менің көңілімді мың рет жарақаттар* (ХШ). Әгәр оқ атсаңыз *бағрым* нишана. *Егер оқ атсаңыз бауырым болсын нысана* (МН). Ізім нүсрәт берсе дик *арслан* болұр. *Егер тәңірім қаласа, қоразда арыстан болар* (ХШ). Нетек қылғай хала *тобрақ* тұт анны. *Не істер, енді жерде ұста оны* (ХШ). Онда уа солда *сұлтанлар* беклер уа мырзалар ач арслантег һәрбір баһадүрлер жаулан қылұр. *Оң жағындағы және сол жағындағы сұлтандар, бектер және мырзалар аш арыстандай (еді), ал әрбір баһадүр мықты ерлік көрсетер* (ЖТ).

Енді керісінше «Гүлістан бит-түркі» мәтінінде кейбір қысаң таңбалары түсірілмей, фатха, кесра белгілерімен берілген тұстары кездеседі. Мәселен, Шейх Сағди *Гүлістанын* түркі таржума қылсаң. Шейх Сағди түркі тіліне аударсаң (Гл) Жүмлә хайуанат алаасы *арсалан* дағы аднасы ешек тұрұр. *Барлық хайуанаттардың ең жоғарғысы – арыстан да, төмені – есек* (Гл).

Бұны мақсатсыз түрде көрініс тапқан графикалық қателер болса керек деп топшылаймыз. Ал езулік дауыстылардың түсіп қалу құбылысы араб, парсы тілдерінің орфографиялық принципінің әсері болса керек. Түркі сөздерінде еміс-еміс естілетін езулік дыбыстарды араб сөздеріндей таңбаламау нормасы ретінде қабылданған.

Ескерткіш редукцияға ұшыраған мынадай сөздер кездеседі: *түрік – түркі, ағыз – ағзы, көңүл – көңлі, ұғұл – ұғлы, орын – орны, қарын – қарны*. Даим марасса **ағзың** гәуһар нешан көрүнүр. *Асыл-тастармен көмкерілген аузыңнан дәйім гәуһар көрінер* (Гл). Хүкәмә айтыб тұрұр кім **көңлі** мажахада қоймақ асанрақ тұрұркім көзі машахададан кетіргенче. *«Көрісіп тұрудан айырылғанша, көңілдің қалауын басу әлдеқайда жеңілірек», – деп данышпандар айтып кеткен* (Гл). Бір бахыл тажернің **ұғлы** хасте болды. *Бір сараң саудагердің ұлы ауырып қалды* (Гл). Ағрабның бала тапқан йері мәлум дәгүл айла кім өзге жануарларының мәлум дүрұр дағы анасының бағрұн йер қарнын йыртыб сахараға чығыб кетер. *Өзге жануарлардың баланы қалай табатыны белгілі де, шаяндікі белгісіз, өйткені анасының бауырын жеп, қарнын жыртып, қуаң далаға шығып кетеді* (Гл).

Редукция құбылысы *p* мен *k*, *g* мен *z*, *ñ* мен *l*, *p* мен *n* буындараның арасында болады. Сол сияқты бүгінгі тілімізде *ерін*, *мұрын* сияқты сөздердің тәуелдік тұлғада дыбыс құрамындағы қысаң дыбыстарының түсіп қалуы – орта ғасыр мәтіндерінен бастау алатынын аңғартады.

Андан ғажабрак ғураб тотының сұхбатындан *жаны бұрнына келіп* мәлүл болұб лаһаул уала дер еді. *Одан да ғажабы сол – қарға сұхбатынан жаны ашуға бұлығып, жабырқап: «Алла, өзі көрсетер», – дер еді* (Гл). Болұб лағыл *ерні* дүррлар үзрә ғаууас. *Лағыл ерні інжуді іздегендей болып* (XIII).

Ескерткіш мәтінінде еріндік қысандардың керісінше түсірілмей таңбалануы кездеседі. Жиілігі көп кездесетін сөздердің бірі – *бұлұт*. Мәселен, *Сұхбат* етме йаман кіші бірлән не қадар пәк есең мунажжес етер күнәш анча биүклігі бірлән бір айча *бұлұт* көрүнмес. *Сұхбат етпе жаман кісімен, қанша пәк болсаң да, лас етер, күн сонша биікте болғанымен, алақандай бұлт көрінбес* (Гл).

Қазіргі түркі тілдерінде фонетикалық ерекшеліктері мынадай: көне түркі тілінде *булут*, түр., өзб., түркм., қарақалпақ., ұйғ., алт., тув *булут*, эзірб. *булуд*; ноғ., тат., бълът; чув. *піліт* тат.; қаз. *бұлт* [9, 65-б.]. Бұдан *у* дыбысы кейбір түркі тілдерінде өзінің тұрақтылығын сақтаса, қайсыбірінде *у* дыбысының **о** немесе **ы** дыбыстарына алмасқанын, ал қазақ тілінде бірінші буында *ұ* дыбысына ауысып, екінші буында мүлде түсіп қалу нәтижесінде **лт** дыбыс тіркесі қалыптасқанын байқауға болады [10].

Дауыссыз дыбыстардың берілу жүйесі. Ортағасырлық түркілік жазу жүйесінде араб әліпбиіндегі барлық дауыссыз 22 таңбасы мен парсы әліпбиіндегі **ڤ** (п) графемасы мен түркі тілдерінің дыбыстық

қорындағы كـ (ң) графемасы тұрақты көрініс табады. Ал парсының گ мен چ графемалары әр ескерткіш мәтінінде әрқалай қолданылады. «Гүлістан бит-түркиде» 25 дауыссыз дыбыс қолданылған. Оның ішіндегі араб тілінің дыбыстық ерекшелігін білдіретін ذ (зэль), ث (са), ط (та), ظ (за), ص (сад), ض (дад), ع (айн), غ (ғайн), ح (хе), خ (ха), ف (фе) графемалары түркі сөздерін де таңбалауда көрініс тапқан. Ескерткіш мәтінінде графема пен дыбыстың арақатынасы төмендегідей болады:

1) бір графема бір дыбысты таңбалаған: پ (п), ت (т), ر (р), ق (қ), م (м), ن (н), ه (h), ل (л).

2) бір графема бірнеше дыбысты таңбалаған: ب (б) – б//п, ك (к) – г//к, ج (ж) – ч//ж.

3) бірнеше графема бір дыбысты таңбалаған. Араб және парсы тілдерінен енген сөздерде кездеседі: زى زع (газиз), ملظ (зұлым), باذغ (газаб), ففيعض (захифе); ناصوصح – с: ص ث س ص (хасусан); ناطلس (сұлтан), انث (мадақ); ط ت – т: فرط (тараф), كرت (түрік); ح خ – х: تمخز (захмат), مكح (хүкім).

Бір графема бірнеше дыбысты таңбалау құбылысы әр ескерткіш мәтінінде әрқалай кездеседі. «Гүлістан бит-түркиде» ج (ж) әрпі бірде ж, бірде ч, бірде ш дыбыстарының функциясын атқарғанын мына мысалдардан байқауымызға болады: ناج (жан), درموج (жомард), ناجق (қашан), ناقىج (шықан), اجن (неше), (чун) т.б. Орта ғасырда ауызекі сөйлеу тілінде араб, парсы сөздері түпнұсқалық принциппен ж-мен (хожа, мәжліс, жан, жомард), парсы сөздері ч-мен (чун), ал түркі сөздері ш-мен (қашан, үшін, неше) болып дыбысталған болса керек. Алайда «Гүлістан бит-түрки» шығармасынан кейінгі екі ғасыр кейін жазылған Әбілғазы баһадүр «Түркі шежіресінде» ч мен дж графемалары парсы сөздерінде де, түркі сөздерінде де кездеседі. Мысалы, Чыңыз, Үргеніч, үчүн, бірнече, ачығы, чандан, Жантемүр, Жошы, Жағатай, жәһаннам, жауан, т.б. Әбілғазы хан ч графемасын жазуда қолдануының бір себебі көне түркілік орфографиялық норманы сақтаған болса керек.

ك (к) әрпі бірде к, бірде г және г дыбыстарының функциясын атқарған: к дыбысы сөздің бастапқы позициясында көбірек кездеседі: كىم (кім), كوك (көз), т.б. г дыбысы парсы тілінен енген сөздерде ك (гүл) және түркі сөздерінің ортаңғы және соңғы позициясында кездеседі: كىدى (дегей), وكى (егу); كاكوتت (түйеге), ككنوزوا (өзенге), т.б. Екі түрлі дыбыстың сөздің бастапқы және ортаңғы позициясында кездеседі. Мәселен, كىك (кигей), كىكروك (көргей), т.б. Сондай-ақ, қазіргі қазақ тілінде фонетикалық өзгеріске түскен كىناركووا (үргеніб – үйреніп), егу, كىك (тигме – тиме), т.б. архаикалық лексикалық бірліктердің құрамында кездеседі. Бір ерекшелік әсіресе барыс септігінің қосымшаларында мәтіннің өн бойында г графемасы емес, к графемасы таңбаланған: كىملىقا (ықлымка – ықлымға), كىملىماتما (емсалымызқа – емсалымызға), كىمادما (адамыка – адамыға) т.б. Мәтіннен үзінді:

Бұл андишені қылдым кім дағы бір өзгә **ықлымға** барып не хал білән болса тірілейм. *Не де болса өзге бір ет елге барып тұрайын* (Гл). Тахаммүл қыл бізім **емсалымызға** йеміші көб ағачқа таш атарлар. *Қайырымдылық көрсет біз сияқтыларға, жемісі көп ағашқа тас атар* (Гл).

↵ **(б)** әрпі сөздің соңғы позициясында бірде *б*, бірде *п* графемаларымен таңбаланған. Жиілігін санап шыққанымызда, *б* графемасымен 370 рет, *п* графемасымен 387 рет қолданылған. Мәтін ішінде «мол» мағынасындағы *көп* сөзі 97 рет кездесті. Ауызекі сөйлеу тіліндегі *п* графемасымен таңбалауға басымдық берілген.

Жазбалар тіліндегі архаикалық нормалардың бірі – қатаң т дыбысының алдында л-дың таңбалануы немесе түсіп қалуы кездеседі. *Олтұрған-отырған, еді* көмекші етістігіндегі **р** дыбысының сақталуы, *еді* сөзінің көне түркілік *ерді* болып берілуі – орта ғасыр жазба тілдің орфографиялық нормасына тән. Жарыса қолданылатын элементтердің жиілігі: *олтұр (-ған, -ұп, -ды, -сұн, -са) 28 рет, отырған (-ған, -ұп, -ды, -сұн, -са) 71 рет; ерді 11 рет, еді 379 рет*. Яғни, «Гүлістан бит-түркиде» архаикалық көне элементтерге қарағанда қазіргі қазақ тіліне жақын тұлғалардың жиілігі жоғары екені байқалады. Алайда дауыссыз алдында *р, г* дауыссыздардың түсіп қалу құбылысы кездеспейді. Мәселен, *иігірме (жиірма), үгрен (үйрен), тигме (тима)* т.б.

Фонетикалық параллельдер. «Гүлістан бит-түркиде» дауысты және дауыссыз дыбыстарға қатысты сөздің бастапқы және ортаңғы позицияда жарыса қолданылатын фонетикалық параллельдер орын алып отырады. Мәселен, **ү/і:** *көркүлү (3 рет) ~ көркілі (7 рет)*. Дауысты дыбыстарға қарағанда дауысты дыбыстар арасында фонетикалық параллельдер көбірек орын алған. Мәселен, **м/б:** *бенім(2 рет) ~ менім (83 рет); т/д:* *тағы (2 рет) ~ дағы (566 рет), тұрұр(328 рет) ~ дұрұр (132 рет); с/ш:* *іс (2 рет) ~ іш (94 рет); м/н:* *емді (14 рет) ~ енді (0); ұмыт (0) ~ ұныт (12 рет)*. Осындай фонетикалық жарыспалардың қолданылуын ғалым Р.Сыздық былайша түсіндіреді: «...бір мәтіннің хатқа түскен нұсқасында орфографиялық ала-құлалықтардың орын алуы түсінікті. Оның үстіне әр қолжазбаның әр кезеңде, әр атырапта, әртүрлі тайпалардың ортасында дүниеге келуі де оның орфограммалық суретінде ізін қалдырып отырады» [11].

- Орта ғасыр жазба ескерткіштерде ең жиі кездесетін фонетикалық параллельдердің арасалмағын салыстырғанымызда, шығармада *емді, дағы, іш, ұныт* сияқты қолданыстардың жиілігі жоғары. Бұның себебі автордың ортағасырлық жазба нормасынан шықпағандығын көрсетеді. Ал *көрүкүлү* емес, *көркілі, дұрұр* емес, *тұрұр, бенім* емес, *менім* сыңарларының жиілігінің жоғары болуы – жазба ескерткіш тілінің қыпшақ тіліне, оның ішінде қазақ тіліне жақын екендігін білдіреді. Сондай-ақ, сөздің соңғы позициясында дыбыстардың бірі сақталып, бірі түсіп қалып отыратын параллельдерді қарастырғанымызда, соңғы

дыбыстың түсіп қалуының жиілігі жоғары, тіпті кейбір сөздерде сақталмаған. Мәселен, **к\Q**: *графикалық ерекшелік*: мәтінде қысқа дауыстыларды белгілейтін харақаттар түркі сөздеріне *алиф, уау, дамма* таңбаларымен қатар қолданылып, түркі сөздерінің жуан-жіңішкелігін білдірген;

- к графемасы *г, к, з* дыбыстың, ж графемасы *ж, ч, ш*, п графемасы *б, п* дыбыстарының қызметін атқарған. Автор жазуда бірнеше дыбысты бір әріппен таңбалауда үнемділік принципі сақтаған болса керек;

- *орфографиялық ерекшелік*: түркі сөздерін жазуда тарихи-дәстүрлі принцип, морфологиялық принцип, араб, парсы сөздерін жазуда түпнұсқалық принцип сақталған;

- *фонетикалық ерекшелік*: сөздің соңғы позицисындағы *б*-ға қарағанда *п* таңбасының қолдану жиілігі жоғары. Бұл автордың шығармаға ауызекі сөйлеу тілінің фонетикалық элементтерін біртіндеп енгізгенін білдіреді;

- фонетикалық параллельдердің қолдану жиілігін саралағанымызда, қыпшақ тіліне тән фонетикалық элементтердің басым екендігі анықталды. Бұл тағы да Гүлістан бит-түрки» жазба ескерткіш тілінің қыпшақ-оғыз тілінде жазылғандығын дәлелдейді.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала АР14869737 «Алтын орда дәуірі жазба ескерткіштері тілін лексикографиялаудың теориясы мен практикасы» гранттық жоба аясында әзірленді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Уэли Н. Графика. Орфография. Орфоэпия. – Алматы, 2018. – 250 б.

[2] Наджип Э.Н. Тюркоязычный памятник XIV века «Гулистан» Сейфа Сарай и его язык: в 2-х ч. – Алма-Ата: Наука, 1975. – Ч. 1. – 210 с.

[3] Сағындықов Б. Сравнительный анализ лексики тюркоязычных памятников XIV века: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук 10.02.06 – тюркские языки. – Алма-Ата, 1977. – 30 с.

[4] Васильев Д.Д. Графический фонд памятников тюркской рунической письменности азиатского ареала (Опыт систематизации). – Москва: «Наука», 1983. – 158 с.

[5] Амирова Т.А. Функциональная взаимосвязь письменного и звукового языка. – Москва: Наука, 1985. – 284 с.

[6] Садыков К.П. Графико-фонетические особенности тюркских уйгурописьменных памятников XI-XV вв.: автореф. .... док.фил.наук. Код специальности ВАК: 10.02.06 – Ташкент, 1992. – 49 с.

[7] Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из Восточного Туркестана. – Москва – Ленинград: Академия Наук СССР, 1961. – 204 с.

[8] Мамырбекова Г. XVIII-XIX ғғ. араб жазулы қазақ жазбаларының графикалық-орфографиялық ерекшеліктері: филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация авторефераты 10.02.02 – қазақ тілі. – Алматы, 2010. – 30 б.

[9] Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – Москва: «Наука», 1986. – 301 с.

[10] Тәшімбаев С.Қ. Мухаббат-наме» ескерткішінің (XIV ғ.) лексикасы: филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация авторефераты 10.02.06 – түркі тілдері. – Алматы, 2010. – 130 б.

[11] Сыздықова Р. Ясауи «Хикметтерінің» тілі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. – 552 б.

[12] Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 261 б.

REFERENCES

[1] Wälī N. Grafika. Orfografiya. Orfoépiya (Graphics. Spelling. Orthoepy). – Almatı, 2018. – 250 b. [in Kaz]

[2] Nadzhib E.N. Tyurkskiy pamyatnik XIV veka «Gulistan» Seyfa Saray i yego yazyk (Turkic-language monument of the 14th century “Gulistan” of Seif Sarai and its language): V 2-kh ch. – Alma-Ata: Nauka. – Ch. 1. – 210 s. [in Rus]

[3] Saғыndykov B. Sravnitel’nyy analiz leksiki tyurkoyazychnykh pamyatnikov XIV veka (Comparative analysis of the vocabulary of Turkic-language monuments of the 14th century): avtoreferat dis. ...kand. fil.nauk 10.02.06 – tyurkskiye yazyki. – Alma-Ata, 1977. – 30 s. [in Rus]

[4] Vasil’yev D.D. Graficheskiy fond pamyatnikov tyurkskoy runicheskoy pis’mennosti aziatskogo areala (Opyt sistematzatsii) (Graphic fund of monuments of Turkic runic writing of the Asian area (Experience of systematization)). – Moskva: Nauka, 1983. – 158 s. [in Rus]

[5] Amirova T.A. Funktsional’naya vzaimosvyaz’ pis’mennogo i zvukovogo yazyka (Functional relationship between written and sound language). – Moskva: Nauka, 1985. – 284 s. [in Rus]

[6] Sadykov K.P. Graficheskiye i foneticheskiye osobennosti tyurkskikh uygurskikh pis’mennykh pamyatnikov XI-XV vv. (Graphic-phonetic features of Turkic Uyghur written monuments of the 11th-15th centuries): avtoref. ... doc. fil. nauk. kod spetsial’nosti VAK: 10.02.06 – Tashkent, 1992. – 49 s. [in Rus]

[7] Shcherbak A.M. Grammaticheskiy ocherk yazyka tyurkskikh tekstov X-XIII vv. iz Vostochnogo Turkestana (Grammatical outline of the language of Turkic texts of the X-XIII centuries from East Turkestan). – Moskva – Leningrad: Akademiya nauk SSSR, 1961. – 204 s. [in Rus]

[8] Mamırbekova G. XVIII-XIX ғғ. араб жазулы қазақ жазбаларының графикалық-орфографиялық ерекшеліктері XVIII-XIX centuries (Graphic and

orthographic features of Kazakh writings with Arabic script): fil. kand. дәреjesin alw үшін dayındalğan dīs. avtoref. 10.02.02 – qazaq tili. – Almatı, 2010. – 30 b. [in Kaz]

[9] Serebrennikov B.A., Gadzhiyeva N.Z. Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurkskikh yazykov (Comparative-historical grammar of the Turkic languages). – Moskva: «Nauka», 1986. – S. 301. [in Rus]

[10] Täşimbay S. Q. Mwxabbat-name» eskertkişiniñ (XIV ğ.) leksİKası Muhabbat-name» eskertkishinin (XIV yr.) (Lexicon of the “Muhabbat-name” monument (XIV century)): fil. kand. дәrejesin alw үшін dayındalğan dīs. avtoref. 10.02.06 – türki tilderi. – Almatı, 2010. – 130 b. [in Kaz]

[11] Sızdıqova R. Yasawı «Xikmetteriniñ» tili (The language of Yasawı's «Xikmetteriniñ»). – Almatı: Sözdik- Sözdik., – 552 b. [in Kaz]

[12] Tomanov M. Qazaq tiliniñ tarıxı grammatİKası (Historical grammar of the Kazakh language). – Almatı: Mektep, 1988. – 261 b. [in Kaz]

ГРАФИКА-ОРФОГРАФИЧЕСКАЯ, ФОНЕТИЧЕСКАЯ ОСОБЕННОСТЬ ПИСЬМЕННОГО ПАМЯТНИКА «ГУЛИСТАН БИТ-ТУРКИ» СЕЙФА САРАИ

*Сейтбекова А.А.¹, Мамырбек Г.М.², Малбаков М.М.³

¹канд.фил. наук, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынова,
Алматы, Казахстан,

e-mail: Ainurseit@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4268-1572>

²канд.фил. наук, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынова,
Алматы, Казахстан,

e-mail: gulfar76@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7399-2122>

³док.фил.наук, Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынова,
Алматы, Казахстан,

e-mail: myrzabergen@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8485-0544>

Аннотация. В средневековье арабская графика имела свою структуру и систему письма для написания общетюркских слов. Однако в современных исследованиях можно заметить, что некоторые буквы в текстах средневековых письменных памятников, написанных арабской графикой, по-разному воспринимались и транскрибировались. Поэтому для того, чтобы сделать транскрипцию и перевод любого письменного памятника, необходимо сначала провести графико-орфографический анализ. Необходимо найти решение вопросов, в частности, какими графическими знаками для передачи тюркских слов, какими орфографическими принципами руководствовались авторы при написании того или иного письменного наследия. В связи с этим целью исследования является анализ функций графических единиц, орфографических принципов, историко-орфографической нормы и фонетической особенности письменного памятника «Гулистан бит-турки», Сейфа Сараи написанного в эпоху Золотой Орды.

При изучении процессов развития графической, орфографической и фонетической систем в памятнике «Гулистан бит-турки» Сейфа Сарай были использованы описательные, лингвотекстологические, историко-сравнительные и лингвостатистические методы.

В ходе исследования ожидаются следующие результаты: проанализирована система передачи гласных и согласных посредством арабской графики; определена полифункциональность некоторых звуков и их влияние на письмо; выявлены орфографические принципы; проведен сравнительный анализ графических, орфографических и фонетических особенностей памятника «Гулистан бит-турки» с другими средневековыми письменными памятниками, выявлены сходства и различия, а также преемственность с современным казахским языком.

В результате исследования определена роль арабской письменности в истории тюркских языков средневековья. Практическая значимость исследовательской работы состоит в уточнении, дополнении особенностей, возникшие в графике, орфографии и фонетике, актуальных для тюркологии и казахского языкознания.

Ключевые слова: арабская графика, памятник, графема, звук, перевод, фонетика, орфография, транскрипция

GRAPHICS-SPELLING, PHONETIC FEATURE OF THE WRITTEN MONUMENT «GULISTAN BIT-TURKS» OF SARAI SAFE

*Seitbekova A.A.¹, Mamyrbek A.M.², Malbakov M.M.³

*¹ Cand.Phil.Sc., Akhmet Baitursynov Institute of Linguistics,
Almaty, Kazakhstan,

e-mail: Ainurseit@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4268-1572>

² Cand.Phil.Sc., Akhmet Baitursynov Institute of Linguistics
Almaty, Kazakhstan e-mail: gulfar76@mail.ru,
<https://orcid.org/0000-0002-7399-2122>

³ Doc.Phil.Sc., Akhmet Baitursynov Institute of Linguistics
Almaty, Kazakhstan

e-mail: myrzabergen@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8485-0544>

Abstract. In the Middle Ages Arabic graphics had its own structure and writing system for writing common Turkic words. However, in modern studies, it can be noticed that some letters in the texts of medieval written monuments written in Arabic graphics were perceived and transcribed differently. Therefore, in order to make a transcription and translation of any written monument, it is necessary to first conduct a graph-spelling analysis. It is necessary to find a solution to the issues, in particular, which graphic signs to convey Turkic words, which spelling principles guided the authors when writing a particular written heritage. In this regard, the purpose of the study is to analyze the functions of graphic units, spelling principles, historical and spelling norms and phonetic features of the written monument of the Sarai

Safe “Gulistan bit-turki”, written in the era of the Golden Horde.

Descriptive, linguotextological, historical-comparative and linguostatistical methods were used in the study of the processes of development of graphic, spelling and phonetic systems in the monument of the Sarai Safe “Gulistan bit-Turki”.

The following results are expected in the course of the study: the system of vowel and consonant transmission by means of Arabic graphics is analyzed; the polyfunctionality of some sounds and their influence on writing are determined; spelling principles are revealed; a comparative analysis of graphic, spelling and phonetic features of the monument “Gulistan bit-Turki” with other medieval written monuments is carried out, similarities and differences are revealed, as well as continuity with the modern Kazakh language.

As a result of the study, the role of Arabic writing in the history of the Turkic languages of the Middle Ages was determined. The practical significance of the research work consists in clarifying and supplementing the features that have arisen in graphics, spelling and phonetics that are relevant to Turkology and Kazakh linguistics.

Key words: Arabic graphics, monument, grapheme, sound, translation, phonetics, spelling, transcription

Статья поступила 28.02.2023

УДК 81’272

МРНТИ 16.31.61

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.71.4.018>

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ИМЕН БРЕНДОВ В КАЗАХСТАНЕ

*Чулакова З.У.¹, Журавлева Е.А.²

***¹докторант ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан,
e-mail: chulakova0601@gmail.com**

**² док.фил. наук, профессор ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан,
e-mail: zhuravleva_yea@enu.kz**

Аннотация. В данной статье рассматриваются основы формирования имен брендов в лингвистическом и экстралингвистическом аспектах. Материалом исследования послужили наименования брендов одежды казахстанских производителей. Представлена интерпретация термина бренд как объекта лингвистического исследования, выявляются и рассматриваются функции имен брендов как вида коммерческой номинации: номинативная, информативная, дифференцирующая,

эстетическая, инфлюенсивная, аттрактивная. Особое внимание в работе уделяется типам имен брендов и предлагается их классификация по нескольким принципам: по структуре, по степени выраженности, по происхождению, по степени официальности, по степени мотивированности. В работе используются метод лингвистического моделирования, описательный метод, гипотетико-индуктивный метод, а также метод анализа и синтеза материала.

Анализ лексического материала позволил дифференцировать лингвистические факторы, оказывающие решающее воздействие на процесс формирования имени бренда, среди которых фонетический, графический, лексический, стилистический, семантический и морфологический аспекты. В ходе исследования в числе экстралингвистических факторов были выявлены культурный контекст, конкурентная среда, целевая аудитория, особенности национального характера, цель и прагматика. Были изучены и обобщены выводы специалистов, что позволило также определить и проанализировать методы создания имен брендов, в числе которых различные языковые средства: звукоподражание, аллитерация, рифма, акроним, неологизм, использование иноязычной лексики. Вместе с тем были изучены способы формирования наименований, среди которых наиболее частотными выступили номинация по антропологическому критерию, а также использование собственно казахской лексики, неологизмов и иноязычных слов. Анализ и интерпретация фактического материала в социолингвистическом аспекте позволил авторам выявить единицы языка, репрезентирующие процессы, происходящие в современном обществе: возрождение интереса общества к национальной культуре и языку, укрепление позиций государственного языка, вовлеченность казахстанского общества в процессы глобализации.

Научная значимость работы обусловлена тем, что в Казахстане подобных исследований еще не проводилось и в современных условиях трансформации казахстанского общества результаты данной работы в теоретическом плане могут быть использованы при проведении исследований в области социолингвистики, прагмалингвистики, лингвокультурологии, а также служить практическим руководством для специалистов с сфере нейминга и брендинга.

Ключевые слова: брендинг, бренд, имя бренда, нейминг, коммерческая номинация, лингвистический аспект, экстралингвистический аспект, функции имени бренда, типы имен брендов

Основные положения

В мире существуют десятки миллионов брендов. Каждый год создаются новые, часть из которых остается на рынке, возможно, достигнув мирового масштаба, а часть просто исчезает. В базе данных Всемирной организации по защите прав интеллектуальной

собственности, которая ведет учет брендов по всему миру, в 2023 году зарегистрировано 53,058,846 учетных записей, в то время как в 2013 году данная организация сообщала о 10 миллионах зарегистрированных в своей базе торговых марок [1]. Количественный скачок дает основание говорить о стремительном росте числа ежегодно создаваемых брендов. Однако лишь небольшому проценту новых брендов удастся долгосрочно укрепить свои позиции на рынке и достичь успеха. Это зависит от таких факторов, как качество продукта или услуги, маркетинговые усилия, финансовая поддержка и т.д., в числе которых – название, к которому предъявляются довольно строгие требования, так как имя бренда есть отражение его сущности, стратегии его развития, его концепции и потенциала.

В Казахстане исследования брендинга ведутся в таких направлениях, как маркетинг, психология, информационные технологии, образование, политика. Важны результаты исследований в сфере PR и рекламы, бизнесе, образовании и других областях. Особый интерес представляет лингвистическая основа исследований в области коммерческой номинации, однако подобных исследований в настоящее время недостаточно, чтобы судить о тенденциях в данной сфере с точки зрения лингвистики. Данное исследование рассматривает процесс создания наименования как технологии брендинга, в связи с чем результаты исследования могут быть полезны в практическом отношении специалистам в сфере нейминга, лингвистам и всем интересующимся данными вопросами.

Введение

Количество ежегодно создаваемой коммерческой номинации обуславливает актуальность данного исследования, которое дает возможность рассмотрения и анализа лексического материала, а также позволяет выявить тенденции в формировании имени бренда на казахстанском рынке. В современном, быстро меняющемся мире, где постоянно появляются новые товары, получение лояльности потребителей становится более сложной задачей. В таких условиях решающим становится понимание всех тонкостей формирования имени бренда. Специалисты с сфере брендинга и нейминга сходятся во мнении, что успешное название должно быть емким, кратким, экспрессивным, аттрактивным, благозвучным, запоминающимся и вызывать положительные ассоциации и эмоции [2], [3], [4].

Целью данного исследования является рассмотрение и анализ процесса формирования имени бренда в лингвистическом и экстралингвистическом аспектах. Объектом нашего исследования послужили имена брендов одежды казахстанских производителей. Предметом исследования являются языковые особенности формирования имени бренда. В соответствии с целями исследования

мы рассмотрели 225 названий брендов казахстанских производителей одежды и рассмотрели особенности формирования имени бренда в лингвистическом и экстралингвистическом аспектах.

Наиболее распространенным значением слова «бренд» является обозначение его как коммерческого наименования, под которым производится определенный товар или услуга. Происхождение термина «бренд» связано с древнегерманским «brandre» («поджигать» или «гореть»). Так называлось тавро, которым «помечали» скот для идентификации его принадлежности кому-либо. Позже, когда на предприятиях стали использовать технологию штамповки металлических изделий, такой знак стали наносить и на продукцию. Сегодня слово «бренд» употребляется в широком смысле и обозначает не только товарный знак или торговую марку, но и все, что связано с имиджем и восприятием товара или компании на рынке.

На сегодняшний день специалисты в сфере брендинга не пришли к единому мнению в вопросе определения термина «бренд». Так, по определению ведущего мирового эксперта П. Темпорала, «бренд существует только в сознании потребителей и без их эмоциональной приверженности они есть и будут просто обезличенными предприятиями, товарами и услугами... Бренд – это и есть совокупность взаимоотношений между товаром и потребителями» [5, с. 30]. Американский экономист и маркетолог Ф. Котлер предлагает рассматривать бренд как «название, термин, символ или дизайн (либо комбинация всех этих понятий), обозначающее определенный вид товара или услуги отдельно взятого производителя (либо группы производителей) и выделяющие его среди товаров и услуг других производителей» [6, с.115].

Термин «бренд» может быть применим по отношению к различным явлениям. К примеру, существуют такие понятия, как страновой бренд, личный бренд, территориальный бренд, региональный бренд, экономический бренд и т.д. В данном исследовании мы применяем понятие лингвистического бренда, так как имя бренда – это и есть его лингвистическое воплощение. По мнению Ю.В. Кожановой, «лингвистический бренд – это набор реальных и виртуальных мнений, которые выражаются в определенном продукте, а имя бренда несет в себе смысловую нагрузку, привлекая потребителей» [7, с. 24].

В данной работе мы применяем понятие бренда в широком смысле, интерпретируя данный термин не только как товар, но и как образ, создаваемый в воображении покупателей в результате маркетинговых мероприятий, направленных на формирование лояльности аудитории, некое обещание, которое дает производитель потенциальному потребителю.

Описание материалов и методов

Методологической базой служат работы ученых в области теории номинации, психолингвистики, прагмалингвистики, социоллингвистики, теории словообразования, ономастики, а также труды, посвященные изучению брендинга в лингвистическом аспекте и нейминга как технологии брендинга. В качестве основных в данной работе послужили следующие методы научных исследований: описательный метод, лингвистическое моделирование, позволяющее выявить общие тенденции развития брендинга в Казахстане; сравнительно-сопоставительный метод; метод анализа и синтеза лексического материала, а также гипотетико-индуктивный метод, позволяющие рассмотреть процессы формирования имен брендов в лингвистическом и экстралингвистическом аспектах. В ходе исследования мы отобрали и проанализировали наиболее крупные и известные бренды одежды на казахстанском рынке, выявили и описали их функции, произвели классификацию по нескольким критериям и основаниям, с помощью лингвистического моделирования выявили наиболее частотные способы образования имен брендов, рассмотрели условия и мотивы формирования тех или иных наименований брендов.

Для достижения целей нашего исследования важно рассмотреть понятие коммерческой номинации, брендинга, нейминга, а также выявить функции и типы имен брендов. В ономастологии различают несколько видов номинации – первичную (акт присвоения имени предмету, который ещё его не имеет) и вторичную (использование в языке уже имеющихся номинативных средств в новой для них функции наречения) [8]. В данной сфере значительно преобладает второй вид – вторичная номинация. По утверждению М.Е. Новичихиной, под коммерческой номинацией понимается языковая номинация учреждений и товаров, преследующая коммерческие цели и ориентированная на получение прибыли [9]. Е.Н. Ремчукова идентифицирует коммерческую номинацию как результат лингвокреативной деятельности, подчеркивая, что цель коммерческого названия – «привлечь потенциального потребителя, в том числе и с помощью лингвокреативного нейминга» [10].

Результаты

Процесс создания имени и присвоения его товару называется неймингом, а относительно имени бренда часто в работах зарубежных исследователей употребляется термин «commercial name». В связи с этим напрашивается вывод о том, что при создании имени бренда необходимо следовать некоему алгоритму и руководствоваться определенными принципами коммерческой номинации. М.Е. Новичихина выделяет следующие функции коммерческой номинации: номинативная, информативная, эстетическая, дифференцирующая, воздействующая, рекомендательная, аттрактивная [9]. Изучив работы специалистов и практический материал, мы пришли к заключению, что предложенные

классификации не в полной мере отражают казахстанские реалии. В рамках данного исследования мы предлагаем собственную систему классификации функций имени бренда, исходя из которой мы рекомендуем применять данную классификацию к отечественным брендам, выделяя следующие функции:

- номинативная;
- информативная;
- эстетическая;
- дифференцирующая;
- инфлюенсивная;
- аттрактивная.

1. Номинативная функция имени бренда заключается в том, чтобы идентифицировать продукт или услугу и отличать его от других продуктов и услуг на рынке. В этом случае название должно быть легко произносимым, запоминающимся и связанным с характеристиками продукта или услуги. Примерами номинативного наименования могут служить «Qazaq Shapanu», «Tulup», «Dresszone», где названия выражают сущность бренда, указывают на специфику товара, а также являются легко произносимыми и запоминающимися.

2. Информативная функция имени бренда заключается в передаче в самом названии важной информации о продукте или услуге, его свойствах и качестве. Примером информативного названия может служить «Абай фабрикасы», где название передает информацию о сфере деятельности (это фабрика, занимающаяся производством одежды) и локации компании (город Абай). Другим примером информативного названия может служить номинация по имени создателя («Aya Rabbim», «Kuralai», «ZHSAKEN», «LaRiya», «Aida KaumeNOVA»).

3. Эстетическая функция коммерческого названия заключается в том, чтобы создавать приятное звучание и эстетическое впечатление у потребителей. Название должно быть благозвучным, мелодичным и гармоничным. Кроме того, эстетическая функция может способствовать запоминанию названия и созданию положительного имиджа бренда. Примером эстетического названия может служить «Dilana», «Manera», «Sofya Exclusive», где название создает приятное звучание, а также связано с философией бренда – женственность и эксклюзивность образов, что соответствует характеристикам продукта.

4. Дифференцирующая функция заключается в том, чтобы название отличалось от наименований конкурирующих товаров и услуг на рынке. Оно должно быть уникальным, например, неологизмом, чтобы привлекать внимание потребителей и выделять бренд на фоне других, а также отражать особые характеристики продукта или услуги. Примером служат наименования «Balaco Ulttyqkod», «Mynana», «Zibroo», «Vooboo», «Alfabala», эксплицитно демонстрирующие ориентацию данной продукции на детскую аудиторию.

5. Инфлюенсивная функция заключается в том, чтобы название оказывало влияние на потребителей, побуждая их приобретать товары и услуги. Оно может быть связано с эмоциями, образом жизни, статусом людей и т.д. Кроме того, инфлюенсивная функция может способствовать лояльности покупателей к бренду, оказывая тем самым влияние на выбор потребителями того или иного товара. Ярким примером может служить бренд «Qazaq Republic», название которого апеллирует к эмоциям и чувствам потребителей – патриотизму, уникальности, страновой идентичности. В данном контексте слово «qazaq» означает не «казах», а «свободный». Философия «Qazaq Republic» – продвижение новой айдентики как внутри страны, так и за ее пределами, передача посредством продукции частички национальной культуры, что позволило бренду быстро завоевать популярность потребителей. Примеры других наименований – «Qazaq Soul» («казахская душа»), бренд детской одежды «Zibroo» (от англ. «zebra» – «зебра»), бренд шерстяных изделий «DiLana» (в переводе с итальянского «из шерсти»), «Mangilik» (в переводе с казахского «вечный»).

6. Аттрактивная функция имени бренда заключается в привлечении внимания потенциальных потребителей, вызывая у них исключительно положительные эмоции и ассоциации. Эта функция основана на визуальном и звуковом впечатлении от названия. Привлекательность брендового наименования может также зависеть от дизайна его логотипа, цветовой гаммы, типографики и других визуальных элементов, которые сопровождают его. Эти элементы должны быть хорошо согласованы и отражать общую концепцию, что можно наблюдать в контексте бренда молодежной одежды «NAIZI», известного как стритвир, где название было сформировано из нескольких слов разных языков – «на easy» («легко»). Другие яркие примеры – «Podium Dress Wear», «Qazaq Soul», «I am Different», «Ozine gana», «Basqa».

Хорошо продуманное и привлекательное имя бренда может помочь компании привлечь больше потенциальных потребителей и усилить эффективность маркетинговых кампаний. Оно может стать ключевым элементом в создании уникального имиджа компании и ее дифференциации от конкурентов.

Из 225 рассмотренных наименований брендов одежды 14 названий представлены на кириллице, что составляет 6,22 % от общего числа, 211 – на латинице, что составляет 98,2 %. Встречаются также случаи одновременного использования обеих график («ЭТНОС WEAR»). Процент слов казахского языка составляет 18,6 %, русского – 6,6 %, иноязычной лексики – 21,3%, в числе которых слова итальянского (1,77 %), французского (0,88 %) и испанского языков (0,44 %).

В процентном соотношении количество неологизмов составило 19%. Число наименований брендов, созданных по антропоцентрическому принципу, составило 30,6 %, в том числе прецедентные имена – 3,55 %.

Проанализировав фактический материал при помощи методов лингвистического моделирования, анализа и синтеза лексического материала, мы установили, что традиционно номинация брендов осуществляется по антропоцентрическому принципу (30,6 %), когда бренду дается имя основателя, его детей и т.д. Данный прием применяется давно и позволяет добиться эффекта идентификации бренда с его создателем, а также способствует продвижению личного бренда дизайнера, что достигается за счет «персонализации» бренда, когда создатель бренда не остается в тени, а активно вовлекается в процесс нейминга и промоушена, способствуя росту популярности бренда.

В процессе формирования наименования происходит отбор наиболее существенных характеристик, доминирующих при номинации однотипных предметов, явлений и пр. «Своеобразные ономазиологические модели, обобщающие наиболее характерные модели и признаки, по которым происходит называние однородных предметов, например, по цвету, по действию, по происхождению и под.» Н.Д. Голев называет *принципами* номинации [11, с.17]. Так, В.Г. Гак разграничивает в семантическом аспекте следующие принципы номинации: «а) использование готовой единицы данного языка; б) создание новой лексической единицы; в) заимствование из другого языка». В структурном аспекте, «в отношении внешней формы» ученый различает «а) простое слово; б) производное слово; в) сложное слово; г) словосочетание» [12, с. 46]. Классификация имен брендов может быть осуществлена по нескольким критериям и основаниям. Вслед за В.Н. Домниным, мы предлагаем руководствоваться следующими критериями в создании имени бренда:

1) фонетическим (имя должно значительно отличаться по звучанию от имен товаров конкурентов, быть благозвучным, легко и ритмично произноситься): «Zufa», «Sultan Khan», «LaRiya»;

2) фоносемантическим (в том случае, если имя бренда – неологизм, оно должно вызывать исключительно позитивные ассоциации): «AZALI», «Mullida», «TEMALI»;

3) морфологическим (значение каждой из составных частей имени и имя целиком должно соответствовать идентичности бренда): «Этнос Wear», «Estestvo», «Ine concept»;

4) лексическо-семантическим (вызываемые именем бренда ассоциации должны выражать сущность бренда и быть положительными на всех языках его использования): «RomaNova», «White flower», «Hey Baby»;

5) лексикографическим (название должно читаться без затруднений и легко идентифицироваться на латинице и кириллице): «Hanza», «Manera»;

6) юридическим (следует исключить возможность существования других брендов с таким же названием): «Ainur Turisbek», «Aya Varani» [2: 108].

По своей структуре имена брендов могут подразделяться на *односоставные* («Zinnati», «Mimioriki», «Azali», «Kandas») и *сложносоставные*, выраженные словосочетаниями или предложениями («Qazaq shapany», «Hey Baby», «OverU», «House of Raya», «I am different», «Ozine gana»).

По степени выраженности имена бренда можно разделить на *эксплицитные* («Qazaq Shapany») и *имплицитные* («Manera»). По названию бренда «The Forma» легко догадаться, что компания предлагает спецодежду, что является примером эксплицитного наименования, здесь прямо называется предлагаемый товар. В случае имплицитной номинации имя бренда либо не связано с товаром, либо связано с ним отдаленно: «Argymaq», «Надежда», «AnnaAnna».

По происхождению имена брендов могут быть классифицированы как *национальные* («Kurak Korpe»), *заимствованные* («Hayali brand»), «Pentatonica», «Red Crow», «White Flower», «Hey Baby») и *смешанные* («Adili Clothing», «OyuFashion», «Abil Sisters», «Arystan Wear»).

По степени официальности имена брендов подразделяются на *официальные* («Абай» *тигін фабрикасы*, *швейное предприятие* «Надежда», ТОО «ХИМТЕКС ЛТД») и *неофициальные* («Amark», «YarDi», «Estro»). По степени мотивированности выделяются *мотивированные* и *немотивированные* названия. Мотивированные и немотивированные названия определяются на основе степени связи между словами и объектами номинации в момент их наименования. Например, названия брендов «Qazaq Republic», «Qazaq Soul», «Kandas» считаются мотивированным, поскольку их создатели считают, что названия удачно отражают сущность брендов, провозгласивших своей миссией формирование патриотических ценностей среди молодого поколения и формирование лояльности потребителей к отечественной продукции. В то же время название бренда «Надежда» является немотивированным, так как создано было предприятие во времена Советского Союза без выраженного мотива, и поскольку название закрепилось за данным предприятием, нет необходимости менять его в данное время. Другие примеры немотивированных наименований – «Новопэк», «Textiline», «Химтекс ЛТД». Стоит отметить, что в типологии имен брендов мотивированность рассматривается с точки зрения номинатора.

Обсуждение

Имена брендов играют важнейшую роль в продвижении и успешности товара на рынке. Хорошо продуманное и запоминающееся название может повлиять на поведение потребителей и создать уникальный образ бренда. Анализ лексического материала позволил выявить основные лингвистические аспекты, которые следует принимать во внимание при формировании имени бренда: фонетический,

морфологический, лексический, стилистический, семантический, графический.

Фонетический аспект учитывает звуковую привлекательность названия, его легкость и приятность для произношения, а также его созвучность с другими словами и звуками. Легко произносимое и запоминающееся название бренда может оказать значительное влияние на поведение потребителей. Одним из важных аспектов фонетической природы названия является звуковая символика. Это означает, что определенные звуки могут вызывать ассоциации у слушателя с определенными качествами или эмоциями. Например, звук «q» может быть связан со словом «qazaq», а звук «f» может вызывать ассоциации со словом «fashion». При создании названия бренда важно учитывать, какие звуки будут использоваться в названии и какие ассоциации они могут вызвать у потребителей. Кроме того, фонетический аспект включает в себя анализ звуковых свойств слова, таких как звуковая схожесть и ритмическая структура. Звуковая схожесть может использоваться для создания мемorableности названия, когда в нем повторяются определенные звуки или звукосочетания, например, как в названиях брендов «AnnaAnna», «Arystan Aigerim». Ритмическая структура может создавать баланс между звуками и позволяет создать более гармоничное и легкое для произношения название. Наконец, фонетический аспект может также включать в себя анализ интонационной организации названия. Интонация может определяться не только звуковой структурой, но и акцентом на определенных звуках, что может влиять на эмоциональную окраску и восприятие названия («Aima», «Roxwear»).

Морфологический аспект связан с лексико-грамматическими характеристиками слова, которые могут влиять на его восприятие и ассоциации. Имя бренда может быть образовано различными способами, включая производные, сложные, композитные и собственные слова. Производные имена брендов образуются путем добавления приставок, суффиксов и окончаний к корню слова, что может помочь в создании новых слов с желаемыми значениями и ассоциациями. Сложные имена брендов формируются путем объединения двух или более слов, что позволяет создавать уникальные и оригинальные имена, отражающие ценности и концепции бренда. Например, имя бренда «Sultankhan» состоит из двух слов: sultan (султан, князь) и khan (хан, царь), что отражает фокус бренда на создании статусной одежды в национальном стиле. Композитные имена брендов формируются путем слияния двух или более слов без изменения их формы. Например, имя бренда «Dresszone» образовано от слов dress (платье) и zone (зона, пространство), что отражает концепцию бренда – создание комфортной одежды на каждый день. Собственные имена брендов, как правило, являются фамилиями основателей компании или вызывают ассоциации с концепцией и ценностями бренда. Например, бренд «Arystan Wear» был назван в честь основательницы

бренда – Айгерим Арыстан. Другой прием – объединение двух или более слов для создания нового слова. Один из самых известных примеров на казахстанском рынке – название бренда «Mimioriki», представляющее собой сочетание слов Mimi, Mio и Riki (имен маскотов бренда). Это наглядный пример *эмоционального брендинга*, когда бренд создается в четырех плоскостях: духовной, социальной, личностной и ментальной. «Мы хотели, чтобы название вызывало вопросы, через которые можно было бы транслировать ценности и философию бренда. Нам нужно было, чтобы это было несуществующее слово, чтобы можно было наполнять его своим смыслом», – объясняет выбор имени бренда его создательница Инна Апенко. Проанализировав и обобщив практический материал, мы выделили основные способы словообразования:

1) сложение: TEXTILINE, Новопэк, Gkost (Галия Костаева), TEMALI (образовано путем сложения частей имен детей основательницы бренда ТЕМиран+АЛИжан);

2) сращение: DRESSZONE, ELENAROMANOVA, в том числе путем соединения слов разных языков – Ailuna (ай+луна);

3) субстантивация прилагательного: Basqa (другой);

4) аббревиация: IRBY Style, THE FAME (Feminine. Adorable. Muse. Extraordinary), MD (Marhabat Dulatovna), BQ BRAND.

Лексический аспект формирования имени бренда связан с использованием определенных лексических единиц, которые могут быть словами, частями слов или словосочетаниями («Ozine gana», «Belkovna»). Для создания уникального имени бренда может использоваться композиция слов, лексический трансфер, лексические неологизмы или образование слов по аналогии («Bibotta», «Anysai», «Jamini»). Эти лексические единицы могут иметь различные значения и коннотации, которые должны соответствовать маркетинговым целям и позиционированию бренда. При выборе лексического компонента для имени бренда может использоваться как неологизм, так и уже существующее слово или словосочетание («Edelweiss», «Akbota», «Darideya»). Новое слово может быть образовано путем соединения двух или более существующих слов, изменения части речи или окончания слова, добавления приставки или суффикса, а также использования совершенно нового слова. При формировании имени бренда «Mullida» основатель сделал выбор в пользу испанского слова «mullida» («воздушный»), так как данное слово отражает суть бренда. Также при выборе имени бренда могут использоваться игра слов, аллюзия, рифма и другие лексические приемы, которые помогают создать уникальное и запоминающееся название. Широко распространено использование прецедентных имен: «Baikonur», «Alatau», «Shoqan». Важно отметить, что при выборе лексических средств для имени бренда необходимо учитывать не только маркетинговые цели, но и культурные особенности, а также возможные негативные коннотации или омонимы в других языках.

Стилистический аспект учитывает при формировании названия стиль и общую концепцию бренда. Использование образной и эмоциональной лексики, а также стилистических приемов, таких, как архаизмы, термины и идиомы, может создать запоминающийся образ бренда. Такой подход способствует формированию уникального стиля и росту узнаваемости бренда. Одним из приемов является использование фигуральной лексики: метафоры, метонимии, что позволяет создавать ассоциации с концептуальным значением бренда («Black Pepper», «White Flower», «Blue Velvet»). Еще одним стилистическим приемом является игра слов и использование неожиданных комбинаций слов («Nera We Nera»). Стилистические приемы могут включать использование рифмы, аллитерации, ассонанса, что делает имя бренда ярким и звучным («AnnaAnna», «Mimioriki»), употребление глагола в повелительном наклонении («Munauma» – «не грусти»). Кроме того, в стилистическом аспекте формирования имени бренда можно использовать различные языковые и культурные элементы: экзотические слова, имена или цифры («Abadan», «Pentatonica», «Pakita»). Использование стилистических приемов при формировании имени бренда позволяет создать запоминающийся образ и выделиться на рынке среди конкурентов.

Семантический аспект: выбор слова с позитивной и нейтральной коннотацией для названия бренда очень важен, и его значение и внутренняя форма не должны вызывать негативных ассоциаций у потенциальных клиентов. Также важно учитывать культурные различия при выборе названия бренда, чтобы избежать неудачных переводов и прочих культурных несоответствий. Кроме того, если название бренда отражает его специализацию и понятно для потенциальных клиентов, это может повысить его узнаваемость и помочь привлечь новую аудиторию. Например, при выборе имени бренда для продукта, связанного с экологическими технологиями, можно использовать слова, имеющие связь с природой, зеленым цветом, устойчивым развитием, – «эко», «green». Это позволяет создать положительный имидж бренда и установить связь с его основной концепцией. Еще один пример: при выборе имени бренда для продукта, связанного с элитной модой, можно использовать слова, которые отражают роскошь, качество и стиль, – «sultan», «khan», «gold» («Sofya Exclusive», «SultanKhan»). Эти слова имеют элитарный оттенок и позволяют бренду ассоциироваться с высоким статусом, качеством и эксклюзивностью. Также важным аспектом является использование лингвистических средств, которые позволяют усилить семантику имени бренда. Например, использование слов, которые образуют контрасты («Mimioriki», «Naive Wear»). Это позволяет создать зрительный и звуковой контраст, который усиливает восприятие имени бренда.

Графический аспект связан с визуальным восприятием названия бренда и является одним из наиболее важных элементов визуального

образа бренда, который не только определяет его узнаваемость и фирменные элементы, но и влияет на стратегию бренда. Он помогает установить уникальный идентификатор бренда и сформировать его визуальное воплощение, которое обычно включает в себя логотип, цвета, шрифты и другие элементы дизайна. Графическое воплощение названия бренда состоит из различных элементов: шрифт, цвет, размер, форма, стиль и т.д., которые взаимодействуют между собой для создания особого визуального образа бренда («ETHOS WEAR», «OLA BRAND», «SLT Addict»). Один из ключевых элементов графического воплощения имени бренда – это шрифт. Выбор шрифта может быть определен семантическим значением бренда, например, жирный шрифт может использоваться для выражения силы и энергичности, а курсивный – для выражения элегантности и изысканности. Цвет является важным аспектом графического воплощения имени бренда, так как он вызывает определенные эмоции и ассоциации у потребителей. Например, синий цвет ассоциируется с надежностью и доверием, зеленый – с экологической ответственностью, а красный – с энергией и страстью. Форма и размер также могут играть важную роль в графическом воплощении имени бренда. Например, овальная форма может использоваться для выражения утонченности и изысканности, а квадратная форма – для выражения силы и уверенности.

Огромное влияние на процесс нейминга оказывают экстралингвистические факторы: особенности культуры, национального характера, цели и прагматика номинации. Экстралингвистические факторы – это «параметры внеязыковой социальной действительности, обуславливающие изменения в языке как глобального, так и частного характера» (также социальные факторы) [13]. Эти факторы находятся за пределами языка и связаны с конкретной отраслью бизнеса, целевой аудиторией, культурными и социальными особенностями рынка и страны, в которой будет действовать бренд. Одним из таких факторов является целевая аудитория, для которой создается бренд. Например, для молодежной аудитории может быть выбрано смелое и яркое название бренда («Pentatonica», «Hey Baby»), а для консервативных покупателей – классическое и традиционное («Tarbiya», «Myrza Brand»). Важен контекст, в котором будет использоваться имя бренда, и конкурентная среда и уникальность имени, чтобы оно отличалось от других брендов и было легко запоминаемым.

Экстралингвистические аспекты формирования имени бренда включают в себя такие факторы, как социальные, экономические и культурные тенденции в конкретной стране или регионе, вкусы и предпочтения потребителей, а также конкурентную среду. Одним из экстралингвистических факторов является культурный контекст. Например, в культуре современного Казахстана ценятся традиции и история, поэтому при выборе имени бренда используются старинные

или исторические термины («Myrza», «Tarbiya», «Qazaq Shapany»). Если цель бренда – быть узнаваемым и запоминающимся, то название может быть более ярким и необычным («Zinnati», «RomaNova»). Если же цель – быть описательным и информативным, то название может быть более простым и содержательным («Abai fabrikasy»). Конкурентная среда оказывает влияние на выбор имени бренда. Например, если в определенном сегменте рынка уже существует бренд с похожим названием, то новый бренд может выбрать отличающееся название, чтобы избежать путаницы у потребителей. Как указывает Е.А. Журавлева, «при анализе ментальных черт представителей определенного этноса необходимо учитывать территориальные, социальные и культурные особенности региона, где компактно проживают его представители. Это позволит увидеть целый ряд отраженных в языке собственных целостных концептуальных картин мира и присущих им строго специфичных систем приоритетов» [14, с. 7].

Анализ практического материала позволяет проследить тенденции к демократизации языка. 6,2% рассмотренных наименований казахстанских брендов одежды содержит в себе лексику разговорного языка, сленг, что способствует расширению аудитории потребителей, привлекая новых покупателей.

Использование в качестве названий брендов лексики, репрезентирующей национальную казахскую культуру составляет 48,6 % от общего числа слов и свидетельствует о повышении интереса населения к национальной истории, об укреплении позиций государственного языка. Процент нарицательных имен составил 18,6 %, собственных – 30 %. Происходит постепенная популяризация казахского языка среди населения, что отражается непосредственно на коммерческой номинации и репрезентирует повышение интереса населения к национальной истории, культуре, языку, возрождению традиций. Увеличение количества наименования брендов на казахском языке, целевой аудиторией которых являются потребители молодого возраста (15-30 лет), дает основание полагать, что государственный язык становится модным и активно используется молодым поколением. Наблюдается тенденция к увеличению доли наименований брендов, отражающих специфику культуры казахского этноса, а также других народов, проживающих на территории Казахстана.

Подавляющее большинство названий казахстанских брендов одежды, представленных лексикой как казахского и русского, так и других языков, репрезентируется на латинской графике (98,2 %). Имя бренда имплицитно отражает отношение современного общества к происходящим в стране процессам, его ценности. В этой связи широкое применение латиницы в названиях брендов казахстанских производителей дает основание говорить о потребности общества в переходе казахского языка на латинский шрифт. Латиница позволяет

брендам интегрироваться в мировое пространство при выходе на зарубежный рынок.

Большой процент иноязычной лексики (20 %) свидетельствует о процессах глобализации, происходящих в современном обществе Казахстана. восприятию потребителей бренд, содержащий в названии иноязычное слово-компонент, может ассоциироваться с высоким качеством предлагаемой продукции, легкостью в применении и мобильностью. Такой прием нередко способствует дальнейшему продвижению бренда на рынке.

Наиболее распространенным способом формирования имени бренда является номинация по имени создателя бренда, а также использование неологизмов. Собственные имена брендов ассоциируются с именами основателей компании или воплощают в себе концепцию и ценности данного бренда. Формирование названий брендов осуществляется по антропоцентрическому принципу, который также способствует продвижению личного бренда дизайнера, что достигается за счет «персонализации» бренда.

В сфере коммерческой номинации Казахстана имеет место так называемый эмоциональный брендинг, когда посредством названия производитель апеллирует к чувствам потребителей и бренд создается в четырех плоскостях: духовной, социальной, личностной и ментальной, реализуя тем самым инфлюенсивную функцию имени бренда,

Процент неологизмов в изученном материале составляет 19 %, это дает основание полагать, что казахстанские производители одежды отдают предпочтение первичной номинации – изобретению новых слов (неологизмов). Это позволяет в полной мере отразить сущность и концепцию бренда, вложить свой уникальный смысл в название и завоевать лояльность потребителей.

Обобщив выводы специалистов, а также изучив казахстанские бренды, мы определили следующие *методы* создания имен брендов. При формировании имени бренда часто используются различные языковые средства: звукоподражание, аллитерация, рифма, акроним, неологизм и использование иноязычной лексики. Наиболее распространенным является номинация по антропоцентрическому принципу («Aida KaumeNOVA», «Zherebtsov», «Gulnara Kassen», «Anar Ribeiro»). В коммерческой номинации преимущественно используется вторичная номинация, однако при создании имени бренда специалисты нередко прибегают к помощи неологизмов – новых слов или выражений, образующихся путем сочетания или изменения существующих слов или словосочетаний. Неологизмы часто создаются путем объединения или изменения существующих слов – «Mimioriki» (Mio+Mio+Riki). Звукоподражание – это способ образования слов, в котором звуковая форма слова отражает звук, произносимый предметом или явлением, которое это слово обозначает. Примером такого способа образования

имени бренда может служить слово «Gakku», которое имитирует звуки, издаваемые птицей. Есть знаменитая казахская песня, которая так и называется, – «Гакку». Аллитерация – языковой прием, при котором в начале двух или более слов подряд употребляются одинаковые звуки или звуко сочетания («Mimioriki», «Dresszone»). Акроним – языковой прием, при котором слово образуется из первых букв слов или фраз, которые оно представляет. Например, аббревиатура «MD» представлена инициалами создательницы бренда, точнее, это сочетание имени и отчества – Мархабат Дулатовна. Аллитерация – повторение одного и того же звука в начале нескольких слов во фразе или предложении. Этот метод можно использовать для создания броского и запоминающегося названия бренда. Рифма – повторение одинаковых звуков в конце слов. Этот метод также используется для создания запоминающегося названия бренда. Использование иноязычной лексики может добавить бренду ощущение уникальности и экзотичности. Примерами являются «Pentatonica», «Red Crow» и «Monochrome Collection». Использование иностранного слова придает привлекательности имени бренда на международной арене, но может привести к сложностям с произношением или переводом в некоторых языках.

Заключение

Итак, изучение трудов ученых в области коммерческой номинации, а также анализ фактического материала позволили выявить некоторые особенности формирования имени бренда и сделать следующие выводы. Во-первых, классификации, предложенные зарубежными специалистами, не в полной мере отражают казахстанские реалии, с связи с чем мы предложили свою классификацию функций и типов названий, дополнив и скорректировав их и выявив следующие функции имен брендов как вида коммерческой номинации: номинативную, информативную, дифференцирующую, эстетическую, инфлюенсивную, аттрактивную. Во-вторых, мы предложили свою классификацию имен брендов по нескольким основаниям: по структуре, по степени выраженности, по происхождению, по степени официальности, по степени мотивированности. В-третьих, самым распространенным способом образования наименований брендов является номинация по антропоцентрическому принципу. В лексическом аспекте в наименованиях брендов одежды Казахстана доминирует использование собственно казахской лексики, неологизмов и иноязычной лексики. В-четвертых, количественный анализ практического материала позволил выявить языковые репрезентанты, отражающие процессы, происходящие в казахстанском обществе: возрождение интереса общества к национальной культуре и языку, укрепление позиций государственного языка, вовлеченность казахстанского общества в процессы глобализации.

Информация о финансировании

Исследование выполнено в рамках грантового финансирования проекта ИРН BR21882266 «Исследование исторической памяти населения и политики национального строительства в Казахстане за годы Независимости»; источник финансирования – Комитет науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Глобальная база данных по брендам Всемирной организации интеллектуальной собственности (WIPO): <https://www.wipo.int/reference/ru/branddb/> 20.02.2023 г.

[2] Домнин В.Н. Бренддинг: учебник и практикум для вузов – 2-е изд., испр. и доп. – М: Издательство Юрайт, 2020. – 493 с.

[3] Дымшиц М.Н. Разработка имени бренда // Рекламные идеи. – 2007. – № 4(99). – С. 28–32.

[4] Иссерс О.С. Нейминг в медиапространстве сибирского региона / Коммуникативные исследования. – 2016. – №4. – С. 77-91.

[5] Темпорал П. Эффективный бренд-менеджмент: пер. с англ. / под ред. С. Г. Божук. СПб.: Нева, 2004. – 30 с.

[6] Котлер Ф., Вонг В., Армстронг Г. Основы маркетинга. – М.: Вильямс, 2010. – 115 с.

[7] Кожанова В.Ю. Лингвистические основы наименований брендов (на примере английского и русского языков): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. – М, 2007. – 20 с.

[8] Телия В.Н. Номинация // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – С. 336–337.

[9] Новичихина М.Е. Коммерческая номинация: теория и практика: учеб. пособие. – Воронеж: Кварта, 2018. – 246 с.

[10] Ремчукова Е.Н. Прецедентные имена культуры в ономастическом пространстве современного города / Е. Н. Ремчукова, Т. П. Соколова, Л. Р. Замалетдинова // Ценности и смыслы – 2017 – № 6 (52). – С. 94-108.

[11] Голев Н.Д. О некоторых общих особенностях принципов номинации в диалектной лексике флоры и фауны // Русские говоры Сибири. Томск: изд-во ТГУ, 1981. – С.17-21.

[12] Гак В.Г. Сопоставительная лексикология (на материале французского и русского языков). – Москва: Международные отношения, 1977. – 264 с.

[13] Terms and concepts of linguistics: General linguistics. Sociolinguistics: Dictionary-directory. – Nazran: Pilgrim, 2011. – 279 p.

[14] Журавлева Е.А. Система приоритетов развития языка как отражение концептуальной картины мира / Е. А. Журавлева // Русский язык в XXI веке: исследования молодых: Материалы VII международной научной студенческой конференции, Нур-Султан, 06-07 февраля

2020 года / Ответственный редактор Е.А. Журавлёва. – Нур-Султан: Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, 2020. – С. 7-12.

REFERENCES

[1] Globalnaia baza dannykh po brendam Vsemirnoi organizatsii intellektulnoi sovstvennosti (WIPO) (World Intellectual Property Organization): <https://www.wipo.int/reference/ru/branddb/> 20.02.2023.

[2] Domnin V.N. Brending: uchebnik i praktikum dlja vuzov – 2-e izd., ispr. i dop. (Branding: textbook and workshop for universities - 2nd ed., corrected. and additional) – M: Izdatel'stvo Jurajt, 2020. – 493 s. [In Rus]

[3] Dymshits M. Razrabotka imeni brenda // Reklamnye idei. (Brand name development // Advertising ideas) – 2007. – № 4(99). – S. 28–32. [In Rus]

[4] Issers O.S. Nejming v mediaprostranstve sibirskogo regiona // Kommunikativnye issledovaniia. (Naming in the media space of the Siberian region // Communication Research) – Omsk, 2016. – №4. – S. 77-91. [In Rus]

[5.] Temporal P. Jeffektivnyj brend-menedzhment (Effective brand management): per. s angl. / pod red. S. G. Bozhuk. – SPb.: Neva, 2004. – 30 s. [In Rus]

[6] Kotler F., Vong V., Armstrong G. Osnovy marketinga (Marketing Essentials). – M.: Williams, 2010. – 115 s. [In Rus]

[7] Kozhanova V.Iu. Lingvisticheskie osnovy naimenovaniia brendov (na primere angliiskogo i russkogo iazykov): avtoref. dis. ... kand. filol. Nauk (Linguistic foundations of brand names (on the example of English and Russian languages): aftoref. dis. ... cand. philol. sciences): 10.02.19. – M, 2007. – 20 s. [In Rus]

[8] Teliia V.N. Nominatsiia // Lingvisticheskii entsiklopedicheskii slovar. (Nomination // Linguistic Encyclopedic Dictionary) – M., 1990. – S. 336–337. [In Rus]

[9] Novichikhina M.E. Kommercheskaya nominatsiia: teoriia i praktika: ucheb. posobie. – Voronezh (Commercial nomination: theory and practice: textbook): Kvarta, 2018. – 245 p. – (Sistemy i kommunikatsii) (Systems and communications). – S. 178-181. [In Rus]

[10] Remchukova E. N. Precedentnye imena kultury v onomasticheskom prostranstve sovremennogo goroda / E. N. Remchukova, T. P. Sokolova, L. R. Zamaletdinova // Tsennosti i smysly (Precedent names of culture in the onomastic space of a modern city / E. N. Remchukova, T. P. Sokolova, L. R. Zamaletdinova // Values and meanings) – 2017. – № 6 (52). – S. 94-108. [In Rus]

[11] Golev N.D. O nekotoryh obshnih osobennostyakh principov nominatsii v dialektnoj leksike flory i fauny // Russkie govory Sibiri (On some general features of the principles of nomination in the dialect vocabulary of flora and fauna // Russian Dialects of Siberia). – Tomsk: izd-vo TGU, 1981. – S.17-21. [In Rus]

[12] Gak V.G. Sopostavitelnaja leksikologiya (na materiale francuzskogo i russkogo yazykov) (Comparative lexicology (based on the French and Russian languages)). – Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya, 1977. – 264 s. [In Rus]

[13] Terms and concepts of linguistics: General linguistics. Sociolinguistics: Dictionary-directory. – Nazran: Pilgrim. 2011. – 279 p. [In Eng]

[14] Zhuravleva E. A. Sistema prioritetov razvitiya yazyka kak otrazhenie kontseptualnoi kartiny mira / E. A. Zhuravleva // Russkii yazyk v XXI veke: issledovaniya molodykh : Materialy VII mezhdunarodnoi nauchnoi studencheskoi konferentsii (The system of priorities for the development of the language as a reflection of the conceptual picture of the world / E. A. Zhuravleva // Russian language in the XXI century: studies of young people: Proceedings of the VII International Scientific Student Conference), Nur-Sultan, 06-07 fevralya 2020 goda / Otvetstvennyi redaktor E.A. Zhuravleva. – Nur-Sultan: Evraziiskii natsionalnyi universitet im. L.N. Gumileva, 2020. – S. 7-12. [In Rus]

ҚАЗАҚСТАНДЫҚ БРЕНД АТАУЛАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

*Чулакова З.У.¹, Журавлева Е.А.²

*Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ докторанты, Астана, Қазақстан
e-mail: chulakova0601@gmail.com

²Фил.ғыл.док., профессор Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ,
Астана, Қазақстан
e-mail: zhuravleva_yea@enu.kz

Аңдатпа. Мақалада лингвистикалық және экстралингвистикалық аспектілерде бренд атауларын қалыптастыру негіздері қарастырылады. Зерттеу материалы ретінде қазақстандық өндірушілердің киім брендтерінің атаулары болды. Бренд терминінің лингвистикалық зерттеу объектісі ретіндегі түсіндірмесі беріліп, коммерциялық номинацияның бір түрі болып табылатын бренд атауларының номинативті, ақпараттық, ажыратушы, эстетикалық, әсер етуші, тартымды қызметтері анықталып, қарастырылады. Бренд атауларының түрлеріне ерекше назар аударылылып, бірнеше принциптер бойынша олардың жіктелуі ұсынылады: құрылымы бойынша, көрінім дәрежесі бойынша, қалыптасуы бойынша, ресмилік дәрежесі бойынша, уәждеме дәрежесі бойынша. Жұмыста лингвистикалық модельдеу, сипаттау, гипотетикалық-индуктивті, сонымен қатар материалды талдау және синтездеу әдістері қолданылады.

Лексикалық материалды талдау бренд атауын қалыптастыру процесіне шешуші әсер ететін лингвистикалық факторларды, соның ішінде фонетикалық, графикалық, лексикалық, стилистикалық,

семантикалық және морфологиялық аспектілерді ажыратуға мүмкіндік берді. Экстралингвистикалық факторлардың ішінде мәдени контекст, бәсекелестік орта, мақсатты аудитория, ұлттық сипаттағы ерекшеліктер, мақсат пен прагматика анықталды. Мамандардың тұжырымдары зерттеліп, жалпыланды, бұл ономотопея, аллитерация, рифма, аббревиатура, неологизм, шет тіліндегі лексиканы қолдану сияқты әртүрлі тілдік құралдарды қамтитын бренд атауларын жасау әдістерін анықтауға және талдауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, атауларды қалыптастыру тәсілдері зерттелді, олардың ішінде антропологиялық критерий бойынша номинация, сондай-ақ қазақ лексикасын, неологизмдерін және шет тіліндегі сөздерді қолдану жиілігі жоғары болды. Социоллингвистикалық аспектідегі практикалық материалды талдау және түсіндіру қазіргі қоғамда болып жатқан процестерді бейнелейтін тіл бірліктерін анықтауға мүмкіндік берді: қоғамның ұлттық мәдениет пен тілге деген қызығушылығының жандануы, мемлекеттік тілдің ұстанымдарының нығаюы, қазақстандық қоғамның жаһандану үдерістеріне тартылуы.

Қазақстанда мұндай зерттеулер әлі жүргізілген жоқ және жұмыстың ғылыми маңыздылығы қазіргі қазақстандық қоғамды өзгерту жағдайында бұл жұмыстың нәтижелерін теориялық тұрғыда салада ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуде пайдалануға болатындығына байланысты. әлеуметтік лингвистика, прагмалингвистика, лингвомәдениеттану, сонымен қатар атау және брендинг мамандарына практикалық нұсқаулық ретінде қызмет етеді.

Тірек сөздер: брендинг, бренд, бренд атауы, нейминг, коммерциялық номинация, лингвистикалық аспект, экстралингвистикалық аспект, бренд атауларының қызметтері, бренд атауларының түрлері

LIGUISTIC ASPECTS OF BRAND NAMES FORMATION IN KAZAKHSTAN

*Chulakova Z.U.¹, Zhuravlyova E.A.²

¹PhD student, L.N.Gumilyov Eurasian National University,
Astana, Kazakhstan
e-mail: chulakova0601@gmail.com

²Doc. Phil. Sc., Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University,
Astana, Kazakhstan
e-mail: zhuravleva_yea@enu.kz

Abstract. The article discusses the basics of the formation of brand names in linguistic and extralinguistic aspects. The research material was the names of clothing brands of Kazakhstani manufacturers. The interpretation of the term brand as an object of linguistic research is presented, the functions of brand names as a type of commercial nomination are identified and considered: nominative, informative, differentiating, aesthetic, influential,

attractive. Particular attention is paid to the types of brand names and their classification is proposed according to several principles: by structure, by degree of expression, by origin, by degree of formality, by degree of motivation. The authors use the method of linguistic modeling, the descriptive method, the hypothetical-inductive method, as well as the method of analysis and synthesis of the material.

The analysis of the lexical material made it possible to differentiate linguistic factors that have a decisive impact on the process of brand name formation, including phonetic, graphic, lexical, stylistic, semantic and morphological aspects. Among the extralinguistic factors, cultural context, competitive environment, target audience, peculiarities of national character, purpose and pragmatics were identified. The conclusions of experts were studied and summarized, that also allowed to identify and analyze methods of creating the brand names, including various linguistic means such as onomatopoeia, alliteration, rhyme, acronym, neologism, the use of foreign language vocabulary. At the same time, methods of forming names were studied, among which the most frequent were the nomination according to the anthropological criterion, as well as the use of Kazakh vocabulary, neologisms and foreign words. Analysis and interpretation of the factual material in the sociolinguistic aspect made it possible to identify language units that represent the processes taking place in modern society: the revival of public interest in national culture and language, the strengthening of the position of the state language, the involvement of Kazakhstani society in the processes of globalization.

The scientific significance of the work is due to the fact that such studies have not yet been conducted in Kazakhstan and in the current conditions of the transformation of Kazakhstani society, the results of this work can theoretically be used in conducting research in the field of sociolinguistics, pragmatolinguistics, linguoculturology, and also serve as a practical guide for specialists in the field of naming and branding.

Key words: branding, brand, brand name, naming, commercial nomination, linguistic aspect, extralinguistic aspect, brand name functions, brand name types

Статья поступила 3.03.2023

2 Бөлім.
АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ
ПРАКТИКАСЫ САЛАСЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР
Раздел 2.
ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ТЕОРИИ И
ПРАКТИКИ ПЕРЕВОДА
Part 2.
RESEARCHES IN TRANSLATION THEORY AND PRACTICE

ӘОЖ 81'271

XҒТАР 16.31.41

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.71.4.019>

ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ МЕДИЦИНА ТЕРМИНДЕРІНІҢ ЖАСАЛУЫ
ЖӘНЕ АУДАРЫЛУЫ

*Досымбекова Р.О.¹, Джельдыбаева Р.Б.²,
Нұржаубек А.³, Ибраимова А.Р.⁴

*¹PhD, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
қытайтану кафедрасының аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан,
e-mail:rauan-d@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9556-0403>

² фил.ғыл.канд., доцент, Абылай хан атындағы
ҚазХҚ және ӘТУ, Алматы, Қазақстан,
e-mail: nawrao@mail.ru

³ магистр, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ,
Шығыс тілдерінің аударма кафедрасының аға оқытушысы,
Алматы, Қазақстан,
e-mail:nurzhaubek-ainur@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6097-0891>

⁴ докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
қытайтану кафедрасы, Алматы, Қазақстан,
e-mail: ibraimova.a.r@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5487-8765>

Аңдатпа. Бұл мақалада қытай тіліндегі сөзжасам және аударма мәселелері, оның ішінде қытай тіліндегі медициналық терминдердің жасалу жолдары және оларды қазақ тіліне аудару барысында кездесетін қиындықтар баяндалады. Сонымен бірге қытай тілінің терминологиясына қатысты сөзжасамның негізгі әдістері қарастырылып, сөзжасамдағы грамматикалық байланыстың түрлері сараланады. Лексикалық кешен компоненттерінің арасындағы грамматикалық байланыстардың бес типі атап көрсетіліп, олардың әрқайсысы жеке-жеке мысалдармен түсіндірілді.

Қазіргі қытай тілі сөзжасам жүйесінде аффиксация арқылы сөз жасау ең көп қолданылатын әдіс түрі. Сонымен қатар аффикстерді негізгі морфемаларға біріктіруші тәсіл саналады. Мақалада терминжасамдағы аффикстердің рөлі жіктелді, термин сөздердің бірігуі арқылы қытай медицинасы саласына ену жолдары анықталып, жеке-жеке мысалдар келтірілді. Медициналық терминдердің жасалуы мен аударылуына байланысты келтірілген мысалдардың барлығы дерлік күрделі сөздерден, қысқартылған сөздерден тұрады.

Бүгінгі таңда медицинаның адам денсаулығы мен өмірі үшін маңыздылығына байланысты зерттеуді қажет ететін ғылымдардың қатарында. Адам денсаулығына қатысты материалдар кез келген елдің экономикалық және саяси жағдайына қарамастан өзекті болып табылады. Медициналық терминологияны аударғанда маман осы салаға қатысты бірқатар сөзжасамдық ерекшеліктерді біліп, ескеруі қажет. Медициналық терминдердің номинациясын және аудармасын зерттеу көптеген қолданбалы мәселелерді шешуге ықпал ете отырып, сапалы аударма жасауға ықпал етеді.

Медицина лексикасы жайлы зерттелген еңбектер жеткілікті. Дегенмен, біздің мақсатымыз – терминдер мен лексикалық бірліктерді және олардың семантикасын, жасалу түрлерін сауатты меңгеру. Сондықтан зерттеу барысында жиналған тұжырымдамалар мен нәтижелер терминжасамның ең өнімді тәсілдері мен әдістерін анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеу жұмысында қытай тіліндегі медицина терминдерінің этимологиялық және семантикалық аспектері, морфологиялық және синтаксистік құрылымы қарастырылды. Жұмыс барысында айтылған тұжырымдар аударма процесін жеңілдетуге септігін тигізеді.

Зерттеу нәтижелері қытай тілі медицина терминологиясын, қытай тілі филологиясы және аударма саласын зерттеуші мамандарға пайдасын тигізеді. Сонымен қатар, жоғарғы оқу орындарының «шетел филологиясы (шығыс тілдері)» және «аударма ісі (шығыс тілдері)», «шығыстану» мамандықтарының студенттері және қытай тілі оқытушыларына арналған.

Тірек сөздер: қытай тілі, медицина термині, компонент, қытай медицинасы, сөзжасам, семантикалық әдіс, аударма, аффикс, суффикс

Негізгі ережелер

Бүгінгі таңда медицина адам денсаулығы мен өмірі үшін маңыздылығына байланысты зерттеуді қажет ететін ғылымдардың қатарында. Адам денсаулығына қатысты материалдар кез келген елдің экономикалық және саяси жағдайына қарамастан өзекті болып табылады. Медициналық терминологияны аударғанда маман осы салаға қатысты бірқатар сөзжасамдық ерекшеліктерді біліп, ескеруі қажет. Медициналық терминдердің номинациясын және аудармасын зерттеу

көптеген қолданбалы мәселелерді шешуге ықпал ете отырып, дұрыс аудармаға қол жеткізуге бағытталады.

Кіріспе

Қоғамдағы медицина саласының үздіксіз дамуы сөздік қордағы терминологиялық лексиканың көбеюіне ықпал етіп, зерттелетін объектілердегі аталымдардың тұрақты дамуына мүмкіндік береді. Әртүрлі ғылым салаларындағы терминдер санының өсуі тілдегі жиі қолданылатын сөздер санының мөлшерінен асып түседі, сондықтан арнайы лексиканы зерттеу қажет. Өзге халықтың медицинасынан ерекшеленетін өзгеше қытай медицинасы Ежелгі Қытайда пайда болып, бүгінге дейін өз дамуын тоқтатқан жоқ. Тек XX ғасырдың 70 жылдарынан бастап, қытай медицинасының әдістері батыс дәрігерлерінің арасында кеңінен таралып, сол әдістерді қолданатын медициналық орталықтар, кәсіптік бірлестіктер ашыла бастады. Барлық халықтар үшін бірыңғай терминологиялық жүйенің болмауы, басқа ұлттардың қытай медицинасын зерттеуіне қиындықтар туғызды.

Қазіргі таңда қытай медицинасына, денсаулық сақтаудың және салауатты өмір салтының философиялық аспектілеріне қызығушылық арта түсті. Алайда қытай тіліндегі медицина терминдерінің толық зерттелмеуі және нақты классификацияның болмауы үлкен мәселеге айналып отыр.

Барлығымызға белгілі иероглифтердің көп мағыналы болуы және қытай тіліндегі терминдердің метафоралық сипатта қолданылуы қытай медицинасын зерттеушілер үшін үлкен мәселеге айналды. Бұл мәселенің шешімі біртұтас Әлемдік терминологияның қалыптасуымен тікелей байланысты.

Қытай медицинасының терминологиясы батыс медицинасынан мүлдем бөлек. Бұл ең алдымен қытай тілі құрылымының өзіндік ерекшелігіне және адам ағзасына деген батыстық көзқарас пен емдеу әдістерінің өзгешелігіне байланысты. Аталған тақырыптың өзектілігі қытайдың медицина терминдерін талдау және аудару қажеттілігіне, бірыңғай терминологиялық базаның толық қалыптаспауының қиындығына байланысты. Қазақстан мен Қытайдың тығыз қатынастары мен достығының арқасында жыл сайын отандық туристер қытайдың емдеу әдістеріне қызығушылық танытып келеді. Сондықтан дәрілік нұсқаулықтарды және қытай медицинасының терминологиясын аудару өте маңызды.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Қытай тіліндегі медициналық терминдерді қазақ тіліне аударуда кездесетін қиындықтар және олардың жасалу жолдары туралы мақала жазу барысында Флорова О.П., Ахметов М., Қалибекұлы Т., Семенов А.Л., Сы Хуайчжу, Горелов В.И., Ма Хуа сынды ғалымдардың еңбектері

мен Т. Момынов, А. Рақышев, Г. Ақжігітовтің авторлық бірлестікте жазған «Ағылшынша-қазақша медициналық сөздігі» сонымен қатар «中医名词词典», «简明汉俄中医辞典» және «汉俄医学大词典» атты сөздіктер басшылыққа алынды. Республикадағы алғашқы зерттеушілер қатарында қазақ тілінде Ішкі аурулар пропедевтикасына арналған оқу құралын жазған профессор Қ.А. Жаманқұлов және медициналық терминдер туралы оқу-әдістемелік құралдарымен қамтамасыз еткен профессорлар Қ.Д.Дүйсенов, Қ.О.Қасенов, К.И.Исмағұлов, О.Ш.Шаихиев сияқты ғалым-оқытушылардың еңбегін де атап өтуге болады. Ахметов М. Медициналық терминдер сөздігі, Алматы, 2009). жинақтау, салыстыру, сипаттау, топтау әдістерін қолдандық. Терминдер жаппай іріктеу тәсілі арқылы жинақталды. Сондай-ақ, медициналық терминдердің жасалуы және аударылуы тілдік деректерді дефинитивтік талдау, морфологиялық-синтаксистік, лексика-семантикалық талдау әдіс-тәсілдері арқылы зерттелді.

Талқылау

Медициналық терминологияны зерттеу – жалпы медициналық лексиканы зерделеу болып табылады. Кейбір зерттеушілер дәстүрлі медицинаның әдістерін заңсыз (нетрадиционный), ал ғылыми медицинаның әдістерін дәстүрлі деп санайды. Бірақ Т.С. Сорокинаның көзқарасы бойынша былай: белгілі бір халықтың дәстүр-салтына байланысты пайда болмаған әдістер дәстүрлі әдіс болып саналмайды, бұл әдістер – ғылыми тәжірибелердің нәтижесінде гипотезалар мен концепция ұсыну арқылы ғылыми дәлелденген әдістер.

Қытай тіліндегі медициналық терминология келесі бөлімдерді қамтиды:

1. Дәстүрлі қытай медицинасының терминологиялық қабаты;
2. Басқа халықтардың медицинасынан енген кірме сөздер;
3. Медициналық терминологияға басқа ғылымдардың терминологиясынан кірген сөздер.

О.Р. Очировтің «Аурулардың халықаралық классификациясы» атты зерттеу еңбегінде 50 000-нан астам ауру атаулары және 80 000-нан астам дәрі-дәрмек атаулары бар. Алайда, медицина саласындағы терминдер саны тұрақты түрде бекітілмеген себебі, медициналық терминология жаңа терминдермен үнемі жаңарып отырады. Мысал ретінде Дүниежүзіне таралған «коронавирус» індетін айтсақ болады. Қытай медициналық терминологиясында осы ауруға қатысты жаңа терминдер және терминологиялық жүйелер пайда болды. Мысалы, 新型冠状病毒 [xīnxíng guānzhhuàng bìngdú] – «коронавирустың жаңа түрі» (新型 (xīnxíng) – «жаңа түр» + 冠状 (guānzhhuàng) «тәж» + 病毒 (bìngdú) – вирус).

Айта кететін жайт, «коронавирус» сөзі ағылшын тілінен семантикалық жолмен енген термин болып саналады. Осы терминмен байланысты басқа да сөздерден мысал келтірсек:

- 武汉冠状病毒 (wǔhàn guānzhàng bìngdú) – «уханьдық коронавирус»;
- 新冠病毒检测 (xīnguān bìngdú jiǎncè) – «коронавирусты анықтауға арналған тест»;
- 新冠病毒阴性检测证 (xīnguān bìngdú yīnxìng jiǎncè zhèngmíng) – «коронавируста теріс сынақ есебі» [1, 93 б.].

Бұл жөнінде тілтанушы А.Ю. Иванов «Ғылым тілінің терминологиялық қорын толықтырушы құрал – сөзжасам» деп оң тұжырымдама жасады.

Зертеуші ғалым О.П. Фролова қазіргі қытай тілінде термин жасамның негізгі үш жолын атап көрсетеді [2, 40 б.].

1) Терминологизация (жалпыға ортақ сөзде арнайы мағынадағы сөз қабылдау). Мысалы, 紧张 [jǐnzhāng] *шиеленіс, уайым, қобалжу* деген медицина саласында кең тараған сөз - *тонус*; 核 [hé] *дәннің сүйегі*, медицинада - *қатаю (затвердение)* деген мағынада қолданылады.

2) Аффикс, жалғау, қысқарту, сонымен қатар тұрақты тіркестер арқылы күрделі терминдер жасау. Мысалы, 避温生物 [bìwēn shēngwù] *термофобтар*; 变态反应 [biàntàifānyìng] *аллергия*, 口眼歪斜 [kǒuyuǎn wāixié] *бет жүйкесінің салдануы*.

3) Шет тілдерден енген кірме сөздер. Мысалы, фонетикалық кірігу 荷尔蒙 [hè'ěrméng] *гормон*; 海洛因 [hǎiluòyīn] *героин*; 阿司匹林 [Àsīpīlín] *аспирин*.

Атаулы сөздерден терминдер жасалады, бірінші кезекте, барлық терминологияның басым бөлігін құрайтын зат есімдерді айтсақ болады. Алайда, зат есімнен жасалған терминдер терминологиялық сөздік қорға ене алмайды. Өйткені жалпы тілдің бөлігі бола отырып, терминологиялық жүйе тек номинация талаптарына жауап беріп қана қоймай, сонымен қатар ғылыми ұғымдар арасындағы түрлі қатынастар мен байланыстарды білдіру мүмкіндігіне ие болуы керек [3, 46 б.].

Терминологияда сапалық сын есімдер негізінен сөздің негізгі бөлігі, яғни терминнің бөлігі немесе термин-сөз тіркесін атқарады.

Мысалы, 生理状态 [shēnglǐ zhuàngtài] *физиологиялық күй*, 扁平足 [biǎnpíngzú] *жалпақ табан*, 生理适应 [shēnglǐ shìyìng] *физиологиялық бейімделу*, 生态分歧 [shēngtài fēnqí] *экологиялық диверсия*.

Қытай терминологиясындағы сандар математикалық есептеуде сандық қатарларда және сандық комбинацияларда қолданылады, мысалы, 二倍减 [Èr bèi jiǎn] *моносомалық диплоид*, 三焦 [sānjiāo] *үштік оттық мүшесі (тройной горелки)* (қытай медицинасы) мысалы, 第二分裂中期 [dì èr fēnliè zhōngqī] *екінші метафаза*, сонымен қатар зат түріндегі сан: 伦琴 [lúnqín] *рентген (сәулелену дозасының бірлігі)*, 三叉神经 [sānchā shénjīng] *үштік нерв*, 二头肌 [èrtóujī] *екібасты иық бұлшық еті*, 二尖瓣 [Èrjiānbàn] *қос жармалы қақпақша*.

Етістіктен жасалған терминдер іс-әрекеттің немесе процестің арнайы түсініктерін білдіреді. Етістік терминдерінің қатарына зат есім

терминдерінен құралған етістіктер жатады: 再生[Zàishēng] қалпына келу, 麻醉[mázuì] жансыздандыру, 突变[túbìàn] мутация, мутациялау.

Біріккен компоненттер грамматикалық тұрғыдан өз алдына зат есімді, етістікті және сын есімді болып бөлінеді. Оларды ағылшын алфавитіндегі бас әріптермен N (noun-зат есім), V (verb-етістік), A (adjective-сын есім) белгіленеді. Лексикалық кешен компоненттерінің арасындағы грамматикалық байланыстардың бес типтің көрсетуге болады.

Бірінші – атрибутты (анықтауышты) (I) бұнда бірінші компонент екінші компонентті анықтайды.

Екінші – копулятивті (II) бұнда компоненттер тең дәрежеде болады.

Үшінші – етістікті-толықтауышты (III) бұнда бірінші компонент екінші компонентке бағытталған әрекетті білдіреді

Төртінші – етістікті-нәтижелі (IV) бұнда екінші компонент бірінші компонент әрекетінің нәтижесін білдіреді.

Бесінші – бастауышты-баяндауышты (V) бұнда бірінші компонент бастауышты білдірсе, ал екіншісі оның әрекетін немесе жағдайын білдіреді.

Әдетте байланыс типтері рим сандарымен белгіленеді. Лексикалық кешендердің компоненттері арасындағы семантикалық қатынастарды сипаты бойынша, байланыстардың тең дәрежелі типін анықтауға болады [4, 39 б.].

Күрделі терминдердің сөзжасамы барысында мыналар пайда болады:

1. Атрибутивті түріне сәйкес заттық элементтердің жасалуы:

肾区 [shèn] -бүйрек = [qū] -zone = бүйрек аймағы;

肌病 [jī] – бұлшық ет + [bing]-ауру = миопатия.

Осы модельдің көмегімен терминді сөз тіркестер де жасалуы мүмкін:

神经官能 [shénjīng] -жүйке жүйесі + [guānnéng] -функция = невроз;

化学疗法 [huàxué] - химия + [liáofǎ] - емдеу әдісі = химиотерапия.

Бұл қытай тілінде жиі қолданылатын сөзжасам модельдерінің бірі.

2. Атрибутивті байланыс бойынша сын есім мен заттық элементтердің тіркесуі: 黑素 [hēi] -қара + [sù] -element = melanin;

坏死 [huài] -бұзылған + [sǐ] -өлім = некроз;

黄疸 [huáng] -сары + [dǎn] -сары ауру = сары ауру;

3. Атрибутивті байланыс түрі бойынша субстантивті элементпен бірігуі:

烧心 [shāo] -жану + [xīn] – өзегі, орта, кіндігі = күйік;

贫血 [pín] -жетпеу, жеткіліксіз + [xuè] -қан = қан аздық, анемия;

抽筋 [chōu] – жиырылу, қысу + [jīn] – бұлшық ет = тартылу, судорога.

4. Копулятивті байланыс бойынша субстантивті элементтердің жасалуы:

胞质 [bāo] – жасуша, клетка + [zhì] – қасиет = цитоплазма;

火眼 [huǒ] -от + [yǎn] -көз = асқынған конъюнктивит, көз ауруы;

火气 [huǒ] -от + [qì] -күш = ішкі ыстық (қытай мед).

Қытай тілінде осы модельдің көмегімен дәстүрлі қытай медицинасының көптеген терминдері, сонымен қатар термин-сөз тіркестері де жасалған:

脉诊 [mài] -пульс + [zhěn] -диагностика = импульс арқылы диагностика;

穴位 [xué] - тірі нүктелер + [wèi] - орын = акупунктура (ине) нүктелерінің орналасуы, ине салу нүктелері.

5. Копулятивті байланыс бойынша адъективті (сын) элементтердің жасалуы (антонимдік, синонимдік немесе ассоциативті элементтердің қосылуы):

寒热 [hán] -суық + [rè] -ыстық = қызу, лихорадка;

厚薄 [hòu] -қалың + [bó] -жұқа = қалыңдық, қалыңдығы.

6. Копулятивті байланыс бойынша етістікті элементтердің жасалуы:

烫伤 [tàng] - күйдіру + [shāng] – жарарақаттау = күйік,

抑郁 [yì] - қысу, басу + [yù] – қайғыру = депрессия.

7. Етістікті және заттық элементтердің етістіктілі-объектілі байланысудың нәтижесінде:

换药 [huàn] - ауыстыру + [yào] - дәрі = таңу, дәрі ауыстыру.

失血 [shī] - жоғалту + [xuè] - қан = қан жоғалту, қан кету.

8. Субъективті-предикативті байланыс түрі бойынша заттық элементтің етістікпен немесе сын есіммен байланысы:

头晕 [tóu] - бас + [yūn] - айналу = бастың айналуы;

气喘 [qì] - ауа + [chuǎn] - тұншығу = астма;

针灸 [zhēn] - ине + [jiǔ] - күйдіру = ине салу, акупунктура.

Нәтижелер

Қазіргі қытай тілінің терминологиялық сөзжасамында аффиксация арқылы сөз құрау екінші әдіс болып саналады және аффикстерді негізгі морфемаларға біріктіруші деп есептеледі [5, 92 б.]. Бұл мақалада аффиксті терминдер іс-әрекетті, қасиетті, процесті, объективтілікті, сипатты, сапаны білдіруші топтарға жатқызады. Сонымен медициналық терминдерді жасауда ең көп кездесетін жұрнақтарды жүйеледік:

1. Терминжасамдағы 头 [tóu] жұрнағы (суффикс) нақты бір ұғымды, адам денесінің бір бөлігін білдіреді:

舌头 [shétou] тіл, 尺骨头 [chǐgǔtóu] шынтақтың басы, 针头 [zhēntóu] ипприц инеси; 骨头 сүйек.

2. 子 [zǐ] жұрнағы зат есімдердің жасалуында кең таралған:

痲子 [fēizi] тері бөртпе, 痲子 [hóuzi] сүйел, 腔子 [qiāngzi] кеуде қуысы;

者 [zhě] жұрнағы етістік түбірлерінен зат есім жасаушы жұрнақ:
带菌者 [dàijūnzhě] тасымалдаушы, инфекцияны тасымалдаушы;
痴呆者 [chīdāizhě] әлсіз, ақылсыз;
儿 [ér] жұрнағы алдыңғы морфемамен бірігіп кетеді:
孪生儿 [luánshēngér] егіздер, 胎儿[tāir] ұрық, эмбрион, 七星儿 [qīxīng'ér] шала туған бала;
性 [xìng] жұрнағы сипатты, табиғатты, қасиетті білдіретін зат есімдер жасайды, орыс тіліндегі -остқа сәйкес келеді:
抗药性 [kàngyào xìng] қарсылық дәріге төзімсізділік (резистентность),
毒性 [dúxìng] уыттылық, токсичность;
慢性 [màn xìng] созылмалы (ауру туралы), хронический.
Жартылай суффикстерді арқылы жасалған терминологиялық номинацияға келетін болсақ, 剂 [jì] дозаны немесе затты білдіретін термин жасаушы екенін көреміз:
甘菊浸剂 [gānjújìnjì] түймедақ сығындысы, 防腐剂 [fángfǔjì] антисептикалық құрал, бұзылудың алдын алатын ерітінді; 利尿剂 [lìniào jì] зәр айдағыш деген сөздер жасалған [6, 48 б.].
Терминдердің сандық мөлшері 量 [liàng] және 率 [lǜ] жартылай жұрнақтарын қолдану арқылы жасалады, мысалы:
残气量 [cánqìliàng] өкпенің қалдық көлемі; 出汗率 [chūhàn lǜ] тершеңдік, 心率 [xīnlǜ] жүректің соғу жылдамдығы.
化 [huà] жартылай жұрнағы көп жағдайда орыс тіліндегі -изацияға сәйкес келеді:
黄铁矿化 [huángtiě kuàng huà] пирит минералдануы, 动脉粥样硬化 [dòngmài zhōuyàng yìng huà] атеросклероз; 肝硬化 бауыр қатаюы.
炎 [yán] жартылай суффиксі қабыну деп аударылады, ауруды немесе инфекцияны білдіретін терминдер құрайды:
大脑炎 [dànnǎo yán] энцефалит, 扁桃体炎 [biǎntǎo tī yán] тонзиллит, 喉头炎 [hóutóu yán] ларингит.
症 [zhèng] және 病 [bìng] жартылай жұрнақтары ауру, сырқат, кесел, дерт дегенді білдіреді, мысалы:
缺氧症 [quēyǎngzhèng] гипоксия, оттегінің жетіспеуі, 肠胃病 [chángwèibìng] гастроэнтерит - асқазан ішек аурулары, 肥胖症 [féipàngzhèng] адипоз, семіздік.
机 [jī], 仪 [yí], 器 [qì] жартылай суффикстерінің көмегімен механизмдерді, аппараттарды, биологиялық мүшелерді білдіретін терминдер жасалады:
电子血球计算机 [diànzǐ xuèqiú jìsuàn jī] электронды гемоцитометр;
电针仪 [diànzhēnyí] акупунктуралық аппарат- электронды ине.
体 [tǐ] жартылай жұрнағы организм, дене, зат тұрғысына қатысты терминдерде қолданылады:
晶状体 [jīngzhuàng tǐ] линза, хрусталик, 大脑垂体 [dànnǎo chuí tǐ] гипофиз,

病原体 [bìngyuántǐ] қоздырғыш, патоген.

Жартылай жұрнақ 带 [dài] (аймақ, аймақ):

脐带 [qídài] кіндік, 韧带 [rèndài] байлам, сіңір жасушасы.

Затты, элементті білдіретін терминдер орыс тіліндегі -ин, -он -ға сәйкес келетін 素 [sù] жартылай жұрнақтан жасалатын терминдер:

氮霉素 [dànměisù] азомидин, 干扰素 [gānrǎosù] интерферон, 赤霉素 [chìměisù] гиббереллин.

术 [shù] жартылай қосымшасы техникалық машық терминдерін құрайды:

剖腹产术 [pōufù chǎnshù] кесір тілігі, 穿刺术 [chuāncìshù] пункция, 导尿术 [dǎoniàoshù] катетр салу, түтік сүңгі салу, катеризациялау.

学 [xué] жартылай қосымшасы жеке ғылымдардың номинацияларын құрайды, орыс тіліндегі -логияға сәйкес келеді:

创伤学 [chuāngshāngxué] травматология, 癫痫病学 [diānxiánbìngxué] эпилептология, 病毒学 [Bìngdúxué] вирусология.

травматология, жартылай суффикс бөлім немесе секторды білдіреді:

小儿科 [xiǎo'érkē] педиатрия; 妇科 [fùkē] гинекология; 口腔科 [kǒuqǎngkē] стоматология, 牙科 стоматология; 内科 [nèikē] ішкі аурулар, терапия; 内科部 [nèikēbù] терапия бөлімі; 骨科 [gǔkē] остеология-сүйек аурулары; 接骨科 [jiēgǔkē] ортопедия; 外科 [wàikē] хирургия; 眼科 [yǎnkē] офтальмология - көз аурулары бөлімі.

法 [fǎ] жартылай жұрнағы әдісті, тәсілді білдіреді:

放射疗法 [fàngshèliáofǎ] сәулелік терапия, 抽管法 [chōu guǎnfǎ] интубация.

期 [qī] жартылай суффиксы белгілі бір уақыт кезеңін білдіреді:

产褥期 [chǎnrùqī] пуэперальды (босанғаннан кейінгі) синдром, 极期 [jíqī] асқыну (аурудың асқынған кезеңі) [6, 89 б.].

Жаратылыстану ғылымдары тұрғысынан 门 [mén], 道 [dào] жартылай жұрнақтары үзінді, арнаны білдіреді:

内耳门 [nèiěrmén] ішкі есту саңылауы, 呼吸道 [hūxīdào] тыныс алу жолы,

消化道 [xiāohuàdào] асқазан-ішек жолдары.

Жартылай жұрнақ 血 [xuè] - қан сөзіне қатысты терминдерді жасайды:

凝血 [níngxuè] қанның ұюы, 止血 [zhǐxuè] гемостаз, 贫血 [pínxuè] анемия.

家 [jiā] және 师 [shī] жартылай жұрнақтары қызмет атауларын анықтайтын терминдер тобын құрайды:

药剂师 [yàojìshī] фармацевт, 神经病学家 [shénjīngbìngxuéjiā] невропатолог, 眼科医师 [yǎnkē yīshī] окулист.

Қытай тілінде медициналық терминологияның сөзжасамында префикстер мен жартылай префикстердің саны (препозитивтік жартылай маңызды морфема) қолданыстағы суффикстер мен жартылай

суффикстердің көлемінен едәуір аз болып келеді.

超 [chāo] жартылай префиксі өлшемнің, мөлшердің артықтығын білдіретін терминдер құрайды. Орыс тілінде сверх-, супер-, ультра-префикстеріне сәйкес келеді:

超基因: [chāojīyīn] *суперген*, 超病毒 [chāobìngdú] *ультравирус*, 超个体 [chāogètǐ] *суперорганизм* [7].

微 [wēi] жартылай префиксі ұсақ, елеусіз мағынасындағы терминдерді құрайды, микро-ға сәйкес келеді:

微生物 [wēishēngwù] *микрорганализм*, 微血管 [wēixuèguǎn] *капилляр*,

微突变 [wēitūbiàn] *микромутация*.

反 [fǎn] және 抗 [kàng] жартылай префикстері терминдердің қарама-қарсы мағынасын құрайды, орыс тіліндегі анти-ге сәйкес келеді:

抗抑郁药 [kàngyīyùyào] *антидепрессант*, 反基因 [fǎnjīyīn] *антиген*,

抗胃脘酶 [kàng] *антипепсин* [8].

Қытай медициналық терминологиясы теріске шығару, болымсыз формадағы терминдерді жасауда арнайы түр типіндегі күрделі сөздердің өзіне тән ерекшелігі, олардың бұрын қарастырылған барлық түрлер сөздерінен айырмашылығы, олар көмекші морфема мен толық мәнді морфеманың қосылуы нәтижесінде пайда болады. Күрделі лексикалық бірліктің құрамына кіретін көмекші морфеманың категориялық құрамына қарай (классификатор, предлог, теріс бөлшек) арнайы түрдегі лексикалық бірліктердің үш негізгі морфологиялық және семантикалық түрлері бар. Болымсыз формадағы сөздер осы үшінші түр арқылы жасалады: теріске шығару + зат, нысан. Морфологиялық сипаттамасы бойынша бірінші морфема - теріс бөлшек, екіншісі - зат есім немесе етістік (кейде сын есім). Олар非[fēi], 无[wú], 不[bù], 未[wèi] префикстері арқылы жасалған сөздер:

非杂交 [fēi zájiāo] *гибридтік емес*; 色盲 [wúsè zhèng] *ахромазия - түс соқырлығы*, 不灵敏 [bùlǐngmǐn] *бейсезімтал*; 无望 [wúwàng] жоқ – үміт – үмітсіз, күдер үзген; 无疑[wúyí] жоқ – күмән = сөзсіз, шүбәсіз, күмәнсіз; 不安[bù'ān] жоқ – тыныш = беймаза, тынышсыз.

Қытай тілінің медициналық лексикасында басқа тілдерден енген терминдердің де едәуір бөлігі бар. Медицинадағы таза фонетикалық тәсіл арқылы көп жағдайда, заттардың атауы жасалады: 奴佛卡因 [núfó kāyīn] *новокаин*, 夫南西林 [fūnánxīlín] *фурацилин*. Олардың көпшілігінде семантикалық мағына беру нұсқасы бар: 盘尼西林 [páníxīlín] және 青霉素 [qīngméisù] *пенициллин*, 因素林 [yīnsùlín] және 胰岛素 [yídǎosù] *инсулин*. Олардың кейбіреулері екі графикалық нұсқаға ие: 阿摩西林 [āmóxīlín] және 阿莫西林 [āmòxīlín] *амоксициллин* [9, 98б.].

Жартылай фонетикалық тәсіл шетел тіліндегі материалдарды қытай тілімен біріктіру арқылы қалыптасады:

爱克斯光 [àikèsīguāng] рентген сәулелері (爱克斯 [àikèsī] - ағылшын тілінен X + 光 [guāng] сәуле), 单宁酸 [dānníngsuān] танин қышқылы (单宁 [dānníng] – ағылшынша танин+ 酸 [suān] қышқыл), 阿兹海默病 [āzīhǎimòbìng] Альцгеймер ауруы (阿兹海默 [āzīhǎimò] альцгеймер+ 病 [bìng] ауру [10]).

Семантикалық тәсілдер шет тілінің сөзжасамдық әдістерін ескере отырып, шет тілінің құрылымдық-семантикалық модельдері негізінде жасалады. Олардың кейбіреулері шетелдік терминнің құрылымын қабылдап, оны бөліп-бөліп дәйекті түрде аударарды, басқалары шетелдік терминнің мағынасын оның ішкі формасын алмай-ақ жеткізеді: 基因 [jīyīn] ген (тұқым қуалаушылықтың негізгі материалдық элементі), 移植 [yízhí] трансплантация (тіндерді трансплантациялау), 抗体素 [kàngtǐsù] қарсы дене, антидене (антигендерді енгізген кезде пайда болатын заттар).

Қысқарған сөздерді бөлек-бөлек ажыратуға болады. Күрделі сөздер медициналық мәтіндерді қабылдау үшін қиындықтар туғызады, өйткені олар әртүрлі тәсілдермен құрастырылған. Сондықтан, сөздіктерден терминнің толық және қысқартылған екі нұсқасын да табуға болады. Қысқарған сөздердің мысалдары:

脱氧核糖核酸 [Tuōyǎng hétáng hésuān] дезоксирибонуклеин қышқылы = 脱氧核酸 [Tuōyǎng hésuān] ДНК,

心动电流图 [xīndòng diànliú tú] электрокардиограмма = 心电图 [xī 流行性感冒 Endiàn] liúxíngxìng gǎnmào] эпидемиялық тұмау = 流感 [liúgǎn] тұмау, 超声回波描记术 [chāoshēng huíbó miáojìshù] ультрадыбыстық эхография = 超声检查 [chāoshēngjinchá], 获得性免疫系统缺损综合症 [Huòdé xìng miǎnyì xìtǒng quēshǔn zònghé zhèng] Жүргізілген иммунитет тапшылығы синдромы = 艾滋病 [àizībìng] СПИД (AIDS) [11].

Қорытынды

Қазіргі әлемдегі медицина терминдері адамзат денсаулығы мен өмірі үшін маңызды болғандықтан өте сұранысқа ие. Адам денсаулығына байланысты материалдар мемлекеттің қандай ел екеніне және оның экономикалық және саяси жағдайына қарамастан маңызды саналады. Медициналық терминологияны аудару барысында маман осы салаға байланысты ерекшеліктерді білуі және ескеруі қажет. Медициналық терминдердің атаулары мен аудармасына қатысты зерттеулер барабар аударма жасауға қол жеткізуге бағытталған және көптеген мәселені шешуге ықпал етеді. Өйткені медициналық терминологияның ауқымы артып келеді. Анықтамалық әдебиеттерде қытай терминдеріне қазақ, орыс тілдерінде сәйкестікті табу әрдайым мүмкін бола бермейді.

Қытай тілінің терминжасам дәстүрінің тарихы терең. Сондықтан қазіргі терминдерде көне терминдердің элементтері сақталған. Дегенмен, терминология тіл білімінің саласы ретінде жас ғылым болып табылады.

Қытайда терминология, яғни 术语学 [shùyǔxué] тек ХХІ ғасырдың басында ғылыми пән мәртебесіне ие болды. Сол себепті әлі күнге дейін жас ғылымдардың бірі болып табылады. 术语 [shùyǔ] сөзінің өзі ғалым Ши Лицзянның тұжырымдамасы бойынша Жапон тілінен енген [12]. Қытай тілінен «терминология» және «терминтаным» ұғымдарын аударатын болсақ, екі ұғым да 术语学 деп аударылады. Сондықтан аудармадағы қателіктерден аулақ болу үшін екі терминді: «терминтаным» 术语学 · ал «терминологияны» терминдердің жиынтығы ретінде 术语总汇 [shùyǔzǒnghuì] деп аудардық.

Медициналық терминдер жасалу жолдарына, ауру атаулары, емдеу әдістеріне және тағы басқа қасиеттеріне байланысты топтастырылды.

Қытай тіліндегі медициналық терминдердің сөзжасамдық тәсілін зерттедік және терминдер мен терминологиялық сөз тіркестерінің көпшілігі қосу мен жалғау арқылы жасалатынын анықтадық, олардың жүйеленуі қытай тіліне жаңа терминдерді аударудың әдіснамалық негіздерін анықтауға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТ

[1] Очиров О. Р. Терминология современного китайского языка / О. Р. Очиров // Ученые записки ЗабГГПУ, Серия: Филология, история, востоковедение. – 2009. – №3. – 288 с.

[2] Фролова О.П. Словообразование в терминологической лексике современного китайского языка. Монография / О.П. Фролова. – М.: Восточная книга, 2011. – 168 с.

[3] Семенас А.Л. Лексика китайского языка: монография / А.Л. Семенас. – М.: Восток-Запад, 2005. – 288 с.

[4] Белоусов П. В. 简明汉俄中医辞典. Краткий китайско-русский словарь-справочник терминов китайской медицины. – Алматы, 2008. – 212 с.

[5] Сы Хуайчжу. Справочник по лекарствам китайской медицины. – М: Муравей, 2003. – 592 с.

[6] Ахметов М. Медициналық терминдер сөздігі: Орысша–қазақша–ағылшынша (40 мыңға жуық термин). – Алматы: Дайк–Пресс, 2009. – 800 б. [In Kaz.]

[7] 汉俄医学大词典. Китайско-русский медицинский словарь. –北京: 人民卫生出版社, 1990. – 1802页.

[8] Горелов В.И. Лексикология китайского языка. – М.: Просвещение, 1984. – 216 с.

[9] 马华. 汉俄医学大词典 (第2版) 人民卫生出版社. 2015年.

[10] 符淮青. 现代汉语词汇. 北京大学出版社/ Фу Хуайцин. Лексика современного китайского языка. – Пекин, 2005. – 258 с.

[11] 文海. 试论中医基础理论名词术语英译的标准. 中国中西医结合杂志1995; 15(1): 49.

[12] 杨伊凡. 中医术语英译标准化讨论. 中国中西医结合杂志 2004 ; 24 (6) 569.

REFERENCES

- [1] Ochirov O. R. Terminologiya sovremennogo kitayskogo yazyka / O. R. Ochirov // Uchenyye zapiski ZabGGPU, Seriya: Filologiya, istoriya, vostokovedeniye. – 2009. – №3. – 288 c. [In Rus.]
- [2] Frolova O.P. Slovoobrazovaniye v terminologicheskoy leksike sovremennogo kitayskogo yazyka. Monografiya / O.P. Frolova. – M.: Vostochnaya kniga, 2011. – 168 s. [In Rus.]
- [3] Semenas A.L. Leksika kitayskogo yazyka: monografiya / A.L. Semenas. – M.: Vostok-Zapad, 2005. – 288 s. [In Rus.]
- [4] Belousov P. V. Jian ming han e zhong yi ci dian. Kratkiy kitaysko-russkiy slovar'-spravochnik terminov kitayskoy meditsiny. – Almaty, 2008. – 212 s. [In Rus.]
- [5] Sy Khuaychzhu. Spravochnik po lekarstvam kitayskoy meditsiny. – M: Muravey, 2003. – 592 s. [In Rus.]
- [6] Axmetov M. Medicinalik terminder sozdigi: Orisha–qazaqsha–agılsınsha (40 minga juyk termin). –Almaty: Dayk –Press, 2009. – 800 bet. [In Kaz.]
- [7] Han e yi xue da ci dian. Kitaysko-russkiy meditsinskiy slovar'. – Beijing: renminwei sheng chu ban she, 1990. – 1802 ye. [In Chn.]
- [8] Gorelov V.I. Leksikologiya kitayskogo yazyka. – M.: Prosveshcheniye, 1984. – 216 s. [In Rus.]
- [9] Ma Hua. Han e yi xue da ci dian (dì 2 bǎn) ren min wei sheng chu ban she. 2015 nian. [In Chn.]
- [10] Fu Huaiqing. Xian dai han yu ci hui. Beijing da xue chu ban she / Fu Khuaytsin. Leksika sovremennogo kitayskogo yazyka. – Pekin, 2005. – 258 s. [In Chn.]
- [11] Wen Hai. Shi lun zhong yi ji chu li lun ming ci shu yu ying yi de bao zhun. Zhong guo zhong xi yi jie he za zhi 1995; 15(1): 49. [In Chn.]
- [12] Yang Yifan. Zhong yi shu yu ying yi biao zhun hua tao lun. Zhong guo zhong xi yi jie he za zhi 2004 ; 24 (6) 569. [In Chn.]

СПОСОБЫ ОБРАЗОВАНИЯ И ПЕРЕВОД МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОВ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА

* Досымбекова Р.О.¹, Джельдыбаева Р.Б.²,
Нұржаубек А.³, Ибраимова А.Р.⁴

¹PhD, ст. препод. кафедры китаеведения Казахского национального
университета имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан,
e-mail: rauan-d@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9556-0403>

² канд. фил. наук, доцент КазУМО и МЯ им. Абылай хана,
Алматы, Казахстан,
e-mail: nawrao@mail.ru

³ магистр, ст. препод. кафедры перевода восточных языков,
КазУМО и МЯ им. Абылай хана, Алматы, Казахстан,
e-mail: nurzhaubekainur@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6097-0891>

⁴ докторант кафедры китаеведения факультета востоковедения
Казахского национального университета имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан,
e-mail: ibraimova.a.r@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5487-8765>

Аннотация. В данной статье затрагивается проблема словообразования и перевода в китайском языке, в том числе трудности, с которыми мы сталкиваемся при переводе китайских медицинских терминов на казахский язык, и способах их образования. При этом рассматриваются основные приемы словообразования, относящиеся к терминологии китайского языка, дифференцируются виды грамматических связей в словообразовании. Выделены пять типов грамматических связей между компонентами лексического комплекса, каждый из которых объяснен отдельными примерами.

В словообразовании современного китайского языка способ аффиксации является вторым методом. Также считается подход, объединяющий аффиксы в основные морфемы. В статье классифицирована роль аффиксов в терминологии, определены пути проникновения терминологической интеграции в сферу китайской медицины и приведены отдельные примеры. Практически все приведённые примеры, связанные с образованием и переводом медицинских терминов, состоят из сложных слов, аббревиатур.

Сегодня медицина относится к ряду наук, которые требуют изучения из-за важности для здоровья и жизни человека. Материалы, касающиеся здоровья человека, актуальны независимо от экономической и политической ситуации любой страны. При переводе медицинской терминологии специалисту необходимо знать и учитывать ряд словообразовательных особенностей, относящихся к данной области.

Изучение номинации и перевода медицинских терминов способствует качественному переводу, способствуя решению многих прикладных задач.

Изученных работ по медицинской лексике достаточно. Наша цель – грамотное усвоение терминов и лексических единиц, их семантики, видов создания. Таким образом, концепции и результаты, собранные в ходе исследования, позволили определить наиболее продуктивные подходы и методы терминообразования.

В исследовательской работе рассмотрены этимологические и семантические аспекты, морфологическая и синтаксическая структура медицинских терминов в китайском языке. Полученные в ходе работы выводы способствуют упрощению процесса перевода.

Результаты исследования приносят пользу специалистам, изучающим медицинскую терминологию китайского языка, филологию китайского языка и переводоведение. Также для студентов вузов специальностей «Иностранная филология (восточные языки)», «Переводческое дело (восточные языки)» «Востоковедение» и преподавателей китайского языка.

Ключевые слова: китайский язык, медицинский термин, компонент, китайская медицина, словообразование, семантический метод, перевод, аффикс, суффикс

CREATION AND TRANSLATION OF CHINESE MEDICAL TERMS

*Dossymbekova R.O.¹, Jeldybayeva R.B.²,

Nurzhaubek A.³, Ibraimova A.R.⁴

*¹PhD, Al-Farabi Kazakh National University, senior lecturer of the Department of Sinology, Almaty, Kazakhstan,

e-mail:rauan-d@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9556-0403>

²Cand. Phil. Sc., Docent, Ablai khan KazUIR and WL,

Almaty, Kazakhstan,

e-mail: nawrao@mail.ru

³Master, senior lecturer of the Department of Translation of Oriental

Languages at Ablai khan KazUIR and WL, Almaty, Kazakhstan,

e-mail:nurzhaubek-ainur@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6097-0891>

⁴PhD student, Al-Farabi Kazakh National University,

Department of Sinology,

Almaty, Kazakhstan,

e-mail: ibraimova.a.r@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5487-8765>

Abstract. The article describes the problems of word formation and translation in Chinese, including the difficulties encountered during the translation of Chinese medical terms into Kazakh and their methods. At the same time, the main methods of word formation related to the terminology of the Chinese language are considered, and the types of grammatical connections in word formation are differentiated. Five types of grammatical connections between the components of the lexical complex were highlighted and each of them was explained with individual examples.

In modern Chinese word formation, affix formation is the second method. At the same time, it is considered a way of combining affixes into basic morphemes. The article classifies the functions of affixes in terms, identifies the ways in which terms entered the field of Chinese medicine, and gives examples. Almost all examples related to creating and translating medical terms consist of complex and shortened words.

Today, medical research occupies an essential place in scientific research because of its importance to human health and life. Regardless of the economic and political situation in each country, materials related to human health are relevant. When translating medical terminology, experts should be aware of and take into account a number of phrasal features relevant to the field. Studying the nomenclature and translation of medical terms helps to complete high-quality translations and helps solve many application problems.

There are enough researched works on medical vocabulary. However, our goal is to master the terms and lexical units and their semantics, and forms of construction. Therefore, the concepts and results collected during the research made it possible to determine the most productive ways and methods of term creation.

The research work considered the etymology and semantic, morphological, and syntactic structures of Chinese medical terms. The conclusions drawn from the work will help to simplify the translation process.

The findings will be helpful for experts in Chinese medical terminology, Chinese philology, and translation. In addition, it is aimed at students majoring in Foreign Philology (Oriental Languages), Translation Studies (Oriental Languages), and Oriental Studies, as well as Chinese teachers in colleges and universities.

Key words: Chinese language, medical term, component, Chinese medicine, word formation, semantic method, translation, affix, suffix

Статья поступила 16.01.2023

UDC 81'33

SRSTI 16.31.41

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.71.4.020>

**STYLISTIC FEATURES OF LINGUISTIC AND CULTURAL UNITS
IN THE ORIGINAL TEXTS OF M. AUEZOV'S WORKS AND
THEIR TRANSLATIONS**

*Kuchshanova A.N.¹, Kushkimbayeva A.S.², Ekici M.³

*¹doctoral student, Aktobe Regional university
named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan
e-mail: ainur.kuchshanova@mail.ru

²PhD, Associate Professor, Aktobe Regional university
named after K.Zhubanov, Aktobe, Kazakhstan
e-mail: alitok@mail.ru

³Doctor, Professor, Ege University, Izmir, Turkey
e-mail: mekici@yahoo.com

Abstract. This article analyzes linguocultural units' transfer in originals and translations of M. Auezov's works, stylistic features, researchers' opinions about linguocultural units. Purpose of article is to compare, analyze linguocultural units' transfer in M. Auezov's works in original and translation. Objectives of article: to study researchers' works on linguocultural units through analysis, differentiation of concepts; to analyze at conceptual level linguocultural units "batyr", "wolf", "orphan", giving national identity idea in M. Auezov's works. Scientific significance of article is manifested in fact that works "Korgansyzdyn kuni", "Kokserek", "Zhetim" are considered on practical basis, considering, comparing theoretical conclusions, relying on works, researchers' opinions regarding linguocultural units in linguoculturology field. In analysis of problem raised, research works, doctoral dissertations on linguocultural units were taken as a basis. N. Zhumai's works, who investigated O. Bokei's linguistic personality based on writer's works, A. Alpysbaeva's works, who considered linguocultural aspects of M. Zhumabayev poetry's trilinguol translations, A. Zhaparova's works, who conducted comparative analysis Abai poetry's translations, A. Tuleubayeva's works, who studied linguocultural units in A. Nurpeisov's "Songy paryz", A. Kushkimbayeva's research, who studied M. Auezov's linguistic personality were considered, taken as a basis. Study was conducted by method of linguocultural units' transfer comparative study in original, translation. In conclusion of article, stylistic features of linguocultural units in M. Auezov's works, types of transformation in translation process were identified, clarification, concepts' meaning representing national identity are developed. It is established that linguocultural units in M. Auezov's works express national identity through description. Translation features of

linguocultural units “batyr”, “wolf”, “orphan”, which are of great importance in Kazakh cognition, were included.

Article’s value is connected with definition concepts’ transformation peculiarities definition, folk cognition units, literary translation, considered as M. Auezov’s linguocultural sphere creativity object.

Key words: linguocultural units, linguoculturology, linguocultureme, literary translation, lacunae, language’s paremiological fund, culture-specific words, M. Auezov

Basic provisions

The main form of linguoculturology branch, formed on the basis of anthropological direction of linguistics, is linguoculturological units. Many researchers use linguoculturemes in parallel with linguocultural units. Since linguocultural units are considered the paremiological fund of Kazakh language, lacunae are also recognized as linguocultural units. In literary translation, transformation is also manifested in the translation of linguocultural units. Among Kazakh writers, we identify the change in national values by considering the transformation of linguocultural units in writer’s work by considering in translation M. Auezov’s works, who, in his works, described the life and culture of people at a high level. We note that in the versions of A. Pantileyeva, M. Khamraeva, F. Morguna, who translated the writer’s work, national values were translated close to the original.

Introduction

Linguocultural units are defined as the basic concept of linguoculturology, which is being formed as a branch of linguistics. Linguocultural units as the “cultural code of the nation”, considering national characteristics in contact with the significance of objects and subjects which are considered to be the content of the word are of great importance in the linguistic picture of the world. The paremiological foundation of nation’s language contains linguistic phenomena, life, history, culture, traditions of people. Thus, we see that the language is closely connected with traditions of the nation. Defining cultural and historical values, language also defines one of the manifestations of the inseparable integrity of culture and civilization. On this basis, the main attention is paid to the works of M. Auezov, in whose works there are many linguistic and cultural units. As A. Kushkimbayeva, who studied the linguistic personality of the writer M. Auezov based on his dramatic works, found out, works based on a diverse plot reflect not only the internal culture of people, but also the daily life of a person, complex social problems, rules of customs and events. For example, in the play “Aiman-Sholpan” such customs as godmother, godfather, worship, blessing, and concession is presented. At the same time, the use of such traditions as wearing felt *saukele* (high-rise ceremonial headdress) by matchmakers; matchmakers, whose face was smeared by *kurt* (food made from dairy products), game *serek kulak* (type

of Kazakh national game when girls are divided into sheep, guys into black ears (wolves), a group of young people are divided into guards and initiator of the game is chosen) inform us about people's life. Also, the researcher's emphasis on the use of dogs and birds suggests that the writer used not as a secondary one, but on the basis of the tradition of not naming his son using such names as *karakulak* in folk knowledge. The dramatic works also consider the tradition of hunting. In Kazakh hunting traditions, prey is not requested, this detail has found in the play "Enlik-Kebek" as a national feature. Using the word leash, we see that the prey in the dagger is not transferred; it is given to the hunter after the rite [1, p. 63]. Along with the definition of linguistic and cultural units in the works of M. Auezov, transmission in the original and translation is one of the important steps in the study of the writer's work in determining stylistic features.

Materials and methods

Such researchers as V. Humboldt, F. Boas, B. Worf, E. Sepir, V. Telia, A. Shakhmatov, A. Afanasyev, D. Zelenin, A. Sobolevskiy, V. Maslova, Yu. Stepanov, N. Artyunova pay much attention to linguoculturology. Researchers such as A. Kaidar, R. Syzdykova, Zh. Mankeeva, G. Smagulova, N. Ualiev, G. Sagidolla, I. Aibarsha, B. Karagulova, A. Kushkimbayeva have great work in Kazakh linguistics.

W. Von Humboldt studied the relationship between language and culture. In scientific research, the researcher said "any culture has an influence on the language; the national symbol of any culture is reflected in the language" [2, p. 78]. A. Potebnya considers the fact that language is the source of folk culture through the features of legends and stories in folklore [3]. In addition, as a form of linguoculturology, researcher Z. Shadkam considers the following elements: non-equivalent vocabulary, lacunae, legends, superstitions, reflection of traditions in the language, the paremiological fund of the language, the relationship between language and religion, speech etiquette [4, 5].

Results

B. Ospanova believes that main functions of linguoculturology are creation of a language concepts' culture, understanding of "cultural meanings" by the listener and speaker, cultural and linguistic qualification of a native speaker [5, p.13]. Main form of linguoculturology is defined as: concepts, symbols, ethno-cultural features that make up linguistic picture of the world, phraseological units related to the nation, cultural realias. She also defines linguocultures as linguistic units expressed in the language of a nation that define the culture of a nation. And it is determined as follows: "linguoculturalism, manifested in the text or in the process of communication, is a name denoting an object, a product, the name of a national need, the name of a situation describing a cultural picture, based on motivated cultural actions

and situations corresponding to characteristic realities and customs, social life and everyday life of nation” [4, p. 100]. Linguocultemes are reflected in the national being, national culture, national outlook, rituals, customs and traditions. At the same time, we see that the input elements, forbidden words, names of professions, words related to field of democracy are determined by the categories of national equality, spiritual national culture.

In G. Kazybek’s research, we consider the translation of the epic “The Path of Abai” and see that linguistic and cultural units expressing national identity are translated using transliteration methods, descriptive translation, analogues [6, p. 28]. So, in relation to the premises of our people, such names as “shanyrak” (the dome of the yurt is surrounded by a circular cross with an eye on the roof), “tuyrlyk” (yurt equipment), “kerege” (the rib part of the yurt bone is made of willow, thin birch), “tundik” (four-strap felt that closes the yurt), “alasha” (quilting with cobwebs from cotton, wool threads dyed in different colors property), “tekemet” (a work of decorative and applied art, yurt furniture with a colorful ornament printed on the surface), “tuskiiiz” (one of the home furnishings that holds on to the bed for decorativeness), were implemented by transliteration. If we consider it as an example:

Source text: «Қалың қой қыбыр етпей, тыныштық алып, үнсіз ғана тыныс алды. Асылбек, Әділбектер жатуға кетті. Көгалсайда отырған бес-алты үйлі ақ ауылдың түндігі тегіс жабық. Ай астында ақ үйлерде мызғып қалғып тұр».

Target text in Russian: «Огромное стадо овец вокруг аула лежали спокойно. Они дремали, беззвучные, утихшие. Асылбек и Адильбек ушли спать. Тундики юрт были плотно закрыты. Белые юрты дремали лунном сиянии» [1, p.28].

Target text in English:

«A huge flock of sheep around the village lay quietly. They were dozing, soundless, quiet. Assylbek and Adilbek went to bed. The tundiks of the yurts were tightly closed. White yurts dozed in the moonlight».

At the same time, the tradition of “uryн salu” which is the tradition of very first visit of the groom to the in-laws to get acquainted with the already mentioned bride. is translated with the help of loan translation and descriptive translation.

Source text: «Абайдың бұл келісі, ұрын келу деп, жыртыс сала келу деп, кейде есік көре келу, қол ұстату деп те атады».

Target text in Russian: «Первый приезд жениха называется «торжественным» иногда еще называют «приездом с подарками» или «переход через порог», а то «поездкой для рукопожатия»» [6, 29].

Target text in English: «Abai’s coming is called «coming of uryн» (first coming), at the same time it is called «arrival with gifts» or «crossing the door» and «coming for a handshake»»

In his research, N. Zhumai shows that linguistic and cultural units that represent national identity and culture in O. Bokei’s works were implemented

into English using the method of transliteration and loan translation. For instance, “киіз үй – yurt”, “қымыз – kumiss”, “шекпен – chekmen”, “ауыл – aul”. In addition, the title of writer’s work is translated as “Қамшыгер – Rustler”, “қамшы – crop”, where high equivalence is used [7, p. 92].

In research of A. Alpysbayeva, considering the translation of M. Zhumabayev’s works in three languages, it is noted that the word “batyr” is translated by means of transferencing, partialloan translation. At the same time, it indicates that it is translated with a cultural equivalent. It conveys that in English it is translated in the sense that a person who has shown extraordinary heroism is called hero. Thus, they say that every nation has heroes who lived during war and attacked enemy on behalf of people, people respected them, and meaning of the word “batyr (hero)”, pronounced differently in each folk language, is the same [8, p. 119].

In the studies of A. Zhaparova, who considered translation of metaphors in Abai’s poetry, transformations in translation are distinguished as lexical and grammatical. Lexical transformations are called concretization, consolidation of concepts, antonym translation, semantic development, substitution. It shows that grammatical transformations are carried out by such methods as changing the form of a word, replacing words, syntactic translations in a compound sentence, addition, changing parts of speech, omission. The main task in the implementation of these methods is to convey author’s original idea from one language into another during translation [9, p.138].

According to V. Maslova’s classification of linguocultural units, cultural units are distinguished as follows:

- Characterizing national existence;
- Axiological character;
- Language action [10, p.28].

In addition, researcher A. Tuleubayeva, who considered the translation of metaphors in A. Nurpeisov’s works, recognizes lacunas as linguocultural units and comes to the conclusion that it is a habit of life and tradition of separate people [11, p. 44]. So, we are going to talk about the stylistic features of linguocultural units in original works of M. Auezov and their translations.

Discussion

Researcher A. Zhumabekova conducts a linguocultural analysis of M. Auezov’s work “Karaly aru” based on Kazakh, Russian and English languages. It will focus on the Russian translation by A. Pantileyeva and the English translations by S. Geigan. Here we pay attention to significant point as hidden context. There is no mention of the Kazakh tradition of “*әмеңгерлік (amengerlik)*” - marriage of a woman who is widowed with her senior or junior brother-in-law, or to one of her died husband’s closest relatives. The fact that Karagoz’s husband Azimkhan has only one relative, his father, is conveyed in one sentence. The woman whose husband died was a wife of her husband’s brother by the tradition of “*әмеңгерлік (amengerlik)*” [12].

We can see the skill of writer when he uses the word *батыр* (*batyr-hero*) describing Kushikbai, brave hero of previous years, but he doesn't use it when mentioning Akan and his friend. According to Kazakh culture a batyr protects his land, his country. This work gives us information about existence of batyrs during different periods, but Kushikbai is recognized as a descendant of batyrs (heroes) who are remembered by people.

Source text: «Батырды мұқаттым» деп, үйіне келіп, жаңа жайланып, жауы отырғанда: Күшікбай атын ойнақтатып, найзасын түйілтіп, өрт сөндіргендей болып зәрін шашып, жетіп келген» [13].

Target text in Russian: «С пикой наперевес, страшный, грозный, прискакал он в аул обидчика, когда тот весело похвалялся угнанным знатным конем и своей безнаказанностью» [14].

English translation: «When he returned home with a confident feeling that he had communicated with batyr, Kushikbai suddenly rode up on his racehorse, frighteningly holding his sharp sword, as if extinguishing a fire».

It is seen that A. Pantileeva tried to translate the equivalent in the process of transformation. By saying “batyr mukattym”, the writer hints that Kushikbai took away his racehorse. The translator did not translate “batyr mukatty” directly, but conveyed it through semantic development.

In the work “Kokserek” the phrase «tirsegin kiyu - cut off the hind legs» was used. If a wolf cub's hind legs are cut, it means that he will no longer be a wolf.

Source text: «Кетерде бұның біреуінің тірсегін қиып қалдырды да, екінші біреуін – ең кенжесін алып жүріп кетті» [13, p. 12].

Target text in Russian: «Одному перебили задние лапы и бросили около обгрызенной головы. Волчонок будет ползать, скулить и волки унесут его и надолго уйдут из этих мест. А самого маленького из выводка люди взяли с собой» [14, p. 323].

English translation: «Before leaving they cut off the hind legs of the first and it was left, but the second, the smallest one, was taken together».

Translator A. Pantileeva used grammatical transformations during translation. They are omission and compound sentence division into simple sentence. Also, word combination *тірсегін қию* (*tirsegin kiyu*) is translated as *перебили задние лапы* and *cut off the hind legs*. Although the translator translates close to the literal meaning, national cognition is not clearly visible. There is such saying that when the hind legs are killed, there will be no cattle, and then it will be difficult to walk.

Source text: « - Кәпір, қырыс, тағы емес пе! Кеудесін бермейді, жасымайды! – деп ауыл аңыз қылады. Сонымен қатар Көксерек жайында ауыл-үйдің қатындары әр алуан өсек те таратып жүрді.

- Ұры. Асырасаң да мал болмайды! Тұқымы жау емес пе! – десті» [13, p. 14].

Target text in Russian: «- Ишь какой немой... Гордый! – удивились мучжины. – Щенок бы сейчас своим визгом землю просверлил. А женщины сказали:

- Ворюга! Потому и немой...» [14, p. 324].

English translation: “- Look what a mute... Proud! –people were surprised. Also there were much gossip about Kokserek. – The wolf cub would have drilled the ground with his squeal right now. And the women said:

- Thief! That’s why the mute... It won’t be beneficial, as he is wild”

In the quoted passage, the translator makes a lexical transformation. For Kazakh people, the wolf is a wild animal. However, since a Kazakh person considers himself a wolf and gives him totem importance, the nature of the wolf is close. Since the image of a wolf in Russian and English people does not have totem significance, there are few uses for a wolf.

Source text: «- Қуарған-ай, неңді алып ем?!... Не жазып едім?... Бауырына салып өсіргеннен басқа не қып еді, менің құлыным?! – деп елді тегіс еңіретіп, Көксеректі басқа тепті» [13, p. 41].

Target text in Russian: «Коксerek! – вскрикнула старая бабушка, заламывая руки. – Трижды проклятый... Где же твоя совесть? Кровопиец!» [14, p. 341].

English translation: «Damn Kokserek! What wrong have we done for you? We took care of you! Be thrice damned! – bitterly cried old woman».

In the line of linguocultural units, emotional-expressive words are also recognized. For example, the author’s saying “kuargan-ai» – shows the whole curse of his grandmother on wolf Kokserek. The translator, taking into account national knowledge, translates this word as «Kokserek», taking into account the fact that it is addressed to wolf named Kokserek.

In the work «Zhetim» the following examples can be taken into consideration:

Source text: ««Құлынымның бұғанасы қатқанша, рақым ет. Сорлы қылып қақсатпа, зарлатпа, көрде мені күңіретпе!» - деп тілеп еді» [13, p. 218].

Target text in Russian: «О, господи! – молилась она. – Продли мои дни, пока окрепнут ноги моего жеребеночка. Не оставь его одного на произвол судьбы!» С этой молитвой на устах старуха и умерла» [14, p. 70].

English translation: «Oh, my God! Let me live long till my child grew up! Don’t leave him alone! Don’t make his life bitter survival! – these were wishes of old woman, but she died».

Despite the fact that Kasim’s parents passed away earlier and were old grandmothers, his grandmother died till Kasim grew up. The word combination *buganasi katkansha* means *until the period of growth and maturity*; *korde meni kuniretpe* means that *a person does not want his/her child to suffer after his/her death*. M.Khamrayeva and F.Morguna translated into Russian the word combination *бұғанасы қатқанша* (*buganasi katkansha*) as *окрепнут ноги*. Here we can see that translators try to give direct translation. The word combination *көрде мені күңіретпе* (*korde meni kuniretpe*) - *не оставь его одного на произвол судьбы* is translated with the help of close equivalent.

Famous saying among Kazakh people *жетімге қиянат қылма* (*zhetimge kiyanat kylma*) which means *don't hurt the orphan* tend our people to help and, support orphans. During many years as people are afraid of «orphan's tears» they do not hurt them, but always take care of the orphans.

Source text: «Исаға Қасымның малын береде жұрт: «Жетімнің малына қиянат қылма! Өзін адам қыл, күт, асыра, жылатпа!» - деп тапсырған болып беріп еді» [13, p. 219].

Target text in Russian: «Соседи говорили Исе: «Не зарься на сиротское добро. Раз берешь к себе Касыма, не обижай его, вырасти человеком!»» [14, p. 71].

English translation: «People told Isa not to offend Kassym, as he is orphan: – Don't waste orphan's property! If you decided to take care of him, then do not make him cry, grow up a man! ».

In the given extract word combination *жетімнің малына қиянат қылма* (*zhetimnin малына kiyanat kylma*) – *не зарься на сиротское добро - do not waste orphan's property* is translated with the help of generalization or meaning development method.

Conclusion

In conclusion we can say that in the works of M.Auezov «Korgansyzydyn kuni», «Kokserek», «Zhetim» such linguocultural units as «batyr - hero», «kaskyr - wolf», «zhetim - orphan» were considered:

- Linguistic and cultural units found in the works of M. Auezov characterize national cognition and describe being;

- In the work «Korgansyzydyn kuni», the author's own vision of «batyr - hero» in Kazakh literature is reflected and changes in accordance with new period are visible;

- In the work «Kokserek» was cognition about the wolf and it was carried out through the clarification of concepts in translation and development of meaning during transformation in the language of translation;

- The linguocultural unit «zhetim - orphan» in the story of «Zhetim» is expressed in translation through semantic development.

Mukhtar Auezov's works are always of great importance in Kazakh literature. M.Auezov is an outstanding writer who described the changes in the knowledge, spiritual world, traditions, and people's way of life. Therefore, the consideration and study of linguocultural units in the works of M. Auezov remains relevant. Literary translation in Russian and English was carried out in an equivalent way to the author's opinion. If we describe with great accuracy the character, emotions and inner feelings of people, then the transformation in translation is done close to meaning. We know that Mukhtar Auezov is writer who fully reflected the personality of people who were afraid of offending orphans, the image of Kazakh heroes manifested in describing the episode of cutting off the hind legs of wolf cubs and in the images of Kushikbai and Akan. In addition, M.Auezov is a writer who clearly recognized nation's character and cognition.

REFERENCES

- [1] Kushkimbaeva A. Linguistic personality of M. Auezov: Monograph. – Almaty, "Medet Group" LLP, 2021. – 198 p.
- [2] Humboldt W. Von Language and philosophy of culture. – Moscow: Progress, 1985. – 448 p.
- [3] Potebnya A.A. Symbol and myth in folk culture. – Moscow: Labirint, 2007. – 480 p.
- [4] Shadkam Z. Intercultural communication: A textbook. – Almaty: Kazakh University, 2011. – 157 p.
- [5] Ospanova B. Linguistics: Textbook. – Astana: Foliant, 2018. – 152 p.
- [6] Kazybek G. Literary translation: Educational tool. – Kazakh University, 2009. – 128 p.
- [7] Zhumai N. Presentation of the writer's linguistic personality in translation (based on the works of O. Bokey): dissertation prepared for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) 6D020700 – Translation Studies. – Astana, 2021. – 171 p.
- [8] Alpysbayeva A. Linguistic aspect of translations of Magzhan Zhumabayev's poetry in three languages (Turkish, Russian, English): dissertation prepared for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) Translation Studies. – Almaty, 2021. – 301 p.
- [9] Zhaparova A. Metaphor in Abai's poetry and its translations in Russian and English languages: a comparative analysis: dissertation prepared for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) Translation Studies. – Almaty, 2020. – 181 p.
- [10] Maslova V.A. Linguoculturology. – Moscow, 2001. – 208 p.
- [11] Toleubayeva A. Features of translation of metaphors as linguistic and cultural lacunae in A. Nurpeyisov's work "The Last Duty": dissertation prepared for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) Translation Studies. – Astana, 2018. – 129 p.
- [12] Zhumabekova A. Linguistic and cultural features of direct and indirect translation in the story of M. Auezova "Beauty in mourning" in Russian and English. <https://cyberleninka.ru/article/n/lingvokulturologicheskie-osobennosti-pryamogo-i-kosvennogo-perevoda-rasskaza-m-auezova-krasavitsa-v-traure-na-russkiy-i-angliyskiy> 19.01.2023
- [13] Auezov M. It's a tough time. Tales and stories. – Almaty: Writer, 1979. – 384 p.
- [14] Auezov M. Tales and stories. Translation from Kazakh. – Alma-Ata: Zhalyn, 1984. – 512 p.

**М.ӘУЕЗОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТҮПНҮСҚА
МӘТІНДЕРІ МЕН АУДАРМАЛАРЫНЫҢ МӘТІНДЕРІНДЕГІ
ЛИНГВОМӘДЕНИ БІРЛІКТЕРДІҢ СТИЛИСТИКАЛЫҚ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

*Қушанова А.Н.¹, Қушқимбаева А.С.², Экиджи М.³

*¹докторант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік
университеті, Ақтөбе, Қазақстан
e-mail: ainur.kuchshanova@mail.ru

²PhD, доцент, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе
өңірлік университеті, Ақтөбе, Қазақстан
e-mail: alitok@mail.ru

³доктор, профессор, Эге университеті, Измир, Түркия
e-mail: mekici@yahoo.com

Аңдатпа. Ұсынылып отырған мақалада М.Әуезов шығармаларының түпнұсқасы мен аудармаларындағы лингвомәдени бірліктердің берілуі, стилистикалық ерекшеліктері, қазақ зерттеушілерінің лингвомәдени бірліктер жайындағы пікірлері талданады. Мақаланың мақсаты – М.Әуезов шығармаларындағы лингвомәдени бірліктердің түпнұсқадағы және аудармадағы берілуін салыстыру және талдау. Мақаланың міндеттері: түсініктерді талдау және саралау арқылы лингвомәдени бірліктер туралы зерттеушілердің еңбектерін зерделеу; концептологиялық деңгейде М.Әуезов шығармаларындағы ұлттық болмыс көрінісін беретін “батыр”, “қасқыр”, “жетім” лингвомәдени бірліктерін талдау. Мақаланың ғылыми маңыздылығы лингвомәдениеттану саласындағы лингвомәдени бірліктерге қатысты зерттеушілердің еңбектеріне, пікірлеріне сүйене отырып, теориялық тұжырымдарды қарастырып, салыстырып, практикалық негізде «Қорғансыздың күні», «Көксерек», «Жетім» шығармаларын зерттеулерінен көрінеді. Мақалада көтерілген мәселені талдауда лингвомәдени бірліктер жайындағы ғылыми зерттеулер, докторлық диссертациялар негізге алынды. Оның ішінде О.Бөкей шығармалары негізінде жазушының тілдік тұлғасының аудармада берілуін қарастырған Н.Жұмайдың, М.Жұмабаев поэзиясының үш тілдегі аудармаларының лингвомәдени аспектілерін қарастырған А.Алпысбаеваның, Абай поэзиясы аудармаларына салыстырмалы талдау жасаған А.Жапарованың, Ә.Нұрпейісовтің «Соңғы парыз» шығармасындағы лингвомәдени бірліктерді зерттеген А.Төлеубаеваның, М.Әуезовтің тілдік тұлғасын зерттеген А.Қушқимбаеваның ғылыми еңбектері қарастырылып, негізге алынды. Зерттеу лингвомәдени бірліктердің түпнұсқа мен аудармада берілуін салыстырмалы зерттеу әдісі арқылы жүзеге асты. Мақаланың қорытындысында М.Әуезов шығармаларындағы лингвомәдени бірліктердің стилистикалық ерекшеліктері мен аударма барысындағы трансформацияның түрлері анықталды, әсіресе, ұлттық болмысты

танытатын ұғымдар нақтыланып, мағыналары дамытылды. Сондай-ақ, М.Әуезов шығармаларындағы лингвомәдени бірліктер ұлттық болмысты танытып, сипаттау арқылы көрініс беретіні анықталды. Қазақ танымында мәні жоғары «батыр», «қасқыр», «жетім» лингвомәдени бірліктерінің аудармада берілуі ерекшелігі қамтылды.

Мақаланың құндылығы М.Әуезов шығармашылығының лингвомәдениеттану саласының нысаны ретінде қарастырылып, халық танымындағы ұғымдардың, бірліктердің көркем аудармадағы трансформация ерекшеліктерін анықтаумен байланысты.

Тірек сөздер: лингвомәдени бірліктер, лингвомәдениеттану, лингвокультурама, көркем аударма, лакуна, тілдің паремиологиялық қоры, баламасыз лексика, М.Әуезов

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫХ ЕДИНИЦ В ОРИГИНАЛЬНЫХ ТЕКСТАХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ М. АУЭЗОВА И ИХ ПЕРЕВОДАХ

*Кушанова А.Н.¹, Кушкимбаева А.С.², Экиджи М.³

¹ докторант, Актюбинский региональный университет
имени К.Жубанова, Актөбе, Казахстан
e-mail: ainur.kuchshanova@mail.ru

² PhD, доцент, Актюбинский региональный университет
имени К.Жубанова, Актөбе, Казахстан
e-mail: alitok@mail.ru

³ доктор, профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
e-mail: mekici@yahoo.com

Аннотация. В предлагаемой статье анализируется передача лингвокультурных единиц в оригиналах и переводах произведений М. Ауэзова, стилистические особенности, мнения исследователей о лингвокультурных единицах. Цель статьи – сравнить и анализировать передачу лингвокультурных единиц в произведениях М. Ауэзова в оригинале и переводе. Задачи статьи: изучить труды исследователей о лингвокультурных единицах посредством анализа и дифференциации понятий; анализировать на концептологическом уровне лингвокультурные единицы “батыр”, “волк”, “сирота”, дающих представление о национальной идентичности в произведениях М. Ауэзова. Научная значимость статьи проявляется в том, что на практической основе рассматриваются произведения «Қорғансыздың күні», «Көксерек», «Жетім», рассматривая и сравнивая теоретические выводы, опираясь на труды, мнения исследователей относительно лингвокультурных единиц в области лингвокультурологии. В анализе проблемы, поднимаемой в статье, были взяты за основу научные работы, докторские диссертации по лингвокультурным единицам. В том числе, научные труды Н.Жумая, рассматривавшего перевод языковой

личности писателя на основе произведений О. Бокея, А. Алпысбаевой, рассматривавшей лингвокультурные аспекты трехязычных переводов поэзии М. Жумабаева, А. Жапаровой, проводившей сравнительный анализ переводов поэзии Абая, А. Тулеубаевой, изучавшей лингвокультурные единицы в произведении А. Нурпеисова «Соңғы парыз», А. Кушкимбаевой исследовавшей языковую личность М. Ауэзова взяты за основу. Исследование проводилось методом сравнительного изучения передачи лингвокультурных единиц в оригинале и переводе. В заключении статьи были выявлены стилистические особенности лингвокультурных единиц в произведениях М. Ауэзова и виды трансформации в процессе перевода, особенно развитие уточнения и смысла понятий, представляющих национальную идентичность. Также установлено, что лингвокультурные единицы в произведениях М. Ауэзова выражают национальную идентичность через описание. Была включена особенность передачи лингвокультурных единиц «батыр», «волк», «сирота», имеющих большое значение в казахском познании, при переводе.

Ценность статьи связана с определением особенностей трансформации понятий, единиц в народном познании, в художественном переводе, рассматриваемой как объект лингвокультурологической сферы творчества М. Ауэзова.

Ключевые слова: лингвокультурные единицы, лингвокультурология, лингвокультурема, художественный перевод, лакуна, паремиологический фонд языка, безэквивалентная лексика, М. Ауэзов

Статья поступила 03.02.2023

УДК 81'42 (=161.1)

МРНТИ 16.31.41

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.71.4.021>

**СЛОЖНОСТИ ПЕРЕВОДОВ ИМИТАТИВОВ (ПОДРАЖАНИЙ/
ЗВУКОПОДРАЖАНИЙ) НА ПРИМЕРЕ ПОВЕСТИ С.
МУРАТБЕКА «ЖУСАН ИІСІ» / «ГОРЬКИЙ ЗАПАХ ПОЛЫНИ»**

*Нургалиева А.А.¹

¹маг. пед. наук, ст. преп. Казахского агротехнического
исследовательского университета имени С. Сейфуллина,

Астана, Казахстан;

e-mail: aigera_88n@mail.ru

Аннотация. В казахской литературе писатели активно используют подражательную лексику, так как звукоподражательные и образоподражательные слова составляют очень большую группу слов в казахском языке. В этой связи авторы - переводчики сталкиваются

с рядом проблем, так как прямой перевод имитативов найти трудно, во многих случаях используются близкие по значению слова, их семантическое и лексическое объяснение, отмечаются случаи опущения перевода подражательных слов из-за их непереводаемости. Как следствие, утрачивается выразительность языка художественного произведения, эмоциональность, национальный колорит, индивидуализация речи персонажей.

Целью настоящего исследования является описание практических способов перевода на русский язык казахских имитативов.

В исследовании были использованы методы сравнительного и сопоставительного анализов, а также индуктивный и дедуктивный методы исследования.

Для достижения поставленной цели, авторами исследована специфика переводов имитативов с казахского языка на русский на примере повести С. Муратбека «Жусан иісі» / «Горький запах полыни».

Практическая и научная значимость работы состоит в том, что теоретические наработки и фактический материал, представленные в статье, могут быть применены в процессе составления новых учебных пособий по лингвокультурологии, переводоведению и даже литературоведению, пособий для профессиональных переводчиков, а также в качестве материала для лекционных и практических занятий в рамках курсов лингвокультурологии и переводоведения на филологических факультетах высших учебных заведений. Кроме того, ряд положений и выводов, представленных в данной работе, может быть взят за основу при дальнейших монографических исследованиях в области теории перевода и не только.

На основе проведенного исследования, можно прийти к выводу, что перевод имитативов (подражательных, звукоподражательных слов) имеет свою специфику и ряд сложностей. Приведенные фактологические примеры наглядно указывают на то, что переводчиком одни из них намеренно опускаются, а другие вовсе не переводятся, сохраняя лишь смысл предложения. При переложении текста ИЯ теряется красочность, живость и национальная специфика языка.

Ключевые слова: перевод, звукоподражательные слова, образоподражательные слова, имитатив, лексика, национальный колорит, семантика слов, национальная картина мира, диалог

Основные положения

Стилевое богатство языка и выразительность речи являются для писателя важными составляющими в постижении художественного мастерства. Актуальным в этой связи является изучение народной речи в литературных произведениях, национальный колорит в которых определяется использованием авторами «живой» лексики.

Одними из таких средств художественной выразительности, отражающими национальный колорит и тон, применяемыми писателями, являются как раз имитативы, то есть подражательные и звукоподражательные слова. Как известно, подражательная лексика способствует образности и эмоциональной выразительности слова, доказательством тому является их частое употребление в устном народном творчестве и художественной литературе, что в свою очередь, решает различные художественные задачи, в том числе сохраняют особенности языка народов и индивидуальность речи персонажей. Имитативы, иначе говоря, подражательные и звукоподражательные слова служат также языковыми средствами, отражающими национальную картину мира, так как с их помощью отображается выразительность и красота народной речи и духа.

Введение

В этой связи, важно отметить мнение ученого-тюрколога С. Кудайбергенова. Ученый отмечает, что, в ранних тюркологических исследованиях нет таких научных трудов, целью которых, явились тюркские имитативы. По словам С. Кудайбергенова, в грамматике алтайского языка подражания отнесены к междометиям: «К междометиям относятся мимемы, резко выражающие какое-либо, действие» [1, с. 38]. Однако, А. Н. Кононов в своем труде «Грамматика современного турецкого литературного языка» отмечает, что «имитативы являются надежным подспорьем для пополнения лексического фонда тюркской опплативной лексики. Таким образом, в эволюции языка имитативы выступают в качестве хранителя языковой культуры, опыт и духовные богатства практической жизни народа на протяжении веков» [2, с. 127].

Известный востоковед В. В. Радлов в своих фундаментальных трудах особо отмечает «высокую степень развития фоносемантических способностей носителей данного языка в передаче своих эмоциональных состояний» [3, с. 328].

Необходимо отметить существенный вклад одного из выдающихся тюркологов в области мимеологии Н. И. Ашмарина, основоположника тюркской имитативики. В его исследованиях отражается мнение, что «имитативы считаются проявлением «народного духа», в первую очередь, на этногенетическом слое отражается кочевой образ жизни народа и языковая картина мира — фонетическом, или звукоизобразительном» [4, с. 81].

Одним из наиболее важных исследований данного вопроса, на наш взгляд, является монография академика А.Т.Кайдарова, в которой автор на значительном лексическом материале казахского языка проанализировал фоно-морфо-семантическую структуру имитативов. В своем труде, ученый высказывается о семантической специфике подражательных слов: «Еліктеуіш сөздер жалпы тіл заңдарына сәйкес

қалыптасса да, олардың өзіндік семантикалық ерекшеліктері де баршылық. Олардың бойынан әр уақытта сезім, түйсік, экспрессия, эмоция нышандары байқалады» [5, с. 4].

Объектом нашего исследования являются имитативные единицы казахского языка и их переводы на русский язык. Предмет исследования составляют семантика единиц названного лексического слоя, семантические связи, а также соответствия этим единицам и связям в русском языке. Целью настоящего исследования является описание практических способов перевода на русский язык казахских имитативов. В задачу исследования входит анализ перевода повести С. Муратбека «Жусан иісі» с точки зрения способов передачи имитативов на русский язык. В исследовании были использованы методы сравнительного и сопоставительного анализов, а также индуктивный и дедуктивный методы исследования.

Описание материалов и методов

Материалом для исследования стала повесть Саина Муратбека «Жусан иісі» / «Горький запах полыни» (перев. Г. Садовникова). Важно, в этой связи, отметить сложность и проблемность передачи на переводящий язык имитативов или, иначе говоря, перевода подражательных и звукоподражательных слов. Например, такие лексемы, как *былқ-сылқ*, *ыңқ*, *жымың-жымың*, *салп-сұлт* и т.д., требующие не только интерпретации, но так же и применения других примеров, помогающих читателю проникнуть в подтекст и семантику таких слов. Переводчиком так же может быть использован прием лексического опущения по причине сложности или непереводаемости данных единиц. Бывают случаи неоднократного употребления идентичных имитативов (подражательных слов), которые несут различную семантику, для подробного объяснения которых, переводчику необходим более широкий охват вызываемых ими ассоциативных явлений. Поэтому, естественным является тот факт, что понимание подобных явлений будет представлять некоторые трудности для человека, не владеющего языком текста-оригинала.

Результаты

Саин Муратбек является автором повести «Жусан иісі», которая была переведена на русский язык Георгием Садовниковым. Писателем в своем труде обильно используются подражательные и образоподражательные слова, не поддающиеся или сложно поддающиеся переводу. Начиная с первых страниц повести С. Муратбек употребляет подражательные, образные и звукоподражательные слова. Например на 3-странице повести есть предложение «*Тырнағының қайсы - ей, мысық? - деп, Қосымды аяғынан шалып қалды. Қосым жалп етіп ұшып түсті де, терісі сыдырылған тізесін ұстаған күйі, көзі жасаурап қайта тұрды*» [6, с. 3].

В переводе на русский язык, данный отрывок передан следующим образом:

«Но-но, спрячь свои когти, кошка. А голову подставь, вот так.— И Есикбай звонко щелкнул Царанку по голове. Касым заплакал от злости и бросился на обидчика» [7, с. 10].

Как видно из отрывка, при переводе подражательное слово *жалп*, понимаемое носителями языка как *мгновенное неожиданное действие хлоп, шлеп* [8], вовсе не передается, более того, смысл отражен искаженно.

Или, например, взять следующий отрывок:

«Дереу бір қолымен Аянды кекілінен шап ете қап, шалқасынан гүрс еткізді. Жығып ап Аяның бет-аузына былшылдаатып, соға бастады» [6, с. 4].

«Аян стиснул зубы от боли и медленно повалился на спину, Есикбай взгромоздился на него верхом и начал молотить кулаками» [7, с. 12].

В данном приведенном отрывке имитатив *гүрс*, обозначающий звук, исходящий от внезапного падения чего-либо [9], семантика *внезапности, неожиданности* падения в переводе заменяется словосочетанием *медленно повалился*, что априори не дает нам полноценность восприятия, так как автор в исконном тексте хотел передать невероятную силу, сумевшую так *громко* и ловко повалить на спину Аяна, именно передать звук, но в переводе этот звук не передается, более того словосочетание *медленно повалился* не соответствует изображаемой картине.

Слово *тырс* в казахском языке употребляется в значении звукоподражания хрусту, треску, обозначающего стук твердого тела при ударе с другим твердым предметом [10]:

Аян тырс етіп, үн шығармастан, астында жатып құр қол-аяғын ербеңдете береді [6, с. 4].

Его спина закрывала лицо Аяна, мы видели только ноги, отчаянно взбивающие пыль [7, с. 12]. Переводчиком данный имитатив полностью опущен, хотя это звукоподражание имеет важное значение, так как показывает выносливость главного героя Аяна, стойко переносившего бесконечные удары противника.

В приведенных примерах слова *гүрс*, *тырс* употреблены не потому, что в казахском языке мало слов для выражения каждого явления в отдельности, а потому что эти процессы действия имеют между собой сходство. В данном случае сходством является их громкость звука в совершении действий.

Бывают случаи замены переводчиком звукоподражательных и образоподражательных слов другими лексическими единицами или даже целыми словосочетаниями, отражающими смысловую схожесть или близость:

«- Ой-бай!.. - деп баж ете түсті де, бір жағына қарай бұраңдап жығыла берді» [6, с. 4].

«И вдруг Есикбай страшно завопил и сполз набок» [7, с. 12].

Приведенное в отрывке подражание *баж* в переводе передается сочетанием слов *страшно завопил*, хотя в толковом словаре С.И. Ожегова лексема *завопил* имеет значение начала действия – *начать вопить*, а глагол *вопить* имеет определение *громко и протяжно кричать, выть*; а в данном предложении носителями языка слово *баж* *эту* понимается как **однократное**, завершенное действие – *взвыть, вскрикнуть* [11].

«- Ойбай, болды, болды... - деп айқай салды Есікбай. Аян оның басынан аттап тұрып кетті.

Ұшып тұрған Есікбай тағы да тап берген. Аян оны белдесуге жібермей екі қолынан ұстай алды да, жата беріс тастап ыңқ еткізді» [6, с. 4].

Имитатив *ыңқ* в казахском языке обозначает звук, издаваемый при падении тяжести от сильного удара [12].

В переводе данное звукоподражание упущено автором:

«-Ай, ой! Конечно, довольно! – закричал Есикбай, опасаясь, что победитель передумает. Аян шагнул через голову Есикбая и выпрямился: теперь сила врага должна перелиться в его мышцы. Во всяком случае, так утверждают древние казахские легенды» [7, с. 12].

В приведенном примере переводчиком целенаправленно опускается имитатив *ыңқ*, но домысливается и развивается мысль о древней казахской легенде *теперь сила врага должна перелиться в его мышцы*, хотя в исходном тексте этой информации не имеется, вместе с тем, необходимо отметить, что присутствие данного звукоподражания в тексте оригинала имеет свою специфику, так как в изображаемой картине автор намеренно хотел показать силу и мощь главного героя, который только недавно, казалось бы, был побежден в поединке.

Саин Муратбек в своей повести «Жусан иісі» использует как простые (единичные), так и парные формы звукоподражаний, которые имеют свою специфику и лексическую значимость. Например, в книге «Звукоизобразительность в казахском языке» их применение объясняется следующим образом:

«При редупликации звукоизобразительных корней могут наблюдаться изменения гласной фонемы второго компонента, в результате чего образуется новый тип изобразительных слов, по своей структуре и семантике сходный с довольно широко распространенными в тюркских языках парными словами. В качестве первых компонентов в таких случаях выступает конкретное изобразительное слово, а в качестве второго берется близкое по значению слово или фонетический дублет первого компонента, который отдельно, вне такого сочетания, не употребляется и не имеет смысла.

Этот «своеобразный способ чередования гласного, отмечает Б.М. Юнусалиев, в основе составляет отличительную специфику подражательной и образной лексики. Он служит основным

коммуникативным целям языка для обозначения различия или оттенков в звуковых явлениях... Вариация основ путем чередования гласной фонемы является одним из важных способов увеличения количества и расширения семантического круга подражательной лексики» [13, с. 160].

Таким образом, редупликации представляют собой звуко-символическое выражение не конкретных понятий, а обобщенного значения множественности, многократности звучания или действия

Теперь обратим внимание на следующие отрывки из повести «Жусан иісі»:

«- Хат жазуды үйретші, - деп жата жабысатынбыз.

Аян білденбейтін. **Жымың-жымың** етіп күлетін де...» [6, с. 5].

«-Аян, помоги. Уж очень хочется написать брату письмо.

А он отвечает великодушно...» [7, с. 13].

В переводе имитатив *жымың-жымың*, обозначающий многократную, частую радостную улыбку, в данном контексте определяющий добродушный и славный нрав главного героя, опущен, и как результат, не отражает полную картину, так или иначе отражающую характеристику персонажа.

«Аян да бізді үнсіз қарсы алды. Сүйреткен шанамызға, конькімізге көз салды. Тоңғаннан ба, танауын жиі-жиі тартып, **дір-дір** етеді» [6, с. 7].

«А он застыл, глух и нем, только хлопал ресницами, да **иногда зябко вздрагивал**» [7, с. 15].

В толковом словаре казахского языка под редакцией С.К. Кенесбаева, редупликация подражательного слова *дір-дір* имеет значение *сильного волнения, частой многократной непрерывной дрожи* [9], приведенное переводчиком наречие *иногда*, несущее в себе семантику *нечастотности* описываемого действия, полностью противоположно контексту исходного языка (ИЯ). Хотя переводчик и старается сохранить значимость и полноценность восприятия, при переводе они теряются:

«Біз **опыр-топыр** болып шуласып, Аяның бастауымен Бапай шалдың үйінің іргесіне келдік» [6, с. 9].

«Когда наступили сумерки, мы собрались у дома Бапая и **подняли такой шум**, рассаживаясь на крыльце...». [7, с. 18].

В данных примерах парные звукоподражательные слова *опыр-топыр*, выражающие *хаотичное, бессистемное состояние процесса движения*, интерпретируются переводчиком как **целенаправленная шумоактивность**, что не отражает полной картины, описываемой в тексте ИЯ.

«Сыбырлай шыққан даусында өз айтқанына қалайда қалтқысыз сендіретіндей керемет бір күш бар. Біз тым-тырыс боп тына қалдық.

Бір сәтке дәл астымыздан - қораның ішінен жылқылардың күтір-күтір шөп жеп тұрғаны, нысқырғаны, тарпығандары, қасынғандары естілді» [6, с. 10].

*«Его приглушенный, бормочущий голос завораживал нас. Мы сидели не шелохнувшись и верили каждому слову, хотя знали прекрасно, что это всего-навсего сказка, придуманная нашим же товарищем. Внизу, под нами, **фыркали и тихонько ржали** кони и переступали копытами» [7, с. 19].*

Автор в тексте исходного языка демонстрирует волшебство голоса и сказительское мастерство главного персонажа, способного обратить все внимание ребят на сказку, и погрузить их в полную тишину, такую, что лишь слышно фыркание лошадей и их тихое похрустывание, звук которого в тексте оригинала передается с помощью редупликации *күтір-күтір*, где мягкие звуки «ү», «і» выражают приглушенность звучания. В переводном тексте данное звукоподражание не передается или передается искаженно с помощью словосочетания *фыркали и тихонько ржали*.

*«Ауылдағы жұрт дүркірей жиналып кеп, өртті сөндірді. Әлдекім келіп, **былқ-сылқ** етіп жатқан Аянды көтеріп алды [6, с. 18].*

Огонь с трудом осиливал подмокишую солому, и подоспевшие взрослые покончили с ним в два счета. После этого кто-то из мужчин заметил Аяна, поднял его на руки...» [7, с. 31].

В приведенном отрывке ИЯ имитатив *былқ-сылқ* выражает *беспомощность, слабость, бессильность* [14] ребенка, сильно и жестоко избитого взрослым, однако в переводе данный факт не упоминается.

Заключение

Повесть «Жусан иісі» / «Горький запах полыни» является своего рода автобиографичной, в ней С. Муратбеков запоминающе передает как внешние реалии жестокой поры, так и национальный колорит через импринтинг тонких глубин человеческой души и диалектики характера, обильно используя в своем труде подражательные и звукоподражательные слова. Ведь эта лексика не только передает звуки, но и помогает понять языковую картину мира казахского народа, тем самым отражая национальный колорит, поэтому её сложно переводить.

Исходя из вышесказанного, можно прийти к выводу, что перевод имитативов (подражательных, звукоподражательных слов) имеет свою специфику и ряд сложностей. Приведенные фактологические примеры наглядно указывают на то, что переводчиком одни из них намеренно опускаются, а другие вовсе не переводятся, сохраняя лишь смысл предложения. При переложении текста ИЯ теряется красочность, живость и национальная специфика языка.

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Кудайбергенев С. К. Подражательные слова в киргизском языке. – Фрунзе: Киргучпедгиз, 1957. – 88 с.
- [2] Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – М.: Издательство АН СССР, 1956. – 570 с.
- [3] Радлов В.В. Из Сибири: страницы дневника. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1989. – 749 с.
- [4] Ашмарин Н.И. Подражание в языках Среднего Поволжья // Известия Азербайджанского университета. Общественные науки. – Баку, 1925. – Вып. 4. – С. 75-99.
- [5] Қайдар Әбдуәли. Ғылымдағы ғұмыр. Қазақ тіліндегі имитативтер – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014. – 304 б.
- [6] Сайын Мұратбеков. Жусан иісі. / сайт А.С. Пушкин атындағы Шығыс Қазақстан облыстық кітапханасы. <http://pushkinlibrary.kz/>
- [7] Муратбеков Саин. Запах полыни. Повести, рассказы. / Саин Муратбеков. Перев. с казахского Г. Садовникова. – Астана: Аударма, 2010. – 624 с.
- [8] Русско-казахский и казахско-русский онлайн словарь / сайт Русско-казахский и казахско-русский онлайн словарь. <https://sozdik.kz/>
- [9] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 4-том. / Құраст.: Н.Әшімбаева, Қ.Рысбергенова, Ж.Манкеева және т.б. – Алматы: Дәуір, 2011. – 752 б.
- [10] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 14-том. / Құраст.: М.Малмаков, Қ.Есенова, Б.Хинаят және т.б. – Алматы: Дәуір, 2011. – 800 б.
- [11] Словарь русского языка С. И. Ожегова / сайт Толковый словарь Ожегова. <https://slovarozhegova.ru/>
- [12] «Сөздікқор» порталы / сайт Сөздікқор. <https://sozdikqor.kz/>
- [13] Хусайнов К. Ш. Звукоизобразительность в казахском языке. – Алма-Ата: Наука, 1988. – 232 с.
- [14] Толковый словарь казахского языка. Том 1. А-К. / под ред. проф. С. К. Кенесбаева. – Алма-Ата: Издательство Академии наук Казахской ССР, 1959 г. – 346 с.

REFERENCES

- [1] Kudaibergenov S. K. Podrazhatelnye slova v kirgizskom iazyke (Imitative words in the Kyrgyz language). – Frunze: Kirguchpedgiz, 1957. – 88 s. [in Rus.]
- [2] Kononov A.N. Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo iazyka (Grammar of modern Turkish literary language). - M.: Izdatelstvo AN SSSR, 1956. – 570 s. [in Rus.]
- [3] Radlov V.V. Iz Sibiri: stranitsy dnevnika (From Siberia: Diary Pages). – M.: Nauka, Glavnaia redaksiia vostochnoi literatury, 1989. – 749 s. [in Rus.]

[4] Ashmarin N.I. Podrazhanie v iazykakh Srednego Povolzhia (Imitation in the languages of the Middle Volga) // Izvestiia Azerbaidzhanskogo universiteta // Bulletin of the Azerbaijan University. Obshchestvennye nauki. – 1925. – 4. – S. 75-99 [in Rus.]

[5] Qaidar Abduali. Gylymdagy gumyr. Qazaq tilindegi imitativter (Life in science. Imitatives in the Kazakh language). – Almaty: Sardar, 2014 – 304 b. [in Kaz.]

[6] Saiyn Muratbekov. Zhusan iisi (The smell of Wormwood). / sait A.S. Pushkin atyndagy Shygys Qazaqstan oblystyq kitapkhanasy. <http://pushkinlibrary.kz/> [in Kaz.]

[7] Muratbekov Sain. Zapakh polyni (The smell of Wormwood). Povesti, rasskazy. / Sain Muratbekov. Perv. s kazakhskogo G. Sadovnikova. – Astana: Audarma, 2010. – 624 p. [in Rus.]

[8] Russko-kazakhskii i kazakhsko-russkii onlain slovar (Russian-Kazakh and Kazakh-Russian online dictionary) / sait Russko-kazakhskii i kazakhsko-russkii onlain slovar. <https://sozdik.kz/>

[9] Qazaq adebi tilinin sozdigi. (Dictionary of the Kazakh literary language). On bes tomdyq. 4-tom. / Qurast.: N.Ashimbaeva, K.Rysbergenova, Zh.Mankeeva zhane t.b. – Almaty: Daur, 2011. – 752 b.[in Kaz.]

[10] Qazaq adebi tilinin sozdigi (Dictionary of the Kazakh literary language). On bes tomdyq. 14-tom. / Qurast.: M.Malmaqov, K.Esenova, B.Khinaiat zhane t.b. – Almaty: Daur. 2011. – 800 b. [in Kaz.]

[11] Slovar russkogo iazyka S. I. Ozhegova (Dictionary of the Russian language by S. I. Ozhegov) / sait Tolkovyi slovar Ozhegova. <https://slovarozhegova.ru/>

[12] «Sozdikqor» portaly (Portal «Lexicon») / sait Sozdikqor. <https://sozdikqor.kz/>

[13] Khusainov K. Sh. Zvukoizobrazitelnost v kazakhskom iazyke (Sound imaging in the Kazakh language). – Alma-Ata: Nauka, 1988. – 232 s. [in Rus.]

[14] Tolkovyi slovar kazakhskogo iazyka (Explanatory dictionary of the Kazakh language). Tom 1. A-K. / pod red. prof. S. K. Kenesbaeva. – Alma-Ata: Izdatelstvo Akademii nauk Kazakhskoi SSR, 1959. – 346 s. [in Kaz.]

**ЕЛІКТЕУІШ СӨЗДЕРДІ АУДАРУДАҒЫ ҚИЫНДЫҚТАР
С. МҰРАТБЕКТИҢ “ЖУСАН ИІСІ” / “ГОРЬКИЙ ЗАПАХ
ПОЛЫНИ” ПОВЕСІ МЫСАЛЫНДА**

*Нұрғалиева А.А.¹

*¹пед.ғыл. маг., аға оқытушы, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана, Қазақстан
e-mail: aigera_88n@mail.ru

Аңдатпа. Қазақ әдебиетінде жазушылар еліктеуіш лексиканы белсенді қолданады, себебі еліктеуіш және бейнелеуіш сөздер қазақ

тілінде өте үлкен сөздер тобын құрайды, олардан жасалған туынды сөздер де көп. Осыған байланысты аудармашы авторлар бірқатар қиындықтарға тап болады, өйткені имитациялардың тікелей аудармасын табу қиын, көптеген жағдайларда мағынасы жақын сөздер, құбылыстар немесе кейде тіпті сөздің түсіндірмесі қолданылады. Аталып отырған жағдай көркем шығарма тілінің экспрессивтілігінің, эмоционалдылығының, ұлттық бояуының, кейіпкерлердің сөйлеу тілінің даралануына, жоғалуына әкеп соғады.

Зерттеу салыстырмалы талдау әдістерін, сондай-ақ индуктивті және дедуктивті зерттеу әдістерін қолданылды.

Қойылған мақсатқа жету үшін авторлар С.Мұратбектің «Жусан иісі» / «Горький запах полыни» повесі мысалында қазақ тілінен орыс тіліне еліктеуіш пен бейнелеуіш сөздердің аударма ерекшеліктерін зерттеді.

Зерттеу негізінде имитацияларды (еліктейтін, ономатопеялық сөздер) аударудың өзіндік ерекшелігі мен бірқатар қиындықтары бар деген қорытындыға келуге болады. Жоғарыда келтірілген нақты мысалдар олардың кейбіреулері аудармашымен әдейі алынып тасталатынын, ал басқалары сөйлемнің мағынасын ғана сақтай отырып, мүлдем аударылмайтынын анық көрсетеді. Мәтінді аудару кезінде тілдің көркемдігі, жандылығы және ұлттық ерекшелігі жоғалады.

Тірек сөздер: аударма, ономатопеялық сөздер, бейнелі сөздер, еліктеу, лексика, ұлттық нақыш, сөз семантикасы, әлемнің ұлттық бейнесі, диалог

**DIFFICULTIES IN TRANSLATING IMITATIVES
(IMITATIONS/ONOMATOPOEIAS)
ON THE EXAMPLE OF THE STORY BY S. MURATBEK
«ЖУСАН ИІСІ» / «ГОРЬ»**

*A.A. Nurgaliyeva¹

¹Master of Ped.Sc., senior lecturer,
S. Seifullin Kazakh Agrotechnical University,
Astana, Kazakhstan
e-mail: aigera_88n@mail.ru

Abstract. Due to the fact that onomatopoeic, figurative words make up a very large group of words in the Kazakh language, there are also many words derived from them; in Kazakh literature, writers actively use imitative vocabulary. Authors-translators face a number of problems, since it is difficult to find a direct translation of imitatives, in many cases words, phenomena that are close in meaning, or sometimes even an explanation of the word are used. There are cases when the translation of imitative words is omitted, because they are completely untranslatable, while the expressiveness of the language

of a work of art, emotionality, national color, and individualization of the characters' speech are lost.

The study used methods of comparative analysis, as well as inductive and deductive research methods.

To achieve this goal, the author studied the specificity of translations of imitatives from the Kazakh language into Russian on the example of S. Muratbek's story "Жусан иісі" / "Горький запах полыни" [Bitter smell of wormwood].

Based on the study, we can conclude that the translation of imitatives (imitative, onomatopoeic words) has its own specifics and a number of difficulties. The given factual examples clearly indicate that the translator deliberately omits some of them, while others are not translated at all, retaining only the meaning of the sentence. When transcribing the text of a foreign language, the colorfulness, liveliness and national specificity of the language are lost.

Key words: translation, onomatopoeic words, figurative words, imitative, vocabulary, national flavor, semantics of words, national picture of the world, dialogue

Статья поступила 03.02.2023

3 Бөлім.
ШЕТ ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ҒЫЛЫМИ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
МӘСЕЛЕЛЕРІ
Раздел 3.
НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ
ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ
Part 3.
SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL ISSUES OF
FOREIGN LANGUAGE TEACHING

UDC 373.5.091.3

SRSTI 16.31.51

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.71.4.022>

**MODEL OF TEACHING INTERCULTURAL
COMMUNICATION IN A SECONDARY SCHOOL**

*Gaipova S.A.¹, Dayulova D. Zh.², Ubaidilla G. Zh.³

¹ Master of Ped. Sc., KNWTTU, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: gaipovasanti@gmail.com

² Master of Phil.Sc., KNWTTU, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: dinka_91@mail.ru

³ Master of Ped. Sc., KNWTTU, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: gazikosh99@mail.ru

Abstract. Intercultural communication is the main goal of teaching a foreign language, as it is the practice that students strive for, namely, to speak and communicate freely and correctly with representatives of other cultures. The teacher is an intermediary who helps students to work out and analyse all knowledge correctly and use it in practice. The purpose of the article is to study on the basis of a teaching aid and a survey of effective methods of teaching intercultural communication and to build a learning model. The scientific and practical significance lies in improving the process of teaching students intercultural communication, which will help students avoid conflict situations or misunderstandings with other cultures in practice. The main research methods are the evaluation of different methods of teaching intercultural communication, the analysis of educational materials, the observation and analysis of their effectiveness. The results showed that the most effective work in learning is the right model and strategy of learning, as well as the combination of several forms of learning, for example, individual and group methods. The scientific novelty of the article lies in the analysis of the effectiveness of practical methods for teaching intercultural communication. The model of the learning process of intercultural communication can be used

in practice in teaching, as well as serve as a theoretical basis for other studies.

Key words: intercultural communication, strategy, debates, method of teaching, interaction, eliminate misunderstandings, mediator, project

Basic provisions

The modern world and learning requires teachers to be competent in various fields of activity. A foreign language teacher today not only teaches children the language, but also develops the skills of students, expands their knowledge, teaches interaction and communication. The main goal of teaching a foreign language is intercultural communication, which includes a lot of features and patterns of communication in interacting with people of other cultures. The task of the teacher is to effectively select methods and strategies according to the goal. A well-chosen strategy will help the teacher improve the skills of the students and at the same time work with them on their weaknesses.

Introduction

Today, intercultural communication is taught in many universities as a separate discipline, as it covers so many aspects of life. Several elements are considered in this area, namely language, culture and communication.

Language is an inseparable part of culture, which stores the features and realities of culture and is used as a tool for transmitting information. Culture in this aspect can be viewed as an abstract space that includes values, customs, way of life and much more that characterizes a certain society. If the interaction takes place within a culture, then this is just communication, and if the interaction includes the personalities of several cultures, then we call this intercultural communication.

The practice and experience of people shows that effective intercultural communication is impossible based on only one knowledge of the language, and such communication requires practical skills, analysis of communication situations, knowledge in culture, and much more [1, p. 9]. Considering all the important elements of obtaining knowledge, it becomes clear that for a teacher an important aspect in this area is the creation of real conditions for interaction and the transfer of the necessary knowledge to avoid intercultural misunderstandings. It is important to take into account the fact that communication takes place between people who have the same culture and language, namely students and teachers. For this reason, various methods are used in the learning process, such as imitation, that is, the trainers repeat the cultural characteristics of people who speak the language they are learning. The list of such actions includes the ability to speak and behavior. According to N. V. Baryshnikov, low language skills can also affect the effectiveness of learning, as students lose their motivation [2, p. 33].

The list of intercultural communication skills that students should master includes the following items:

- the ability to compare and analyse different cultures;
- the use of different methods and strategies in communication with other cultures;
- the ability to act as a mediator who can effectively eliminate any misunderstandings and conflicts;
- the ability to filter information, work with stereotypes and their own barriers [3].

According to the classification of E.I. Passov, teaching intercultural communication is very multi-component and requires the following skills from the teacher:

- 1) Speech skills - all skills related to the use of language, which also include listening and speaking.
- 2) Speech etiquette - knowledge of the norms of communication between cultures;
- 3) Non-verbal communication - the ability to distinguish and recognize non-verbal elements of communication;
- 4) Forms of communication - the ability to be in communication in different forms of communication;
- 5) Levels of communication - communicate at different levels: in pairs, in a group, in a team [4, p. 38-44].

There are many different ways of preparing and learning in these areas and they are often divided into 3 groups:

- 1) Didactic and empirical teaching methods;
- 2) General and specific knowledge about culture;
- 3) Cognitive, emotional and behavioral learning methods.

The main objectives of such training are:

1. Using the example of different situations and types of communication, show the students cultural differences;
2. To acquaint students with the different features of different cultures and show them in training by example.

The right strategy and chosen methodology according to the learning objectives will help students learn a lot of information about different cultures, be able to compare them and find features, avoid any misunderstandings and communicate effectively with representatives of other cultures.

Materials and methods

Educational methodical manual dedicated to grades 5-9 were analysed, among which we can mention «English Plus» (James Styring and Nicolas Tims), «Excel» (Virginia Evans, Jenny Dooley, Bob Obee) , as well as a survey of teachers on their practical experience in teaching intercultural communication.

Results

An analysis of the teaching educational methodical manual shows in Figure 1 that most often the tasks are aimed at individual learning, where such exercises as "Work with expressions" are used, the rest of the tasks are aimed at working in pairs and teaching various types and forms of dialogue. Such an analysis shows that it is very important for teachers to supplement the tasks in the study guide with group tasks, which will increase the motivation of students and help improve intercultural skills more effectively.

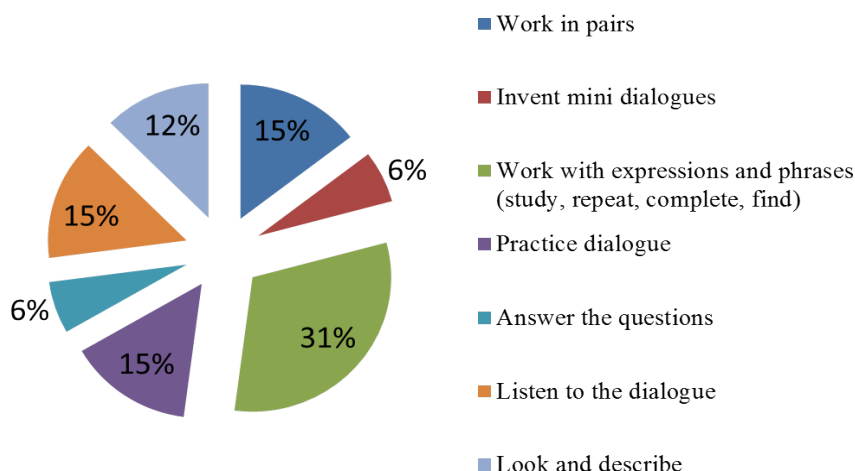

Figure 1 – Analysis of educational methodical manual

Among the practical tasks that most effectively show results in learning according to a survey of teachers, 4 main groups can be distinguished:

- 1) Individual work;
- 2) Working with new technologies;
- 3) Group work;
- 4) Joint work.

The selection of the correct form of teaching depends on the purpose and task of the lesson as it is showed in Figure 2, which come from the main problem of intercultural communication that needs to be considered. In the following picture, a strategy for working with learners is considered, which will improve the process of teaching intercultural communication.

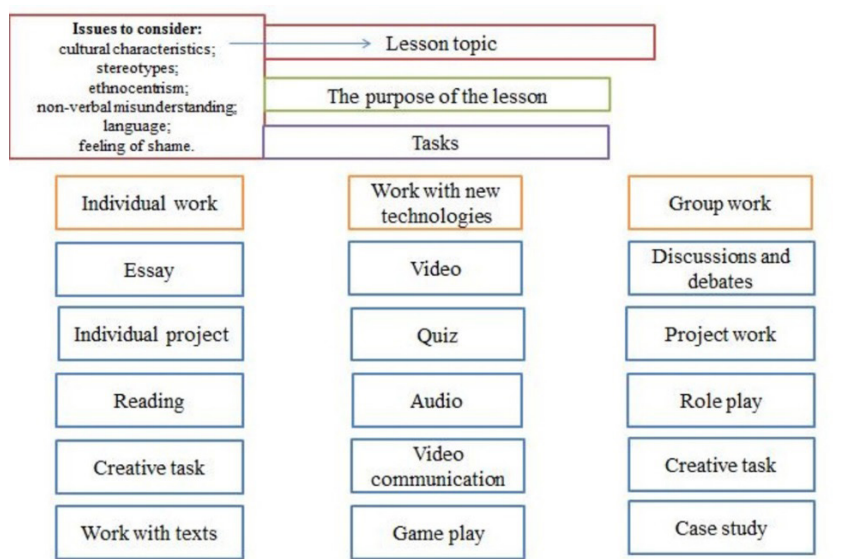

Figure 2 – Model of teaching intercultural communication

Individual work is aimed at developing the skills of information selection and analysis, replenishment of knowledge about culture and disclosure of any personal qualities. Consider the main tasks for an individual group:

1. The teacher can ask an essay on various topics of cultural characteristics, where students can share their opinions and attitudes towards any stereotypes and features. This task can also be discussed within the class, where students can ask their questions and express their opinion.

2. Students prepare projects on certain topics related to the culture and languages of different countries, this helps to effectively organize the workflow, since each student will individually search and then the project can be discussed in groups or in pairs..

3. Teachers can ask to read different books that have cultural or any specific characteristics, which will help to expand the knowledge of students and improve their interest in the topic.

4. The creative task may include the preparation of dances, objects, clothes or anything that has a cultural connotation and will introduce students to them.

5. The teacher in the learning process can give tasks to determine the main key points in the text, or analyze the text, which will help the student analyze various facts more widely.

Working with new technologies is an integral part of modern education. It can be combined with individual and group tasks. The teacher integrates different videos, audio materials into the learning process in order to interest students. The use of Quiz programs motivates students to memorize information and helps to effectively test knowledge about a topic. The teacher using video communication can connect different representatives of cultures

to communication and students can ask their own questions. Also on the Internet there are a lot of different games to improve knowledge on various topics and such games motivate students to learn.

Group work with students is the most effective teaching method, since all students participate in the process. Everyone is involved in solving any problems. Group assignments include:

1. Discussions and debates. The teachers arrange and prepare the topic, the form of the event and divide the students into several groups. According to the chosen form of conducting, students can openly discuss various topics regarding intercultural communication.

2. Project work. Students prepare projects for a few minutes and introduce each other to different cultures, which will help improve the process of assimilation of information.

3. Role play. Imitation of different situations, for example, situations in other countries, where students are trying to solve any intercultural problems. This technique is the most effective because it helps students to experience different situations in practice.

4. Creative work. Students prepare different sketches, presentations, and their creative work to show to each other, so they develop their creative skills, teamwork skills and others.

5. Case study. The teacher gives the students different situational problems that the students must solve based on their knowledge. Solutions are discussed in the group and with the teacher.

Discussion

The experience and practice of teaching intercultural communication shows that the most effective methods are those that are aimed at the interaction of the whole group, such as debates and discussions. However, any form of learning can become more effective when several methods are combined. For example, after each individual work, the teacher and students can do reflective work by asking each other questions or after watching the film and discussing, the students prepare an individual project work based on what they would like to know more. Students consider different options and situations of intercultural communication and receive a broad learning approach.

The studies made the following recommendations:

1) consider and study new and interesting topics, as well as take into account their age characteristics;

2) to praise and encourage the merits of students, which will increase their motivation for learning;

3) alternate or combine different forms of education;

4) the teacher should also participate jointly in all tasks, which will motivate students and create a friendly environment;

5) avoid verbal explanations and show everything with an example;

6) imitation of different situations.

Teaching intercultural communication should consist of a systematic approach, when the teacher sets goals and objectives. To choose the purpose of the lesson, the teacher must proceed from various current topics and problems in intercultural communication, for example, stereotypes. Stereotypes create a barrier between people and their communication. Let's consider a lesson on the topic "Stereotypes".

The purpose of the lesson is to help children learn about different prejudices and avoid conflicts.

Tasks:

- 1) explain what stereotypes are;
- 2) introduce different stereotypes about several countries;
- 3) talk to students about their stereotypes;
- 4) create a problem situation for its solution.

Regarding the tasks, options for presenting and building a lesson are added up, namely, as an option, the following solutions can be proposed:

- 1) show a video about different stereotypes;
- 2) arrange a discussion on the watched video;
- 3) solve the case study;
- 4) prepare a project work on this topic.

The selected teaching methods must be properly organized. The teacher always plays an organizational role, while students are required to be active and open in the classroom. The success of the lesson depends on proper preparation.

Conclusion

Successful and effective work of a teacher is determined by the results and knowledge of students, as well as a well-constructed strategy. Each teacher should have competencies and knowledge in their field and in intercultural communication, which will help to avoid misunderstandings and conflicts. This requires teachers to constantly expand their knowledge in this area and find new and interesting situations and topics for discussion. The teacher should think over the process of conducting the lesson in advance and highlight what results he expects from the students, because it is very important to set a goal in learning.

The professional work of the teacher will help students develop speaking skills, use the skills and knowledge of intercultural communication correctly and use them in practice, study information correctly and solve problems. The choice of the correct method is dictated by the topic and purpose of the lesson, as well as the interests of the students. The teacher can also give students a choice in what form they want to study a particular topic.

REFERENCES

[1] Grushevitskaya T.G., Popkov V.D., Sadokhin A.P. Fundamentals of intercultural communication: a textbook for universities. – M.: Uniti-Dana, 2003. – 352 p.

[2] Baryshnikov N.V. Teaching intercultural communication in secondary school // Foreign languages at school. – 2002. – No. 2. – 30-34 p.

[3] Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. – M.: MGLU, 2003. – 256 p.

[4] Passov E.I. Fundamentals of communicative methods of teaching foreign language communication. – M.: Rus.yaz., 1989. – 276 p.

ОРТА МЕКТЕПТЕ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТЫ ОҚЫТУ МОДЕЛІ

*Гаипова С.А.¹, Дауылова Д.Ж.², Убайділла Ғ.Ж.³

¹пед. ғыл. магистрі, ҚазҰҚПУ, Алматы, Қазақстан,
e-mail:gaipovasanti@gmail.com

² фил. ғыл. магистрі, ҚазҰҚПУ, Алматы, Қазақстан,
e-mail: dinka_91@mail.ru

³ пед. ғыл. магистрі, ҚазҰҚПУ, Алматы, Қазақстан,
e-mail: gazikosh99@mail.ru

Аңдатпа. Мәдениетаралық қарым-қатынас шет тілін оқытудың басты мақсаты болып табылады, өйткені бұл студенттер ұмтылатын тәжірибе, атап айтқанда, басқа мәдениет өкілдерімен еркін және дұрыс сөйлесу, қарым-қатынас жасау. Мұғалім оқушыларға барлық білімді дұрыс пысықтап, талдауға және оны іс жүзінде қолдануға көмектесетін делдал. Мақаланың мақсаты – әдістемелік құрал негізінде мәдениетаралық қарым-қатынасты оқытудың тиімді әдістерін зерттеу және оқыту моделін құру. Ғылыми-тәжірибелік маңыздылығы студенттерді мәдениетаралық қарым-қатынасқа үйрету үдерісін жетілдіруде болып табылады, бұл студенттерге тәжірибеде конфликттік жағдайларды немесе басқа мәдениеттермен түсініспеушіліктерді болдырмауға көмектеседі. Негізгі зерттеу әдістері мәдениетаралық қарым-қатынасты оқытудың әртүрлі әдістерін бағалау, оқу материалдарын талдау, олардың тиімділігін бақылау және талдау болып табылады. Нәтижелер оқытудағы ең тиімді жұмыс оқытудың дұрыс моделі мен стратегиясын, сонымен қатар оқытудың бірнеше формаларын, мысалы, жеке және топтық әдістерді біріктіру екенін көрсетті. Мақаланың ғылыми жаңалығы мәдениетаралық коммуникацияны оқыту әдістерінің тәжірибеде тиімділігін талдау. Мәдениетаралық қарым-қатынастың оқу процесінің моделі оқытуда практикада қолданылуы мүмкін, сонымен қатар басқа зерттеулерге теориялық негіз бола алады.

Тірек сөздер: мәдениетаралық коммуникация, стратегия, дебат, оқыту әдісі, өзара әрекеттесу, түсініспеушіліктерді жою, делдал, жоба

МОДЕЛЬ ОБУЧЕНИЯ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

*Гаипова С.А.¹, Дауылова Д.Ж.², Убайділла Ғ.Ж.³

*¹магистр пед. наук, КазНацЖенПУ, Алматы, Казахстан,
e-mail: gaipovasanti@gmail.com

² магистр фил. наук, КазНацЖенПУ, Алматы, Казахстан,
e-mail: dinka_91@mail.ru

³ магистр пед. наук, КазНацЖенПУ, Алматы, Казахстан,
e-mail: gazikosh99@mail.ru

Аннотация. Межкультурная коммуникация является главной целью обучения иностранного языка, так как это та самая практика к которой стремятся обучающиеся, а именно свободно и правильно говорить и общаться с представителями других культур. Преподаватель является посредником, который помогает ученикам правильно проработать и проанализировать все знания и использовать их на практике. Целью статьи является исследование на основе учебно-методического пособия и опроса эффективные методы обучения межкультурной коммуникации и построить модель обучения. Научная и практическая значимость заключается в улучшении процесса обучения обучающихся межкультурной коммуникации, что поможет ученикам избежать конфликтных ситуаций или недопониманий с другими культурами на практике. Главными методами исследования является сопоставление разных методик обучения межкультурной коммуникации, анализ учебных материалов, наблюдение и анализ их эффективности. Результаты показали, что самой эффективной работой в обучении является правильно выбранная модель и стратегия обучения, а так же совмещение нескольких форм обучения, например, индивидуальных и групповых методик. Научная новизна статьи заключается в анализе эффективности практических методик по обучению межкультурной коммуникации. Модель процесса обучения межкультурной коммуникации может быть использована на практике в обучении, а так же служить теоретической основой к другим исследованиям.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, стратегия, дебаты, метод обучения, взаимодействие, устранение недопониманий, медиатор, проект

Статья поступила 3.03.2023

UDC 371.3

SRSTI 16.31.51

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.71.4.023>

FORMATION OF READING LITERACY IN ENGLISH LESSONS

*Kenzhebekkyzy M.¹, Ibrayeva Zh.K.²

*¹ Master of Phil.Sc., Al-Farabi KazNU, Almaty, Kazakhstan
e-mail: kenzhebekkyzym@mail.ru

² Doc.Phil. Sc., Associate Professor of Al-Farabi KazNU,
Almaty, Kazakhstan
e-mail: zhanar.kulmat@gmail.com

Abstract. In today's world, English is becoming not just a means of communication, but also a necessary tool for learning and working. More and more often people are faced with the need to use English in everyday life, in particular, reading is used in: communication in social networks, working with documents, information search, cooperation with foreign partners, and travel. In addition, the English language expands the opportunities of the student, broadens the horizons, and forms the worldview and personal experience. Therefore, studying the process of reading formation is a relevant issue at this time. The purpose of this review article is to study the methodology, requirements, process, and factors of reading literacy formation in English classes. The object of the article is the success of literate reading formation. The results and conclusions of the article can be further used in other research on the tasks of students' reading literacy formation. The following research methods are used in the article: analysis and generalization of the scientific literature, researches of foreign scientists, observation, direct interpretation of the word, questionnaire survey. The practical significance of the research consists in the possibility of using the materials of the article, at the English language classes when introducing new tools, technologies, and methodologies, as well as at the seminars on the theory and methodology of teaching a foreign language in the secondary and higher pedagogical institutions.

Key words: literacy, reading, personality, formation, English, learning, tasks, methods

Basic provisions

Literacy is a human right and the basis for lifelong learning. It empowers individuals, families and communities and improves their quality of life. Through its "multiplier effect", literacy contributes to eradicating poverty, reducing child mortality, curbing population growth, achieving gender equality and promoting sustainable development, peace and democracy.

In today's rapidly changing, knowledge-based society, where social and political participation occurs both physically and virtually, acquiring

basic literacy skills, improving them and applying them throughout life is paramount.

Since its founding in 1946, UNESCO has played an important role in the overall literacy effort.

UNESCO's current policy is to promote literacy and create an enabling environment, which is an integral part of lifelong learning. The organization is also committed to ensuring that literacy continues to be a priority both nationally and internationally. In an effort to realize the vision of universal literacy, the Organization works with countries and partners through literacy programmes, outreach and its knowledge base.

Introduction

Reliance on the natural curiosity of students, taking into account their existing abilities and skills necessary for solving various tasks allows us to make the learning process personally-oriented and increase the learning motivation of students. Such development of the learner's personality sets special requirements for the elementary education level. Reading and working with information occupies a special place among the meta-disciplinary universal learning activities. Successful learning at school is impossible without the formation of students' reading literacy. Having disclosed the concept of «reading literacy», we can conclude that in order to rely on reading as the main type of learning activity at school, school graduates should have special reading skills, which are necessary for full-fledged work with texts.

Materials and methods

The following research methods are used in the article: analysis and generalization of the scientific literature, researches of foreign scientists, observation, direct interpretation of the word, questionnaire survey

Research in the field of definition and classification of literacy in Kazakh science is most often mentioned in the context of international studies PISA and PIRLS, and a few publications on improving literacy among the population are aimed at discussing state programs for the development of education and national plans for the advancement of functional literacy among schoolchildren.

The concept of *literacy* is still not widely popular in domestic science and is most often defined as a “strong ability to apply the laws and rules of the native language in written and oral speech” [2]. The definition of *functional literacy* is interpreted in Western literature as the knowledge and skills of reading and writing that contribute to effective interaction within one society [3], supplemented by Kazakh researchers as an “ability to follow the requirements of the globalizing world” [4].

Reading literacy, which is an integral part of functional literacy, is actively studied in conjunction with writing as part of the development of

critical thinking by members of the Kazakhstan Reading Association [5]. In addition to developing critical thinking through writing and reading, the members of the association are engaged in finding solutions to the problems of reading, information literacy and the phenomenon of information culture of the individual.

Within the framework of *urban literacy*, J.S.Smagulova studies communication between adults and children in an urbanized, linguistically and culturally Russified Kazakh family [6]. The concept of literacy in the city combines research on a wide range of issues of self-identification of urban children, youth and adults with the help of literacy practices in real and virtual life.

As a new acmeological context for the study of reading, we can mention the works of T.M.Darisheva, I.M.Kolenko, in which the reader represents the unity of the individual, personality and subject of activity [7].

Methodologically fundamental was the thesis about reading literacy as an active, purposeful and constructive process of using reading in different situations and with different goals. This approach to the study of reader literacy was the basis for PISA research programs, and was also used in foreign works (V.A. Ermolenko, N.N. Smetannikova, G.A. Zuckerman, I. Baptiste, N. Cadbury, A. Cree and et al, W.S. Gray, M.L.Howe, S. Jenkins, J.K. Klingler and et al, W. Kist, V. Kinloch, M.D. Lekic, K. Goodman, L. Houser, I. Bokova, D. Landis, K. Mchombu, L.A. Jones, A.G. Larson, J. McGrane, K. Sanders, S. Schwart, P. Davis, N. Wilson, F.M. Reynaldo, R.L. Venezky) and Kazakhstani (T.M. Darisheva, G.E. Kalieva, Zh. Zh. Kuzembekova, S. Murseitova, A. Irgebayeva, N. Orazykhanova, J.S. Smagulova, A. Aldaberdikyzy, etc.) scientists.

Results and discussion

The English language curriculum at different grade levels duplicates the skills and abilities without which it is impossible to cope with vital tasks today:

- to read and comprehend meaningfully and produce texts of different types (informational and applied texts, literary texts);
- be able to extract information from different sources;
- be able to find and critically appraise information from the media and the Internet;
- be able to implement different reading strategies when working with a text.

Thus, in the direction of the formation of reading literacy, a special place in the learning process takes the text. The main method for improving reading literacy skills is text analysis. In today's conditions there are many methods and techniques of working with the text, for example: the method of discussions, debates can be introduced in the practice of work. In adolescence the proposed method is the most interesting, because it contributes to the

formation of skills, observing the norms and rules of the English language.

Modern approaches to learning emphasize the importance that as a result of learning the student changes that are determined not only by the acquired theoretical experience, not only the knowledge that he learned in the learning process, but also the nature of his activities, attitudes toward it, the level of cognitive interests, readiness for practical self-learning and self-education. Levels of reading literacy are related to the qualitative characteristics of the reading independence of high school graduates. The formation of reading literacy is guided by the leading linguodidactic principles of English language instruction:

1. The communicative principle:

- the use of rule-instruction to teach vocabulary and grammar;
- use of communication situations that are close and meaningful for students.

2. Principle of complexity:

- interconnected teaching of different types of speech activities and forms of speech (oral and written);
- acquisition of separate aspects of language through work with the text.

Based on these principles, training should be built in the logic of the functional-communicative approach, which ensures the formation of not only reading literacy, but in general language knowledge, skills and abilities. Building the foundations of reading literacy is part of a teacher's methodological system for organizing developmental-type learning activities. It is clear from this that reading is a conscious process, and in addition to teaching literal recognition of information from texts, teaching reading literacy should foster critical and analytical thinking. Thus, according to J. Oakhill, the concept of literate reading has three components:

- texts (set and format of reading material);
- aspects (the type of tasks and the implied ways of solving these tasks);
- situations (contexts for the sake of which certain texts are created) [8].

Modern reading is associated not only with printed texts, but also with electronic formats, that is, the type of task text is visually varied (for example, it may look like a page on the Internet or a newspaper clipping, the text may refer to some graph or chart, etc.), and the context of the situation set forth in the text may concern personal or social life as well as the work or educational field. Such situational categories overlap, and the purpose of the text may be to address a problem affecting any area of life.

The communicative-activist approach, which implies such an organization of the educational process, in which active communication of students with the teacher and among themselves, educational cooperation of all participants of the lesson is put forward, becomes relevant in the sphere of formation of reading literacy in English lessons. Here it is important for a teacher to organize the learning process in such a way that to teach students to learn to read literacy independently:

1. To retrieve necessary information from reading.
2. Analyze it and use it to solve not only educational but also life tasks [9].

This is how the organization of the learning process in English lessons helps to develop reading literacy, namely to build skills for the free development and practical application of one's knowledge in the context of environmental influences. It is important for the teacher to choose the right materials and tasks that promote effective learning and the formation of reading literacy, which should be understandable and interesting to students (to increase motivation). Such materials can be linguo-cultural stories, small books, letters, adapted texts, and assignments can be mini-projects, problem tasks, etc.

As L.A. Jones notes, the material for composing tasks that promote reading literacy should be taken from real life [10]. When working with texts, attention should be paid to the understanding of the text in English, which contributes to the comprehension of information and correct reading. When selecting texts it is recommended to take into account several criteria:

- relevance, significance and importance of the text for the students;
- consideration of age peculiarities;
- presence of unknown facts, information that arouses interest;

- the use of special concepts, terms, names (including geographical), dates, numbers;
- the presence of illustrations, tables, diagrams and charts that can make it difficult to understand the text.

For the students' personal and cognitive development and to achieve the socially desirable result of becoming different types of reading in all English lessons, the following methods and ways of work are used:

- analysis of academic tasks, instructions, development of the skills of reading into the task, highlighting key words, understanding and accepting the meaning of the task and «translating» each task into a self-instruction, into an algorithm of actions;
- performance of written assignments (answering questions; expressing own point of view; giving arguments for and against the statements made; explaining different situations using the text; proving one's point of view based on the text read;
- reading out and summarizing information from tables, graphs, charts, brochures, advertisements [11].

Work on the formation of reading literacy is carried out through literary reading lessons, as well as through extracurricular activities. We will consider one of the components of reading literacy - reading interests and their formation in extracurricular activities. To test our hypothesis, experimental work was organized. Experimental work was carried out during the I-II quarters of 2022-2023 school year on the basis of L.N.Tolstoy school in

Almaty region. Seventh grade students participated in the research. The first “A” group consists of 25 people, 13 girls, 12 boys. The second “B” has the same number of pupils - 25, including 10 girls and 15 boys. The experimental group will be the class with the lowest reading literacy development index, in our case it is the “A” group, hence the “B” group will be the control one. According to the experimental work three stages were defined:

The first, preparatory, stage is the ascertaining experiment, where questionnaires are prepared for primary school students, and observation is organized to identify students’ reading interests and attitudes toward reading books. The second stage is the formative stage. The goal - to develop students’ reading interests, using various forms and means of organization of extracurricular activities to develop reading interests as a component of reading literacy. The third stage of experimental work is summarizing. At this stage the final result of the experiment is determined.

In September 2022 we conducted a questionnaire survey of students to determine their reading literacy and students’ attitudes toward reading books. We monitored the activities of students and teachers in the control and experimental classes outside of school hours. Experimental work will use “Enjoy Reading” book with illustrations, exercises from the textbook to form literate reading, and some teaching techniques. The advantage of this reading book is the presence of tasks to teach students text labeling techniques, such as making a plan for the text, underlining the main information, making a mental map of the text, writing out and systematizing key phrases. To determine the level of development of reading literacy at the experimental stage we offered the students in the experimental and control groups to do a set of tasks for the text from the textbook “Enjoy Reading”. We got the following results after completing the tasks.

Table 1. Test results

Number of correctly completed tasks	Level	“A” group	“B” group
5 to 6	High	3	7
3 to 4	Medium	15	13
0 to 2	Low	7	5

After the placement test, we worked through the textbook, adding more activities to help us build meaningful reading skills. For example, «Module 3» in the textbook also offers a large number of reading comprehension activities. Pages 40-44 suggest reading an essay about the lives of teenagers, and pages 48-53 suggest reading a dialogue from «Le Petit Prince»: after a play in the school theater. Note that this assignment also offers work on reading-aloud technique and tasks for predicting content, during reading, and after reading. We especially note that the textbook suggests making a plan

for this text. In addition, we suggested that students independently compose questions to the text.

So much emphasis should be placed on reading aloud, which is considered the foundation of the literacy program. Not only students read aloud, but also teachers read aloud, accompanying the reading with a demonstration of the text on the screen. This occurs during supplemental reading lessons. The teacher reads the text aloud twice, acting as an example for the students [12]. They encourage students to anticipate further developments, summarize the information, use context, visual cues, and ask questions, sometimes even questioning the author's position in the text. In the end, students must answer any open-ended question related to the book or passage they have read. For example, identify what they liked most about the book. Teachers also teach students reading strategies and how to use key words in these lessons. In addition, some schools provide up to half an hour of free self-reading during the school day, without restricting students' reading choices [13]. Thus, in support of reading literacy, schools also create reading groups and conduct regular reading drama projects. These recesses for reading for pleasure help to increase speed and vocabulary. Below is a table with the main forms of work with text in shaping students' reading literacy.

Table 2. Forms of interaction between subjects of the educational process in the context of the formation of reading literacy

Stage of the lesson	Ways of assimilating types of tasks, exercises	Forms of interaction between subjects of the educational process		
		Student activities		Teacher activities
		Methods and forms of training	Basic techniques	
Familiarization with new material, comprehension of it	1. Tasks of an entertaining nature. 2. Tasks for the development of cognitive skills, error detection, typical exercises	- verbal method. - visual method. - video method. - audio method.	Presentation of new material in the process of explanation, conversation. Work with terms, use of visual aids	Reproduces terms, specific facts, methods and procedures, basic concepts, rules and principles define a concept, memorize
Repetition and consolidation of material	1. Standard tasks	- reproductive method. - practical method	Analysis, making structural-logical diagrams, completing tables	Explains facts, rules, principles, and transforms material, formulates, describes, repeats

Stage of application of knowledge and skills	1. Tasks to form skills or abilities in different types of activity	- practical method	Solving practical problems	Applies laws, theories in specific practical situations. Uses concepts and principles in new situations
--	---	--------------------	----------------------------	---

Difficulties have arisen in exercises where it was necessary not only to read words and sentences, but also to match word forms (for example, tasks to substitute missing letters), and to translate words. In turn, attempts to help students eliminate these difficulties have led to the understanding that the problems are caused by insufficiently formed reading skills in the native Kazakh language. It turned out that when reading in the native language students are not able to cope with a number of activities listed by P. Davis in the second, third and fourth stages of forming the skill of literate reading [14]. In particular, understanding the general content of the text, they are not able to highlight the main idea, find the given information, predict the content. It is also important that such psychophysiological processes as selective attention, working memory and translation of grapheme into phoneme «do not work» in the process of reading. At the end of the experimental work, we again offered the students a set of tasks for the text from the book. We got the following results based on the results of the tasks.

Table 3. Test results

Number of correctly completed tasks	Level	7 «A»	7 «B»
5 to 6	High	11	6
3 to 4	Medium	12	15
0 to 2	Low	2	4

The results showed that in the “A” group, where the tasks on the formation of literacy skills were offered, the number of students who demonstrated a higher level compared to the first test increased, while in the “B” group there was not such a significant change. In addition to highlighting the main idea, the «Enjoy Reading» textbook tasks, the students of “A” group also mentioned making up a mind-map, «Fishbone», completing a table, and underlining the main information while reading.

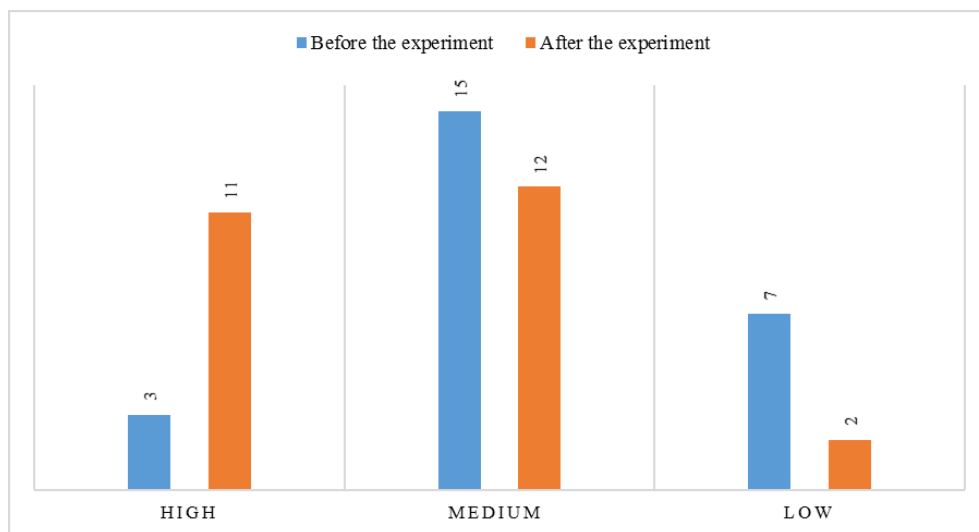

Figure 1 – Results of “entry” and “exit” testing in the “A” group

Thus, the main features of the textbook and the reading book of the course “reading literacy” for the 7th grade in the context of learning to read include the authenticity of the language materials, compliance with the structure of the teaching material of the modules with the structure of the psychological activity of students in the process of cognitive activity:

- motivation, goal setting, goal attainment activities, self-control, self-assessment, self-correction;
- personal orientation of the content of textual materials;
- a system of work on the formation of general learning abilities and skills, generalized methods of learning, cognitive, communicative, and practical activity;
- availability of a competently and logically structured system of exercises for the formation of reading literacy.

This complicates the process of mastering reading in English. For example, both students know the English alphabet by heart, but learned it as a poem, do not understand that the letter denotes some sound. In turn, as in all activities related to learning important control, in the framework of the formation of reading literacy can be divided into two types:

- checking of reading comprehension;
- checking the correctness of the text reading in the process;
- checking for comprehension of the assignment to the text [15].

To analyze the results R. Johnston gave the following levels of formation of reading literacy.

Table 4. Levels of reading skill formation

1	2	3	4
Elementary reading level	Reading aloud literacy level	Reading to yourself literacy level	Literate reading level
Characteristics			
1. Error-free differentiation of alphabetic characters. 2. Error-free reading of words. 3. Comprehension of the meaning of words. 4. Understanding the meaning of a sentence.	1. Understanding the overall content of the text. 2. Ability to identify the main idea of the text. 3. Understanding the connectedness and sequence of events. 4. Ability to find the given information. 5. Ability to predict content.	1. Understanding the overall content. 2. Ability to identify the main idea. 3. Understanding the connectedness and sequence of events. 4. Ability to find the given information. 5. Ability to predict content.	1. Understanding the connection of information. 2. Reflection on the content of the text. 3. Reflection on the form of the text. 4. Comprehending and analyzing the text.

Logically, a high reading literacy rate is impossible without sufficient motivation. The importance of acquiring a high level of literacy is instilled from childhood and positioned as the foundation for learning. However, the culture of learning to read in English in schools in Kazakhstan rests on three pillars:

- teachers and parents working together;
- time devoted to reading (often independent reading, i.e., reading for pleasure);
- accessibility of reading material.

Reading proficiency is directly related to how much one reads, so the goal of the literacy program being implemented is not to increase test scores, but to instill a positive attitude toward reading, to inspire students to read more, helping to improve not only reading skills, but also writing and speaking skills necessary for success in everyday life. Thus, working with text is indeed essential in the development of literate reading, understood broadly as the ability to comprehend texts of different content, to form and reflect on them, and to use what they read in different life situations. English can and should develop students' speech activity by means of working with texts.

Conclusion

In conclusion, let us note that reading foreign-language texts is one of the main sources of information, enriching lexical and grammatical vocabulary, expanding students' horizons. In turn, the acquired knowledge, skills and abilities (which have traditionally been considered the purpose of learning) in English lessons become a means of forming students' reading literacy.

So we've been working on the tutorial, adding more exercises to help us develop meaningful reading skills. Difficulties arose in exercises where

it was necessary not only to read words and sentences, but also to match word forms, translate words. In turn, attempts to help students eliminate these difficulties led to the understanding that the problems are caused by insufficiently developed reading skills in their native Kazakh language.

As in all activities related to learning, we realized that control and motivation of students are crucial in the formation of reading literacy.

In addition, it is necessary to rely on Bloom's theory, according to which the list of cognitive processes is hierarchically organized, starting from the simplest, recollection of knowledge, to the most complex, consisting in the development of judgments about the value and significance of this or that idea from the read text.

REFERENCES

[1] McGrane J., Sanders K. Progress in International Reading Literacy Study (PIRLS): National Report for England. – London: Department for Education, 2017. – 87 p.

[2] Russian-Kazakh dictionary: Scientology. General editorship was managed by the doctor of economical sciences, professor E. Aryn. – Pavlodar: «ECO» Research and Production Company, 2006. – 482 p.

[3] Thomson S., Hillman K., De Bortoli L. A Teacher's guide to PISA Reading Literacy. – Australia: Acer Press, 2013. – 60 p.

[4] Orazyhanova N., Kenjebaeva G.M. Oquşylardyñ funksionaldyq sauattylyğyn qalyptastyru joldary // Strategicheskie voprosy mirovoi nauki. – 2013.

[5] Mirseitova S., Irgebaeva Ä. Ärekettegi RWCT filosofiasy men ädisteri. – Almaty: İzdatMarket, 2004. – 264 p.

[6] Smagulova J., Enregisterment, agency & language shift: Kazakh as baby talk // Urban Language & Literacies. – 2012. – Paper 91. – 18 p.

[7] Darişeva T.M., Kolenko İ.M. K probleme akmeologii chtenia. // L.N. Gumilev atyndağy EÜU Habarşysy. – 2008. – №1 (61). – P. 8-15.

[8] Oakhill J., Cain K., Elbro C. Understanding and teaching reading comprehension. A handbook. – Abingdon: Routledge, 2015. – 93 p.

[9] Schwart S. Factors in the development of students' reading literacy // Review of Educational Research. – 2018. – 71(3). – P. 393-447.

[10] Jones L.A. Developing literate reading in middle school. – London: Penguin Random House, 2019. – 20 p.

[11] Owusu-Acheaw M., Larson A.G. Reading habits among students and its effect on academic performance: A study of students // Library philosophy and practice. – 2014. - 2(4). - P. 1-22.

[12] Howard W.T. Learning to read for a literate perception of information // Language, Speech and Hearing Services in Schools. – 2021. – 52(1). – P. 225-238.

[13] Davis P., Wilson N. The requirements and factors for the formation of literate reading. – London: Department for Education, 2014. – 314 p.

[14] Wolf M. Reader, come home. The reading brain in a digital world. – New York: HarperCollins, 2018. – 76 p.

[15] Johnston R., Watson J. The effects of synthetic phonics teaching on reading and spelling attainment: a seven-year longitudinal study. – Edinburgh: Scottish Executive Central Research Unit, 2005. – 50 p.

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

*Кенжебекқызы М.¹, Ибраева Ж.К.²

*¹ фил. ғыл. маг., Әл – Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан,
e-mail: kenzhebekkyzym@mail.ru

² фил.ғыл.док., Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессордың м.а.,
Алматы, Қазақстан.
e-mail: zhanar.kulmat@gmail.com

Аңдатпа. Қазіргі әлемде ағылшын тілі тек қарым-қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар оқу мен жұмыс үшін қажетті құралға айналды. Уақыт өте сайын адамдар күнделікті өмірде ағылшын тілін қолдану қажеттілігіне тап болады, атап айтқанда: әлеуметтік желілерде сөйлесу, құжаттармен жұмыс істеу, ақпарат іздеу, шетелдік серіктестермен ынтымақтастық, саяхат. Сонымен қатар, ағылшын тілі студенттің мүмкіндіктерін кеңейтеді, дүниетанымы мен жеке тәжірибесін қалыптастырады. Сондықтан оқу сауаттылығын қалыптастыру процесін зерттеу қазіргі уақытта өзекті мәселе болып табылады. Бұл мақаланың мақсаты ағылшын тілі сабақтарында оқу сауаттылығын қалыптастыру әдістемесін, талаптарын, процесі мен факторларын зерттеу. Мақаланың нысаны оқу сауаттылығын қалыптастырудың сәттілігі болып табылады. Мақаланың нәтижелері мен қорытындылары оқушылардың оқу сауаттылығын қалыптастыру міндеттеріне арналған басқа зерттеулерде одан әрі қолданыла алады. Мақалада келесі зерттеу әдістері қолданылады: ғылыми әдебиеттерді талдау және жалпылау, шетелдік ғалымдардың зерттеулері, бақылау, сөзді тікелей түсіндіру, сауалнама. Зерттеудің практикалық маңыздылығы, технологиялар мен әдістемелерді енгізу кезінде ағылшын тілі сабақтарында, сондай-ақ орта және жоғары педагогикалық мекемелерде шет тілін оқытудың теориясы мен әдістемесі бойынша семинарларда мақала материалдарын пайдалану мүмкіндігі болып табылады.

Тірек сөздер: сауаттылық, оқу, тұлға, қалыптасу, ағылшын тілі, оқыту, міндеттер, әдістер

ФОРМИРОВАНИЕ ГРАМОТНОСТИ ЧТЕНИЯ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

*Кенжебеккызы М.¹, Ибраева Ж.К.²

¹маг. фил. наук, КазНУ имени Аль – Фараби, Алматы, Казахстан,
e-mail: kenzhebekkyzym@mail.ru

²док. фил. наук, и.о. профессора КазНУ им. Аль – Фараби,
Алматы, Казахстан,
e-mail: zhanar.kulmat@gmail.com

Аннотация. В современном мире английский язык становится не просто средством общения, но и необходимым инструментом для обучения и работы. Все чаще люди сталкиваются с необходимостью использования английского языка в повседневной жизни, в частности с использованием такого навыка как чтение (общение в социальных сетях, работа с документами, поиск информации, сотрудничество с иностранными партнерами, путешествия и мн.др.). Вместе с тем, английский язык расширяет возможности студента, кругозор, формирует мировоззрение и личный опыт. Поэтому изучение процесса формирования чтения является актуальным вопросом в настоящее время. Целью данной статьи является изучение методологии, требований, процесса и факторов формирования читательской грамотности на уроках английского языка. Объектом статьи является успешность формирования читательской грамотности. Результаты и выводы статьи могут быть в дальнейшем использованы в исследованиях, посвященных задачам формирования читательской грамотности учащихся. В статье использованы следующие методы исследования: анализ и обобщение научной литературы, исследования зарубежных ученых, наблюдение, прямая интерпретация слова, анкетный опрос. Практическая значимость исследования заключается в возможности использования материалов статьи на занятиях по английскому языку при внедрении новых инструментов, технологий и методик, а также на семинарах по теории и методике преподавания иностранного языка в средних и высших педагогических учреждениях.

Ключевые слова: грамотность, чтение, личность, формирование, английский язык, обучение, задачи, методы

Статья поступила 23.02.2023

**4 БӨЛІМ.
ӘДЕБИЕТТАНУ: ДӘСТҮР МЕН ЖАҢАШЫЛДЫҚ
РАЗДЕЛ 4.
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ: ТРАДИЦИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ
PART 4.
LITERARY STUDIES: TRADITION AND MODERNITY**

UDC 82.09

SRSTI 17.82.60

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.71.4.024>

**PRAGMATIC FEATURES OF EPISTOLARY TEXTS BY
Sh. MURTAZA**

*Kembayeva A.T.¹, Zhubai O.S.²

¹doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan,
e-mail: kembayeva_ainur@mail.ru

²Ph.D., Acting Professor, Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan,
e-mail: aim-ornai@mail.ru

Abstract. Due to the changes of time and society, it is known that the communication among the human beings is developing not only orally, but also in a written form. From this point of view, the tradition of writing a letter is one of the means of communication. This is a genre of great historical and cultural significance, which is one of the ancient forms of written language. The study of this genre is one of the new issues in modern Kazakh linguistics.

The application of the comparative and analytical methods for finding a coherent framework of how the writer creates and prepares tables of the text word in accordance with the pragmatic goal set by him while writing letters, allows to create a functional-pragmatic model of open writing and analyze the features of the texts of letters.

Research work was carried out using descriptive methods and descriptive tools.

The scientific significance of the research work is the classification of the writer's letters written in different years by their content and finding linguistic features in his letters. In the course of the analysis, we noticed that the writer's letters do not have a certain pattern, but have a social and household content. As research materials and data, Sh. Murtaza's published letters, as well as unpublished letters were obtained from the archives of the "Sherkhananu" research center in Zhambyl region, which is the native region of the writer.

It is clear that the results of the research brought changes to the development of Kazakh journalism and the epistolary genre; thus, the thoughts and pragmatics of nationalism in the letters make a significant contribution to the education of future generations.

Key words: epistolary genre, letter, pragmatics, linguistic personality, national-cultural phenomenon, worldview, national customs and traditions, education

Basic provisions

Sh. Murtaza is a universal person. In other words, he is not only a legal writer, an ardent publicist, a talented journalist, a talented playwright, and a skilled translator, but also a legal person with strong character and patriotism. In addition, his real personality is distinguished by his real editorial activity, which helped him to lead five popular press of Kazakhstan. It is an axiom that no one can resist glorifying such great people, studying their creativity, and promoting their values. The content and ending of epistolary letters of Sherkhan Murtaza, who became the herald of Kazakh spirituality, is highly unique.

The talented writer is the owner of the art of words, not only during the Soviet period, but also during the independent Kazakhstan.

Introduction

It is widely known that the epistolary style in a language is closely related to the official style. The epistolary style, which we take as the object of our research, considers the linguistic features of the text of a letter. Based on the opinion of research scholars such as R. Syzdyk, epistolary style is defined as the language of letters written by individuals to each other [1, p. 282].

Many scholars consider the letter as a part of epistolary style, epistolary literature, and epistolary genre. The word epistolary comes from the Greek word *eristole*, which means letter. Epistolary is a characteristic of a letter; written in the form of a letter; and it gives the concept of consisting of a letter [2, p. 624].

In the Kazakh Soviet encyclopedia, epistolary literature and epistolography (In Greek: address, appeal) are defined as the works written in the form of various letters. It is understood that epistolary literature also includes letters written by individuals to each other, which, in turn, owns cultural significance and is considered to be a literary heritage [3, p. 453].

Communicative-pragmatic linguistics consider the speech act, the speech situation, and the communicative-pragmatic function of prosodic elements and non-verbal language units involved in the speech act. Pragmatics is one of the prerequisites that must be present during communication since it organizes communication. The use of some language units and the delivery of ideas are pragmatic in nature. In connection with this, the terms like

communicative-pragmatic function of language units are considered together in the speech system.

The linguistic meaning of pragmatics (pragmalinguistics, linguistic pragmatics, pragmatic linguistics) is described in different ways in the views of journalistic scholars. A.A. Matzler points out that all these opinions consider language as a means of communication, not “for itself”, and he explains that it is necessary to search the pragmatics of language communication not from the communication of linguistic symbols, but from the relationship of the people involved in the communication [4, p. 103].

Communication and speech act are inseparable parts of pragmatics. Pragmatic speech is based on the concepts of influencing people through language and pushing them to action. These concepts arise from the goal of the communicators participating in the communication. Therefore, it is the speaker’s aim that creates the act of speech. In general, regardless of the pragmatics of any conversation, it aims to determine what aim people are speaking in a specific situation [5, p. 57].

Materials and methods

Materials and data of the article include letters written by Sh. Murtaza. The methods used in the article are comparison and analysis served to find a whole framework that specifies and follows how the writer created and practiced text word tables according to the pragmatic goal he set for himself while writing his work.

The research methodology is complex and phased. In addition, it includes a creation of a functional-pragmatic model of open writing and analysis of features of letter texts.

Results

The place of artistic creativity of the writer is highly special not only in Kazakh society, which is constantly on the path of development and renewal, but also in the deep thought space, in the social environment and, generally, in the world of Turkish society. This was because the topics and topical issues that the writer raised in his time were the main priorities of that time. Artistic and sharp language that hits the target precisely during the fight against negative phenomena occurring in the development of society and his journalistic skill serve as an exemplary school for the current generation.

It is clear that each style has its own characteristics from a linguistic point of view, as well as from an extralinguistic point of view [6, p. 39]. Therefore, the epistolary style is also individualized by its own characteristics.

Professor B. Shalabai stated that the functional stylistic and intrastylistic classification in the language is very complex and multi-faceted [7, p. 74].

The history of the genre of epistolary journalism, particularly the letter, dates back to very early times. When the first people were born, they first communicated with each other through signs, pictures, and images in order to

exchange messages and information, and then they started to solve national problems with the help of letters.

Because of this, we decided to take Sh. Murtaza's letters as a separate genre (epistolary) worthy of study. It is also strengthened by the fact that there is a great opportunity to reveal the inner soul, personality, and real character of the figure in depth by analyzing the letters written by Sh. Murtaza or directed to him, as well as the results of the research conducted on his works. In recent years, special attention has been paid to the study of epistolary texts. In this direction, we can take into consideration the research conducted by A.A. Akishina, N.I. Belunova, N.Yu. Busorgina, N.V. Glukhikh, N.A. Kovaleva, L.V. Nizhnikova, E.V. Polyakova, and N.V. Silaeva.

Furthermore, we can mention the works of R. Syzdykova, B. Abilkasymov, K. Yergobek, M. Balakaev, E. Zhanpeyisov, L. Duysembekova, G. Abikenova, who studied epistolary writings in Kazakh linguistics.

An epistolary text is a written work which is conceptual, informative and pragmatic in its nature. Its main categorical features consist of a different topic, standard system and targeting.

Hence, the pragmatic level of Sh. Murtaza's linguistic personality consists of his motives and goals of loving his nation and preaching to his people. There is no doubt that the significance and importance of national education through his letters is increasing day by day.

The basis of pragmatics in the science of language is the relationship between the narrator, that is, the speaker, and the listener, that is, the reader. At the same time, pragmatic presuppositions, that is, the speaker's assessment of the listener's general knowledge, attitude, attention, understanding, and psychological characteristics are included. The main goal of pragmatics is to understand the specific rules of word usage. A scholar Y. N. Karaulov recognizes that the highest level of linguistic personality is the pragmatic level. After all, this level consists of motives and goals that develop the linguistic personality [8, p. 181].

As we have seen, the sentence structure of epistolary texts is complex, besides, it has its own writing style; in most cases, it is distinguished by the absence of emotional and figurative language. However, some letters may be created to tell the author's personal thoughts, feelings, and impressions from various situations. In this regard, it should be noted that personal letters are different in terms of their content than business letters, in which they describe everything from public needs to personal secrets.

We can rely on the statement of a scholar E.M. Vinogradov, who grouped letters according to their communicative function and classified the text of the letter written in the Kazakh epistolary style:

Personal letters. Personal letters belong to the main epistolary genres:

- a) letters without established pattern (social and household letters)
- b) letters in the form of etiquette
- c) letters of guarantee

d) letters written in a certain format

Personal business letters:

a) anonymous letters

Official business letters:

a) manual;

b) diplomatic;

c) message, report, etc.

Letters in literature. These letters belong to additional epistolary genres:

- literary friendly letters;

- letters submitted for authorship processing for publication;

- press notification letters;

- letters written with poetry;

-personal letters of literary content (non-household);

- personal letters with a literary attachment;

- letters in the structure of a literary work;

- open letter (letters to the editor) [9, p. 25].

M. Balakaev, Ye. Zhanpeyisov group the letters as follows:

1) official letters;

2) official business and business letters;

3) household letters, they distinguish two types of them: confidential and friendly letters [10, p. 134].

We decided to classify Sh. Murtaza's letters according to their content in a following way:

1. Personal (informal) letters.

2. Letters of literary content with pen pals.

3. Business letters.

Letters are part of the things found in the writer's personal archive. Among them there are about one hundred and fifty letters written by Sh. Murtaza and addressed to him. We noticed that the letters written to the writer have social and household contents without a certain pattern.

The first letters of the writer were written to his mother Aisha when he was away from his native village. From the letters he wrote to his mother and brothers, one can immediately understand his feelings of fraternity and sympathy. Each letter has its own signature and style. At the same time, the original character of the boy who tried to be honest is reflected in his letters. The coexistence of honor and urgency in his personal letters are the features that distinguish his linguistic personality. Let us look at the letter written on September 29, 1950:

Greetings from Moscow! My mother! 29.IX.50. I am studying safely, my health is good... Mom, don't worry about me, just pray for me and keep staying healthy and strong! [11, p. 7].

Epistolary writings are not often characterized by the style of fiction. Figurative and imaginative use of words in a variable sense is characteristic of the literary style, and a feature of the epistolary style is that the words in

the language are used in their literal sense.

In the language of epistolary works, phraseological units and proverbs are not often used. There are few figurative language tools and metaphorical words. In the language of a letter, if words have variable meanings, it is related to a specific purpose. For example, it is not forbidden to use metaphor, metonymy, synecdoche, etc. as humor, and jokes among friends, and in general, it should be emphasized that the literal meaning of the words is used in the nature of the written language. It distinguishes the epistolary style from the literary style. Epistolary style is used in the language of artistic works.

Analyzing and correcting the grammatical and stylistic errors of Sherkhan Murtaza's letters, especially those written by his friends Abdulali, Tolen, and Abutalip, is the beginning of his future editorship. Correcting the mistakes is not blaming the owner of the letter, but to participate in editing the letter and directing it to knowledge. In other words, orientation towards education and people's efforts to develop literacy is another pragmatic feature of Sherkhan Murtaza.

What we can see from this letter is that a second-year student of MSU sending these words to his friends making a philosophical analysis; from his words we can observe the manifestation of literacy, and thus, the example of enlightened pragmatics. Sh.Murtaza's own philosophical views are a distinguishing feature of his linguistic personality. The spiritual Kazakh nature of his thinking system gives a clear impression of the maturity of his being and reveals the special aspects of Sherkhan's linguistic personality. Moreover, we can see that words like *collapsing like a fallen tree, lost its meaning, sentence-like* in the lines of the letter have been used by the linguist with a deep understanding of the power of artistic words since he was a student.

K. Yergobek's article in the collection of critical articles "Bayangumyr", talks about the letters of the soldier and pays special attention to the epistolary genre. For the first time, in the context of research, he conveys the idea to the reader that "a letter in the form of a poem is not only a formal feature of the epistolary genre in Kazakh literature, but also the peak of the genre in terms of content depth" [12, p. 104].

Among his informal, personal letters, there are letters addressed to his grandchildren by his younger brother Batyrkhan, whom he accepted as a true friend in 1998-2000. "When I am disappointed with people, I want to go to the country. I want to sit in the middle of children, Zhako, Iliko, Alisher, Zico, and Almas, not adults. They are real friends..." [11, p. 11] - the writer worries. In the letters he wrote to them, he used to educate them, adapt them to society, hide mysteries and give them tasks.

Personal letters of related content are characterized by the abundance of proverbs. It is often used to educate his siblings: Listen to these words from our Wise Ancestors:

*A bad leg smears an honoured place,
A bad mouth smears the whole country.*

*If a good man speaks, flowers will flow from his mouth,
If a bad man speaks, a demon will pour out of his mouth* [11, p. 55].

National culture dimensions can be seen from the speech and thinking of a linguistic person. Besides, the level of language personality, which is clearly visible from the national character, is the pragmatic level. The pragmatic level of the linguistic personality of Sherkhan Murtaza, which we are considering, consists of loving his country, nation, and at the same time, setting certain motivations and goals while preaching.

After the personal letters, let us pay attention to the literary and friendly letters of the linguist.

It can be said that letters written by pen pals in far and near foreign countries had a special influence on the writer's rise to a creative height and increase in his writing power. "There is no greater wealth in the world than the acquaintance and understanding between one person and another", said Saint-Exupéry, and there is no wordsmith who did not agree with his saying and did not look deeply into the human soul and seek to shed spiritual light. For example, the letters written by foreign literary experts such as Russian writer and his friend Leonid Khanbekov, T. Minullin, M. Karim, etc. are full of friendly wishes and creative advice. Let us consider a number of Sh. Murtaza's letters.

A letter from Leonid Khanbekov: 23.11.1978, Moscow

Dear Sherkhan!

*Finally, congratulations once again on your romance! Well done! Jigit!
I believe that as soon as you finish the second part, the "Fire Arrow"
will ring not only on the Kazakhstani horizon, but also in the sky of the whole
country – in a bold, fresh and strong way...[14, p. 9].*

One of the features of R. Syzdyk's style is respectful, high-ranking, kind, etc. Similarly, it shows that the words dedicated to showing respect and honor begin with words like *gizatlu, khurmatlu, markhabatlu, sagadatlu, biyik martabalu, ginaitlu, kudratlu, shafagatlu*, according to the writing style developed in the Tatar and Turkic literary traditions. Most of the words used in the language of these documents are not typical of the Kazakh language, but of the Central Asian literary language and Tatar languages [1, p. 151].

Considering that L.V. Khanbekov is a well-known literary critic of the Russian people, literary critic, publicist, translator, and candidate of philological sciences, these letters of Sh. Murtaza, found in the archive, can be said to be the result of significant works in the development of the Kazakh language and literature, as well as the literary communication.

We can say that the lexical features of the language of epistolary writings include the existence of standard words and characters characteristic of the epistolary style, which are fixed and used in the modern epistolary genre. For example, the beginning of a letter with polite words, preservation of ancient literary language forms, etc.

Here are excerpts from Sh. Murtaza's reply letters:

12.02.1987. Dear Viktor Mikhailovich!

If all historians were as honest and just, as highly erudite and gifted, then there would be much more order in the world, and the atmosphere would become much cleaner. My thanksgiving is just humane. May Fate reward you for your good deed [13, p. 151].

Discussion

Sh. Murtaza was in friendly contact with all the mentioned letter holders and wrote letters himself. As the contents of the letters show, Sherkhan Murtaza's works are translated and highly appreciated not only in our national literature, but also in many countries.

His letters with his pen pals in far and wide foreign countries are one of the spiritual treasures that provide many opportunities to raise the unknown secrets of his creativity and his civil personality, and at the same time their meanings are deepened with each study.

Sh. Murtaza was constantly engaged in creativity and was able to write down his heart-felt thoughts.

Even after the independence of our country, new problems have appeared. It is also true that he was one of the observers of the reality that although our country has gained political freedom, it has not yet achieved its full spiritual freedom. These are the urgent problems that torment the writer's soul and blacken the tip of his pen. Thus, we can understand that the heroic use of the pen by a patriotic writer regarding the fate of the nation and the masses during the years of independence, and the fact that he brought painful situations to the reader's attention were the factors that developed his pragmatic style.

Sh. Murtaza's linguistic features are abundantly reflected not only in his artistic worlds and fables, but also in his articles and transcripts found in the archives; furthermore they are found in his speeches, and in the letters we are considering. A figure who unflinchingly expressed his deep thoughts and proposals for correcting the shortcomings of his country and getting rid of the remnants of colonialism even from the podium of the Parliament.

The strong opinions of the writer, born from the feeling of patriotism, did not go unnoticed by some chauvinists, instead they got on their nerves, and there were times when they considered him an enemy. However, he did not stop until the end of his term as a deputy, and he was able to express the problems of his people from the official platform.

His works, known as a master publicist, are instructive works added to the journalistic genre of our national literature.

Among the literary works written in the epistolary style of the linguist are the letters of the epistolary genre with Kamal Smayilov, which are published in the fundamental press of the country "Yegemen Kazakhstan" (Independent

Kazakhstan), deeply touching the fate of the land and the country and giving a great thought to the Kazakh reader.

...However, if the author of the letter and the addressee are famous people and the text is related to a social issue, the letters become a tool of political analysis, having a social significance. (From national history - Shokan Ualikhanov's letters to his Russian friends; K. Smayylov and Sh. Murtaza's letters written to each other as an example of the modern letter genre). It is known that such letters existed even before the appearance of the periodical press [14].

Not discussing the personal issues but directing his people to think deeply by writing the letters is another manifestation of the pragmatics of Sh. Murtaza. In these letters, the skill of expressing the emotions and feelings of the linguistic person through linguistic methods is clearly visible. While reading the letters, we can see that both people lived closely with the people. In these letters, the linguist, analyzing the present and future development of the independent country from all angles, was able to tell the national issues with the truth before the eyes of the reader, and was able to amaze the people with his sharp thoughts. In addition, the sovereign expressed serious thoughts about the political, social and economic development of the country. They express their sharp opinions and are worried about the security and peace of the world. K. Smayylov says: *It is enough if someone does not shoot us because of our sharp criticism in the newspaper.*

We would also like to note that currently thoughts and the sayings of Sh. Murtaza like The path of independence is hard, the taste is sweet; The worst enemy is a miscreant; The foundation of a state that bends the spear of the law will not be strong; The sheep are safe, the wolf is full; A person who does not lose his value obeys Abay's instructions, while the worthless follow what the king says are fully used as proverbs. Another feature of the language of Sh. Murtaza is to use proverbs of Kazakh people to convey ideas. Look for the camel in the sky when the wind is blowing; If you are honest - you will die of hunger; Leading to union is from the messenger; Leading to fight is from the enemy; Fasting - prayer is in the hearth; Do not give to those who are never full; Do not pour to those who are never full; It is better to die by drinking the poison of the truth than to live by licking the honey of lies; Vaska listens and eats (Russian proverb); Satisfaction fills the stomach, while unsatisfied slaughters its lonely horse; Only the devil without hope. As we have seen, the proverbs in the letters of the writer were used in order to overcome the weak points of the times, to raise the country's spirit and to change its direction.

The writer's epistolary style of speech is very unique, which allows us to talk about the originality of his letters compared to his literary texts. It contains many artistic and journalistic mixtures, more transitions and shades that are not found in fiction. Noting the features of the idiolexicon, let us talk about the most popular lexemes in Sh. Murtaza's epistolary. For example,

among the most frequently used lexemes there is the word *patriot*: What is needed? Enthusiasm is needed. A patriotic heart is needed. There is no patriotism in our hearts. There is only smoke instead [15, p. 26].

It is known that phrases and lexemes such as patriotism and love of the motherland are widely used in our language. The writer could have used here "A patriotic heart is needed". However, we can understand the peculiarity of the linguistic person's original use of words at this point as well. In general, patriotism is a deep, secret, and sometimes unconscious feeling that a person feels for his country.

In addition, Sh. Murtaza's letters to Kamal contain excerpts and examples from the Holy Quran. "God himself is the truth and his words are the truth", he said, and the following example can be cited from his letter titled "What is left unsold?". From Surah Al-Baqarah: Do not mix the truth with mischief, and do not hide the truth knowingly [15, p. 39].

In these letters, the linguist dwells deeply on the issues that the people cannot tolerate. In particular, he was angry with the subordinates of the head of the state; he called them "greedy", as people causing pain to the society, and told the following about them: Greedy bureaucrats are cancerous tumors in the body of society! [13, p. 96]; by these words he strongly suppresses the image of society, which remains true even today.

The writer is endlessly dissatisfied with careerists who care only about their personal interests, and with the fact that the wealth of the country is going into the pockets of corrupt people: *Well, those with thick pockets.... Corrupt people, bribe takers... Those who robbed the people's treasury. Hidden money is lying both in the country and abroad as you mentioned...* [15, p. 175]; from these words we can understand the pragmatics of his wish to his country to develop and beautify, even if it is told by great imagination.

As we noticed in the course of research, motivation and purpose are strong and powerful forces that elevate an individual to the level of a linguistic person; these are the main factors influencing the formation of a linguistic person as a force for the advancement of all people and society. The search of humanity, depth of thought and knowledge originates from motives, goals, and interests. Sh. Murtaza is also a linguistic person with pragmatic features, starting from his artistic works. Pragmatic level is multi-systemic, multi-layered structure, so it means that the linguistic person's relationship with the society is complicated. The motivation that brought up Sh. Murtaza and his civility was the danger of staying in the grip of ignorance of the Kazakh people. That is why he chose the holy spirit of nationalism and he became the author of letters urging his people to unity and solidarity, as well as the loyalty and service to the Motherland. Letters of this nature made Sh. Murtaza even more famous and well-known in his own nation. His letters directed to K. Smayilov is a direct proof of this.

One of Sh. Murtaza's creative features is creating a dialogue with his people, and sometimes with individual famous persons, by writing letters

and inviting them to talk. Serving the nation as the main goal is a great and honorable thing; that is why Sh. Murtaza is passionate about presenting himself as an example. The evaluative nature of Sh. Murtaza's language originates from his deep level of education and turns into critical thinking. Sharing thoughts is a pragmatic feature originating from the poetry of distant poets.

A letter is an eye of the heart and the mirror of the human soul. The culture of writing it, the placement of letters on the paper, and the placement of punctuation marks... everything gives a clear message about the author himself [11, p. 3].

For example, Sh. Murtaza wrote in his letters about the state of our relatives who went to foreign countries during the period of instability, and about the period when they returned to the country, about the existing gaps, as well as the nation's demographic situation as one of the minority people; he also wrote about mutual unity, peace to those people who want to destroy the unity of the country. He narrates many conclusions against those who do not preach religion correctly. For example, he says that even the Alash intellectuals died because of the treacherous traitors who came from among us, and at the same time, he says that we need to value ourselves without changing our national character. Every word he says to his friend Kamal Smayilov is like a reminder to every citizen of his country: "my country, my people". Therefore, we can observe deep philosophical considerations in the letters of the linguistic person that we are discussing.

Conclusion

Sh. Murtaza's philosophical views are another characteristic of his linguistic personality. Improving the spiritual nature of Kazakh people and their thinking system reveals the special aspects of the linguistic personality of Sherkhan Murtaza. Pragmatic level is the level of language identity that is clearly visible from the national character. Therefore, national culture dimensions are clearly seen from the pragmatic appeals of the linguistic person to his people. Therefore, the pragmatic level of Sh. Murtaza's linguistic personality consists of the motivation and goals of loving his people, glorifying his nation, and preaching to them.

While the writer's letters covers the spiritual condition of the country in depth, K. Smayilov speaks with real data about the country's economy and gives insights as a journalist. We can see that the Head of State himself paid attention to the serious thoughts expressed in each line of Sh. Murtaza's letters entitled Who has the key to the golden chest?; Where is gold, there is hell; What is left unsold?; Don't be insulted because you are poor; Who is frightening?; The world that is turned upside down; Who will clean the dirty binoculars?; The era of the Great Kush; Will the governors think; Corruption, theft, and bribery; Rich. Average. Poor and Human Value and took these letters into account while setting the goals for the country's development.

To sum up, there is a specific Kazakh epistolary style, which is a small style that takes place within the official style, and often contains elements of the colloquial style by owning its own style of writing.

A great writer and patriot of his country Sh. Murtaza's pragmatism is deeply reflected in his letters of the epistolary genre.

Hence, in the article, we analyzed Sh. Murtaza's letters with his friends poets and writers of far and near foreign countries; we also analyzed the spiritual significance of his thoughts in the development of our national literature and culture, and looked at his contribution to awakening his country and raising our national values and consciousness; finally, we deeply considered Sh. Murtaza's creativity in the network of letters. We group the categorical parameters of Sh. Murtaza's linguistic personality in the epistolary genre as follows:

- independence and accuracy;
- reflexivity of consciousness;
- level of communicative competence;
- freedom in discourse expressions;
- level of public speaking;
- level of use of writing resources of our language;
- conditionality of extralinguistic factors.

Moreover, Sh. Murtaza's letters were written in the epistolary-publicistic and epistolary-political directions.

REFERENCES

- [1] Syzdykova R. Istorija Kazahskogo literaturnogo iazyka (History of the Kazakh literary language). – Almaty, 2004. – 282 b. [In Kaz.]
- [2] Slovar inostrannyh iazykov (Dictionary of foreign languages). – M., 1988. – 624 s. [In Rus.]
- [3] Kazahskaia Sovetskaia enciklopedia. Tom 12. (Kazakh Soviet encyclopedia. Volume 12) – Almaty, 1978. – 598 b. [In Kaz.]
- [4] Matsler A.A. Pragmatika kommunikativnyh edinic (Pragmatics of communicative units.) – Kishinev, 1990 – 103 s. [In Rus.]
- [5] Tiajina E.V. Pragmaticheski aspekt mejdometii. (na materiale kazahskogo I fransuzkogo iazykov): dissertacia. ...kand. filol. nauk. (Pragmatic aspect of interjection. (on the material of Kazakh and French languages): dissertation. ... cand. philol. sc.) – Almaty, 2006. – 150 s. [In Rus.]
- [6] Sergaliev M. Fundamentalnaia stilistika. (Fundamentals of stylistics). – Astana, 2006. – 271 b. [In Kaz.]
- [7] Shalabai B. Zadachi stoiashie pered naukoj kazahskoi stilistiki. Kazahskaia filologicheskaia nauka: istoria, nastoiashie i budushee (Tasks facing the science of Kazakh stylistics. Kazakh philological science: history, present and future). – Almaty, 2003. – B. 73-75. [In Kaz.]
- [8] Karaulov Y.N. Russkii iazyk I iazykovaia lichnost (Russian language and language identity). – Moscow: Nauka, 1987. – 263 s. [In Rus.]

[9] Vinogradova E. Epistoliarnye rechevye janry; pragmatika i semantika teksta. Aftoreferat kand. diss. (Epistolary speech genres; pragmatics and semantics of the text. Abstract of cand. diss. – M., 1991. – 25 s. [In Rus.]

[10] Balakaev M., Janpeisov E. Shkola Kazakhstana iz istorii stanovlenia nashego literaturnogo iazyka (Kazakhstan school from the history of the formation of our literary language). – №2. – 70 b. [In Kaz.]

[11] Murtaza Sh. Derevnia skuchaiv po tebe (I miss my village and you). – Almaty: Dарmen Media, 2022. – 267 b. [In Kaz.]

[12] Ergobekov K. Baiangumyr (Pisma napisannye kroviu serdsa) (Bayangumyr (Letters written with the blood of the heart). – Almaty, 1991. – 230 b. [In Kaz.]

[13] Privetstvuiu dalekih (Greetings from Afar. Taraz: TIGU publishing house, 2012. – 178 b. [In Kaz.]

[14] Kazakh-baspasozindegi.pdf (enu.kz) [In Kaz.]

[15] Murtaza Sh., Smailov K. Elim sagan aitam, Elbasy, sen de tynda! (My country, I'm telling you, listen to the head of the country!) – Almaty: Kazakhstan, 1998. – 176 b. [In Kaz.]

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЭПИСТОЛЯРНЫХ ТЕКСТОВ Ш. МУРТАЗЫ

*Кембаева А.Т.¹, Жубай О.С.²

¹PhD докторант, КазНУ имени аль-Фараби,

Алматы, Казахстан,

e-mail: kembaeva_ainur@mail.ru

²док. фил. наук, и.о. профессора, КазНУ имени аль-Фараби,

Алматы, Казахстан,

e-mail: aim-ornai@mail.ru

Аннотация. Общеизвестен факт, что в связи с преобразованиями в обществе и новыми требованиями современности развивается не только характер устного взаимодействия между людьми, но и форма письменного общения. В этом отношении традиция написания писем является одним из средств общения. Это жанр, имеющий огромное историческое и культурное значение, одна из древнейших форм письменной речи. Изучение данного жанра является одной из проблем современной лингвистики.

Целью статьи является анализ и обоснование того факта, что одним из отличительных языковых признаков эпистолярных текстов Ш. Муртазы является уровень его прагматических и философских рассуждений.

Исследование проводилось с использованием художественных средств и описательного метода.

В статье приведены доказательства того, что прагматичный уровень языковой личности Ш. Муртазы содержит такие цели как мотивация

любви к народу, возвеличивание нации, назидания народу.

Научная значимость исследовательской работы состоит в том, что после определения языковых особенностей письма, была проведена классификация писем, написанных писателем в разные годы, по их содержанию. В ходе анализа было выявлено, что письма не имеют определенного образца и содержание их социально-бытовое. В качестве материалов и данных исследования были использованы изданные письма Ш. Муртазы, а также еще неопубликованные письма писателя из архива научно-исследовательского центра «Шерхановедение», который находится на родине писателя – Жамбылской области.

Результатом исследовательской работы явились изменения в развитии казахской публицистики и эпистолярном жанре, очевидно, что национальная прагматика, глубокие мысли, изложенные в письмах, внесут значительный вклад в воспитание подрастающего поколения.

Ключевые слова: эпистолярный жанр, письмо, прагматика, языковая личность, национально-культурный феномен, мировоззрение, национальные обычаи и традиции, воспитание

Ш. МҰРТАЗАНЫҢ ЭПИСТОЛЯРЛЫҚ МӘТІНДЕРІНДЕГІ ПРАГМАТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР

*Кембаева А.Т.¹, Жұбай О.С.²

*¹ PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан,

e-mail: kembaeva_ainur@mail.ru

² фил.ғ.д., профессор м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университеті, Алматы, Қазақстан,
e-mail: aim-ornai@mail.ru

Аңдатпа. Заман мен қоғам өзгерістеріне орай адамзат баласының қарым-қатынасы тек ауызша сипатта ғана емес, жазбаша сипатта да дамып жатқаны белгілі. Осы тұрғыдан алғанда, хат жазу дәстүрі – қарым-қатынас құралының бірі. Қазіргі қазақ лингвистикасында бұл жанрды зерттеу – тың мәселелердің қатарында.

Мақаланың мақсаты - Ш.Мұртазаның эпистолярлық мәтіндеріндегі прагматикалық деңгейі мен философиялық пайымдауларының оның тілдік тұлғалық қасиетін ерекшелейтін тағы бір белгісі екендігін талдай отырып дәлелдеу.

Зерттеу жұмысы – сипаттамалық әдістер мен көркемдегіш құралдарды пайдалана отырып жүргізілді.

Қазақ халқының рухани болмыс-бітімі мен оның ойлау жүйесін жетілдіру – Шерхан Мұртазаның тілдік тұлғасының ерекше қырларын аша түседі. Жалпы, прагматикалық деңгей - ұлттық сипаттан анық байқалатын тілдік тұлға деңгейі. Сондықтан да, ұлттық мәдениет өлшемдері тілдік тұлғаның халқына қарата айтқан, ой сана жеткізген

прагматикаға толы үндеулерінен анық байқалады. Мақалада Ш.Мұртаза тілдік тұлғасының прагматикалық деңгейі оның халқын сүю, ұлтын ұлықтау, оларға насихат айту уәж, мақсаттарынан тұратындығын дәлелдеуге тырыстық.

Зерттеу жұмысының ғылыми маңыздылығы - хаттарындағы тілдік ерекшеліктерді таба отырып, жазушының әр жылдарда жазған хаттарын мазмұнына қарай жіктелгендігі. Талдау барысында жазушы хаттарының белгілі бір үлгісі жоқ, әлеуметтік-тұрмыстық мазмұнда екендігін байқадық. Зерттеу материалдары мен деректері ретінде Ш.Мұртазаның баспадан жарыққа шыққан хаттары, сонымен қатар қаламгердің туған өлкесі – Жамбыл облысындағы «Шерхантану» ғылыми-зерттеу орталығының мұрағатындағы әлі жарық көрмеген хаттары алынды.

Зерттеу жұмысының нәтижесі қазақ публицистикасы мен эпистолярлық жанрдың дамуына өзіндік өзгерістер әкеліп, хаттарындағы келелі ойлар, ұлтжандылық прагматикасы болашақ ұрпақ тәрбиесіне елеулі үлес қосатындығы айқын.

Тірек сөздер: эпистолярлық жанр, хат, прагматика, тілдік тұлға, ұлттық-мәдени феномен, дүниетаным, ұлттық салт пен дәстүр, тәрбие

Статья поступила 31.05.2023

UDC 82-09

SRSTI 17.07.31

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.71.4.025>

**THE WRITER TALGAT KENESBAYEV'S
CREATIVE LABORATORY**

*Kurebayeva G.A.¹, Kenesbayeva Sh.S.²

*¹Cand. Phil.Sc., Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
e-mail: gkurebaeva@yandex.ru

²Cand. Phil.Sc., Shakarim University of Semey, Semey, Kazakhstan
e-mail: shynar.k.s@mail.ru

Abstract. The subject of the article is the examination of the creative laboratory of the outstanding representative of modern Kazakh prose Talgat Kenesbayev.

When studying T. Kenesbayev's work, who came to the literature world in the eighties of the last century, the article's novelty is manifested in several characteristics. For the first time, such T. Kenesbayev's works as – *Oishogyr*, *Gaukhar (Diamond)*, *Marathon*, are considered from a scientific point of view. The study also analyzes the genre specifics, thematic and artistic writer's works features. The choice of the study topic is determined by the novelty and

individuality of the outstanding author's style.

The article reveals the originality of T. Kenesbayev's artistic skill and his unpredictability in choosing various topics that express the most pressing problems in human life.

In T. Kenesbayev's works, written in the social prose genre, the issues of a person's fate, his state of mind and humanity, as well as historical themes are widely covered.

The writer's stories demonstrate how a person through the prism of his fate can show the versatile appearance of society. To reveal the characters' psychological state, along with artistic techniques, the writer skillfully operates with aesthetic colors.

The study determined T. Kenesbayev's creativity, the innovative nature of which is a kind of contribution to the history of modern Kazakh literature, as well as to literary local lore. The research results can be used as an additional educational material on the history of Kazakh literary criticism, for special courses, seminars.

During the article preparation, the works of the writer's prose were studied using the methods of literary analysis and system-integrated research.

The purpose of the presented article is to show the handwriting of an innovative writer who seeks to portray a complex modern life picture, comprehensively study his work from a scientific point of view.

Key words: prose, experimental story, postmodernism, dialogue, sentimental-dramatic character, aesthetic flavor, modernist direction, social prose

Basic provisions

Prose is a literary genre, which describes the soul and essence of a person in a wide range (novel, short story), reflects the manifestation of everyday life, and characterizes its nature (novella, short story). In prose, human characters are covered in a wide diapason and described in detail.

Introduction

One of the outstanding representatives of lyrical prose, famous Kazakh writer Talgat Kenesbayev became part of the Kazakh literature in the eighties of the last century. If to be precise, he became known in 1988, when he won the prize in the prose category with his work *The smell of French perfume* at the national youth festival *Zhiger* in Almaty. At the age of 24, he titled his first piece of work as *The Black Marked Bird*. This work gave a fresh perspective to the readers of that time, who had not yet tasted the sense of national freedom.

This novel was initially published in the newspaper *Qazaq Adebieti* (Kazakh Literature) and five years later in the magazine *Zhuldyz* (The Star). Then in 1990, the author published his first book *The smell of French perfume*.

The writer's novels published in different years: *Steam Bath Attendant*, *Stolen Geese*, and *I, The Red-Wattled Lapwing*, *A Stray Dog*, *A Dream*, *Death*

of the Swan, Silent Note, Lenin's Boot, Mercedes, A Frozen Mirror, Ah, Mona, A Fly Soul, Ah, Mona, Fly soul, The Picture of the Wolf, The Sad Sound of the Night Bird, and others were warmly received by the readers.

Initiating a conversation about the author of following books *The Snail Year, There Were Two of Them, Akmarka, Gaukhar, Thought Clouds, A Star of the Dark Night, A Flying Nighthawk, Mozart*, and the creative works of Talgat Kenesbayev can address the current needs of the literature study.

It should be noted that Talgat Kenesbayev's creative laboratory, as a representative of the modern Kazakh literature, has not been introduced into the scientific circulation at all. The subject of this research article is to study writer's impact as an artist, and his literary heritage as a spiritual contribution to the social development processes.

Materials and methods

This article was written using systematic and complex research, and material collection methods. The writer's works have been studied from the thematic aspects, artistic features, and genre system.

Although T.Kenesbayev's work has not been specially studied, his literature works are mentioned in the periodicals covering modern history of Kazakh literature and on the Internet pages.

In particular, researchers and writers such as T. Zhurtbay, T.Asemkulov, S.Yelikbay, E.Toktarbay have published articles about the creative laboratory of a writer T. Kenesbayev.

In this scientific article, writer's work such as *There Were Two of Them, Marathon, Gaukhar (Diamond), Thought Cloud, A Star of the Dark Night, A Flying Nighthawk* were studied and mentioned.

Results

A remarkable representative of the contemporary Kazakh fiction Talgat Kenesbayev's outstanding style is in skillfully fitting into his short stories small details that can convey a broad worldview and philosophy. In his written works, readers can sense a mystery from the shared and unshared thoughts. Author leaves the reader with thoughts for reflection and guides to reach their own conclusion. A reader can find those features in any story of a demanding writer that provides with an effortless storyline.

Directors note that writer's any stories can be easily built into a film. Readers can relate with the real-life characters in his artistic works and his story plot also brings value to the young wave of the literary artists. Keeping strength of soul, maintaining coherence in thought and action, and being in harmony with nature are current issues facing humankind. The deep philosophical value of writer's works is in promoting conscience of humanity.

As academician R.Nurgali writes: «...rethinking the 20th century literature, assessing in time frames its stylistic and genre searches, visual and artistic treasures, determining the aesthetic richness of the talented writers'

works, in other words, similar to extracting ore from the soil, and not an easy task, it is a long journey that requires a lot of effort» [1, 5 6.].

If to look at it closely, the writer stands out with his unique story titles, artistic language that can portray pressing issues of people. In each of his works, he contributes to the collective consciousness by warning that human beings should not only live, but also understand the meaning of the life, and strive for human values.

By depicting people's fate in his stories, author shows the face of the society from different angles. Mazdak, Darkhan, Gaukhar, Meruert, Alan, Telzhan, Zhaksybay, Nietbay, Akmarka, Taskyn, Aizhan... those characters are prototypes, who represent real people from life. When you read the writer's works, it feels as if one is living along with those characters. The artist explores the soul of every character and searches for their heart felt secrets whether this person is an artist, a doctor, a sculptor, a writer, a fisherman, and a forester.

One of the writer's story titled *Ah, Mona!* is based on the relationship of married couples. The gossiping precisely men's rumoring shows the unseemly image of men and turmoil in society. This is also points to the disease of the society [2].

Talgat Kenesbayev in his novel *Lenin's boot* (Kazakh literature. 07.28.2000), sought to depict the complex picture of today's life. The big experimental story, which he wanted to subjugate to a new form, begins immediately with the hero's dream... The main character is also a writer, who is dominated by pessimism, and one of the less fortunate ones. Still, this character is able to perceive life in its fullness, and become a great artist in a volatile world. Stories created in the mind of this character are the sources for the future personalities. Thus, the struggle in the writer's head serves as a guarantee for the future works.

The *Lenin's Boots* [3] is a mystic story that can describe the writer's image, aspiration of the «little people» towards power, society and family, kinship and life competition as well as convey diverse character traits and plot structure through paragraphs written with one-word sentences. Neo-mythological motifs in today's Kazakh prose are clearly visible in this story .

Literary critic Talasbek Asemkulov commented on Talgat's work, who has a unique worldview: «In the story, you will not find even a sign of the writer's previous prose. While reading the work, you will feel like you are watching a silent film from the beginning of the 20th century, with Greta Garbo. The beginning of the story, immediately from the hero's dream, the fact that the original words and even the sentences in the dialogues are separated by quotation marks, all this is reminiscent of the scenario of a modernist film» [4].

The novel *Mozart* (2000) is a psychological work. It is told that a hero named Botai, who loves music very much, will fall into a abrupt tragedy.

The line of the short story *Mercedes* (2017) depicts the ordinary people's actions that brings them much unhappiness.

Several short stories and stories of the innovative writer were collected in the book *Marathon* (2016) [5]. In his stories, we can see the image of various characters, their traits and behavior, artistic descriptions and vivid images conveying the scenes of society. Honesty, harmony of soul, human humanity, which can bother people, are realistically depicted in the book.

Discussion

The first works of T. Kenesbayev were born in the tight fists of the Soviet period and the pre-independence era, when the creative mind was in the grip of ideological censorship and experienced continuous resistance. One of them is the story *Marathon* or so-called rock novel in which the influence of postmodernism is clearly visible. Darkhan, the main character, is a unique person. He shows his different angles by being smart, unpredictable, acting as a commandant, philosopher, and as an artist, who is fond of music.

Obviously this thoughtful young man's soul was depressed because of the strong wheel of restrictions. However, his enthusiasm did not disappear, but started to lift again. He is not one of the many who would easily consent and give up. Yet his strong will led him towards the sacrifice. Once he became a blind man who lost his sight and addressed: *People... the owners of the enlightened world, please help me to get on a bus going to the city outskirts, once he became a dumb and tested the endurance of the society*, while earning the sympathy of kind Aizhan, who saw this disabled man.

There is such a dialogue between the two characters – a girl and a guy:

– Сіз өте сүйкімді жігітсіз,
бір қызығы өзіңізді соқыр да,
мылқау да қылдыңыз. Бұныңызды
қалай түсінуге болады?

– You are a very cute guy,
oddly enough; you made yourself
both blind and dumb. How can I
understand this?

– Айналайын, қарындас, мен
XXI ғасырға дайындалып жүрген
адаммын [5, 261 б.].

– My dear sister, I am the
one who is preparing for the XXI
Century [5; 261].

It is surprising that the main character Darkhan accurately predicted that in the twenty-first century people will move away from each other, society will suffer a deficit of kindness and virtue. The writer reveals the character of the girl and the guy by talking to each other. It makes their level of background knowledge and culture clearer. The story *Marathon*, mostly, interesting with dialogues.

One of the features of the artist is that he looks at the human soul, his character. Let's turn, for example, to the story *Blood of a wolf* [6]:

Үлгеруім керек. Ертістің жон арқасы көкпеңбек. Құс қанатындай сусылдап ағып барады. Езуі ақ көбік. Аяғыма балдыр жабысты. Тіземнен суды кешіп бардым. Қатты ағын теңселтіп жіберді. Басым айналды. «Аман бол, Ертісімнің алтын балығы». Алақанымдағы балық шолп етіп суға түсті... Балағымнан су сорғалап, жазаға шықтым.

– Папа, неге жібердің суға, балалардың бәріне алтын балығым бар деп айттым. Енді мені өтірікші дейді ғой, – иығы селк-селк етті.

– Ұлым-ау, ұлым... [6, 196 б.].

I must make it. The waves of the Irtysh are in blue and rush like the wings of a bird. The surface is covered with white foam. The algae stuck to my feet. I was knee-deep in water. I lost my balance from the strong flow. My head was spinning. «Be safe, goldfish of the Irtysh». The fish in my palm fell into the water... I pumped water out of my baby and went ashore.

- Dad, why did you throw it in the water, I told all the children that I have a goldfish. Now they call me a liar; – his shoulder shuddered.

-Oh my son, son... [6; 196].

In this short story, which line is based on life of one small family, a lot of problems arise, and the actions of the hero or the dialogue between the father and son are clearly visible. If we read each of the author's works carefully, you will see the hungry and naked society in the soul of each hero or in the view of the city. As you see yourself in the mirror, you will see a dumb and deaf Kazakh in these works. The life is heavy, the image is abundant.

In small story *Will they find a herd?* there is a plot that will be the basis of the novel. But with this short work, the writer, whose literary skills were honed, only briefly solved the world problem (the consequences of the landfill).

Let us prove that,

Енді-енді босаға жұлдыз төмендеп, айналайын Күн-Ана көтерілерде шығыстан, қытай жақтан жарылыс үні шығатын болды [6, 190 б.]. Бұл тек Семей жұртының қан жұтқан проблемасы емес, жалпы адамзаттың басына төнген қатер еді. Шыңғыстау бауырындағы алапат жарылыс тек фон ғана болып отыр. Сенде тудым, сенде өлсем арманым не, Шыңғыстау.

Now, when the star goes down, and the Sun-Mother rises, the sound of an explosion comes from the east, from the Chinese side» [6; 190]. It was not just a problem of the Semey people swallowing blood, but a threat to humanity as a whole. The catastrophic explosion in the liver of Chingistau is only a background. I was born here, and I dream to die here, Chingistau. I feel everything,

Бәрін де сеземін, бәрін де білемін. Дегелең жақтан қарақұйын көтерілген кезде омыртқаңды опырып, жұлыныңды суырадай қиналасың қаранарым!... [6, 187 б.].

I know everything. When a black vortex from the side of Degelen, it will collapse your spine, pull out your spine, you will suffer my black camel!... [6; 187].

The author's artistic language is also unique. For example, the beginning of the story *Kanden* is intertwined as follows.

Күнді түн жұтты. Ай қашып, жұлым-жұлым қара кебін ішін кезіп кетті. Тоқтамайды толған ай. Нені іздейді? Жұлдыздарды ма? Тұнық түнгі аспанды ма? Жоқ әлде... [6, 197 б.].

The day was swallowed up by the night. The moon fled, and a black shroud roamed inside. Does not stop full moon. What is it looking for? Stars? A clear night sky? Or may be... [6; 197].

This is how he demonstrated a picture of nature in verse. The artistic and poetic approach is completely different. Reading the works of the writer, you can triumph with heroes and find yourself in the center of a variety of destinies.

The sentimental and dramatic character of T. Kenesbayev's works is a characteristic feature of his style, differentiating it from any others. The story *Gaukhar (Diamond)*, which was popular with a sophisticated reader, also won the warm sympathy of the reader in the next two or three years. In fact, it must be admitted that when the dramatic state in the writer's works is intertwined with a lyrical subtle yellowness and clicks on the state of the soul, the attention cannot be lost. It is noted that in addition to artistic approaches, the writer uses aesthetic colors in abundance in revealing the psychological state of the characters. Song, tune and lyrics intertwine and harmonize in the space of prose on the same wave. Small but important details demonstrate the skill of the writer.

We think that the outstanding writer, who embodied the appearance of modern people in a contemporary way, was able to touch the subtle keys of the reader's soul with the help of diamonds. The story *Gaukhar* [7] is built on dialogue from beginning to end. All the characters talk to each other, say something, for some reason, they are not silent.

It is known that in Kazakh prose there are few dialogues; a lot of space is given to describing, narrating, and telling. In the work, intertwined with dialogue from head to toe, the writer tried to make each character speak, rummage through their gut. For example, in this story there are two people who speak the most. One is both a gardener old man and the other is a nanny woman. When you look at it like this, it seems that both find solace in words, that is, in a relationship. Both are like beings created to make someone or

something. A gardener, an old man, a flower, a nanny, a beautiful diamond, lives.

As well as another interesting paradox, dialogue is an indispensable tool for revealing the nature of both people who are stingy with words and feelings. It is clear that heroes who are full of souls do not fight with their souls in silence, do not suffer from conscience, do not feel refreshed, do not burn with ignorance, do not delve into the secrets of a thick life, do not burn their souls, and do not seek knowledge. In the work, they turn to the word in order to reveal themselves in the struggle for a living, in which, like him, they communicate with their fellow travelers. Their example in the story is Alan and Dima. Alan is a violent husband; Dima is the shadow of Alan. The only reason we can unite them is that there is no greater value for them than money, money is a desire, and a dream is a goal.

The dialogue is given according to how the relationship of the people with whom he communicates is tense, changing and unfolding, and not just making the character speak one after the other. In each sense, a thorough dialogue reveals the character's behavior from another angle, showing that their relationship has changed from the previous position and has risen to a new level. Through dialogue, the inner secrets of the characters are revealed. That is, each character has a clear illusion of his soul from the line of words, his thoughts, and his speech. The skill of the writer is also manifested in the fact that he speaks each character according to his behavior and mindset» [8; 134]. The writer Kenesbayev was able to keep these requirements in dialogue and watch the way the truth of life is reflected in the work of art.

People are swarming around the main character, a beautiful woman named Gaukhar, it is respected, cared for, loved. Especially husband Alan with a confused character has to bear all the pranks. It is not in the pen that you see the narrowness of diamonds, clothing and possessions. There is everything there. The only regret is that it wasn't that night... Back at the age of seventeen, that night, when he mercilessly trampled on his faith, love, dreams, plans for the future and smashed his fate, is his most vivid place. It hurts him the same, torments him, and wants to know the truth... And when he found out the truth, he ran out of the gate, which opened and closed. He kept running. Stumbled and fell. Without raising his head, he looked around alarmingly. No one is visible. He got up and continued to hang... He walked for a long time. The sun rose and the city rose. No thought occurred to him, and the fear in his voice was gone. «Now I don't care!» [7].

In the work, the rays of the sun falling on the face of a beautiful woman, the author describes as:

Толған айды төңкеріп
тастап, Ертістің тоңазыған
бетіне қып-қызыл қына шашып,
күндіз-түні қаланың қара
түтінін үн-түнсіз жұтып
жатқан момын қарағайлардың
басына шапшаң өрмелеп шыққан
күннің шапағы еңселі үйдің үлкен-
үлкен терезелеріне кірпіктерін
жебедей қадады да, мамықтай
үлгілдеген ақ жібек перденің
сақина көздерінен тамып-тамып
түскен ұсақ сәулелер түнемелдің
бұрыш-бұрышына сынаптай
сырғып кеп, төсекте ұйықтап
жатқан сұлу келіншектің бұлде
жамылғысына жабысты да, бұға
айналып көтеріле берді... [7].

*Turning the full moon upside
down, scattering Crimson henna
on the frozen surface of the Irtysh,
and day and night climbing rapidly
on the tops of Meek Pines, silently
inhaling the black smoke of the
city, the sun stuck its eyelashes
like arrows in the large windows
of the majestic house, and the tiny
rays falling from the ring eyes of a
fluffy white silk curtain slid into the
corners of the night like mercury,
stuck to the cover of a beautiful
woman sleeping in bed, and turning
into steam, they went upstairs... [7].*

Another time, about the slow flow of the Irtysh river:

Ертістің кеудесі ауыр
қозғалып, беті көгеріп, тынысы
әлсін-әлсін шығып, еш жауап
қата алмай үн-түнсіз ағып
барады [7].

*The Irtysh's chest moves
painfully, his face turns blue, his
breath comes out from time to time
and flows without a response [7].*

The artist said,

Аспан ала тақияланып, көк
көйлегінің етегі көрініп қалыпты.
Желкем жел дым бүркеді [7].

*The sky is blurry, and the hem
of her blue dress is visible. The wind
blows wet [7].*

The writer called the heroine Gaukhar intentionally. A diamond that shines from any angle is not only beauty, but also a great value. You can't turn him into a black frog by violence. And Gaukhar, which does not think itself to be of value or beauty, stands far from all the delights of red-green life. She is a desperate woman whose illness has not been cured. When reading the story, we were convinced that the writer understands the female soul so subtly. In short, the story *Gaukhar* is the fruit of innovation and search. The discovery of characters through dialogues and actions was successfully carried out. Their joys, comfort, anxiety, resentment make the reader's soul tremble, affect his feelings.

In modern society, *Gaukhar* is a work that puts a lot of thought into girls who think that if I marry a rich man, I will be happy. Critic A. Kabdulina

asserts the modernity of the writer's work, saying that if a dramaturgical version of the story *Gaukhar* is written, this story is indispensable for the theater.

The story *Oyshogyr* is a large – scale work with a wide range. *Oyshogyr* is regret, which the writer saw in the society in which he lived, spoke from the inside at a time when he was disappointed, his heart was broken and his soul was sick, Kazakh life at the end of the XX century. The life of the country, which gained independence at the end of the century, faced a market stage and experienced great economic and social difficulties. Here is the narrative looking for answers to these problems [9].

Although the author does not shout the national spirit, he partly blinks, awakens the spirit and burns your honor. With only one sentence, the past exposes the terrible policy of the USSR. The work describes well-known personalities such as patriotic Altynbek Sarsenbayev, aesthete writer Didakhmet Ashimkhanovich, and others.

What is the work *Oyshogyr* going to say? Literary critic E. Toktarbay means that the work *Oyshogyr* reflects the life path of Kazakh citizens at the end of the twentieth century. Because the problems of language, religion, mentality, and consciousness were the main lifeblood of the work. The heroes of the work are our contemporaries, who are among us, whom we see every day. It is a large collection of thoughts. The leitmotif of the work was the life of Kazakh families, national values that fell into trade, literature that fell into value, the fate of Kazakhs, who lost their way and became victims of other religious sects. This work describes a national tragedy. The author mastered the subject, which he took as his object, with a deep stress, and completely cooked in his mind [10].

The whole issue of this work consists of details and strokes from the life of the Kazakhs, from the life of the Kazakhs in the early 90s. Each reader sees his own destiny in the work, evaluates the past, and thinks about the future and the present.

And speaking about the work of T. Kenesbayev in recent years, his direction has shifted to a completely different channel. This is the second stage of the writer's work, when he mastered the historical theme.

Қазақтың сайын даласы қолында шоқпары бар, қоқаңдаған келімсектердің кесірінен жұлым-жұлымы шықты. «Алтайымыз пышақпен кескендей екіге жарылып, арғы беті қара қытайдың тарапында қалды. Алтайдың арғы бетіндегі қандастарымыздың отарлау саясаты кезіндегі кедей тұрмысы, Зуқабатырдың Алаш! деп ұран салып, соңынан қалың қол ертіп, көтеріске шығуы, азаппен аяқталған тақсіретті тағдыры автордың шығармашылығына арқау болды. Зуқадай ердің өмірін суреткер көзімен өрбітіп, жаңа қаһарман бейнесін сомдады [11].

Every time the Kazakh steppe was torn apart by a bunch of aliens with a club in their hands. Our Altai broke in half, as if cutting with a knife, and the other side remained on the side of black China. The poor life of our compatriots on the other side of Altai during the colonial policy and Zuka batyr with the motto Alash, which led the people to revolt, a difficult fate in exile, which ended in pain, became the reason for the author to write it. He depicted the life of a man like Zuka through the eyes of an artist and embodied the image of a new hero [11].

Сол бір заманда Зуқа қазақтың қараңғы түнінің жарық Жұлдызы болған еді. Ал бүгінде ұрпағының адал ниетінің, тектілігінің, бар болғанының арқасында елдің мәңгілік жарық жұлдызына айналды. Бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарған береке-бірліктің арқасында тәуелсіз елдің рухани батырына айналды. Батыр ұрпағы қай ғасырда да текті... [12].

Once Upon a time, Zuka was a bright star of the Kazakh dark night. And today, thanks to the good faith, nobility and existence of his descendants, he has become an eternal bright star of the country. He became a spiritual hero of an independent country thanks to the unity of prosperity, which he took from one bank to the other and from one sleeve to the other. In any century, the descendants of heroes are noble.....[12].

summarizes the author.

The Story *Star of The Dark Night* [12], which forms the idea of independence and national consciousness, became a prize-winner in a creative competition dedicated to the 150th anniversary of the birth of Zuka batyr Sabituly. This historical work was translated into Kyrgyz by Kyrgyz writer, member of the Union of writers of Eurasia Aidarbek Sarmanbetov.

After that, T. Kenesbayev's enthusiasm for the historical topic was aroused, and interest in the time of the Alash arose. In 2017, at the literary competition organized by the journal *National identity*, he won the main prize with the story *A hawk that flew at night* [13], which played the life and work of Ike Adiluly, who supported the idea of Alash, helped the Alash Army, was a

fighter against the Soviet government. But, unfortunately, he did not achieve his goal to turn this story into a voluminous novel...

Professor Tursyn Zhurtbay wrote a memoir about the world of the writer in the newspaper *Kazakh literature*. He reveals the essence of the writer analyzing that according to the laws of creative psychology, the inner essence of each talent –through the intuition of the ultimate artistic world - must necessarily convey a symbol from one of his creations. And Talgat's peacefulness, character, determination, quick-wittedness, his own inner world, which does not allow anyone to enter it ... his writing, which is clear and rich, but so stingy on paper, his odorless laziness and the speed of the Hawk, yes, the hawk – he clearly hunted in his short work *The hawk that flew in the night*, which cooled his pen at the end of his short life.

The story of the brothers Ike and Musatai, who belong to the complicated form of the tragedy *baibishe-tokal* among the Kazakhs, who made two or three explorations with the desire of the great Mukhtar Auezov himself, fell into the eyes of many talents, but eventually the descendants of these two fell into the hands of Talgat. In terms of his tough and determined character, Ike was not attracted to his grandfather, but he was attracted by his quickness, the character of a hawk that can ambush the enemy. «I don't know,» he said. He did not know how to shy away, hesitate and defend himself.

«It turns out that his door is a hawk, not just a hawk, but a hawk with wings ending in his heart. I realized this in the last years of his life...» summarizes the scientist [14].

Talgat's creative laboratory will also be expanded with translation into a foreign language. The story *Guy without an umbrella* was published in the journal *Uyghur Avazi*. The stories *Voice*, *Kapkan*, *Guy without an umbrella*, *Mozart* were translated into Russian, *Kurdun*, *Suret*, *Buz Aina*, *Sharik*, *Biri ölmegeñ biri gülmezmis* were translated into Turkish.

Talgat Tokishuly, a graduate of the school of such writers as R. Seisenbayev, O. Bokey, T. Zhurtbay, S. Muratbekov, K. Isaac, and A. Tarazi highly appreciated Talgat's writing.

T. Kenesbayev worked for several years under the leadership of Oralkhan Bokey. He headed the branch of the Republican Association *Akkus* in Semipalatinsk region. The last years of his life he edited the journal *Kyzyl zhusan*. He was a member of the Union of Independent Writers of Eurasia.

There are many opinions about Talgat's work, his personality. «Talgat Kenesbai is a writer who has not lost his natural nature,» says journalist Zhusupbek Khorgasbekov. He considered him as one of the most talented representatives of Kazakh literature who came to literature in the late 80s and early 90s. In general, Talgat was known as a romantic guy who came to literature with his freedom, exalted character and wonderful aspirations. He was a man of character.

Professor Sultan Orazaly means that Talgat felt the sadness of his native land in his heart, thick and terrible, but because he loved life, he always wrote

kindness, beauty and the characters of people. He masterfully depicted in his stories pictures of a changeable life, a transitional period that he experienced. In his works there was no connecting word, no one superfluous story, every word was written on paper in an appropriate, figurative, artistic form, as if we were a master, a blacksmith [15].

Conclusion

Talgat Kenesbayev is an outstanding representative of modern Kazakh prose, a talented modernist writer. Kenesbaev's works, which are known and will be glorified in the future, are the stories *The smell of French perfume*, *Gaukhar*, *The Year of the snail*, *Akmarka*. These are truly innovative stories that have become Classic Works, which, as time progresses, continue to be read and echoed by a new generation, the younger generation. The genre that comes to the style of the writer is a story. Any of his stories are read quickly.

Having established a creative close relationship with the famous Kyrgyz writer, translator Aidarbek Sarmantayev, he visited Manas's Homeland more than once and met with his readers. He took part in the presentation of a book published in Kyrgyzstan.

T. Kenesbayev has written a lot of work in the social direction. Examples of social prose include family conflicts, the state of a person who has lost his life, the tragedy of fate, the tragedy of an orphan and a widow, human and honesty, and historical themes. In the future, if these were taken as the subject of study by literati, they would be indispensable for social linguistic research.

The thing about his pen as a writer was that his first story, published in the journal *Zhuldyz (Star)*, was *The smell of French perfume* and *The hawk that flew in the night*. One opened the writing page of a twenty-year-old guy; the second remained the conclusion of his creative path. As he himself said, stories of the XXI century were, indeed, completely executed works. The story *Gaukhar* brought it to a progressive stream of writers who were contemporary with him. *The hawk that flew in the night* showed the level of his writing, recognized [14].

In an interview he noted, «I get my true assessment only after I leave...». It is impossible to fully focus on the creative laboratory of the writer. The study of the space of artistic prose, the language of the work is a matter of the future.

The name of the talented writer Talgat Kenesbayev, who made a great contribution to the literary and spiritual treasury of the Kazakh people, will certainly make an indelible work.

REFERENCES

- [1] Nurgalı R. Qazaq ádebietiniń altyn ǵasyry (The Golden Age of Kazakh literature) / R.Nurgalı. – Astana: Kúltegin, 2002. – 528b.
- [2] Keńesbaev T. Ah, Mona (Ah, Mona) // Ana tili. – 2016, 13-19 qazan.
- [3] Keńesbaev T. Leninniń báteńkesi (Lenin's boots). – 2018, 24 qazan.

- <https://alashainasy.kz/proza/talgat-kenesbaev-leninn-batenkes-66183>
- [4] Ásemqulov T. Qazirgi qazaq prozasynyń baǵyt-baǵdary (Directions of modern Kazakh prose). –2010, 12 jeltoqsan. <https://otuken.kz>.
- [5] Кеңесбаев Т. Марфон: Povester men ángimeler (Marathon: stories) / Т.Кеңесбаев. – Алматы: Дáстúр, 2016. – 288 б. [in Kaz.]
- [6] Кеңесбаев Т. Олар екеý edi (They were two) / Т.Кеңесбаев. – Астана: Foliant, 2005. – 224 б. [in Kaz.]
- [7] Кеңесбаев Т. Гаýхар (Diamond).– 2013, 19 shilde. <https://abai.kz/post/17357>.
- [8] Ádebiettaný. Terminder sózdigi (Literary Studies. Dictionary of terms) / Qurast.: Ahmetov Z., Shańbaı T./ – Semeı-Novosıbrsk: Taler-Pres, 2006. – 398 б. [in Kaz.]
- [9] Кеңесбаев Т. Оıshoǵыр: povest, ángimeler (Oyshogyr: stories) / Т.Кеңесбаев. – Алматы: Baspa, 2017. – 288 б. [in Kaz.]
- [10] Тоқтарбаı Е. “Оıshoǵыр” qandaı shyǵarma? (What is the work “Oyshogyr?”). – 2016, 16 aqpan. https://adebiportal.kz/kz/news/view/talgat-kenesbaev-oisogyr-povest__14766.
- [11] Тоқтарбаı Е. Кеңесбаев кеңистиги (Kenesbayev`s space). – 2018, 26 qazan. https://adebiportal.kz/kz/news/view/kenesbaev-kenistigi__20785.
- [12] Кеңесбаев Т. Qarańǵy túnniń juldyzy (A Star of The Dark Night). – 2017, 20 aqpan. <http://kerey.kz/?p=10185>.
- [13] Кеңесбаев Т. Túnde ushqan qarshyǵa («A Flying Nighthawk»). – 2018, 2 мамыр. <https://abai.kz/post/69782>
- [14] Jurtbaı Т. Qanaty júregindegi – qarshyǵa (In the heart of the wing – hawk). – 2019, 09 qazan. <https://qazaqadebiati.kz/22139/anaty-zh-regindegi-arshy-a>.
- [15] Orazaly S. Atom tozaǵynda shyńdalǵandar (rekviem) (Hardened in Atomic hell) (Requiem). – 2019, 29 тамыз. <https://egemen.kz/article/207587-atom-tozaghynda-shynhdalghandar-rekviem>.

ЖАЗУШЫ ТАЛҒАТ КЕҢЕСБАЕВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЗЕРТХАНАСЫ

*Куребаева Г.А.¹, Кеңесбаева Ш.С.²

¹Фил.ғыл.канд., Alikhan Bokeikhan University, Семей, Қазақстан
e-mail: gkurebaeva@yandex.ru

²Фил.ғыл.канд., Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті,
Семей, Қазақстан
e-mail: shynar.k.s@mail.ru

Аңдатпа. Қазіргі қазақ прозасының көрнекті өкілі Талғат Кеңесбаевтың шығармашылық лабораториясын қарастыру мақаланың зерттеу нысаны болып табылады.

Әдебиет әлеміне өткен ғасырдың сексенінші жылдары келген Т.Кеңесбаев шығармашылығын зерттеу барысында мақаланың

жаңашылдығы бірнеше сипаттармен көрінеді.

Т.Кеңесбаевтың *Ойшоғыр, Гауһар, Марафон, Түнде ұшқан қаршыға, Лениннің бәтеңкесі, Олар екеу еді*, т.б. құнды туындылары ғылыми тұрғыда алғаш рет осы мақалада қарастырылады.

Жазушы туындыларының тақырыптық, көркемдік ерекшелігіне, жанр жүйесіне талдау жасалады. Қаламгердің тақырып таңдаудағы жаңашылық пен стиль даралығы анықталады.

Т.Кеңесбаевтың көркемдік стилінің өзіндік ерекшелігі туралы Т.Жұртбай, Ж.Қорғасбек, Т.Әсемқұлов сынды ғалымдардың ғылыми пікірлері бүгінгі тәуелсіз таным деңгейінен сараланады.

Мақалада Т.Кеңесбаевтың прозалық тақырыптарының тосындығы, суреткерлік шеберлігімен адамның көкейіндегі ең өзекті мәселелерді көтеретін ерекшелігі анықталады.

Әлеуметтік проза үлгісінде көп жазған Т.Кеңесбаев туындыларында өмірден баз кешкен адамның жай-күйі, тағдыр тауқыметі, адамдық һәм адалдық, тарихи тақырып та кеңінен қамтылғандығы сөз етіледі.

Жазушы әңгімелерінде адам тағдыры арқылы қоғам келбетін әр қырынан көрсете білетіні көрсетіледі. Кейіпкерлердің психологиялық жай-күйін жан-жақты ашуда көркемдік тәсілдермен қоса, жазушы эстетикалық бояуларды да молынан пайдаланатыны айқындалады.

Жұмыста Т.Кеңесбаев шығармашылығының жаңашылдық сипаты қазіргі қазақ әдебиетінің тарихы, сонымен қатар әдеби өлкетану бағытына қосылған өзіндік үлес болып саналатыны айқындалады. Зерттеу нәтижелерін ЖОО-да оқылатын қазақ әдеби сынының тарихы пәндеріне қосымша материал ретінде, арнаулы курс-семинарларда пайдалануға болады.

Мақаланы дайындау барысында қаламгердің прозалық туындылары жинақталып, әдеби талдау, жүйелі-кешенді зерттеу әдістері негізге алынды.

Мақаланың мақсаты – бүгінгі тыныс-тіршіліктің күрделі көрінісін бедерлеуге ұмтылған жаңашыл жазушының қаламгерлік қолтаңбасын таныту, шығармашылығын тұңғыш рет жан-жақты ғылыми тұрғыдан зерттеу.

Тірек сөздер: проза, эксперименттік әңгіме, постмодернизм, диалог, сентименталды-драмалық сипаты, эстетикалық бояу, модернистік бағыт, әлеуметтік проза

**ТВОРЧЕСКАЯ ЛАБОРАТОРИЯ ПИСАТЕЛЯ
ТАЛГАТА КЕНЕСБАЕВА**

*Куребаева Г.А.¹, Кенесбаева Ш.С.²

¹канд. фил. наук, Alikhan Bokeikhan University, Семей, Казахстан
e-mail: gkurebaeva@yandex.ru

²канд. фил. наук, университет имени Шакарима, Семей, Казахстан
e-mail: shynar.k.s@mail.ru

Аннотация. Предметом исследования статьи является рассмотрение творческой лаборатории выдающегося представителя современной казахской прозы Талгата Кенесбаева.

При изучении творчества Т. Кенесбаева, пришедшего в мир литературы в восьмидесятые годы прошлого века, новизна статьи проявляется в нескольких характеристиках. Впервые такие произведения Т. Кенесбаева как *Ойшогыр*, *Гаухар*, *Марафон*, *Ястреб*, *летающий ночью*, *Ленинские ботинки*, *Их было двое* рассматриваются в данной статье с научной точки зрения. Также в исследовании проведен анализ жанровой специфики, тематических и художественных особенностей произведений писателя. Выбор темы изучения определен новизной и индивидуальностью стиля выдающегося автора.

Научные взгляды таких ученых, как Т. Журтбай, Ж. Свинцбек, Т. Асемкулов касательно своеобразия художественного стиля Т. Кенесбаева отличаются высоким уровнем современного независимого познания.

Статья раскрывает своеобразие художественного мастерства Т. Кенесбаева и его непредсказуемость в выборе различных тем, выражающих самые актуальные проблемы в жизни человека.

В произведениях Т. Кенесбаева, написанных в жанре социальной прозы, широко освещены вопросы судьбы человека, его душевного состояния и человеколюбия, а также историческая тематика.

Рассказы писателя демонстрируют, как человек через призму своей судьбы может показать разносторонний облик общества. Для раскрытия психологического состояния героев, наряду с художественными приемами, писатель искусно оперирует эстетическими красками.

Исследование определило роль творчества Т. Кенесбаева, новаторский характер которого является своеобразным вкладом в историю современной казахской литературы, а также в литературное краеведение. Результаты исследования могут быть использованы в качестве дополнительного учебного материала по истории казахской литературной критики, для чтения специальных курсов и семинаров.

В ходе подготовки статьи были изучены произведения прозы писателя с помощью методов литературного анализа и системно-комплексного исследования.

Цель представленной статьи – показать почерк писателя-новатора, стремящегося изобразить сложную картину современного быта, всесторонне изучить его творчество с научной точки зрения.

Ключевые слова: проза, экспериментальный рассказ, постмодернизм, диалог, сентиментально-драматический персонаж, эстетический колорит, модернистское направление, социальная проза

Статья поступила 14.07.2023

UDC 82.0

SRSTI 17.01.07

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.71.4.026>

**COMPILING A CONTEMPORARY “CENTRAL ASIAN”
LITERARY CANON: PERSPECTIVES FROM NORTH
AMERICAN SCHOLARSHIP**

*Lockey Sophie A.M.¹

¹doctoral student, University of California, Berkeley, USA

e-mail: sophie.lockey@berkeley.edu

Abstract. This article seeks to outline the current state of North American scholarship on prose, poetry and theatre works from Central Asia. Firstly, it will explain how the term “Central Asia” is defined by various institutions and university departments: what languages is Central Asian literature written in, what territorial expanse does it describe? We will consider such questions with reference to contemporary theories of diaspora and linguistic deterritorialization as well as to historiography of the region. Next, the article will describe the historical trajectory of Central Asian cultural studies in the leading North American universities, and offer an overview of its current key players, as well as the supra-institutional academic societies that foster the study of Central Asian literature today. Finally, the growing importance of Central Asian literature to the broader disciplines of world literature and comparative literature will be assessed. The author highlights what scholars contributed to Central Asian literature studies. The theoretical significance based on a critical analysis of North American Central Asian literature studies will provide understanding what perspectives and problems occur in the field of Central Asian literature studies in North American universities. The practical significance is that the findings can be used in different courses related to the problem of Central Asian literature studies abroad.

Key words: North American scholarship, Central Asian studies, literature, Central Asian literature, literature studies, academic, culture, art

Basic provisions

Nowadays some universities offer the courses related to studying Central Asian literature. The current situation and problems of studying Central Asian literature in North American universities are discussed in the present paper.

Introduction

In a 1994 critique of the discipline of area studies, the historian Vicente Rafael wrote that, for any given geographical "area" around which an academic institution might seek to establish a department or program, "there is [...] no way that one can conceive of the area outside of the politics of its designation" [1]. In the case of "Southeast Asia," of which Rafael is considered a specialist, "where North American scholars might expect to see continuous wholes, they get fragmented and fragmentary polities," the "unity" of such a geographical region is only "illusory," and "in fact is historically -which is to say, politically- produced" [1]. The same might be said of "Central Asia," and the at times interchangeably-used term "Eurasia": whilst these designations are found in the titles of various university faculties or institutes, to which countries they refer exactly is never obvious; as one scholar has suggested, "Central Asia as a meta-geographical construct can be highly contingent, serving a particular purpose [...] at a particular moment – and with often quite different implications" [2]. "Central Asia" may often refer to a grouping of the five sovereign states of Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan and Uzbekistan, but elsewhere it may also include parts of western China, Afghanistan, Russia and even Mongolia. In this article, I hope to describe the current state of studies of Central Asian literature within the North American academy, in particular to situate this field within the broader context of Central Asian studies and at the same time to ask whether it is indeed a subset of Central Asian studies or of something else, namely of comparative literature or world literature. Moreover, I hope to outline how the formation of a Central Asian literary canon also interrogates the contours of "Slavic" literature departments and brings a new dimension to studies of postcolonial literatures.

Methods and materials

The present paper is based on critical analysis to overview and assess the current state of Central Asian literature taught in North American institutions.

It is unsurprising to scholars of literary and artistic movements from Central Asia that attempts by social scientists and area studies specialists at precisely delimiting "Central Asia" as an area on a map should falter. Literary and art scholars are, after all, typically more invested in the entanglements of places, peoples, languages and their textual or artistic practices than at disentangling them from one another into neat territorial categories. If area studies is, as Rey Chow has argued, a process of "massive information retrieval" predicated on "traditional Eurocentric frameworks," and Orientalist

discourse, it serves more of a pragmatic diplomatic purpose than cultural studies [3]. The latter “offers modes of inquiry that require students to pay attention to the cultural politics of knowledge production” [3], such that they engage with not only the cultural materials from this or that country, but rather they situate them within a matrix of global cultural production and in parallel deconstruct the very institutions of art and literary criticism and their internal hegemonies. As such, when we write about books, films, art and music from Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, Uzbekistan and their neighbouring regions, we must consider not only their content and form, but how they came into being and how they have circulated after their publication. Some scholars may seek to claim a kind of “regional” knowledge, due to the similarities between Turkic languages that have enabled them to read and interpret literary artefacts from several nations within Central Asia, as well as the wide availability of works translated into Russian. Nonetheless, the many differences in the cultural conditions of each of Central Asia’s constituent nations in the present day, and in their intellectual histories, make any claims to “specialism” in Central Asian studies *tout court* rather dubious. Instead, the best hope for Central Asian cultural and literary historians might be to work within a consortium of other highly individualized specialists, to find salient commonalities across diverse contexts. This is not to suggest, however, that the present-day borders of the five so-called Central Asian republics reflect the contours of earlier socio-political formations; especially because of the various histories of imperial projects in the region and its incorporation into the supra-national Soviet Union, there have been many cycles of mapping, re-mapping and reassignment of certain territories. As the social anthropologist Madeleine Reeves has written, many stretches of national borders in Central Asia “are nonlinear, full of gaps, their precise geographical coordinates disputed or unknown;” a phenomenon that is perhaps generative of unique cultural exchange [4].

Results and discussion

In the Soviet period, Almaty and Tashkent were arguably the two centers of multinational creative cooperation, and thus to study Soviet Central Asian literature, film and art is also to consider the contributions of other Soviet peoples who made Central Asia their home. Since the dissolution of the Soviet Union, many important national writers who had been forgotten or censured within the Central Asian republics have been rehabilitated and rediscovered by a new generation of students. Scholars seeking to study Central Asian literature as a distinct regional literature must balance an acknowledgement of the independence of each nation’s literary heritage with an understanding of the historical interdependence between Central Asia’s many peoples, enabled through trade, shared religious traditions and diplomatic collaborations over time.

At present, there are several North American universities with prominent programs focusing on Central Asian studies, and Canada and US-based students have many opportunities to gain linguistic proficiency in the languages of the region. At Harvard University, the creation of the Committee on Inner Asian and Altaic Studies allowed for PhD students to be admitted to specifically study “the history and cultures of the peoples in the steppe, mountain, forest, and oasis areas between China, Russia, western Iran, and Pakistan” [5]. Thus, whilst most of the Committee’s faculty are also concurrently affiliated to other departments, Harvard acknowledges the study of “Inner Asian” cultures as an autonomous academic discipline: students are required on admission to have command of a “relevant” foreign language, but it is not determined a-priori, as in the case, for example, of Slavic studies, in which Russian is nearly always a prerequisite. Similarly capacious is the scope of study within Indiana University Bloomington’s Department of Central Eurasian Studies (CEUS), whose stated focus is on “Central Eurasia, the home of some of the world’s greatest art, epic literature, and empires” [5]. CEUS defines Central Eurasia as “a vast region of Europe and Asia—extending from Northern and Central Europe to East Asia and from Lapland and Siberia to the Himalayas and Persian Gulf” [5]. Although this department offers a formidable range of courses in languages such as Kazakh, Uyghur, Uzbek and Kyrgyz, with some of its professors focusing on classical and contemporary literature, its graduate courses are much more focused on “politics and society,” than on philology or literary theory. Similar is the University of Wisconsin-Madison, whose Center for Russia, East Europe, and Central Asia offers summer courses in Kazakh, Tajik, Uzbek and Uyghur as part of its uniquely specialized Central Eurasian Studies Summer Institute; nevertheless, during the academic year several courses in literary studies are offered by the Kazakh philologist Gulnara Glowacki. At the University of California, Berkeley, the P.Y. and Kinmay W. Tang Center for Silk Road Studies (TCSRS) has brought together faculty and graduate students from various disciplines, such as East Asian studies, Geography and Anthropology; it “concentrates its efforts primarily on the core of the overland Eurasian trading network in Central Asia, here defined as including western China, the former Soviet republics of Uzbekistan, Tajikistan, Kyrgyzstan, Kazakhstan and Turkmenistan, as well as Afghanistan” [6]. In autumn of 2023, Berkeley’s Slavic Literatures department offered a class for undergraduate students in modern Central Asian literature and film in translation, taught by Robyn Jensen and Sabrina Jaszi, and featuring on the syllabus “Sadriiddin Aini, Abdulla Qahhor, Ali Khamrayev, Chinghiz Aitmatov, O’tkir Hoshimov, Hamid Ismailov, and Baqytgul Sarmekova.” That such a course is housed within a Slavic literatures department is not uncommon, and points in fact to one of the burgeoning problems of Central Asian studies currently: with the exception of Harvard, there are no American university departments dedicated to the study of literary and cultural artefacts from Central Asia primarily for their aesthetic rather than ethnographic value.

The innovations, then, in iterating a canon of Central Asian literary studies in North America tend to come from individual scholars rather than schools.

Especially notable in encouraging the broader study of modern Central Asian literature and culture in the North American academy is Naomi Caffee, an Assistant Professor of Russian at Reed College, Oregon, who received her PhD from the Slavic Languages and Literatures department at UCLA. Caffee's pathbreaking dissertation on "Russophonia" was influenced by the work of Dzhuanysbekov and his concept of "marginal literature;" she offered close readings on the works of Valikhanov, Auezov, Aitmatov, Suleimenov and the Fergana School to iterate a formulation in English that could describe literature and discourse produced in the Russian language, regardless of its origin [7]. More recently, Caffee has published articles on intertextuality in Mukhtar Auezov's *Abai Zholy*. Like UC Berkeley's Harsha Ram, who was one of the first Anglophone scholars to publish an article on *Az I Ya*, Caffee has also written on the work of Olzhas Suleimenov [8].

Another important emergent scholar of Central Asian literature, both medieval and modern, is Yale University's Samuel Hodgkin, who works within the department of Comparative Literature; he is fluent in Uzbek, Tajik, Russian and Chagatay, amongst others. His forthcoming book, *Persianate Verse and the Poetics of Eastern Internationalism*, focusses on the influence of early Persianate poets on World Communism, an innovative project that takes a diachronic approach to modern Central Asian literature. Yale has also recently welcomed as a tenure-track professor Nari Shelekpayev, who has written extensively on Kazakhstani cultural history, performance art and architecture. Shelekpayev and Hodgkin's colleague at Yale, the Slavic Literatures department's Clare Roosien, is also an influential figure, both as a translator and as a literary critic. In 2024 Roosien is set to publish her first monograph, *Socialism Mediated: Culture, Propaganda, and the Public in Early Soviet Uzbekistan*, as well as to publish her translations of poems by Abdulla Qahhor in the anthology *Tulips in Bloom: An Anthology of Modern Central Asian Literature* edited by Caffee and Nazarbayev University's Gabriel McGuire. This anthology contains several contributions from North American scholars, amongst them the oral historian Ali Iğmen, who has shaped Anglophone research into Kyrgyz culture with his 2012 book *Speaking Soviet with an Accent: Culture and Power in Kyrgyzstan*. Currently, there is scant academic research on Turkmenistan in English, and especially little work done by philologists, with few new articles published since Adrienne Edgar's 2004 *Tribal Nation: The Making of Soviet Turkmenistan*.

Of film scholars, Canadian researcher Masha Salazina and New York University's Rossen Djagalov have produced especially significant histories of filmic internationalism; Djagalov's book *From Internationalism to Postcolonialism: Literature and Cinema between the Second and Third Worlds* described Tashkent as "the main Soviet showcase city for the Third World," the site of much cross-cultural collaboration [9]. Nariman Skakov of

Harvard University, who was born in Kazakhstan and is best known for his scholarship on the cinema of Tarkovsky, is set in 2024 to release a new book, *Reorientalism: From Avant-Garde to National Form*, that embraces a number of different media sources to describe the turn of Soviet Modernist artists and intellectuals towards the "East" for inspiration. In 2011, a general scholarly introduction to Central Asian film was edited by Michael Rouland, Gulnara Abikeyeva and Birgit Beumers, entitled *Cinema in Central Asia: Rewriting Cultural Histories*.

Whilst much necessary research is continually being carried out within History departments, by such esteemed figures as Sarah Cameron, Adeeb Khalid, Togzhan Kassanova, Jeff Sahadeo and Marianne Kamp, or within Anthropology and Sociology departments, a large number of young academics whose primary focus is on literature and/or aesthetics have left North American academia for universities elsewhere. Examples include Christopher Fort, Masha Kirasirova, Diana Kudaibergenova and Dina Sharipova.

To encourage more specialists in Central Asian philology to remain in North American research institutions may require that universities offer their staff more opportunities to teach the main languages of the region, in order to build cohorts of future graduate students. They may also need to offer more introductory survey courses to undergraduate students about the literary, religious and philosophical currents within Central Asia over the past five hundred years, and make more emphasis on the role of Central Asia within Soviet history courses. Moreover, university publishing houses ought to be proactive in seeking Central Asian fiction to commission for English translation, such that these texts can be studied in undergraduate classrooms and be used by graduate students in Comparative Literature projects.

Scholars are lucky to be able to gather at such conferences as that of the Central Eurasian Studies Society, and they ought to submit their work to the eminent journals on Central Asian studies (notably *Central Asian Survey*, *Europe-Asia Studies*, *Central Asian Studies Review*) but also to journals with a more supra-regional reach, such as *The Journal of Asian Studies*, the *PMLA*, and to *Slavic Review*, which, despite its name, seeks to publish articles on materials from eastern Europe, Russia, the Caucasus, and Central Asia.

Whilst US Slavic Literature departments are rightly concerned to think about "diversifying" the canon of texts that they teach, often to include more texts written in Russian by authors from non-Russian former Soviet republics or to include materials from other Slavic languages such as Ukrainian or Belarusian, the case of Central Asian literature presents a salient borderline case in that much of it was not in fact composed in a Slavic language. To account for the multilingualism of Central Asian literatures by integrating them only into Slavic Literature departments is surely incorrect. Instead, we might draw upon Franco Moretti's model of "world literature," to suggest that Central Asian literature as a proposed field shows up the limitations of "regional" literature departments, and that institutions must try to make spaces for the

study of multilingual literatures, and in particular those of former colonies, so as to afford them their rightful autonomy as objects of academic study, and to analyze how they themselves have participated in the global exchanges of literary stylistics over time [10]. This very question was addressed by the Uzbek-British writer Hamid Ismailov in a talk during his recent tour of the US [11]. The creation of specialist departments of Central Asian literature may not be the solution to increasing the study of this literature, rather the solution may lie in graduate students interested in pursuing studies of this literature to be emboldened to apply for programs in many different disciplines, be they World Literature, Comparative Literature, Asian Studies or Slavic Studies.

Conclusion

In sum, it is clear that the study of Central Asian literatures and film defies exact mapping, and that the methods of the more politically or economically-focussed initiatives in Central Asian studies as a whole are often incompatible with it. To bring Central Asian literature to US undergraduate and graduate syllabi, individual scholars have sought to trace its linkages with other literary movements whilst also using the techniques of close reading to demonstrate the richness and idiosyncrasies of many of its central works. How institutions resolve the question of where Central Asian texts ‘belong’ within the ecosystem of humanities departments will be demonstrative of how the broader critical debates on specificity and scale play out within literary studies as a whole.

REFERENCES

- [1] Rafael Vicente L. The Cultures of Area Studies in the United States // *Social text*. – 1994. – No. 41. – P. 91–111
- [2] Cummings Sally N. *Understanding Central Asia: Politics and Contested Transformations*. – Routledge, 2004. – 180 p.
- [3] Miyoshi Masao, Harry Harootunian, and Rey Chow. *Learning Places: The Afterlives of Area Studies*. – 1st ed. – Durham: Duke University Press, 2002. – 408 p.
- [4] Reeves Madeleine. *Border Work: Spatial Lives of the State in Rural Central Asia*. – Ithaca: Cornell University Press, 2014. – 292 p.
- [5] Central Eurasian Studies. <https://ceus.indiana.edu/> 9.10.2023
- [6] Tang Center for Silk Road Studies. <https://ieas.berkeley.edu/centers/tang-center-silk-road-studies-tcsrs> 9.10.2023
- [7] Caffee Naomi Beth. *Russophonía: Towards a Transnational Conception of Russian-Language Literature*. – University of California, Los Angeles, 2013. – 207 p.
- [8] Ram Harsha. *Imagining Eurasia: The Poetics and Ideology of Olzhas Suleimenov’s AZ i IA’*// *Slavic review*. – 2001 – 60.2. – P. 289–311

[9] Djagalov Rossen. From Internationalism to Postcolonialism: Literature and Cinema between the Second and the Third Worlds. – Montreal: McGill-Queen’s University Press, 2020. – 308 p.

[10] Moretti Franco. “Conjectures on World Literature // New Left review. – 1.1 – 2000. – P. 54–68.

[11] Central Asia in World Literature: A Conversation with Hamid Smailov. <https://www.youtube.com/watch?v=EFZbB-94--I> 2.02.2023

ҚАЗІРГІ «ОРТАЛЫҚ АЗИЯ» ӘДЕБИ КАНОНЫН ҚҰРУ: СОЛТҮСТІК АМЕРИКА ҒЫЛЫМЫНЫҢ БОЛАШАҒЫ

*Локи Софи А.М.¹

¹докторант, Калифорния университеті, Беркли, АҚШ
e-mail: sophie.lockey@berkeley.edu

Андатпа. Бұл мақалада Солтүстік Американың проза, поэзия және Орталық Азияның театр шығармаларын зерттеудің қазіргі жағдайына талдау жасауға тырысады. Біріншіден, “Орталық Азия” терминін университеттердің әртүрлі институттары мен кафедралары қалай анықтайтыны түсіндіріледі: Орта Азия әдебиеті қандай тілдерде жазылған, ол қандай аумақтық кеңістіктерді сипаттайды? Біз диаспора мен тілдік детериториализацияның қазіргі теорияларына, сондай-ақ аймақтың тарихнамасына қатысты осындай мәселелерді қарастырамыз. Әрі қарай мақалада Солтүстік Американың жетекші университеттеріндегі Орталық Азияның мәдени зерттеулерінің Тарихи траекториясы сипатталып, олардың қазіргі негізгі ойыншыларына, сондай-ақ бүгінде Орталық Азия әдебиетін зерттеуге ықпал ететін институционалды емес академиялық қоғамдарға шолу жасалады. Ақырында, Орталық Азия әдебиетінің әлемдік әдебиеттің кеңірек пәндері мен салыстырмалы әдебиеттану үшін өсіп келе жатқан маңыздылығы бағаланады. Автор Орталық Азия әдебиетін зерттеуге қай ғалымдардың үлес қосқанын талдайды. Солтүстік Америкадағы Орталық Азия әдебиеттану ғылымын сыни талдауға негізделген теориялық өзектілігі Солтүстік Америка университеттеріндегі Орталық Азия әдебиеттану саласы алдында тұрған перспективалар мен міндеттер туралы түсінік береді.

Практикалық маңыздылығы мынада: алынған нәтижелер Орталық Азия әдебиетін шетелде оқу проблемасына байланысты әртүрлі курстарда қолданылуы мүмкін.

Тірек сөздер: Солтүстік Америка ғылымы, Орталық Азияны зерттеу институты, әдебиет, Орталық Азия әдебиеті, әдебиеттану, академиялық, мәдениет, өнер

**СОСТАВ СОВРЕМЕННОГО «ЦЕНТРАЛЬНО-АЗИАТСКОГО»
ЛИТЕРАТУРНОГО КАНОНА:
ПЕРСПЕКТИВЫ СЕВЕРО-АМЕРИКАНСКОЙ НАУКИ**

*Локи Софи А.М.¹

*¹докторант, Университет Калифорнии, Беркли, США
e-mail: sophie.lockey@berkeley.edu

Аннотация. В этой статье предпринята попытка провести анализ современного состояния исследований прозы, поэзии и театральных произведений Центральной Азии в Северной Америке. Во-первых, будет определено, как термин «Центральная Азия» определяется различными институтами и кафедрами университетов: на каких языках написана среднеазиатская литература, какие территориальные пространства она описывает? Мы рассмотрим подобные вопросы применительно к современным теориям диаспоры и языковой детерриториализации, а также к историографии региона. Далее, в статье будет описана историческая траектория исследований культуры Центральной Азии в ведущих университетах Северной Америки и предложен обзор их нынешних ключевых институтов, а также надинституциональных академических обществ, которые сегодня способствуют изучению центральноазиатской литературы. Наконец, будет оценена растущая важность литературы Центральной Азии для более широких дисциплин мировой литературы и сравнительного литературоведения. Автор анализирует работы ученых, которые внесли вклад в изучение литературы Центральной Азии. Теоретическая значимость, основанная на критическом анализе литературоведения Центральной Азии в Северной Америке, позволит понять, какие перспективы и проблемы возникают в области литературоведения Центральной Азии в университетах Северной Америки. Практическая значимость состоит в том, что полученные результаты могут быть использованы в различных курсах, связанных с проблемой изучения литературы Центральной Азии за рубежом.

Ключевые слова: наука Северной Америки, институт исследований Центральной Азии, литература, литература Центральной Азии, литературоведение, академический, культура, искусство

Статья поступила 23.11.2023

ӘОЖ 821.512.122

XҒТАР 17.82.10

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.71.4.027>

**ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ
«ТАЗА АҚЫЛ» КАТЕГОРИЯСЫ**

*Нурланова А.Н.¹, Кульгильдинова Т.А.², Кусманова К.А.³,
Сарсембаева А.А.⁴

¹Фил.ғыл.канд., профессор, Қазақстан-Американдық еркін
университеті, Өскемен, Қазақстан,
e-mail: anur_81@mail.ru

²Фил.ғыл. док., профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚЖӘТУ,
Алматы, Қазақстан
e-mail: tulebike@mail.ru

³Фил.ғыл. док., профессор, С.Аманжолова атындағы ШҚУ,
Өскемен, Қазақстан,
e-mail: kusmanova_2014@mail.ru

⁴пед.ғыл. канд., доцент (қауымдастырылған профессор),
Д. Серікбаев ат. ШҚТУ), Өскемен, Қазақстан,
e-mail: araily@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада Шәкәрім Құдайбердіұлының поэзиясында жиі кездесетін «таза ақыл» тіркесі жеке категория ретінде қарастырылады. Зерттеу жұмысының мақсаты – Шәкәрім поэзиясындағы бүгінгі күні аса қажетті нағыз адам моделін беретін адами құндылықтар категориясын саралап, соның ішінде «таза ақыл» категориясының рухани жан тазалығын сақтауда атқаратын рөлі мен келешекке берер кепілдігін ақын поэзиясынан алып талдау, оның халыққа және болашақ ұрпаққа айтқан терең ойлы сөздерін психологиялық, философиялық тұрғыдан қарап зерделеу, сөз күдіретінің мәнін ашу.

Шәкәрім Құдайбердіұлының өмірлік және шығармашылық жолын зерттеген әдебиетші-ғалымдардың саны жетерлік. Олардың еңбектерін оқи отырып, бұл тұлғаның өмірі мен қалдырған мұрасы түгел зерттелді деп дөп басып айта алмаймыз. Ақынның сара жолын зерделеген зерттеуші-ғалымдар оның кім екенін халыққа таныта білді. Алайда, өлеңдеріне тек поэзиялық нысан ретінде қарап, туындыларының астарына толықтай үңіле алмады, оның абсолютті биігіне жетпеуі мақаланың өзектілігін білдіреді.

Ғылыми зерттеудің идеясы мен бағыттары – Шәкәрім Құдайбердіұлы поэзиясындағы «таза ақыл» категориясының мәнін, оның зерделенуін жан-жақты ашып көрсету.

Адамгершілік мәселесі ұмыт қалып бара жатқан заманда адамды «таза ақыл» көмегімен дұрыс, өкінішсіз өмір сүрудің жолдарын ұсыну.

Жер бетінде адамнан саналы тіршілік иесі жоқ. Алайда, осы «ақыл» «сана» ұғымдарының өзін Шәкәрім ақын категорияға бөліп, өмірде «таза ақылдың» мәні зор деген баға береді. Мақалада осы айтылып отырған жай ақыл мен таза ақылдың айырмашылығы Шәкәрім Құдайбердіұлы поэзиясы негізінде салыстырыла талданады.

Өмірлік өзекті тақырып болып табылатын адамдықтың бастауы «таза ақылдан». Сонымен қатар, мақалада «таза ақылдың» арқасында жетістікке жетіп, тек өзінің ғана емес, бүкіл ұлттың рухын жандандырып, жан-дүниесін ағартқан ұлылар мысалға келтіріледі.

Зерттеу барысында пайдаланылған әдістер: жүйелеу, салыстыру, баяндау, талдау. Ақын өлеңдері белгілі бір жүйесін тапты, жеткізілмек ой баяндалып, бүгінгі мен өткен күндегі адами болмыс пен ақынның тұжырымдары шетелдік философтардың пікірлерімен салыстырылды, жалпы философиялық-психологиялық бағытта жазылған өлеңдері талданды.

Жинақталып зерттелген материалды қазақ әдебиетінің тарихы жайындағы, Шәкәрімтану жөніндегі еңбектерде, филология факультетінің студенттеріне сабақ беру кезінде, Шәкәрім жайлы семинарларда қолдануға болады.

Тірек сөздер: таза ақыл, адам, Ш.Құдайбердіұлы, адамдық, сана, ақыл, болмыс, жарық нұр

Негізгі ережелер

Адамның кешегі және бүгінгі болмысының өзара ұқсастықтары мен айырмашылықтары талданып, алға басу мен кері кетудегі үрдістер салыстырылады.

Жұмыста психология саласы бойынша бірқатар еңбектер жазып, күллі әлемді аузына қаратқан мықты психолог мамандардың айтқан кеңестері мен әдістерінен мысалдар келтіріледі және ақын ойларымен сараланып, дұрыс немесе ақылға қонымсыз ой қорытындылардың аражігі ажыратылады.

Шәкәрім поэзиясындағы бүгінгі күні аса қажетті нағыз адам моделін беретін адами құндылықтар, соның ішінде «таза ақыл» категориясын саралап, рухани жан тазалығының тіршілікте атқаратын рөлі мен келешекке берер кепілдігін ақын поэзиясынан алып талдау, оның халыққа және болашақ ұрпаққа айтқан терең ойлы сөздерін психологиялық, философиялық тұрғыдан қарап зерделеу, сөз құдіретінің мәнін ашу мақаланың негізгі мақсаты болып табылады.

Кіріспе

Өзектілігі. Ұлылардың дара жолын зерттеп, шығармашылығын халыққа танытып жүрген әдебиетшілер мен тарихшылардың саны көп. Олардың еңбектерін оқи отырып белгілі бір тұлғаның өмірі мен қалдырған мұрасы түгел зерттелді деп дөп басып айта алмаймыз. Рухани

арпалыс пен халықтың жан дүниесін ағартуға бүкіл өмірін сарп етіп, оны еңбектерінде жазып, поэзиясында жырлаған данышпан ақын, тарихшы Ш.Құдайбердіұлын осы санатқа жатқызуға әбден негіз бар. Ақынның сара жолын зерделеген зерттеуші-ғалымдар оның кім екенін халыққа таныта білді. Алайда, өлеңдеріне тек поэзиялық нысан ретінде қарап, туындыларының астарына толықтай үңіле алмады, оның абсолютті биігіне жетпеді.

Ш.Құдайбердіұлының тегін адам еместігі, оның философиясының сан ғасырлық зерттеуді керек ететіні саналы азаматқа аян. Қазіргі «әрі залым, әрі ғалымдардың» үрейлі заманында адами құндылықтардан біртіндеп айырылып бара жатқан адамзат үшін, ақын жайлы зерттеулерді жаңғыртып, мұрасын қайта қарау қажеттілігі туындап отыр.

Ш.Құдайбердіұлы өз заманының негізгі мәселелерін көре отырып, өткен күнге үңіліп, болашаққа болжам жасайды. Ойшыл поэзиясында дұрыс ғұмыр кешіп, өмірден еш өкінбей өтудің негізгі қағидаларын оқырманға ұсынады. Еуропа елдерінде ерте заманда туындап, қазірде барынша дамып жатқан психология ғылымынан қазақ халқының да кенде еместігіне Ш.Құдайбердіұлы шығармашылығын дұрыс бағытта зерделеу негізінде көз жеткізуге болады. Әрі психолог, әрі философ Ш.Құдайбердіұлы мінсіз өмір сүрудің құпиясын білген, оны қолданып қана қоймай, кейінгілерге поэзиясы арқылы бағасыз насихат айтқан. Міне, осы насихаттардың, ақын ойларының қазіргінің көзімен заманауи мәселелер негізінде талдануы мақаланың жаңашылдығы болып табылады.

Зерттеу жұмысының мақсаты – Шәкәрім поэзиясындағы бүгінгі күні аса қажетті нағыз адам моделін беретін адами құндылықтар категориясын саралап, соның ішінде «таза ақыл» категориясының рухани жан тазалығын сақтауда атқаратын рөлі мен келешекке берер кепілдігін ақын поэзиясынан алып талдау, оның халыққа және болашақ ұрпаққа айтқан терең ойлы сөздерін психологиялық, философиялық тұрғыдан қарап зерделеу, сөз құдіретінің мәнін ашу. Осы мақсатқа жету үшін төмендегідей міндеттер көзделеді:

- ақын поэзиясындағы «таза ақыл» категориясының мәніне үңілу;
- ақын поэзиясының негізінде «таза ақылды» «ақылдан» ажырату;
- «таза ақыл», «ақыл» мәселелері турасында басқа да философ, ғалымдардың пікірлерінен мысалдар келтіріп, тұжырымдау.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу барысында жүйелеу, салыстыру, баяндау, талдау әдістері пайдаланылды. Ақын өлеңдері белгілі бір жүйесін тапты, жеткізілмек ой баяндалып, бүгінгі мен өткен күндегі адами болмыс пен ақынның тұжырымдары шетелдік философтардың пікірлерімен салыстырылды, жалпы философиялық-психологиялық бағытта жазылған өлеңдері талданды.

Мақаланы жазуда басшылыққа алынған негізгі әдебиеттер - Ш.Құдайбердіұлының «Иманым», «Қазақ айнасы» еңбектері, «Шәкәрім» ғылыми-педагогикалық журналы мен ақын шығармаларының үш томдық жинағы. Сонымен қатар, ақынның өмірі мен шығармашылығы туралы ғылыми мақалалар қарастырылды.

Талқылау және нәтижелер

Адам – Жер жүзіндегі санасы жоғары деңгейде дамыған тіршілік иесі. Көкке ұшып, су астына түскен адамзаттың қазірде бағындырмаған белесі жоқ. Ол Жаратушы берген ақыл күшінің арқасында мүмкін еместі мүмкін қылады. Ал адамның зор ақылға бір-ақ күннің ішінде қол жеткізбегені баршамызға белгілі.

Біз адамның ақылын екіге бөлеміз: менталды және адами. Менталды ақылға ие адамдардың ойлауы мен логикасы жақсы жұмыс жасайтындықтан, олар ғылым-білімді тез игерсе, адами ақылдыларда әділет, ұят, ар, иман тәрізді жан құндылықтары жоғары деңгейде дамыған. Бойында бұның екеуі де тоғысқан адам – «адамның адамы».

Пендешілікке салынған біз үшін ақша, дүние, мансаптың мәні зор. Неліктен? Себебі олар болса, қиналмай күн кешеміз, рақаттанып өмір сүреміз деп ойлаймыз. Әрине, бұл ой қате. Рақат өмір сүру үшін адамзатқа үйлесім, яки гармония, баланс, ынсап, жан тыныштығы керек. Өкінішке орай, ең бағалы, бірақ көзге көрінбейтін осы құндылықтарды кей адам қартайған шағында ғана түсінеді. Алайда, өле өлгенше эп сәтте «еритін мұздың» соңынан қуып, сол күйі тіршіліктің негізін түйсінбей кететіндерге қарағанда бұлар бақытты. Міне, сондықтан да Михаил Юрьевич Розанов: «Человек – это профессия» («Адам – бұл мамандық»), - дейді [1, 56.]. Мәселен, ұстаз оқушыларды оқытуға, алдына келген жас буынды білім нәрімен сусындатуға міндетті. Дәрігер алдына келген науқасты емдеп жатып аяқ асты жұмысын тоқтатып, кете алмайды. Себебі ол адам мектеп бітірерде өз мамандығын саналы түрде таңдап, сол бойынша белгілі бір оқу орнын тәмамдап, ант қабылдап, өз еркімен жұмысқа орналасқан адам. Мамандығы ұқыптылық пен үлкен жауапкершілікті талап ететіндіктен, дәрігерлер өз істеріне немқұрайлықпен қарай алмайды.

Сол тәрізді адам болу да оңай емес. Ол - негізгі жауапкершілік. Адам басқаны ұмытса да, адамдықты естен шығармауы керек. Біреудің қуанышына ортақтасу, қайғысымен бөлісу, тілектестік білдіру, көмекке мұқтаждарға қол ұшын созу сияқты әлемді нұрландыратын игі іс-әрекеттің түбірі адамнан.

Жак-Ив Кусто шамамен 450 млн жыл бұрын пайда болып, динозаврлар кезеңін, жалпы жаһандық катаклизмдердің барлығын артқа тастаған акулалардың жойылып кетуі мүмкін емес деген ойға келген. Себебі, олар түбегейлі өзгерістерге керемет бейімделеді. Алайда, заманауи статистика керісінше сөйлейді. Адам жыл сайын әлем бойынша

100 млн акуланы аулайды екен, яғни секундына 3 акулдан. Бұл тәріздес жағдайларды қарастырсақ, санына жетпеспіз. Бейне бір жыртқыш аңдар емес, адамдар жабайыланып бара жатқандай. Осы орайда адам ақылының «таза» еместігіне көз жеткіземіз [2].

Философия ғылымында «таза ақыл» терминін қолданған философ – Иммануил Кант. Оның 1781 жылы Ригада жарық көрген «Таза ақылдың сыны» еңбегінің негізгі кілті – эмпирикалық жолмен алынатын ақылды білімнен бөле отырып зерттеу. Зерттеу барысында философ кеңістік пен уақытқа тоқталып, Құдайдың бар екеніне ақыл арқылы сенудің мүмкіндіктерін дәлелдейді. Біз тәжірибе көмегімен қабылдайтын уақыт пен кеңістік субъективті, олар өздігімен өмір сүрмейді, яғни бұл тек адамзат алдындағы көрініс, түсінік. Осы көріністі біз объект ретінде қабылдаймыз. Сондықтан біз де бұл заңдылыққа бағынамыз да, өзімізді зат емес, тек құбылыс ретінде ғана түсінеміз.

«Таза ақылдың сыны» еңбегінің мазмұны гносеология болып табылады. Автор зерттеу барысында пайымдауларды синтетикалық, аналитикалық, априорлық, апостериорлық деп бірнеше түрге бөліп қарастырған. Шығарма өте ауыр тілмен жазылғандықтан, оқырман И.Канттың айтпақ ойын түсіне алмай дал болады. Ал нақты тұжырымдар мен ережелер жазылған ақыл жөніндегі көпшілікке түсінікті еңбек – Рене Декарттың «Ақылды басшылыққа алудың ережелері» деп аталатын трактаты. Өкінішке орай, автор тек он екі ережені ғана жазып үлгерген.

Ғылымда, философияда ақыл турасында зерттеу жұмыстарын жасап, еңбектерін жариялаған тұлғалар саусақпен санарлық. Бұл - тақырыптың күрделілігінен. Ғалымдардың көбі жай ақылды зерттесе де, таза ақыл мәселесіне келгенде тұжырым жасай алмаған.

Сонда ақыл мен таза ақылдың айырмашылығы неде? Бұл сұраққа Ш.Құдайбердіұлы көпшілікке түсінікті поэзия тілінде жауап беріп, ерекшелігін адам мінез-құлқының негізінде ашып береді.

Ақыл деген – жарық нұр. Сол нұрды тән үшін жан жұмсайды. Өйткені жан тәнге, ал ақыл жанға матаулы. Киер киім, ішер ас секілді күнделікті тірліктермен қоса, өмірлік қанағаттануда жан тәннің қамын жеп, күні-түні тынбайды. Жан тәнді сақтау үшін, оны ыстық-суықтан, аштықтан аман алып қалу үшін түрлі кесапатқа баруы да мүмкін. Міне, сондықтан адам айуанның етін, сүті мен күшін, араны, оның балын, теңіздің суы мен балығын, жердің гүлдеген жемісін, құстың денесін, жүнін, жұмыртқасын тек өзі үшін ғана жаратылғандай онды-солды пайдаланады. Негізгі мақсат – өз қажеттіліктерін қанағаттандыру. Осы кезде адамның таза ақылы жанды қимай, оны сақтау үшін қиянатқа көнеді. Солай тәнді сақтау үшін алып-ұшқан жанға ақыл да адал көмек бере алмайды, зұлымдықпен адам бір-бірін жеуге де даяр тұратын болады. Адал еңбек, ақ пейіл, мейірімнің жоқтығынан таза ақыл өледі. Сондықтан да адам әлемге жау болады:

Сөйтіп ақыл бере алмай адал көмек,
Зұлымдықпен адамды адам жемек.
Адал еңбек, ақ пейіл, мейірім жоқ –
Осы болар таза ақыл өлді демек.

Сондықтан адам – залым, әлемге жау,
Ебін тапса, қоймайды ешкімді сау.
Жер білсе адамзаттың бұл қылығын
Үстінен бәрін төгіп тастар еді-ау [3, 23б.].

Егер де Жер адамзаттың бұл қылығын білсе, үстінен тас төгер еді ғой дейді Шәкәрім. Бұл дегеніміз адам біле тұра орны толмас қиянат жасауға әзір деген сөз, ал бұл – жаратушының алдындағы үлкен күнә. Барлығы басқаша болып, бәрін тек ақыл билесе, әлемде ешқандай қиянат та, зорлық-зомбылық та болмайтын еді. Адам тағдырында тек таза еңбекті ғана пайдаланса, сол кезде аты затына сай болар еді.

Біз балғын балалық шақта көп нәрсенің байыбына бармай жатып, тым көрсеқызарлық мінез танытамыз. Енді өсіп-өніп келе жатқан балаға жер бетіндегі әр тастың өзі қызық. Оның еш сөкеттігі жоқ, баршаға белгілі табиғи құбылыс. Балалық еркелікке салынып, дүкенге кіргенде миллиондаған ойыншықты көріп, «алып бер» деп жер тепкілей жылау бәрінде болған шығар. Ата-ананың айтқанына көнбей, қаражаты жетпей тұрғанда одан сайын ел алдында масқара еттік. Сол ойыншыққа қол жеткізгеннен кейін, бір-екі күн ғана ойнап, бір шетке лақтыра салушы едік. Кішкентай болғандықтан, біз ол кездері көп дүниені түсінбедік. Алайда, уақыт өте келе жақындардың айтуымен, өмірлік сабақтың арқасында талайды түйдік. Содан шығатын қорытынды - таза ақыл адамда жастайынан қалыптаса бастайды. Ал оның әрі қарай дамып, шыңына жету-жетпеуі тәрбиеге келіп тіреледі.

«Адамнан артық жәндік жаралмаған» өлеңінде автор екі аяқты жұмыр бастының сүйкімсіз қылықтарын әшкере етеді. Жұрт алдымен айнаға қарап алмай, «иттен жаман айуан жоқ» деп жар салады.

*Бұл туралы менде бір бөтен ой бар,
Анық ұқсаң, айтайын, достым, саған.
Адамның айуаннан айласы мол,
Қит етсе, қиянатқа қояды қол.
Мейірім, ынсап, ақ пейіл, адал еңбек,
– Бұл төртеуін кім қылса, шын адам сол.
Қанеки ондай адам, қай жерде бар? [3, 10б.].*

Шын «адам» деген атқа ие болу үшін мейірім, ынсап, ақ пейіл болуы керек, адал еңбекпен шұғылдану қажет. Бірақ ондайлар тым аз, «көбінің сыртында бал, ішінде зәр» [3, 10б.]. Шәкәрімнің айтуынша, адамнан қарағанда ит анағұрлым жанашыр, достықты ұмытпайды. Бір рет қолыңнан тамақ жеген күшік өлгенінше есігіңнен кетпейді. Оған жұмыс орнында инфаркт алып, үйіне оралмай қалған иесін тоғыз жыл

бойы бекетте күткен адал ит Хатико дәлел бола алады.

Анда-санда ұрып қойсаң да, адал ит жаныңнан кетпейді. Ал үнемі көмек беріп жүріп, бір күні оның реті келмей қалса, жәрдем сұраған адам көрместей болып кетеді, «бұрынғы жақсылықтың бәрін ұмытады». Бұл жерден адамдықтың иісі де сезілмейді. Автор досымен араздасып қалған біреудің өмірі мен жасаған іс-әрекетін өлеңіне қосып, шын дос пен дұшпанның айырмасын түсініп алуға шақырады. Шығармада досымен қатты ренжіскен адам өзін өлтірмек болған жауызды жазалаудың орнына, жаудың келгенін хабарлап, иесін оятайын деп арсылдаған итті ұрады. Сондықтан:

*Арсылдап иті үрген қараңғыда,
Иесі жер шалады барады да.
Бұғып жатқан дұспанын көзі көрмей,
Итті ұрады бір таяқ алады да.*

*Қанжар ала жүгірген жауды көріп,
Қашады қатты аттанды салады да.
Мына жақтан жүгіріп ит те келіп,
Тастайды әлгі жауын жарады да...*

*Алаңдамай тыңда да сөзімді тос,
Айтылған сөз емес қой қалжыңмен бос.
«Дос деп жүрген кісінің көбі – дұспан,*

Шын досың – жақсылықты ұмытпаған дос», – деп Шәкәрім текке айтпаған [3, 12б.]. Ал жақсы мен жаманды, ақ пен қараны ажырату да оңай емес, ол үшін де адамда ақыл болуы керек. Себебі ақыл адамзаттың өмірінде өлшеусіз рөл атқарады. Түймедей кіші нәрседен, түйедей үлкен мәселелерді шешу барысында оның үлесі зор.

Бірақ таза ақылға ие адамдар да сатқындықтан опық жеп жатады. Біреуді сатып кеткен жүрексіз, пейілі қара кісінің ары қарай да айы оңынан туып тұрады дей алмаймыз. Аққа құдай жақ. Біреуге істеген жамандығың өз басыңа келмейінше, дүниеден өтпейсің. Сол себепті кез келген іске бармас бұрын дұрыстап ойланып, ақылға салып өлшеу керек. Әйтпегенде ертең соның салдарынан қу тізеңді құшақтап қалмасыңа кім кепіл?

«Жаралыс басы – қозғалыс» [4, 23 б.]. Жер бетіндегі кез келген тіршілік иесі, белгілі бір құбылыс қозғалу арқылы өмір сүреді. Адам да дүниеге келген кезде жүруге шамасы келмей жатса да, жаялықтан қол-аяғын қайта-қайта шығарып, уақыт өте келе алғашқы қадамдарын жасауға талпынады. Аяққа бір тұрса, адам дейтін жаратылысты тоқтату мүмкін емес. Шәкәрімнің «көшпеген нәрсе өспейді» деуі сондықтан. Сонымен қатар ақын:

*Таза ақыл анық адамда,
Әлім бе, мейлі надан ба?*

*Айтқанға нанба – шынға нан,
Жетектеп ойды аманда,
Ойланбай салма жарысты.*

*Ақылдың көзін байлама
Білгіш деп басшы сайлама.
Оқуым, дінім, наным деп,
Әдетке қарай айдама
Ақылға сынат әр істі, - дейді [3, 114б.].*

Өмірде әр оқиғаның, құбылыстың, іс-әрекеттің қозғаушы күші болса, тәнді қозғайтын ұлы күш – жан. Өйткені, онда Мән бар. Адам керек кезде күннен нәр алып, «күн суық болса, түпке қашатын», дым келіп, аспаннан нұр құйылса жадырап, көңілі ашылатын өсімдіктей болуы керек.

*Айтамын мұны жастарға,
Таза арақ ішкен мастарға,
У ішіп, құлық жинаған,
Айтпаймын қуыс бастарға [3, 115б.].*

Арақ-шарап адамға мастық күй сыйлап, қайғысын уақытша болсын ұмыттырады. Бұл өлең шумағындағы «таза арақ» дегеніміз – таза ақыл. Ақынның неліктен бұл сөзді қолданғаны түсінікті. Сонда Шәкәрімнің айтуы бойынша, бар ақылды құлық, айла, мақтан, өсек-өтірік тәрізді жағымсыз мақсаттарда қолданған адамның ақылы - лас. Ал «таза ақыл ақты барлайды». Жан мен ойдың тазалығы таза ақылға бастайтын екі құрал.

Танымал шешен Ник Вуйчичті таза ақылға ие адам деп айтуға әбден болады. Туғаннан қол-аяғы жоқ ол барлық қиындықтарға төзіп, сәтсіздікті бақытсыздыққа баламай, өмірлік жолын тапты. Ник екі жоғары оқу орнын бітірген, бүгінде күнделікті іс-әрекеттің барлығын жалғыз өзі еш қиындықсыз атқара алатын тәуелсіз адам. Ол компьютерде мәтінді минутына 43 сөзден тереді, серфингпен айналысады, гольф ойнайды, балық аулауды жаны сүйеді, жүзеді және трамплиннен суға секіріп сүңги де алады. Бұл сиқыр немесе ойдан шығарылған ертегі сияқты көрінеді. Бірақ Никтің осындай жетістіктерге жетуі оның табандылығы мен рухының мықтылығында. Ол мүгедекпін деп құр босқа қайғыра бермей, жаратушының жоспарын таза ақылымен түсініп, жарқын болашаққа ұмтылған адам.

«Сіз бір нәрсені қалай аласыз. Армандай аласыз. Оған сенім арта аласыз. Бірақ сол арман-тілектеріңізді іске асыру үшін сізге алдымен қозғалыс қажет. Сіз өзіңізді басып озып қана арманыңыздағы «сіз» бола аласыз» [5, 43б.]. Осы дәлелден-ақ Ник Вуйчич пен Шәкәрімнің ойының бір жерден шыққанын көруге болады. Алайда, Н.Вуйчичтің дұрыс өмір сүруге жетелейтін теорияларын қыр қазағы Шәкәрім ХІХ ғасырда-ақ ұсынып қойған.

Ник Вуйчичті неге таза ақылға ие адам қатарына жатқыздық? Себебі онда арман болды, қозғалыс болды, рухының мықтылығымен барға қанағат, жоққа сабыр ете алды. Таза ақылының көмегімен Жаратушы иенің сынын жете түсініп, қабылдады. Қозғалыстың арқасында бір орында тұрмай, күн сайын даму үстінде болды. Қазіргі күні қайырымдылықпен айналысып, жарқын болашақтан күдерін үзгендерге сенім отын ұялатып, сөнуге сәл қалған сананы таза ақылмен сусындатып жүрген бүгінгінің қаһарманы.

Шәкәрім енді бір өлеңінде қазіргі күнде еш адамнан таза ақылды таппағанын жеткізеді. Бүгінде адамзатта аяу, жәрдем, махаббат деген қалмаған ба? Әлде бабаларымыз бізді әншейін ғана алдап келген бе?

Адамдар бір-бірін «шұқылап», әбден жауыр қылды [6, 8 б.]. Барлығы бір-бірімен жау, бір-бірін жеңгісі келеді, түбірімен қоса құртқысы келеді. Бірақ олар айқын бір хақиқатты түсінбейді: «Барша адамзат – туған бауыр». Күнделікті өмірде жиі байқалатын құбылыс – бір ұлттың таным-түсінігін, ділін мүлдем түсінбей, ұлтты қаралау, жамандау. Адамзатта бір-біріне деген сыйластық жоқ. Дініміз, тіліміз, діліміз, салт-дәстүріміз өзге болса да, барлығымыз ет пен сүйектен жаратылған «адам» деген сүтқоректіміз. Адамның жаманы болса да, бүкіл бір ұлттың жаманы жоқ. Осыны адамзат сан ғасыр бойы түсінбей келеді.

Ақынның айтуынша, тіпті ең білімді деп саналатын Еуропа жұрты да айуандықтан түбегейлі құтыла алмай отыр.

Шәкәрім Құдайбердіұлы ақылды жауыздық мақсатта пайдаланып жүргендерден сескенеді. «Күн көре алмай жақының жатыр өліп, Шіміркенбей жемтігін жейсің бөліп» деген жолдардан бүгінгінің болмысы көрініп тұр [3, 85 б.]. Әсіресе, саяси тартыс, таққа, ел-жерге таластың салдарынан билік басындағылар туыстарын, дос-жаранды былай қойып, туған баласын өлтіруге дайын. Қолдан жасалған түрлі қасіреттің орны толмас қайғысы тағы бар. Ақын егер ғылым деген осы болса, адыра қалсын деп, ішіне толған өкінішін жайып салады.

Елді қару мен күш билеп тұрса, «менің жүрегім ақ» дегеннен ештеңе шықпайды. Мылтық билеп тұрған жерде әділдік жоқ. Ал күш көрсетіп, айла асыру – адамдықтың емес, «айуандықтың ең жаманы» [7, 86 б.]. Өмірде зұлымдықты еш уақытта әділдік жеңе алмайды. Оны жеңе алатын тек ар ғана. Оған айқын мысал ретінде философ, мемлекет қайраткері Юхан Вильгельм Снельманды айта аламыз.

Білімсіз, зинақор, маскүнем, жұқпалы дерттерден көз ашпаған, онымен қоса, орыстар мен шведтердің қарамағынан шыға алмай, жабайыларша күн көріп жатқан фин халқына жаны ашыған Снельман, Финляндияны жарқын болашаққа бастаған дана адам. Ол халыққа үгіт-насихат жүргізер кезде әділдікті емес, ең алдымен, арды түзеді. Түрлі жиындарда жүректен шыққан сөзімен бұқараны тебіренгітіп, жаны өлген, биліктен күдерін үзген халыққа үміт отын сыйлады. Ары сөнген бұқараны

қайтадан адам қатарына қосты. «Бәрібір ештеңе шықпайды, тамырын тереңге жайған бұл биліктен, жемқорлықтан, білімсіздіктен құтылу мүмкін емес» дейтіндерге Снельман: «Еліңнің ертеңіне сен де сенбесең, мен де сенбесем, онда кім сенеді?!» - деп, жүректің түкпірінде терең ұйқыға кеткен намысты оятты. «Қоғам қандай болса, басқарушылары да сондай болады» сол себептен ұлт көшбасшысы қоғамға әсер ететін зиялы қауым өкілдеріне сенім артты. Снельман алдымен күллі ұрпақты тәрбиелейтін ұстаздарға сабақ өткізіп, мұғалімнің ар-санасын оятып, сенімін жандандырды. Ал қазірде Финляндия жоғары технология аясындағы алдыңғы қатарлы мемлекет болып саналады. Ел экономикасы адам сенгісіз биіктерге өсті. Осы өзгерістердің барлығына бір ғана себеп – ақылдың таза күйге түсуі.

Философ Ғарифолла Есім «Адам-зат» еңбегінде «адам болмысы» мәселесіне тереңінен тоқталады. Еңбекте адамды құрайтын заттық, материалдық және рухани қасиеттер қарастырылады. Адамды түсінуде берілетін алты негізгі өлшем талданады: тән жүйесі, жан жүйесі, нәпсі жүйесі, ақыл жүйесі, көңіл жүйесі, рух жүйесі. Ғ.Есімнің ақыл жөніндегі тұжырымдары Ш.Құдайбердіұлы мен А.Құнанбайұлының ойларына ұқсас. Себебі, еңбекте осы екі данышпанның еңбектерінен мысалдар келтіріледі. Философтың талдауынша, ақыл – ғылымға бастайтын жол. Таза ақылда тәжірибе жоқ, ал ғылым тәжірибеге негізделген. Философ ақыл туралы өз ойын былайша қорытындылайды - даналық – ақылдың биік формасы, ал надандық – оның ең төменгі табалдырығы. Шәкәрім поэзиясынан шығатын таза ақылды да осы тәрізді тұжырымдауға негіз бар.

Адамның өз қажеттіліктерін қанағаттандыруда тым көп қиянатқа баруы, Шәкәрімнің сөзінше, таза ақылдың жоқтығынан болатын құбылыс. Ал таза ақылдың жай ақылдан айырмасы үлкен. Ақыл кез келген мақсатта жұмсалса, таза ақыл тек ақтың жаршысы. Адам мен айуанның нәпсісінің теңдігі бәрімізге белгілі. Адамды одан ерекшелейтін тек таза ақыл. Ол әділдік, ынсап, адал еңбек тәрізді қасиеттердің басы. Таза ақыл ар-намысқа тікелей байланысты. Олар бір-бірін толықтырып отыратын адами құндылықтар.

Қорытынды

Мақалада Шәкәрім поэзиясындағы бүгінгі күні аса қажетті нағыз адам моделін беретін адами құндылықтар, соның ішінде «таза ақыл» категориясы сараланып, рухани жан тазалығының тіршілікте атқаратын рөлі мен келешекке берер кепілдігі ақын поэзиясынан алып талданды, оның халыққа және болашақ ұрпаққа айтқан терең ойлы сөздері психологиялық, философиялық тұрғыдан қарап зерделенді.

Зерттеу жұмысының жаңашылдығы болып табылатын мінсіз өмір сүрудің құпиясы «таза ақыл» негізінде талданды, алға қойылған мақсат-міндеттер орындалды, ойшылдың тұжырымдары мен көзқарастары

әлемнің, қазақтың философтары және заманауи психологтардың ойларымен салыстырылып, ұқсастықтары және айырмашылықтары талқыланды. Шәкәрім поэзиясындағы бүгінгі күні аса қажетті нағыз адам моделін беретін адами құндылықтар категориясы сараланып, соның ішінде «таза ақыл» категориясының рухани жан тазалығын сақтауда атқаратын рөлі мен келешекке берер кепілдігі ақын поэзиясының негізінде талданды. Ақынның философиялық-психологиялық бағытта жазылған өлеңдеріндегі «таза ақыл» категориясы белгілі жүйесін тапты. Жинақталып зерттелген материалды қазақ әдебиетінің тарихы жайындағы, Шәкәрімтану жөніндегі еңбектерде, филология факультетінің студенттеріне сабақ беру кезінде, Шәкәрім жайлы семинарларда қолдануға болады.

Сондай-ақ ұлт психологиясы мен философиясы туралы дәрістерде, зерттеулерде пайдалануға болады.

ӘДЕБИЕТ

[1] Розанов М.Ю. Человек – это профессия. – Издательское решение, 2020. – 29 с.

[2] 10 необычных фактов об акулах. <https://www.discoverychannel.ru/>

[3] Құдайбердіұлы Ш. Иманым. – Алматы: Арыс, 2000. – 321 б.

[4] Құдайбердіұлы Ш. Үзілмеген үміт. – Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2008. – 664 б.

[5] Ник Вуйчич. Жизнь без границ. – Москва: Эксмо, 2019. – 368 с.

[6] Құдайбердіұлы Ш. Өткінші ғұмыр. – Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2008. – 432 б.

[7] Шәкәрім. Қазақ айнасы: Өлеңдер мен поэмалар / Шәкәрім. – Алматы: Атамұра, 2003. – 296 б.

REFERENCES

[1] Rozanov M.Yu. A person is a profession. – Publishing decision, 2020. – 29 p.

[2] 10 unknown facts about sharks. <https://www.discoverychannel.ru/>

[3] Kudaiberdiuly Sh. My faith. – Almaty: Arys, 2000. – 321 p.

[4] Kudaiberdiuly Sh. Unbreakable hope. – Almaty: Abai International club, 2008. – 664 p.

[5] Nick Vujicic. Life without limits. – Moscow: Eksmo, 2019. – 368 p.

[6] Kudaiberdiuly Sh. Fleeting life. – Almaty: Abai International club, 2008. – 432 p.

[7] Kudaiberdiuly Sh. The mirror of Kazakhs: Poetry and poems. – Almaty: Atamura, 2003. – 296 p.

**КАТЕГОРИЯ «ЧИСТЫЙ РАЗУМ»
В ПОЭЗИИ ШАКАРИМА КУДАЙБЕРДИУЛЫ**

*Нурланова А.Н.¹, Кульгильдинова Т.А.², Кусманова К.А.³,
Сарсембаева А.А.⁴

¹канд.фил.наук, профессор, Казахстанско-Американский свободный университет, Усть -Каменогорск, Казахстан,
e-mail: anur_81@mail.ru

² док.фил.наук, профессор, КазУМОиМЯ им. Абылай хана,
Алматы, Казахстан,
e-mail: tulebike@mail.ru

³ док.фил. наук, профессор ВКУ им.С.Аманжолова
Усть -Каменогорск, Казахстан,
e-mail: kusmanova_2014@mail.ru

⁴канд.пед. наук, доцент (ассоциированный профессор),
ВКТУ им. Д.Серикбаева, Усть -Каменогорск, Казахстан,
e-mail: araily@mail.ru

Аннотация. Данная статья представляет анализ категории «чистый разум», часто отражаемой в поэзии Шакарима Кудайбердиулы. Основная цель исследования заключается в выявлении универсальных человеческих ценностей в поэзии Шакарима, описывающих модель реального человека, включая роль категории «чистого разума». Данная категория выражена через понятия чистоты души и обещания будущего, основанные на творчестве поэта и его глубоких рассуждениях о народе и предстоящих поколениях.

Исследование сосредоточено на разъяснении сущности категории «чистый разум» в поэзии Шакарима Кудайбердиулы, так как существующие исследования, посвященные его жизни и наследию, не охватывают всего многообразия его творчества. Анализировать произведения Шакарима исключительно как поэтический объект мешает полному пониманию смысла его творчества, что делает данную работу актуальной.

Статья направлена на комплексное раскрытие и анализ категории «чистый разум» в поэзии Шакарима Кудайбердиулы, предлагая модель человеческих ценностей в современном обществе, основанную на его творчестве.

Научное и практическое значение данного исследования заключается в предложении модели правильной жизни, основанной на категории «чистого разума» в период забвения моральных ценностей.

Результаты и анализ исследовательской работы указывают на то, что человек является единственным разумным существом на Земле. Однако Шакарим разграничивает понятия «разум» и «сознание» и придает важность «чистому разуму» в жизни. В статье произведений Шакарима Кудайбердиулы сопоставляются и анализируются для

выявления различий между простым и чистым разумом.

В заключение работы подчеркивается важность «чистого разума» как ключевого фактора в человеческом бытии и высвечивается значение этой категории через примеры великих личностей, чьи деяния и духовное наследие просветили и вдохновили не только самих себя, но и общество в целом.

Методы, использованные в ходе исследования: систематизация, сравнительный анализ, повествование и аналитика. Стихи поэта рассматриваются как система, отражающая идеи о человеческом бытии, которые сопоставляются с взглядами зарубежных философов, а также анализируются с точки зрения общей философии и психологии.

Полученные данные и результаты исследования могут быть применены в исследованиях по истории казахской литературы, работах, посвященных Шакариму, а также в учебных целях на филологических факультетах и семинарах, посвященных творчеству Шакарима.

Ключевые слова: чистый разум, человек, Ш. Кудайбердиулы, человечество, сознание, разум, существование, яркий свет

CATEGORY "PURE REASON" IN THE POETRY OF SHAKARIM KUDAIBERDIULY

*Nurlanova A.N.¹, Kulgildinova T.A.², Kusmanova K.A.³,
Sarsembayeva A.A.⁴

*¹Cand.Phil.Sc., Professor, Kazakh-American Free University,
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan
e-mail: anur_81@mail.ru

² Doc.Phil. Sc., Professor KazUIR&WL named after Ablai Khan
Almaty, Kazakhstan
e-mail: tulebike@mail.ru

³ Doc.Phil. Sc., Professor, Sarsen Amanzholov EKV
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan
e-mail: kusmanova_2014@mail.ru

⁴ Cand. Ped.Sc., Associate Professor, D.Serikbayev EKV
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan
e-mail: araily@mail.ru

Abstract. This article presents an analysis of the category "pure reason", often reflected in the poetry of Shakarim Kudaiberdiuly. The main goal of the study is to identify universal human values in Shakarim's poetry, which describe the model of a real person, including the role of the category of "pure reason". This category is expressed through the concepts of purity of soul and promises of the future, based on the work of the poet and his deep thoughts about the people and future generations.

The study is focused on explaining the essence of the category "pure reason" in the poetry of Shakarim Kudaiberdiuly, since existing studies devoted

to his life and legacy do not cover the full diversity of his work. Analyzing Shakarim's works solely as a poetic object prevents a full understanding of the meaning of his work, which makes this work relevant.

The article is aimed at a comprehensive disclosure and analysis of the category "pure reason" in the poetry of Shakarim Kudaiberdiuly, proposing a model of human values in modern society based on his work.

The scientific and practical significance of this study lies in the proposal of a model of correct life based on the category of "pure reason" in a period of oblivion of moral values.

The results and analysis of the research work indicate that man is the only intelligent being on Earth. However, Shakarim distinguishes between the concepts of "mind" and "consciousness" and gives importance to "pure reason" in life. In this article, the works of Shakarim Kudaiberdiuly are compared and analyzed to identify the differences between simple and pure reason.

In conclusion, the work emphasizes the importance of "pure reason" as a key factor in human existence and highlights the significance of this category through examples of great personalities whose deeds and spiritual heritage enlightened and inspired not only themselves, but also society as a whole.

Methods used in the study: systematization, comparative analysis, storytelling and analytics. The poet's poems are considered as a system reflecting ideas about human existence, which are compared with the views of foreign philosophers, and also analyzed from the point of view of general philosophy and psychology.

The data obtained and the results of the study can be applied in research on the history of Kazakh literature, works dedicated to Shakarim, as well as for educational purposes at philological faculties and seminars dedicated to the work of Shakarim.

Key words: pure mind, man, Sh. Kudaiberdiuly, humanity, consciousness, mind, existence, bright light

Статья поступила 14.02.2022

ӘОЖ 821.0:378

XҒТАР 17.07.41

<https://doi.org/10.48371/PHILS.2023.71.4.028>

ҚАЗАҚ ДАЛАСЫН ОТАРЛАУ ПРОЦЕСІНІҢ ӘДЕБИЕТТЕГІ КӨРІНІСІ

*Токшылыкова Г.Б.¹, Сартбаева Ә.К.², Бораш Р.Б.³

*¹ магистр, аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
e-mail: gulnaz_lit75@mail.ru

² магистр, аға оқытушы, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан
e-mail: scorpio_es@mail.ru

³ пед. ғ. канд., аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
e-mail: borash62@mail.ru

Аңдатпа. Зерттеудің мақсаты – кеңес заманында жарық көрген диалогияның аллегориялық сипатын аша отырып, көркем туынды желісі бойынша қазақ жерін отарлау үдерісіне бойлау. Авторлық позицияны айқындауды негізгі бағыт ете отырып, авторлар тәуелді кезең туындыларына жаңаша көзқараспен қарап, интерпретациялау қажеттігі идеясын алға тартады. Сан жылдар бойы бұрмаланған дәстүріміз бен ұлттық болмысымызды тарихи қалың қабаттарынан аршып, індетте зерттеп, құндылығымызды дәріштеу, тәуелсіз көзқарас тұрғысынан оң бағасын беру – зерттеудің өзектілігі болып табылады. Ғылыми жаңалығы – астарлы мағынада жазылған романды тәуелсіздік көзқарас тұрғысынан пайымдап, қалың қабатын аршып көрсетіп, қаламгердің романды жазудағы басты мақсатын, ұлтына адалдығын, елжандылығын танытуында. Зерттеу нысанына жазушы Сәкен Жүнісовтің «Ақан сері» диалогиясы алынды. Зерттеудің ғылыми маңыздылығы отарлық пиғыл мен мақсатты оқырманға түсіндіру арқылы авторлық шешімнің айқындалды. Тарихи фактілерге сүйене отырып, заман атмосферасын, тынысын, әлеумет өмірін айқын көрсету үшін автор кеңестік заманда осы туындыны мақсатты түрде жазған. Зерттеудің ғылыми және практикалық маңыздылығы оның жетістіктерін қазақ тарихы, қазақ әдебиетінің тарихына қатысты арнайы курс, семинарларда, оқу құралын жазуда кеңінен пайдалануға болады. Жазушы шеберлігі мен өмір шындығы, ондағы көркемдік мұраттар, қазақ болмысы, дүниетанымы өзара байланыста қарастырылады. Осы бағытта тарихи, тарихи-мәдени, тарихи-типологиялық зерттеу әдістері қолданылды.

Зерттеуде геосаяси жағдайларға байланысты қазақ жерін отарлау процесі күрделі жағдайда өткені, оның қазақ халқының өміріне үлкен өзгерістер әкелгені, тұтас ұрпақтың психологиясына кері әсерін тигізгені

ғылыми еңбектерге сүйене отырып талданып, айқындалды. Нәтижесінде романның өн бойында көрініс тапқан патшалық империяның отарлау; қазақ зиялылары мен ақсүйектерін кемсіту, мұқату, қорлау; қазақтың шұрайлы жерлерін тартып алу; құнарлы жерге орыс даласынан келімсектерді әкеліп орналастыру; зиянды, кеселді қасиеттерін үйрету, жұқтыру сынды дүниелер әлеумет өмірі арқылы пайымдалды. Соның ішінде дала халқы тіршілігінің негізгі көзі болған жылқы түлігінен айыру арқылы қазақ рухының әлсіреуі мәселесі кеңінен пайымдалады. Зерттеудің құндылығы сол Ақан сері трагедиясына тереңдеу арқылы мәдениет, тарих, этнография, құқық саласына қажетті білім құндылықтары жүйеленді. Жұмыс қорытындысының практикалық маңыздылығы тоталитарлық жүйеге қарамастан отарлық пиғылды ашық көрсеткен ұлт жанашыры С.Жүнісов романының тарихи құндылығы, ұлт руханияты үшін маңыздылығы бағамдалды.

Тірек сөздер: қазақ рухы, отарлау, жылқы түлігі, жайылым, көшпелі өркениет, болмыс, дәстүр, барымта салты

Негізгі ережелер

Әр халықтың байырғы қазынасын бүгінгі үдеріспен байланыстыратын рухани тәжірибесі ұлтты ұйыстыру, сақтау үшін қажет. «Ұлттық көркем әдебиет – этникалық жадты, дүниетанымдық архетиптерді, ментальды ерекшеліктерді берудің әмбебап саласы» [1, 36.]. Ұлы даланың әрбір қыры әлемдік өркениет контекстінде ерекше көрініс табатынын ескерсек, атқа міну мәдениеті де осы өркениеттің елеулі бөлігі болғандықтан, оны да назардан тыс қалдыруға болмайды. Ғылымда жылқыны қолға үйрету мәдениеті – әлем өркениетінің ең басты жетістіктерінің бірі саналып келгені белгілі [2]. Жылқы – Ұлы Дала мәдениетінің темірқазығы, қазақ ұлтының асқақ рухы! Қазақ ұлтының ұлылығын, даналығын, қазақ елінің елдігін әлемге танытудың жолы. Жылқыны дәріптеу арқылы біз қазақтың болмысын, дәстүрін, мәдениетін, салт-санасын, этнографиясын, тарихын, қала берді ұлттық спортын дәріптейміз.

Кіріспе

Тарихи және заман шындығы әрбір әдеби туындының бастау көзі болып табылатынын ескерсек, С.Жүнісовтің аталған романы қазақтың аяулы тұлғасы Ақан сері Қорамсаұлының өмір жолын жазуға ғана бағытталған деп айта алмаймыз. Жазушы өнер иесі Ақанның қайшылықтарға толы азапты да күрделі өмір жолын қазақ даласын отарлау саясаты, оның ұлтымызға тигізген кеселдері мен зардаптарымен байланыстыра, сабақтастыра суреттеген. Отарлау – қазақ ұлтының болмысы мен санасын, рухын жаныштады. Ұлтының тапталған ары мен тулаған намысы жолында тоталитарлық режимнің өзінен сескенбей, осындай қазақ ұлтының өткенін дәріптеген туынды жазудың өзі –

ерлікпен парапар дүние деп білеміз. Жылқы мінезді асау, ешкімге бас имей, арындап тұрған еркіндік сүйгіш қазақты отаршылдар аттан түсірді. Мақсаты – жылқытекес халық ұландарының рухын жасыту, жаныштау. «Осыншама кең даланы меңгеру үшін, ұлан байтақ кеңістікті қаусыру үшін тек қазанаттың ғана жалы мен белі, тұяғының желі керек болды. Бұл сөзіме тарих куә» деп С.Түгел айтқандай, расында үлкендігі есік пен төрдей азынаған айғырларға мінген батыр қазақтар елін, жерін қаншама сыртқы жаулардан құтқарып қалды [3, б.]. Осы тұрғыдан алғанда халық қазанатқа қарыздар екен. Қасиетті жерді жаяу қорғаған жоқ, қазанаттың көмегімен сақтап қалды. Зерттеуші С.Түгелдің дерегінше, 1928 жылға дейін саны 6 миллион қазақта 60 миллионнан астам төрт түлік малдың түрі болыпты. 1916 жылғы санақта қазақта 5 млн 640 мың жылқы болған. Ұлттық құндылықтарды дәріптеуші С.Түгел мал санының күрт кемуінің астарынан сұрқия саясаттың ізін көреді. Ол «әдейі қазақты жер бетінен жоғалту үшін істелінген, қолдан жасалған қылмыс» деп танып, авторы – Сталин, қолшоқпары – Голощекин деп біледі [3]. Оған себеп болған Сталин мен Голощекин арасындағы әңгіме, екеуінің арасындағы келісім екен. Оның жалпы мазмұнында Голощекиннің миллиондаған жылқысы бар қазақ сынды ер халықтың атқа мінсе, арқаланып, өзгеріп, ешкімге бағынбайтынын, оларды мойынсұндырудың, кеңес үкіметіне бағындырудың бір ғана жолы – аттан түсіріп, астындағы асау тұлпарын тартып алу мәселесі талқыланады. Қазақты аттан жерге түсіргенде ғана рухын сындыратынын білген Голощекин логикасының дұрыстығына ешкім шек келтірмейді. Ер үстінде күн кешкен қазақтың ұрпағын жаяу қалдырды. Жылқыдан айрылған қазақтың рухы жаншылып, қанаты қайрылды. Жылқыдан айрылғасын өр, асау мінезден де айрылып, көрінген келімсекке жалпылдап, жалтақтайтын жұпыны мінез халге түсті. Олардың ата-бабалары «жаяу әскер» емес, ат үстіндегі айбарлы жауынгерлер болғаны еленбеді. Қазақтың салқар даласында дала өркениетін жасауда да оларға жылқының көмегі көп болғаны белгілі. Тарих сақтар мен ғұндарды жаяу таныған жоқ, ат үстінде таныды.

Туындының бас кейіпкерлерінің бірі дала губернаторы барон Таубеннің қолынан «...за безнедоимочное взыскание кибиточной подати и земского сбора с населения Кокчетавского уезда» деген алғыс алған соң беделі артқан Коновалов жергілікті халықты адам деп танудан қалған. Қазақ дәстүрінің бәрін, соның ішінде барымтаны отарлаушылар тағылық, надандық деп түсінді. Ояз Коноваловтың сөз арасында «шетінен тізіп, сақалдарын күзеу керек надандардың. Қарындарын шартитып, семіргеннен басқаны білмейді. Өңшең күлге аунаған түйелер. Сволочи, сволочи, шетінен бұғаулап Сибирьге айдар ма еді» [4, 72 б.] деген сөздерінен айқын аңғарылады. Таубеннің өзі: «қырғыздардағы қылмыстың бастысы – конокрадство. Білемісіз, дала жылқысы даңқты Сібірлік казак әскері үшін қажет құрал. Міндет – жылқы орнын ұрлықпен кеміту емес, арзан бағамен мемлекетке сатып алу» [4, 73 б.] дегенін

бұлжытпай орындаған ояз Коновалов бір ғана сентябрь айының өзінде қазақ жылқысын арзан бағаға түсіріп, тіпті тегін алып, мемлекетке мыңдаған мал өткізеді. Әр жәрмеңкеде оның арнайы адамдары жұмыс істеді. Қазақ жылқысы ай сайын мыңдалып, Ресейге айдалып жатты. Ол алдына қойған биік мақсатына жылқы арқылы жететінін түсінді. Өйткені Таубен оның мұндай ерлігін бағалайтын. Олардың түсінігінше, асыл тұқымды жылқы қазақтарға емес, казачествоға ауадай қажет. Қазақ даласынан табын-табынымен жылқы алу саясаты көп заман бұрын басталып, Грозный заманының өзінде қолға алынғанын ғалым А.Тоқтабай жазып көрсеткен. Ыңғайлы жағдайларды, қазақтың саудаға икемсіздігін пайдалана отырып, жылқыларын ортада жүретін делдалдар мен алыпсатарлардың қитұрқы саясатының салдарынан аңқау, арамдықты білмейтін қазақтардың көп ұтылғанын жазады. «Қазақ қайдан оңсын. Орынбордың менуой двoryнда бір сіріңке бір тоқты тұрған» деген дерегін ашына алға тартады [5, 139 б.]. Ғалым XVIII ғасырдың ортасынан бастап Қазан төңкерісіне дейін 150 жылда қазақ жерінен 15 млн жылқы әкетілген деп қорытынды жасайды. Оның үстіне қазақ даласынан үздіксіз ірі, мықты, әдемі жылқыларды сатып алып отыру бұл түліктің сапасын түсіріп қана қоймай, осы уақытта көптеген асыл тұқымды жылқы тегі жоғалған деген пікірінің ақиқаттығына біз де ден қоямыз. «Патшалық Ресей үкіметі Цинь патшалығының шекара маңында отырған, сондай-ақ бұрын олармен сауда жасасып келе жатқан қазақтардың малдарын және мал шаруашылық өнімдерін зорлықпен төмен бағамен жинап алып отырды» [6, 58 б.]. Онымен де шектелмей, «қазақ жылқысының тамырына балта шапқан 1929-1931 жылдары коммунистердің жасаған коллективтендіру саясаты, сол жылдары қазақ жылқысының генетикасының 80%-ын құртып кетті» [5, 143 б.].

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

С.Жүнісовтің «Ақан сері» романы – санаға зіл батпан салмақ салатын туынды. Романда қазақ болмысы, санасы, даласы, салт-дәстүрі, тұрмыс-тіршілігін отарлаудың барлық жолдары мен әдіс-тәсілдері айқын сипатталған. «Біз тарихы жазылмай келген халықпыз» деп Р.Бердібай айтқандай, ұлт тарихы жазылмаған заманда оның көлеңкелі кезеңдері аталған туынды бетінде анық бедерленді. Сол дәуірдің атмосферасын, халықтың жағдайын танып-түсінуде бұл шығарма маңызды рөл атқарады. «Жігіттер, бәріміз Алаштың азаматымыз» деген сөзді салады автор керей жігітінің аузына. Роман жарық көрген уақытта алаш жөнінде айту ешкімнің ойына да келмеген дүние болатын. Автор патша үкіметін айыптаған болып отырып, қазақ даласын отарлаудың негізгі жолдарын жазып шықты. Ал патшалық империяның заңды мұрагері кеңестер үкіметі екені түсінікті. Осыны тарқатып көрсету үшін зерттеуде тарихи-теориялық әдіс пен тарихи-типологиялық әдіс кеңінен қолданды. Бірқатар тарихи деректерді пайдалана отырып, жансыз деректерге жан

бітірген көркем туындының интерпретациясы пайымдалды. Автордың ұстанған принципін айқындауда, заман тынысы мен шындығын беруде тарихи әдіске көп жүгініп отырдық. Рухты қазақтың жылқысын алудағы мақсат екеу: бірі – арда қазақты аттан түсіру арқылы отаршылдыққа көндіру, басын идіру болса; екіншісі – кең байтақ жеріне келімсектерді қоныстандыру. Тарихшы К.Нұрпейісовтің: «Ұлттық рухтан айрылған халық ел болудан қалып, жігерсіз, еріксіз тобырға айналмақ. Басқаның құрығына мойынсұнып, оның жетегінде кете береді» [7, 18 б.] дегеніндей, аталған екі мақсаттың қазақтың ұлттық болмысы мен таным-түсінігіне қаншалықты негативті сипат әкелгені романның өн бойында тұнып тұр.

Нәтижелер

Романда берілген отарлаушылар өкілі Коновалов пен Радзилевич дала қазақтарының ақшаны қалталарына басып, ауыздарын айға қаратты. Екі залым өзара келісіп, мәселені шешуді ойынға айналдырды. Құрбандыққа шалғандары – қазақтың өнерлі жастары. Олар баймырзаларды бір бөлмеге жинап, бір-бірімен ділмәрсып, долданып, шарпысып, бір-бірімен таласып жатқан дала бөрілерінің аптығын біраз басу үшін әдейілеп кешігіп кіреді. Үстіне оқалы мундирін киіп келгенде керілдесіп, отырған қазақтар орындарынан ширақ тұрып, тағзым етіп, қашан ояз орнына жайғасқанға дейін отырмай, түрегелген қалыптарын сақтап қалды. Далалықтарды психологиялық тұрғыдан жығу үшін жасаған ояздың осы тұстағы жасанды келбетіне тоқталсақ, «қуандау тартқан түсі сұсты, қабағының түйілер тұсындағы қою қасының әр қылы бұрынғыдан бетер тікелей кеткен сияқты. Екі қолымен столды тірей ентелеп, болыс, байларды жаңа көргендей көкшіл көзін сығырайта түсіп, әрқайсысын тінте, сүзе қарап бірқауым уақыт үнсіз отырып қалды» [4, 83б.]. Бірақ, әрине біз ояздың сырттай қатал, сұсты көрінгенімен, өзінен жоғары чинді ұлықтардың алдында жасқаншақ, отырған орнынан айрылмаудың шарасымен адам күлерлік жағымпаздық қылықтарға да ұялмай баратын арсыз, қорқақ ояз екеніне Радзилевич көзқарасы арқылы қанықпыз. Сұм Радзилевич қазақ байларын «Джаман, джаман» деп қорқытып, степной губернаторстводан келген спецзаконмен үркітеді. Осылайша, екі аяр, сұмның кесірінен малынан айрылып, әділдік іздегендер елді дүрліктіріп, қылмыс, бассыздық жасаған болып шықты. Асқа шақырылмағаны үшін кектеніп, «өлген Құлагердің кегін аламыз» деп желпілдеген жастарды жіберіп, барымта жасатқан Нұртаза болыс ояз бен нотариуска берген көп ақшасының арқасында аман қалып, еш жазаланбайды. Бұл отарлаушылардың қазақ елінде ешқандай әділдік орнатуды көздемей, паракорлықтың аса асқынған түрі билік алғанын көрсетеді. Олар қазақ өмірінде өзіндік орны мен мәні бар барымтаны ұрлық деп танып, негативті сипат жамайды. Барымтаны ұрлық деп заңдастырып, оған тыйым салу арқылы қазақ жылқыларын ресей даласына еркін тоғытуға жол ашты.

Тәуке ханның «Жеті жарғысында» айтылған барымтаның көшпелі қазақ өмірінде әлеуметтік терең мотивировкасы бар. «Барымта – байырғы уақытта дауласушы жақтың бірі би шешіміне наразы болған жағдайда немесе кінәлі жақ би шешімін орындамаған кезде күшпен кепілдікке айдап алынатын жылқы. Дәстүрлі қазақ қоғамында барымта орынды саналатын» [8, 551 б.]. Орыс зерттеушілерінің еңбектеріне сүйене отырып, А.Тоқтабай патша үкіметінің қазақ арасында орыс заңдарының оңайлықпен еніп, орындалмайтынын түсінген соң барымтаны «қазақты қазаққа айдап салудың, сөйтіп көшпелілерді уысында ұстаудың бір құралы ретінде» шебер пайдаланғанын айтады [9]. Орыс үкіметі барымта мен мал ұрлауды бір санап, қарақшылық шабуыл түріне жатқызды. Барымтаның мәнін, қазақ өміріндегі маңызын отарлау жайындағы зерттеу еңбектер мен архив деректеріне сүйене отырып тарихшы Виргинин Мартин: «Барымтаны қылмысқа айналдыра отырып, Ресей оны толығымен құртуды мақсат тұтты. Көшпелілердің ұғымында барымта қылмыс болып саналмайтын, қайта халықтың мәдени санасына реніш, абырой және кек алу боп енген заңды, әділетті дәстүр еді» деп нақтылайды [10]. Барымтаны бұрмалаумен шектелмей, жеріне қол салғандығы да шығармада әлеумет өмірімен байланыста көрініс тапқан.

«Қазақ ұлтының өмір сүруінің өзі проблемаға айналды» деген А.Байтұрсынұлының күңіренісінің көрінісі мен себебі осы романда айқын сипатталған. Ең сұмдығы қазақ жерінің дені – жылқы жайылымы екенін тез түсініп, жылқыны азайту арқылы жерді иемденуді бірінші орынға қойды. Ондағы түпкі мақсат – жайылымды жерлерге орыстарды қоныстандыру, қазақ даласын орыстандыру. Орысқа керегі – егін егетін жер. Қазақ жерінің құнарлылығын айтқанда ауыздарының суы құриды дейді Ақан сері. Ақмола төңірегіне жылда переселениемен, ссылкамен жер ауып, қаншалықты крестьяндар келіп, жер алып кенеліп жатыр. Оларға патша атынан ссуда беріледі: «патша үкіметі ол ссуданы мүлдем жоймайды, жаңадан келетіндерге тағы да төгеді. Онда үлкен саясат бар...» [4, 126 б.]. Ғазиз әнші тілімен айтқанда, орыстар «қазақтың кең сахарасынан таңдап, кесіп жер алып, үй қалап, бақша салып, тіршілік еткен халық» [4, 126 б.]. Ең шұрайлы – өзенді, көлді, тоғайлы жерлерді мекендеп, деревнялар тұрғызып жатыр. Жер – қазақ өміріндегі басты құндылық. Бар тіршілігі төрт түлік малға негізделген қазақ үшін шұрайлы жерден айрылу – өмірінің мәнінен айрылумен тең. Жер – көшпелі халықтың өмір сүруінің көзі, мәні. Жерді тартып алу жергілікті халықтың көшпелі өмір сүру сипатын өзгертіп қана қоймай, малдың да жайылымын тарылтып, өсіп-өнуіне кедергі келтіріп, санын күрт азайтты. Соның ішіндегі ең өзектісі – жер проблемасы. Орыс келімсектерін қазақ жеріне орналастыруда көп еңбек сіңірген проф. А.Кауфманның өзі 1905 жылғы мәліметінде: «Я не рискую ошибиться, если скажу, что степные области ни в каком случае не дадут еще такой же площади земель,

годных для крестьянской колонизации, какая уже была отведена к 1905 году в размере 3 миллионов десятин» деп жазып, шамадан тыс жердің алынғанын ғылыми тұрғыда мойындайды [11]. Қазақтың шұрайлы қонысын тартып алу озбырлығы мұнымен шектелмегендігін, 1906-1917 жылдар арасында отарланған жердің 45 млн десятинаға жеткенін, ал қоныс аударушылардың саны 1,5 млн адамға өскенін тарихшы Д.Салқынбек нақты деректерге сүйене отырып көрсеткен [12, 75 б.].

Ұлт мәселесінде ұлы державалық шовинизмді ұстанған шенеуніктер аз болған жоқ. Романда отарлаушылардың типтік бейнесі ретінде Коновалов пен Радзилевич тереңдей, жан-жақты суреттеледі. Патша үкіметінің қазақ даласына жіберген тоңмойын билеушілерінің ұстанған саясаты – озбырлық болды. Жәбір көріп алдына келген қазақтарды еркінсітпей, жұдырықты батырып алуды ғана ойлайтын Коноваловпен қоса Радзилевичтің өзі не тұрады. Олар қазақтың дәстүрін, қала берді құқықтық дәстүрін мойындамақ түгілі, аяқасты етті. Радзилевич – қазақ даласының қай түкпірінде (Семей, Ақмола, Көкшетау) жүріп, қандай қызмет атқарса да парақорлығымен аты шыққан, қылмысы ашылып қалса, екінші жерге жылжып жүре беретін, ел ішінде жылпостығы мен арамдығынан Иван Калита атанған, дүниеге құныққан адам. Ол – бағынышты елді басқарудың құпияларын жетік білетін «білгір маман». Қазақ елінің әдет-ғұрпына, салт-дәстүріне жүйрік. Қазақ салтының, дала заңының ерекшелігін, оны орыстың заңымен ұштастыруды көп зерттеген сауатты адам. Қазақ даласын билеу, орыс заңдарын енгізу, қолдану жөнінде көп еңбек сіңірген Гросс, Леонтьев, Блек сынды заңгерлермен қызметтес болған. Жазушының суреттеуінде, нотариус Радзилевич су тышқанның көзіндей арасы жақын біткен айлалы, аяр көздерін адамға тіке қадап сөйлейтін, оның уысына қазақтар жылан арбаған қояндай түсіп қалатын. Радзилевичтің түпсіз қалтасына қомақты қаржысымен келіп түспеген қыр байы кемде-кем. Паң Нұрмағамбет те Коноваловқа келмес бұрын бір бума ақшаны алақанына салған. Тіпті, Коноваловтың жап-жас баласының өзі: «Қырғыздар, шынында да, табиғатында жомарт халық. Ал, олар сол жаратылысына жазған жомарттығын істемеген күнде, тәуелді адамдарына анда-санда сый-құрмет жасап тұрса оның несі айып? Қайта олар осылай жасауға тиісті. Әйтпесе несіне бағынышты. Волостной управительдер уездной начальникке сыйлық жасаса, олардың да соншама түсімі бар – оларға тәуелді түземдіктер аз ба? Мына азынаған мидай далада, түземдіктермен қатар өмір сүріп, жақсы тұрмыста тұрмауға ешкімнің қақысы жоқ. Бұл – өмір заңы!..» [4, 82 б.]. Өкінішке орай, осы көзқарас, осы өмір заңы қазақ даласында 1991 жылға дейін орнап, үстемдік құрып келді.

Қазақ даласын байлықтың көзі деп таныған Коноваловтың баласы үйленетінін естіп, той жабдығына деп Жанбота мен Азнабай қыруар қаржы әкеп алақанына салды. Сүлеймен Кемеловтікі тіпті ерекше: бес жүз теңгемен қоса, екі арғымақ, су жаңа сандықты толтырып,

шығыс өрнегімен зерленген екі алтын білезік, бірнеше иінді алтын сырғалар, жас келінге деп сәукеле әкеледі. Көздің жауын алатын түрлі құлпырма асыл тастар қадалған сәукелені ұстағанда Коновалов көлбақа ұстағандай шошып, есік жаққа лақтырып жібереді: «Саған ұнап қалған екен басурмандар! Енді жетпегені қалыңдықты басурманка ету ме еді. Қара бұларды, мазақ қылғысы келген екен» [4, 11 б.]. Осындағы «басурманка» деген бір ауыз сөздің өзі келімсек шенеуніктердің қазақ даласын қаншалықты иемденіп, билеп-төстегенін аңғартады. Бас киімді қадірлейтін қазақтың ұлттық сәукелесін табалдырыққа лақтыру да – жақсылықтың нышаны емес. Романның өн бойынан әділетсіз зорлықты айтып шағынғанша жарым жасың құритын қуыс, жыңғылы көп шатқалаң заманды; ел қамын жер нардай еріңізден, ұлық қол астындағы атанның құмалағындай мөріңіз асып тұрған кер кезенді; қара бұлттай түнерген сойқан заманды танимыз. Оны танытқан Ақанның әкесі Қорамсаның бір ауыз сөзі: «заман – ақша заманы. Заманыңның түлкі екенін сен менен де артық түсінесің. Түсіне тұра ілерлік тазылық қалпың жоқ, не алдына құрар қақпаның жоқ» [4, 197 б.]. бұл сол дәуірдегі таза қазақ қалпы.

Талқылау

Жылқыны тану, жылқының қазақ даласында азаюы арқылы заманның азғанын көреміз. Қазақтың тұнығы лайланып, намысы тапталып, рухы жаншылып, бұлттанған көгі аз болған жоқ. Оны романдағы мына эпизод айқын аңғартады. Ұйлыққан қанден иті (испандық спаниель) қақпа астындағы қуыстан шығып кетіп, көше иттерімен жүргенін көргенде қызғаныш пен ызадан ояздың екі көзі қанталап, жарылуға шақ қалды. Иті көзі жасаурап, әбден сілесі қатып, түнде бір-ақ келгенде «пасурмандардың жаман иттері басынды-ау, ұят болды-ау, деп шашын жұлып, арақ ішіп, өзін зорға басады. Итінің шығып кеткеніне малайын тілдеп, жер-жебіріне жетеді. Мұны естіген Ғазиз әнші күйініп: «ояздар малайларына итінің артына дейін аңдытып қояды екен-ау, о-заман-ай» деп зығырданы қайнап кетеді [4, 112 б.]. Коновалов алдына қазақтың игі жақсылары келгенде де, алдындағы қағазына үңілген қалпында, басын да көтерместен жақтырмай, бұйыра, тықсыра сөйлейді. Қыр қазақтарын елемеген сыңаймен, қағаздарын мағынасыз ақтарумен, ашулы ұсқынын аңғартып отырады. Екі қос жылқы – 827 бас жылқысын алдырған паң Нұрмағамбет сөзін асықпай сөйлегеніне, егер Коновалов мәселені шешпесе жоғары жаққа шағымданатындықтарын орыс тілінде жеткізгендегі Коноваловтың сипатын да автор қалт жібермейді. Өзіне бағынышты қараңғы қара халықтан мынадай сөз естіп көрмеген ояз не күлерін, не айғайлап қуып жіберерін білмей, зығырданы қайнап, жарылуға шақ қалған келбетінің өзі көп жайды аңғартады. Оның ойынша, бағынышты надан халықтың шағымдануға да, мұның алдына келіп уақытын алуына да хақысы жоқ. Басынан аяғына дейін орыс үлгісімен сәнді киінген әрі орысша жатық,

бипаздап сөйлеген сөзінің ыңғайынан үрейленіп, аяғын тарта бастады. Паң Нұрмағамбетті «дала мыстаны» деп таныған ояз оны өзімшіл санап, айтқан сөздеріне шамданып, ызаланып қалады.

Дәл осындай эпизодты біз І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясынан да көреміз. Аға сұлтан Қоңырқұлжа Құдаймендин Омбыға әдейілеп келіп, кірпідей тікірейген Горчаковтың (Батыс Сібір генерал губернаторы) алдына келгенде ол «отыр» демейді, сес көрсетіп, тұрып-тұрып қысқа ғана сөйлеседі. Оның себебі, Лондоннан әдейі алдырған ағылшын сеттері тұқымдас қаншығы ауырып қалғандықтан, соны Томскіден шақырған дәрігерге апарып көрсетуге асығып тұрған. Жылқықұмар емес, итқұмар князь үшін сүйікті қаншығы ауырып жатқанда, қазақтың бір аға сұлтанымен мылжындасып, уақытын өткізуі бекер. Горчаков сөздерінен ақ патшаның қазақ даласына деген саясаты Абылай заманындай емес өзгергенін, олардың қазақ жерінде мықтап тұрып орын теуіп алғанын, бір емес, бірнеше бекініс, форпосттар салып алу арқылы тым күшейіп алғанын, енді оларды мың Кенесары да қазақ жерінен қуып шыға алмайтынын түсінеміз. Горчаковтың: «патша ағзамға бағыну деген сөз – саяси бостандығымды жоғалттым деген сөз» [13, 744 б.] дегені ақиқат болатын. Расында Кенесарының әрекеті «пілге үрген қанден күшікпен тең» дегенді генерал Генс те ұқтырады. Ол патшаның отаршылдық саясатының тым асқынып кеткенін, ол мақсатына жету үшін қан төгуден қорықпайтыны, қазақ халқының басына түскен қиянатының соры тым қалың екенін Есіркегенге ескертеді. Жазушы Ә.Кекілбаевтың «Үркер» романында: «сіздің дәрегейіңізге жығылмаймыз, тең қатар одақтас ел болайық» деген бай-шонжарларға Тевкелев: «Біздің империямыз құл-құтанмен қалай одақ болады» деген сөздер бар. Үлкен империялар шағын халықтармен ешқандай одақ бола алмайтыны қазақтың «тең теңімен, тезек қабымен» деген бір ауыз мәтеліне сыйып кетеді. Бақсақ, отаршылдықтың тамыры тым тереңде екенін кеңес заманының өзінде бірқатар қаламгерлер жазып отырған екен.

Отарлаушылармен қазақ жеріне келген қылмыс, қиянат парақорлықпен қана шектелген жоқ. Орыстар өздерімен бірге арақ ішіп, карта ойнау, түрмеге салып азаптау, итжеккенге айдау сынды зұлматтарды алып келді. Парақорлықтың қазақ даласын жайлауы: «Бирондар Россияны кеулеп барады. Енді қазақ даласын да жайлады. Бирон – Анно Ивановна патшаның тұсында өмір сүрген Курляндия герцогы. Ол ең арты патшаға жолықтырғаны үшін өз қызметкерлері – чиновниктерден пара алады екен. Кейін бүкіл Россияның қазынасына түсіп тонаған. Халықтан недоимка жинаушыларды ол кезде бироновшылар деп атаған. Өзінің саясатына қарсы адамдардың құлағын кесіп, мұрнын жұлып, тірідей жерге көміп өлтіретін нағыз қаныпезер» [4, 129 б.]. Романда көрініс тапқан екінші зұлмат – арақ. «Паңның үйінде астарына атлас көрпелерді қабат-қабат көпірте салған. Ферофонтов, Измаиловтар анда-санда

кәрлен шыны аяқпен ішімдікті жұтып қойып, Ақмола шонжарларымен бірге покердің қызығына кенеліп, рахат бір бейғам тіршілікте отырған» [4, 16 б.]. Қазақ байлығын теспей сорып жатқан Ферофоновтардың жергілікті халыққа деген титтей де сыйластығы жоқ, оларды тобыр деп атайды. «Бұл тобыр нервыны тудырады ғой», «тобыр деген үріккен қой сияқты, бірі үріксе, бәрі бірін-бірі басып, өлтіргенше тоқтамайды» деген сөздері соның дәлелі. «Көрдегіні тірілтіп, сақауды сөйлететін» ақ жорға – арақтың жүрген жері пәле, зұлмат. І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында Орынбор әкімі губернатор Неплюев үш жүзге тарта қазақтың игі жақсыларын шақырып, кең далаға ұзыннан-ұзақ дастарқан дайындағанда, табақ-табақ етпен қоса шарапты да толтырып қояды. Тіпті оны өзі зәмзәм суы деп атап, ішпегендерді ақ патшаның жауы санайтынын да жеткізеді. Сонда қазақтың аңқау да аңғал ақсақалдары мен батырлары «тәуекел» деп қағып салғанда, өңештері өргеніп, қақалып-шашалып қалса, кейбірі білдірмей, жерге төкті. Автор дәл көрсеткендей, осы жиынға жиналған «жамырасқан бейшаралар өздері ауызданған осы арақ-шарапқа екі жүз жылдан астам уақыт өткен кезде, үрім-бұтақтарының әбден қанығып алатынын білген де, түсінген де жоқ болатын. Онсыз да бекіністер салу арқылы қазақ даласына дендей енген отаршылдардың малға жайлы жерлердің бәрін егіске ыңғайлай бастаған әрекетінен отарлау саясатының ызғарлы лебін бұқара халық әбден сезінген болатын. Жерін тартып алғанымен қоймай, арам сумен аузын былғауға кірісті. Отаршылдық темір құрсаудай қыса бастады, шұрайлы жерлерге орыс шаруалары қоныстандырылды, ел тіршілігінің шеңбері тарылды.

Қазақ үшін нағыз азап болған – орыстардың түрмесі. Адамды тірідей қамап, қорлау барлығын билердің даналығы арқылы шешетін қазақ үшін таза зұлмат болды. Аяқ-қолы кісендеулі, көгендеулі, қасіретті бейбақтардың тағдыры расында қиын еді. Қазақ қылмысты адамдарды бұрын да жазалаған. Жазалаудың бірнеше түрі болған. Ең негізгісі – құн. Айыпты адамдар құн төлейді. Билер соты, қазылар көп жағдайда мал төлемімен, не адам айырбасымен екі жақты келістіріп, татуластыратын болған. Ал барымташыларды жазалағанда ұрлаған жаққа айып-айбана тартқызып, екі есе өсімімен қайтартып, бітістіретін болған.

Қорытынды

«Үнінен, тілінен, жерінен, дінінен айрылған халық жер бетінен жойылып кетеді» деген әл-Фарабидің сөзі бар. Өткен тарихты анық біліп, сабақ алып, қазақтың қанқұйлы қасіретке толы тағдырын терең біліп, жарқын болашақтың көкжиегін көруде С.Жүнісовтің осы талданған романы маңызды рөл атқарады. Ұзақ уақыт бодан ел болғандықтан ұлттық болмысымыз бен ұлттық құндылықтарымызды оқырманға түсіндіріп, жеткізуде әдебиетшілердің алдында тұрған іс көп. Расында қазақтың дәстүрі, мәдениеті ғана емес, психологиясы да

жылқымен тығыз байланысты, жылқы – қазақтың этникалық құндылығы екенін отаршылдар жақсы білді. Жылқы мен қазақ егіз ұғым екенін, болмыстағы қасиеттері ортақ екенін қалтқысыз таныды [14]. Отарлық езгіге түсу қазақ халқының эволюциялық үдерісін тоқтатып, дәстүрлі өмір сүру мәдениетінен айырып, рухани дағдарысқа түсірді [14; 10]. Салдарынан ұлттың сан ғасырлар бойы жалғасып келе жатқан тілі мен ділі, этногенетикалық тегі, төл мәдениеті державаның көлеңкесінде қалып, қағажу көрді. Көне шежіре көмескі тартты. Отарлау саясатына қазақ зиялылары мен ақсүйектері қарсы тұра алмады, оған тегеурінді империя ешқандай мүмкіндік бермегеніне қазақ тарихындағы түрлі қанды оқиғалар куә.

Түп тамырымызға, тегімізге үнілуге мүмкіндік берген С.Жүнісовтің бұл романы қазақ даласының өркениет көшінен қалмаған, мәдениеттер тоғысқан, көшпелілер мәдениетінің көкжиегін кеңейткен, түгел түркінің мүддесін көздеген қасиетті мекен екенін танытты. Романда ұлттың басынан өткен өмір шындығы мен ұстараның жүзіндей лыпылдаған замандағы әрекеті, ұлт болып өмір сүру жолындағы حرکتі танылады. Көшпелі өркениетінен айрылған елдің әрі қарай ұлт болып ұйысып өмір сүру жолындағы حرکتі, белсенділігі көрініс тапқан. Тегеурінді күшпен қазақтың басы иілсе де, рухы, жүрегі иілмегені айқын. Ұлт зиялылары отаршылардың зардабын көрді, түсінді. Олардың әрекеті «әлсіз күреспен ашық күреске» (С.Қирабаев) шығу болған жоқ, елді оқыту, сауықтыру арқылы отаршылармен теңесу арқылы құтылу болды.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің №АР14872341 «Қазақ көшпелілерінің өміріндегі жылқының рөлі және оның ұлттық әдебиеттегі көркем репрезентациялануы» атты 2022-2024 жылдарға арналған гранттық жобасы негізінде жарияланды.

ӘДЕБИЕТ

[1] Дәдебаев Ж. Жазушы еңбегі. – Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 340 б.

[2] Shubert M., Jonsson H., Chang D., Sarkissian K., Ermini L., Ginolhac A. Prehistoric genomes reveal the genetic foundation and cost of horse domestication. The University of Texas at Austin, TX. December 15, 2014. – 111(52). – P. E5661–5669. <https://doi.org/10.1073/pnas.1416991111>

[3] Түгел С. Қазанат – қазақтың қазынасы // Argymaq.kz. Ұлттық танымдық порталы. 30.05.2014.

[4] Жүнісов С. Таңдамалы шығармалар: Екі томдық. Екінші кітап. Ақан сері: Роман. Повесть және әңгімелер. – Алматы: Жазушы, 1981. – Т.2. – 472 б.

- [5] Тоқтабай А. Қазақ жылқысы – жылқылардың анасы // Айқын. – 2023. – №22 (4270), 23 ақпан.
- [6] Мұхаметжанұлы Н. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ-қытай байланыстары. – Алматы: Санат, 1996. – 220 б.
- [7] Нұрпейіс К. Еуроцентризм, жаһандану және ұлттық рух хақында // Қазақ тарихы, 2005. – №2. – Б. 16-21.
- [8] Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция», 2017. – 856 б. (иллюстрацияланған).
- [9] Тоқтабай А. Барымта – батырлық мектебі // Отан тарихы. – 2007. – №3. – Б. 186–194.
- [10] Martin, V., 2012. Law and custom in the steppe: the Kazakhs of the Middle Horde and Russian colonialism in the nineteenth century. – Routledge. 2012. – 244 p.
- [11] Кауфман А.А. Переселение и колонизация. – Санкт-Петербург, 1905. – 231 с.
- [12] Салқынбек Д. Қасиетті қазақ жері қалай отарланған еді? // Қазақстан тарихы. Әдістемелік журнал. – 2005. – №11. – Б. 70-77.
- [13] Есенберлин І. Көшпенділер. – Алматы: «Көшпенділер» баспасы, 2014. – 896 б.
- [14] Куцио Т. Посткеңестік отаршылдық кеңістіктегі тарих, жады және ұлт құрылысы. Ұлттар туралы құжаттар. – 2002. – 30(2). – Б. 241 – 264.

REFERENCES

- [1] Dadebaev J. Jazwşı eñbegi (The work of the writer). – Алматы: Qazaq wñiversiteti, 2001. – 340 b. [In Kaz.]
- [2] Shubert M., Jonsson H., Chang D., Sarkissian K., Ermini L., Ginolhac A. Prehistoric genomes reveal the genetic foundation and cost of horse domestication. – The University of Texas at Austin, TX. December 15, 2014. – 111(52). – P. E5661 – E5669. <https://doi.org/10.1073/pnas.1416991111>. [In Eng.]
- [3] Tugel S. Qazanat – qazaqtıñ qazınası (Kazanat-Kazakh treasure) // Argymaq.kz. Ulttıq tanımdıq portalı. 30.05.2014. [In Kaz.]
- [4] Zhunisov S. Tañdamalı şığarmalar: Eki tomdıq (Selected works: two volumes). T.2. Ekinşi kitap. Aqan seri: Roman. Povest jáne añgimeler. – Алматы: Jazwşı, 1981. – 472 b. [In Kaz.]
- [5] Toktabay A. Qazaq jılqısı – jılqılardıñ anası (Kazakh horse is a mother of horses) // Ayqın. – 2023. – №22 (4270), 23 aqpan. [In Kaz.]
- [6] Muxametjanulı N. XVIII-XIX ғasırlardaғы qazaq-qıtay baylanıstarı (Kazakh-Chinese relations of the XVIII-XIX centuries). – Алматы: Санат, 1996. – 220 b. [In Kaz.]

[7] Nurpeyis K. Eurocentrizm, jahandanu jāne ulttıq ruh xaqında (Eurocentrism, globalization and national spirit). // Qazaq tarıxı. – 2005. – № 2. – B.16-21. [In Kaz.]

[8] Qazaqtıñ étnografıyalıq kategorıyalar, uğımdar men atawlarınıñ дәstürli jüyesi (Traditional system of Kazakh ethnographic categories, concepts and names). Énciklopedıya. – Almatı: TOO «Alem Damu İntegracıya», 2017. – 856 b. (ıllustracıyalanğan). [In Kaz.]

[9] Toqtabay A. Barımta – batırılıq mektebi (Hostage is a heroic school). // Otan tarıxı, 2007. №3. – B.186-194. [In Kaz.]

[10] Martin V., 2012. Law and custom in the steppe: the Kazakhs of the Middle Horde and Russian colonialism in the nineteenth century. – Routledge. 2012. – 244 p. [In Eng.]

[11] Kawfman A.A. Pereselenie i kolonizaciya (Resettlement and colonization). – Sankt-Peterburg, 1905. – 231 s. [In Rus.]

[12] Salqınbek D. Qasıetti qazaq jeri qalay otarlanğan edi? (How was the sacred Kazakh land colonized?) // Qazaqstan tarıxı. Ädistemelik jwrnal. – 2005. – №11. – B. 70-77. [In Kaz.]

[13] Esenberlın I. Köşpendiler (Nomads). – Almatı: «Köşpendiler» baspası, 2014. – 896 b. [In Kaz.]

[14] Kucıo T. Postkeñestik otarşıldıq keñistiktegi tarıx, jadı jāne ult qurılısı (History, memory and nation construction in the post-Soviet colonial space). Ulttar twralı qujattar. – 2002. – 30(2). – B.241-264. [In Kaz.]

ОТРАЖЕНИЕ ПРОЦЕССА КОЛОНИЗАЦИИ КАЗАХСКОЙ СТЕПИ В ЛИТЕРАТУРЕ

*Токшылыкова Г.Б.¹, Сартбаева Э.К.², Бораш Р.Б.³

¹магистр ин. фил., ст. препод., Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан
e-mail: gulnaz_lit75@mail.ru

²магистр ин. фил., ст. препод., Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана г.Алматы, Казахстан
e-mail: scorpio_es@mail.ru

³канд. пед. наук, ст. препод., Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан
e-mail: borash62@mail.ru

Аннотация. Цель исследования – изучить процесс колонизации казахской земли на примере художественного произведения советского времени, раскрывая аллегорический характер диалогии. Сделав определение авторской позиции основным направлением, авторы выдвинули идею о необходимости рассмотреть и интерпретировать их по-новому. Актуальность исследования заключается в том, чтобы снять исторические пласты наших традиций и национального самосознания, которые были искажены в течение многих лет, тщательно изучить их,

воспеть ценность традиции, дать им должную и в тоже время независимую оценку. Научная новизна заключается в том, что авторы выражают свою независимую точку зрения о романе, написанный в метафорическом смысле, раскрывают исторический пласт, показывают главную цель писателя при написании романа, его верность своему народу, его патриотизм. Объектом исследования была выбрана диалогия писателя Сакена Жунисова «Ақан сері». Научная значимость исследования определялась решением автора - разъяснить читателю намерения и цели колонизаторов. Автор писал это произведение, основываясь на исторических фактах, с целью наглядно показать атмосферу, дыхание и жизнь общества того времени. Научная и практическая значимость исследования заключается в том, что его результаты могут быть широко использованы на специальных курсах, семинарах и в учебниках, связанных с историей казахской литературы. Мастерство писателя и реальность жизни, художественные идеалы, казахская идентичность и мировоззрение рассматриваются во взаимосвязи друг с другом. В этом направлении использовались исторические, историко-культурные, историко-типологические методы исследования.

В исследовании на основе научных трудов проанализировано и определено, что процесс колонизации казахской земли проходил в сложных условиях, обусловленных геополитическими условиями, и внес большие изменения в жизнь казахского народа, оказал негативное влияние на психологию всего народа. Через анализ жизни общества рассматриваются пагубные последствия царской империи, такие как колонизация, дискриминация, унижение казахской интеллигенции и знати, захват казахских благодатных земель, поселение инородцев на плодородных землях, пьянство, тюремное заключение. Среди них вопрос об ослаблении духа казахского народа лишением степных коней и лошадей, являвшихся основным источником жизни народа. Ценность исследования состоит в том, что путем углубления в трагедию Ақан сері были систематизированы знания, необходимые в области культуры, истории, этнографии, права. Практическое значение работы заключается в исторической ценности романа С. Жунисова, патриота, вопреки тоталитарному строю открыто показавшего колонизаторские намерения и его значение для духовности нации.

Ключевые слова: казахский дух, колонизация, коневодство, порода лошадей, пастбище, кочевая цивилизация, традиция, обычай барымта

REFLECTION OF THE PROCESS OF COLONIZATION OF THE KAZAKH STEPPE IN LITERATURE

*Tokshylykova G.B.¹, Sartbayeva E.K.², Borash R.B.³

*¹ Master of Phil. Sc., senior teacher,

Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

e-mail: gulnaz_lit75@mail.ru

² Master of Phil. Sc., senior teacher, Kazakh Ablai Khan University of
International Relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan

e-mail: scorpio_es@mail.ru

³ Cand. Ped. Sc., senior teacher,
Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

e-mail: borash62@mail.ru

Abstract. The purpose of the study is to study the process of colonization of the Kazakh land by the example of a Soviet-era artwork, revealing the allegorical nature of the dilogy. Having made the definition of the author's position the main direction, the authors put forward the idea of the need to consider and interpret them in a new way. The relevance of the research is to remove the historical layers of our traditions and national identity that have been distorted for many years, carefully study them, celebrate the value of tradition, give them a proper and at the same time independent assessment. The scientific novelty lies in the fact that the authors express their independent point of view about the novel, written in a metaphorical sense, reveal the historical layer, show the main purpose of the writer when writing the novel, his loyalty to his people, his patriotism. The subject of the study was the dilogy of the writer Saken Zhunisov "Akan seri". The scientific significance of the study was determined by the author's decision to explain to the reader the intentions and goals of the colonizers. The author wrote this work based on historical facts, in order to clearly show the atmosphere, breathing and life of the society of that time. The scientific novelty lies in the fact that the authors express their independent point of view about the novel, written in a metaphorical sense, reveal the historical layer, show the main purpose of the writer when writing the novel, his loyalty to his people, his patriotism. The subject of the study was the dilogy of the writer Saken Zhunisov "Akan seri". The scientific significance of the study was determined by the author's decision to explain to the reader the intentions and goals of the colonizers. The author wrote this work based on historical facts, in order to clearly show the atmosphere, breathing and life of the society of that time.

In the study, based on scientific works, it was analyzed and determined that the process of colonization of the Kazakh land took place in difficult conditions due to geopolitical conditions, and made great changes in the life

of the Kazakh people, had a negative impact on the psychology of the entire people. Through the analysis of the life of society, the harmful consequences of the tsarist empire are considered, such as colonization, discrimination, humiliation of the Kazakh intelligentsia and nobility, seizure of Kazakh fertile lands, settlement of foreigners on fertile lands, drunkenness, imprisonment. Among them is the question of weakening the spirit of the Kazakh people by depriving steppe horses and horses, which were the main source of people's life. The value of the research lies in the fact that by delving into the tragedy of Akan Seri, the knowledge necessary in the field of culture, history, ethnography, and law was systematized. The practical significance of the work lies in the historical value of the novel by S. Zhunisov, a patriot who, contrary to the totalitarian system, openly showed colonizing intentions and its significance for the spirituality of the nation.

Key words: Kazakh spirit, colonization, horse breeding, pasture, nomadic civilization, existence, tradition, custom of barymta

Статья поступила 07.08.2023

Абылай хан атындағы ҚазХК және ӘТУ
ХАБАРШЫСЫ
“ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ” сериясы

ИЗВЕСТИЯ
КазУМОиМЯ имени Абылай хана
серия “ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ”

BULLETIN
of Ablai Khan KazUIRandWL
Series “PHILOLOGICAL SCIENCES”

4 (71) 2023
ISSN 2411-8745 (Print)
ISSN 2709-9245 (Online)

bulletin-philology.ablaikhan.kz

Отпечатано в издательстве “Полилингва”
«Издательство не несет ответственности за содержание авторских материалов
и не предоставляет гарантий в связи с публикацией фактов,
данных результатов и другой информации»

Директор издательства:
Есенгалиева Б.А.

Технический редактор, компьютерная верстка:
Кынырбеков Б.С.

Подписано в печать 27.12.2023 г.
Формат 70x90 1/8. Объем 49,25. п.л. Заказ № 3372. Тираж 300 экз.
Отпечатано в издательстве «Полилингва»
КазУМОиМЯ имени Абылай хана

Издательство “Полилингва” КазУМОиМЯ имени Абылай хана
050022, г. Алматы, ул. Муратбаева, 200
Тел.: +7 (727) 292-03-84, 292-03-85, вн. 21-19
E-mail: kazumo@ablaikhan.kz, ablaikhan@list.ru